

Антологията по икономически теории има за цел да събере оригинални текстове от бележити икономисти, както и анализи на изследователи на икономическите учения, които да допринесат за запознаването на българския читател с основните концепции и тенденции в развитието на стопанската наука от XVIII до XXI век.

Издаването на антологията се вписва в световните тенденции на засилен интерес към богатството на алтернативни подходи и оригинални решения на стопанско-политически проблеми в историята на икономическата мисъл. Съчиненията на големите представители на икономическата наука често са тълкувани едностранчиво и цитирани избирателно в актуалния дебат на дадена епоха, но – както систематичното занимание с развитието на стопанските идеи показва – те са съкровищница на оригинални гледни точки и тълкувания с голяма практическа стойност от перспективата на постоянния стремеж към подобрене на социалната организация на човешката дейност.

В настоящия първи том намират място ключови текстове и аспекти от творчеството на английските класици Адам Смит, Дейвид Рикардо, Джон Стюарт Мил, както и на Маркс. Основната част на книгата е предшествана от аналитично проследяване на основните линии на развитие в икономическата мисъл от класиката до съвременето от двамата съставители на антологията – проф. д.ик.н. Атанас Леонидов и доц. д-р Теодор Сегларски.

Акцентът в изследванията на **професор д.ик.н. Атанас Леонидов** (1934 – 2015) е върху анализа на еволюцията на общата икономическа теория и особеностите на утвърждаване на теоретичните школи на политическата икономия, които са в основата на прилагането на различни икономически политики с цел растеж и стопанско развитие. Негови значими произведения са монографиите „Неоконсерватизмът и буржоазната политическа икономия“ (1988) и „Ордолиберализъм, социално пазарно стопанство, трансформация“ (2000). Научен редактор е на българското издание на книгата на Дъглас Норт „Институции, институционална промяна и икономически резултати“ (2000), както и (съвместно с проф. д-р ик.н. Методи Кънев) на книгата на Марк Блауг „Големите икономисти след Кейнс“ (1998). От 1991 до 1993 г. е главен редактор на списание „Икономическа мисъл“ на Института за икономически изследвания на БАН и е един от основателите на Центъра за икономически теории и стопански политики към Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 2012 г.

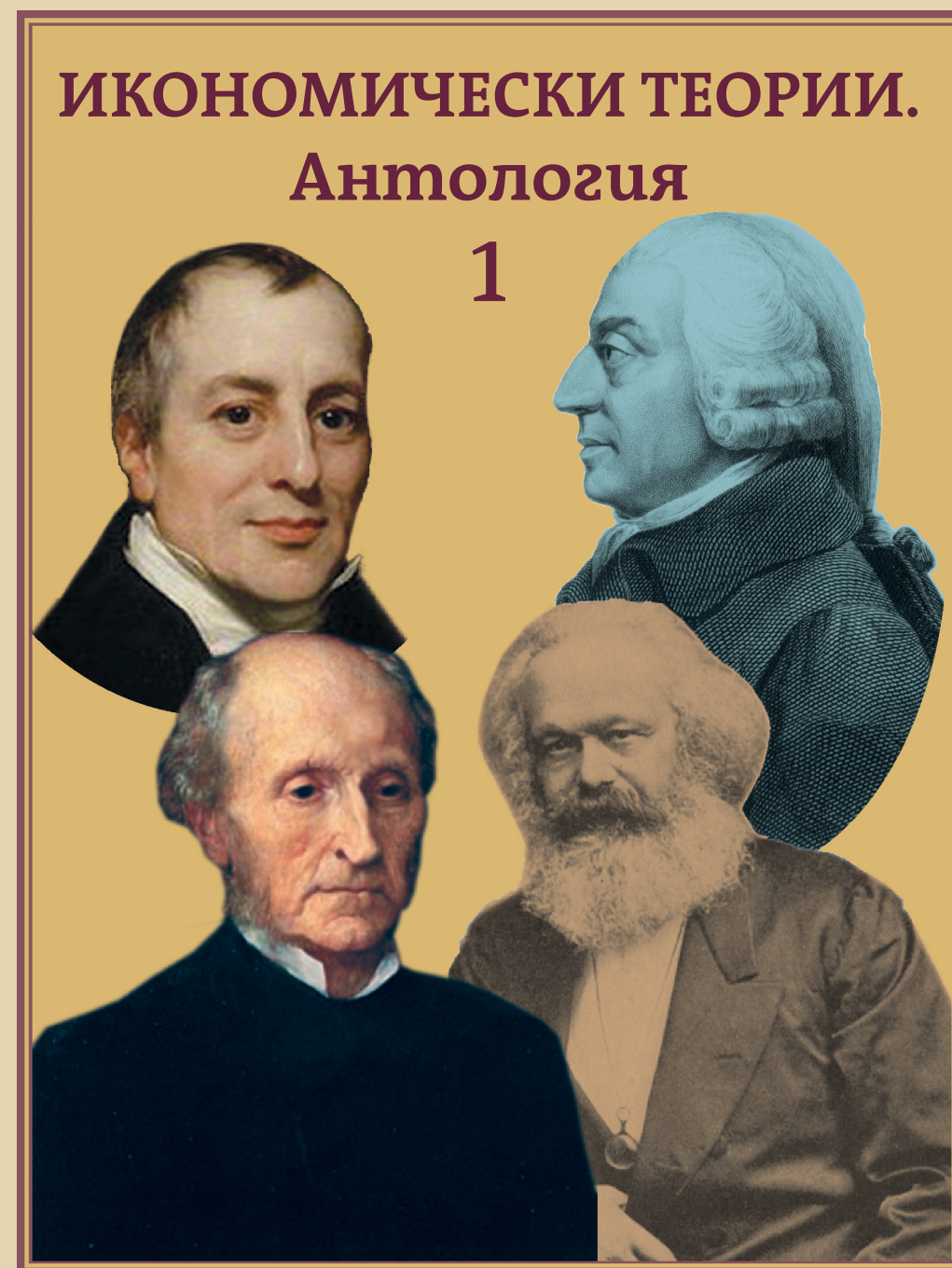
Доцент д-р Теодор Сегларски е преподавател в катедра „Икономика“ към Стопанския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. От 2012 г. е ръководител на Центъра за икономически теории и стопански политики към СУ (www.economu.uni-sofia.bg). Чете лекции по икономически теории, институционална икономика, международна икономика, икономика на публичния сектор, пари, банки и финансови пазари. Сред последните му публикации са книгите „Икономически теории (История на икономическата мисъл)“ (2015), „Нова институционална икономика“ (2013), „Институционални аспекти на пазара“ (2013), „Международна икономика“ (2013, в съавторство с Х. Албек), „Институционална икономика: възможности и неизползван потенциал“ (2012, в съавторство с Т. Попов).



ТОМ
1

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“

ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕОРИИ. Антология



ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕОРИИ. АНТОЛОГИЯ

ПЪРВИ ТОМ



*Антологията се издава с подкрепата на
Центъра за икономически теории и стопански политики
към Софийския университет „Св. Климент Охридски“
(www.economy.uni-sofia.bg)*

ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕОРИИ. АНТОЛОГИЯ

ПЪРВИ ТОМ

Съставители и научни редактори
Проф. д. ик. н. Атанас Леонидов и
доц. д-р Теодор Седларски

Второ допълнено издание

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София, 2017

Антологията по икономически теории има за цел да събере оригинални текстове от бележити икономисти, както и анализи на изследователи на икономическите учения, които да допринесат за запознаването на българския читател с основните концепции и тенденции в развитието на стопанската наука от XVIII до XXI век.

В няколко тома последователно са представени основните учения в историята на икономическата мисъл. В началото са поместени подбрани откъси от произведенията на английската класическа школа в политическата икономия, както и на видни представители на ранната неокласика. Специално внимание е обърнато на кейнсианството и неговите школи. По-нататък е разгледан неолиберализмът в лицето на т.нар. изгнаническа школа (Вилхелм Рьопке, Александър Рюстов) и на фрайбургската школа (ордолиберализма) с главен представител Валтер Ойкен. Включени са и по-новите теории и школи на неокласиката: монетаризмът, неоавстрийската школа, новата класическа макроикономия, новата институционална икономика. Представени са теориите на икономическия растеж – моделът на Харод–Домар, посткейнсианските модели на Николас Калдор, Джоан Робинсън, неокласическият модел на Робърт Солоу и ендегенната теория на растежа (Пол Роумър, Филип Агион, Питър Хоуит). В отделен том намират място идеи от българската стопанска мисъл между Освобождението и Втората световна война, наред с публикации на български икономисти от периода на системата на централното планиране и прехода към пазарна икономика.

Публикуваните материали дават представа за съществените черти на западните теории, школи и течения, плурализма на подходите и на концепциите, но заедно с това и за наличието на допирни точки в схващанията на отделните автори.

Издаването на антологията се вписва в световните тенденции на засилен интерес към богатството на алтернативни подходи и оригинални решения на стопанскополитически проблеми в историята на икономическата мисъл. Съчиненията на големите представители на икономическата наука често биват тълкувани едностранчиво и цитирани избирателно в актуалния дебат на дадена епоха, но – както систематичното занимание с развитието на стопанските идеи показва – те са съкровищница на оригинални гледни точки и тълкувания с голяма практическа стойност от перспективата на постоянния стремеж към подобрене на социалната организация на човешката дейност.

В настоящия първи том намират място ключови текстове и аспекти от творчеството на английските класици Адам Смит, Дейвид Рикардо, Джон Стюарт Мил, както и на Маркс. Основната част на книгата е предшествана от аналитично проследяване на основните линии на развитие в икономическата мисъл от класиката до съвременното от двамата съставители на антологията – проф. д.ик.н. Атанас Леонидов и доц. д-р Теодор Седларски.

- © 2017 Атанас Леонидов Георгиев и Теодор Венков Седларски, съставители
- © 2017 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-4279-3

Съдържание

Предговор

<i>Атанас Леонидов, Теодор Седларски</i> – Главни тенденции в еволюцията на основните икономически школи и теории	7
--	---

Първи раздел

КЛАСИЧЕСКА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

<i>Адам Смит</i> – Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини (избрани текстове – част 1 и 2)	99
<i>Томас МакКро</i> – Бедата с Адам Смит.	145
<i>Любен Кирев</i> – Либералният свят на един класик и социалното благоденствие	171
<i>Велчо Стоянов</i> – Адам Смит е прозрял не само величието на пазара, но и недъзите му	195
<i>Дейвид Рикардо</i> – За принципите на политическата икономия и данъчното облагане (избрани текстове – част 1 и 2)	225
<i>Джон Стюарт Мил</i> – Основи на политическата икономия (избрани текстове – част 1 и 2)	253
<i>Васил Годоров</i> – Класическа теория, неолиберализъм и устойчиво развитие	315

Втори раздел

МАРКСОВОТО ИКОНОМИЧЕСКО УЧЕНИЕ

<i>Карл Маркс</i> – Към критиката на политическата икономия (избрани текстове)	327
<i>Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов</i> – Карл Маркс. Човекът и бъдещето (Предговор)	365
<i>Петър-Емил Митев</i> – Карл Маркс. Човекът и бъдещето (Етигмата Маркс)	377
<i>Илия Балабанов</i> – Глобалните проблеми на съвременността и методологията на Карл Маркс	417

Предговор

ГЛАВНИ ТЕНДЕНЦИИ В ЕВОЛЮЦИЯТА НА ОСНОВНИТЕ ИКОМИЧЕСКИ ШКОЛИ И ТЕОРИИ

Атанас Леонидов, Теодор Седларски

Авторите на настоящия изследователски проект се ангажират с неговото реализиране поради няколко основни съображения. На първо място стои стремежът да бъде запълнена една празнота в българската икономическа литература. Главен подтик за усилията на съставителите е осъзнаването на обстоятелството, че съдържанието на икономическата антология ще допринесе за разпространение на значителен обем знания в широки области от световната и българската стопанска наука чрез разглеждането на важни проблеми на теорията и практиката.

На вниманието на читателите се предлага мащабно по обема си издание. Антологията е структурирана шест тома. Първите четири тома представят основните учения в историята на икономическата мисъл. Централно място е отделено на английската класическа школа в политическата икономия, както и на някои представители на ранната неокласика. Специално внимание е обърнато на кейнсианството и неговите школи. По-нататък е разгледан неолиберализмът в лицето на т.нар. изгнаническа школа (Вилхелм Рьопке, Александър Рюстов) и на фрайбургската школа (ордолиберализма) с главен представител Валтер Ойкен. Включени са също и по-новите теории и школи на неокласиката: монетаризмът, неоавстрийската школа, новата класическа макроикономия, новата институционална икономика.

В петия том обект на представяне са първо, теориите на икономическия растеж – моделът на Харод-Домар, посткейнсианските модели на Николас Калдор, Джоан Робинсън, неокласическият модел на Робърт Солоу и ендогенната теория на растежа (Пол Роумър, Филип Агион, Питър Хоуит) и второ, новата икономика в контекста на съвременните процеси на глобализацията.

В шестия том са намерили място идеи от българската стопанска мисъл в условията на буржоазна България. Поместени са и публикации на български автори.

гарски икономисти от периода на системата на централното планиране и прехода към пазарна икономика.

Публикуваните материали дават представа за съществените черти на западните теории, школи и течения, плурализма на подходите и на концепциите, но заедно с това и за наличието на допирни точки в схващанията на отделните автори.

Даваме си сметка колко обширна е проблематиката, която е обект на изследване. Струва ни се, че е уместно на това място да се позовем на два художествени литературни източника. Първият е мисълта на руския литературен герой Козма Прутков: „Никто не обнимет необъятного“ („Никой не може да обхване необятното“). Другият е един стих от творбата на френския литературен критик Никола Боало „Поетическо изкуство“, превърнал се по-късно в поговорка: „Който не умее да се ограничава, никога не би могъл да пише.“¹

В началото на всяко издание и всеки учебен курс по икономически теории възниква въпросът за нуждата от занимание с миналото на икономическите учения. Защо наред с актуалното знание, съсредоточено в микро- и макроикономиката, новите развития в паричната теория, икономиката на труда, публичните и корпоративните финанси, е важно да се отдели специално внимание на историята на икономическата мисъл (често в западно-европейските и американските университети курсът носи наименованието „History of Economic Thought“)? Голяма част от учебниците и книгите, посветени на темата, започват с аргументи, обосноваващи необходимостта от съсредоточаването отново и отново върху идеите на ранните представители на икономическата наука. Така например един от водещите в световен план автори в областта, Марк Блауг, в последното издание на книгата „Икономическата теория в ретроспектива“ пише, че изследването на историята на икономическите теории никога не може да се счита за приключило, тъй като интерпретацията на идеите на ранните икономисти се мени с променящите се приоритетни въпроси на съвременната икономика: колапсът на плановото социалистическо стопанство поставя дискусията за Марксовото творчество в нова светлина, разцветът на школата на публичния избор през 60-те години на XX век връща вниманието върху наченките на т.нар. икономика на политиката у Адам Смит, игнорирани от първите му последователи, идеите в еволюционната икономика подчертават недостатъците на прекомерната концентрация върху сравнителния статичен анализ. Можем да добавим и удивителния ренесанс, който институционалната икономическа мисъл преживява през последните две десетилетия след близо стогодишно отсъствие от ортодоксалния икономически анализ (т.нар. mainstream economics).

¹ Boileau, N. *Oeuvres Choisies, L'art poétique*. Paris, 1908, с. 181.

Най-важният от всички аргументи е, че изучаването на възникването и развитието на икономическите идеи се оказва най-плодотворният път за действително разбиране на съвременното икономическо знание. Макар и не най-краткият, този подход към значителната по обем и сложност съвкупност от теоретични постановки в икономическата наука днес предоставя възможност по достъпен начин да се вникне в сърцевината на модерните икономически учения, да се проследят истинските основания на исторически наложени се схващания в икономическия начин на мислене. Чрез разкриването на оригиналната аргументация на авторите на базисни икономически концепции, запазили валидността си и днес, на обществената и интелектуалната среда, в която те се зараждат, историята на икономическите теории ни позволява да разкрием основанията, които откривателите на редица икономически „законали“ са виждали за своите твърдения в света около тях. Проследяването на развитието на една или друга идея стъпка по стъпка, на приноса на поколения икономисти за нейното обогатяване и формално-математическо представяне и прецизиране прави възможно осмислянето на реалното съдържание и ежедневната логика зад абстрактните, често забулени в сложен математически апарат съвременни икономически модели.

Едновременно с това, историческата перспектива към икономическите теории изгражда умение за критично възприемане на изучаваното в икономическите курсове. „Твърдото“ икономическо знание започва да се възприема като етап от развитието на икономическата мисъл, актуално състояние на дискусията по един или друг стопански проблем, което не е окончателно и подлежи на по-нататъшно изменение и усъвършенстване.

Объркващото за външния поглед към икономическата наука обстоятелство, че едни и същи факти от действителността биват интерпретирани от различни икономисти понякога по напълно противоположен начин, както и че дори при близка интерпретация на данните се дават разнопосочни предписания за икономическа политика, намира тук своето обяснение. Еволюцията на школите в икономическата наука, различните им светогледни основи и често скрита идеологическа натовареност, противоборството за надмощие на идеи правят разбираема често открито декларираната от съвременните икономисти принадлежност към едно или друго течение на общото им професионално направление.

Този последен аспект има важно отражение върху възприемането на ролята на историята на икономическите учения. Тъй като теории, възникнали в различни етапи от развитието на икономическата мисъл, очевидно запазват своята приложимост при обяснението на едни или други обстоятелства в съвременното стопанство и биват използвани като алтернативни, а понякога и като допълващи се, то функцията на дисциплината е да предаде икономически знания, а не исторически. Тя, образно казано, помага както на изградените, така и на бъдещите икономисти да подредят свой

„комплект теоретични инструменти“, в който в зависимост от естеството на разглеждания проблем да намерят подходящата теоретична концепция, с помощта на която да предложат обяснение или препоръка за действие.

Класическа политическа икономия

Проследяването на историята на икономическите учения в настоящата антология започва с представителите на класическата школа в Англия и либералните идеи за организацията на стопанския живот. Либерализмът е цялостна система от възгледи за политическото и икономическото устройство на обществото. Основополагащо значение има разбирането за върховенството на правата на индивида, за разделението на властите, за създаването на конституционен строй и правова държава. Централно място в идеологията на класическия либерализъм² заема идеята за свободата, основаваща се на равенството на хората пред закона. Негови основатели са Джон Лок, Дейвид Хюм, Адам Смит и Джон Стюарт Мил – в Шотландия и Англия, Шарл Монтескьо – във Франция, и Имануел Кант – в Германия. Като теория и практика либерализмът получава най-голямо развитие в Англия. Утвърждаването на либералните принципи в икономиката започва още през ХХ век, а деветнадесетото столетие бележи апогея в развитието на политическия и стопанския либерализъм. „Европа – и най-вече Англия – от ХХ век може с пълно основание да се счита за образец на историческата парадигма на либералната цивилизация“³ – пише Джон Грей. Най-пълно доктрината на ранния стопански либерализъм е обоснована в рамките на английската класическа политическа икономия и преди всичко в съчинението на **Адам Смит** *„Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини“*⁴. Смитовата теоретична система е изградена върху специфично разбиране за човешката природа, за мотивите, които определят поведението на индивидите. Личният им интерес винаги има детерминираща роля. Извън икономиката той намира израз в чувството на симпатия спрямо други хора (вж. по-ранната книга на Смит, *„Теория на нравствените чувства“*, 1759). Обратно, в областта на стопанството личният интерес се проявява в преследването на индивидуални цели. За Смит решаващо значение има желанието „на всеки човек да подобрява положението си“, „желание [, което]

² През 30-те години на ХХ век класическият либерализъм прераства в неолиберализъм. Появата на тази нова школа в икономическата теория е обусловена от преосмислянето на съдържанието на „стария“ или „ранния“ либерализъм.

³ Грей, Д. *Либерализмът*. София: Народна култура, 1991, с. 31.

⁴ Вж. Smith, A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1st ed.). London: W. Strahan, 1776.

го съпътства от рождението до гроба⁵. Преследването на лични цели води до резултати, които принасят полза на обществото, въпреки че това е било извън намеренията на индивида. „... Той има предвид само собствената си изгода... [но] бива насочван от невидима ръка да съдейства за една цел, която съвсем не е влизала в неговите намерения“⁵.

В основните категории, върху които е построена политикономическата система на Адам Смит – „икономически човек“, „естествен строй“⁶, „естествена свобода“ или „laissez-faire“, „невидима ръка“, се съдържа най-силният аргумент в икономическата наука в подкрепа на възможността за реализиране на либерален стопански ред чрез премахване на „изкуствените“ намеси и регулации на правителствата. За Смит успешното функциониране на такъв ред изисква конкуренция, която чрез механизма на цените, на търсенето и предлагането осигурява саморегулиране на икономиката, координация на плановете на отделните стопански субекти, оптимално разпределение и използване на ресурсите. Чрез действието на пазарния механизъм се постига хармония между частните интереси и интересите на обществото.

Либералният възглед на Адам Смит получава висока оценка в съвременната икономическа литература. „Идеята за саморегулираща икономика, действаща в рамките на пазарната система, беше нова през XVIII век. Тя може да бъде открита еднакво в съчиненията на физиократите и Адам Смит, въпреки че Смит придаде на идеята нейния най-красноречив израз. Схващането за естествения строй на обществото, съществуващ при отсъствие на всякакви форми на централизирано планиране, беше една от най-освобождаващите идеи, възникнали някога в историята на икономическата мисъл. Тя премести икономическия анализ на нова траектория“⁷.

Дейвид Рикардо развива в основното си произведение от 1817 г. „За принципите на политическата икономия и данъчното облагане“ преди всичко *теорията на стойността* на Смит като подчертава: „... полезността не е мярка на разменната стойност, макар да е абсолютно съществена за нея“. И още: „Притежавайки полезност, стоките черпят разменната си стойност от своята рядкост и от количеството труд, нужно за тяхното добиване“⁸.

⁵ Смит, А. *Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини*. София: Партиздат, 1983, с. 437.

⁶ Докато за английските класически икономисти стопанските процеси имат обективен характер (протичат извън и независимо от волята и съзнанието на хората) и са надисторични, за К. Маркс те отново са обективни, но исторични (преходни, променящи се в отделните фази на обществено-икономическо развитие); срв. със Седларски, Т. (2015), *Икономически теории (история на икономическата мисъл)*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 17–22.

⁷ Ekelund, R. and R. Hebert, *A History of Economic Theory and Method*. New York: McGraw-Hill, 1990, с. 122.

⁸ Рикардо, Д. *За принципите на политическата икономия и данъчното облагане*. София: Партиздат, 1981, с. 34.

Рикардо пише: „Но като казвам, че трудът е основата на всяка стойност и че относителното количество труд определя почти изключително относителната стойност на стоките, не трябва да се предполага, че изпускам изпредвид различните качества на труда и трудността да се сравнява едновременно или едnodневен труд в един отрасъл с труд със същата продължителност в друг отрасъл.“⁹

В „Отдел трети“ на книгата си той отбелязва: „Стойността на стоките се влияе не само от непосредствено приложения труд, но и също така от труда, вложен в оръдията, инструментите и сградите, с които се подпомага този труд ...“¹⁰.

В „Глава IV. За естествената и пазарната цена“ Рикардо твърди: „Като правим труда основа на стойността на стоките, а сравнителното количество труд, необходимо за тяхното производство – правило, което определя съответните количества стоки, които трябва да се разменят едни срещу други, това не значи, че отричаме случайните и временните отклонения на действителната или пазарната цена на стоките от тази тяхна първична и естествена цена“¹¹.

В „Глава V. За работната заплата“ четем: „Като всички други предмети, които се купуват и продават и количеството на които може да се увеличава или намалява, трудът има своя естествена и своя пазарна цена. Естествената цена на труда е онази цена, която е необходима, за да се даде възможност на работниците общо взето да съществуват и да продължават труда си, без техният брой да се увеличава или намалява.“¹²

Относно *печалбата* Рикардо отбелязва: „...естествената тенденция на печалбата е да пада; защото с прогреса на обществото и с нарастването на богатството нужното допълнително количество храна се получава чрез изразходване на все повече и повече труд. Тази тенденция, това всъщност спадане на печалбата успешно се забавя на чести интервали от усъвършествания в машините, свързани с производството на предмети от първа необходимост, както и от открития в агрономическата наука, даваща ни възможност да освободим една част от труда, който е бил нужен преди, и следователно да понижим цената на най-необходимото за работника“¹³.

Анализирайки влиянието на натрупването върху печалбата и лихвата, авторът пише: „Продуктите винаги се купуват с продукти (или услуги), парите са само средство, с което се извършва размяната. Една отделна стока може да бъде произведена в прекалено голямо количество и пазарът може

⁹ Пак там, с. 41.

¹⁰ Пак там, с. 44.

¹¹ Пак там, с. 92.

¹² Пак там, с. 96.

¹³ Пак там, с. 121.

да бъде преситен от нея до такава степен, че да не се връща изразходвания за нея капитал; но това не може да стане с всички стоки.¹⁴

„...няма граници за търсенето и никакви граници за влагането на капитал, докато той дава някаква печалба. Каквото и изобилие от капитал да съществува, няма друга причина за падането на печалбата освен покачването на работната заплата; по-нататък може да се добави, че единствената действителна и постоянна причина за покачването на работната заплата е повишаващата се трудност на снабдяването на растящия брой работници с храна и предмети от първа необходимост“¹⁵.

В главата за *паричното обращение* и банките, Рикардо пише: „Като всички други стоки златото и среброто имат стойност само съразмерно с количеството труд, необходим за тяхното производство и за доставянето им на пазара.“¹⁶

„Едно парично обращение е в най-съвършено състояние, когато се състои изцяло от книжни пари, но от книжни пари, имащи еднаква стойност със стойността на златото, което те претендират да представляват.“¹⁷

„... Цялата производствена дейност, която обществото като цяло може да развива, зависи от количеството на капитала, т.е. от неговите суровини, машини, хранителни продукти, кораби и т.н., използвани в производството. След като е установено добре регулирано обращение на книжни пари, количеството им не може да бъде нито увеличено, нито намалено чрез банкови операции.“¹⁸

В главата за машините (която не фигурира в първото издание на книгата) Рикардо заявява: „В настоящата глава аз ще изледвам влиянието на машините върху интересите на различните класи на обществото. Това е въпрос с голяма важност, който, изглежда, никога не е бил изследван по начин, който да доведе до някакви задоволителни резултати. Това още повече ме задължава да изразя мнението си по този въпрос, защото след дълго обмисляне то претърпя значителна промяна. Въпреки че не си спомням някога да съм публикувал нещо, отнасящо се до машините, което да е нужно да отричам, все пак съм подкрепял теории, които сега считам за погрешни. Затова сега считам за свое задължение да подложам на изследване сегашните си възгледи заедно със съображенията ми в тяхна подкрепа.

От момента, в който за първи път насочих вниманието си към въпросите на политическата икономия, съм на мнение, че такова приложение на машините към някой клон на производството, което ще има за резултат

¹⁴ Пак там, 272–273.

¹⁵ Пак там, с. 276.

¹⁶ Пак там, с. 324; Срв. със Седларски, Т. (2015), *Икономически теории (история на икономическата мисъл)*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 92–95.

¹⁷ Пак там, с. 332.

¹⁸ Пак там, с. 335.

спестяване на труд, е добро за всички. ... Аз мислех, че капиталистите са облагодетелствани по същия начин. Всъщност този, който е открил машината или този, който първи я е приложил, би получил допълнителна изгода, тъй като за известно време ще получава по-голяма печалба. ... Това бяха моите възгледи и що се отнася до земевладелците и капиталистите, те продължават да бъдат непроменени. Но аз съм убеден, че заместването на човешкия труд с машини често е много вредно за класата на работниците¹⁹.

Още от средата на XIX век се извършва разширяване на намесата на държавата в различни области на обществения живот. Тези промени налагат отпечатък върху еволюцията на ранния либерализъм. Класическият либерализъм никога не приема формата на защита на чиста система на „laissez-faire“, а се основава на мерки, макар и ограничени, свързани с намеса на държавата в стопанския живот. Още А. Смит свежда ролята ѝ до реализиране на три основни функции: първо, управление на правосъдието; второ, осигуряване на националната отбрана и трето, поддържане на някои предприятия, произвеждащи обществени услуги, които никога не могат да носят печалба на частни лица. Постепенните промени в ранния либерализъм намират най-силно отражение в системата на теоретичните възгледи на английския икономист **Джон Стюарт Мил** (в главните му съчинения „*За свободата*“, 1859 г., и „*Принципи на политическата икономия*“, 1848 г.).

От една страна, у Дж. Ст. Мил е налице приемственост с принципите на традиционния либерализъм, а от друга се наблюдават антилиберални елементи в посока към реформизма и социализма²⁰.

В сравнение с А. Смит, Джон Стюарт Мил счита, че правителствата трябва да осъществяват значително по-широка намеса в икономиката. Той се придържа към разбирането, че „laissez-faire“ трябва да представлява правило за политиката на държавата, допускащо обаче нарушаване на принципа на *държавната ненамеса*, ако това се диктува от реализацията на „някакво голямо благо“. На това основание Мил приема необходимостта от осъществяването на държавна интервенция в редица области: „закрила на потребителите, общо образование, запазване на околната среда, селективно прилагане на „постоянни“ контракти... регулиране дейността на комуналните предприятия и обществена благотворителност“²¹.

Фундаменталната промяна, внесена от Дж. Ст. Мил, се състои в „дихотомизирането“ (разделянето) на *отношенията на разпределението* от *отношенията на производството*. В рамките на дотогавашната класическа поли-

¹⁹ Пак там, 355–356.

²⁰ Това обстоятелство става причина да бъде отклонено предложението, основаното в Швейцария през 1947 г. общество „Мон Пелерин“, средище на либерални мислители, да носи името на Джон Стюарт Мил.

²¹ Ekelund, Hebert, 1990, с. 189.

тическа икономия двата вида отношения се разглеждат като единна система, в която производството има определящо значение. С Миловата концепция се създава основа за по-широк държавен интервенционизъм, тя свидетелства за отдалечаването му от идеологията на класическия либерализъм.

Икономическото учение на Карл Маркс

Преди да пристъпим към представяне на съдържанието на Марксовата политическа икономия се налага да характеризираме социално-икономическите предпоставки за нейното възникване и идейните ѝ източници. Социално-икономическите фактори, довели до зараждането на марксизма са отражение на болезнените последици от индустриалната революция и изострянето на борбата между различни обществени групи в края на 40-те години на XIX век, намерили проявление например в лицето на *чартиското движение* в Англия – най-развитата тогава буржоазна нация в Европа и света, въстанието на лионските тъкачи във Франция и на силезийските тъкачи в Германия.

Тежките условия, при които са поставени представителите на наемния труд, създават очаквания за обществена катастрофа или революционно преустройство. За Маркс първите прояви на класова борба отзнаменува излизането на историческата сцена на обществената класа, на която е отредена мисията да осъществи социалната революция на преход към безкласово общество – пролетариатът²². „Пролетариатът, който не притежава нищо, в социалната революция не ще загуби друго освен своите окови, а ще завойва целия свят“, заявяват Маркс и Енгелс в „Комунистически манифест“.

Три са идейните източници на марксизма: първо, английската политическа икономия на Адам Смит и Дейвид Рикардо – по-конкретно *трудова* теория на стойността, но също така и възгледите им за съществуване на обективни икономически закони, за наличие на обществени класи и за противоположност в интересите между притежателите на капитала и наемните работници; второ, немската класическа философия в лицето на идеалистическата диалектика на Хегел и философския материализъм на Лудвиг Фойербах; трето, идеите на социалистите-утописти във Франция (Сен Симон и Шарл Фурие) и в Англия (Робърт Оуен), в чиито творби се

²² Стихотворението на немския поет Ханрих Хайне „Силезийските тъкачи“ е отзвук на нищетата и социалната им несигурност, довели до проклинането от тяхна страна на стълбовете на тогавашното общество – религиозната вяра, светската власт и отечеството. В своята кореспонденция с Маркс, с когото поетът е в близки отношения, Хайне се обръща с „доктор Маркс“.

съдържат анализи на анархията в общественото производство и цикличните кризи.

Като съставни части на марксизма могат да бъдат определени политическата икономия, *материалистическата диалектика* и *историческият материализъм*.

В литературата са обособени три основни етапа при формирането на марксистката политическа икономия. Първият от тях обхваща периода на 40-те години на XIX век. Тогава Маркс и Енгелс разработват общите философски методологически принципи на своето учение, изоставят идеализма, присъщ на Хегеловото учение за диалектиката и я преформулират материалистически. „В основата си моят диалектически метод не само се различава от Хегеловия, но е негова права противоположност. За Хегел мисловният процес, който под името идея превръща дори в самостоятелен субект, е демиург (творец, създател) на действителното, което представлява само негова външна проява. За мен, напротив, мисловното не е нищо друго освен материалното, пренесено в човешката глава и преобразувано в нея.“²³ През този период излизат от печат общо осем работи, между които „Положението на работническата класа в Англия“ (1844–1845) от Фридрих Енгелс, „Наброски към критиката на политическата икономия“ (1843–1844) на Енгелс в „Немско-френски годишник“, „Икономическо-философски ръкописи“ (1844), „Немска идология“ на Маркс и Енгелс (1845–1846), „Нищетата на философията“ (1847) на Маркс, „Наемен труд и капитал“ (1849) на Маркс, „Комунистически манифест“ (1847–1848 г.) и др., някои от които не са напълно освободени от влиянието на класическата политическа икономия (особено „Наемен труд и капитал“ и „Нищета на философията“): съдържат идеята, че работникът продава на собственика на капитала своя труд, а не работната си сила, запазено е и влиянието на количествената теория на парите у Рикардо. В съвместните работи на Маркс и Енгелс „Светото семейство“ (1845) и „Немска идеология“ (1845–1846) е формулиран възгледът за съществуването на *обществено-икономически формации* и е изразено убеждението, че материалното производство е основа на общественото развитие, че съществува диалектическо единство на *производителните сили* и *производствените отношения*. В икономическите трудове „Положението на работническата класа в Англия“ (1844–1845) от Енгелс и „Нищета на философията“ (1847) – критика на възгледите на Жозеф Прудон – от Маркс е формулирано становището, че икономическите категории са теоретичен израз на обществените отношения на производството.

²³ Маркс, К. Послеслов към второто издание на *Капиталът*, Том 1. София: Издателство на БКП, 1968, с. 25.

Вторият, зрял етап е през 50–60-те години на XIX век, когато биват отпечатани „Към критика на политическата икономия“ (1859) и първият том на „Капиталът“ (1867).

Третият етап започва през 70-те години на XIX век и е свързан с издаването на втория и третия том на „Капиталът“ (1885 и 1894 г.), които излизат от печат след смъртта на Маркс благодарение на усилията на Енгелс. Четвъртият том на „Капиталът“ включва „Теории на принадлежната стойност“ в три части под редакцията на Карл Кауцки.

Първият том на „Капиталът“ е посветен на анализа на процеса на производството на капитала, във втория се разглежда процесът на обращението и възпроизводството на капитала, а в третия том се анализира цялостният процес на капиталистическото възпроизводство като единство на производство и обращение. За Маркс и Енгелс теориите за принадлежната стойност остават органическа част от „Капиталът“.

Налице е приемственост на Марксовата методология на анализ с методологията на Смит и Рикардо, които, както и Маркс, приемат съществуването на обективни икономически закони, но за разлика от тях, за Маркс икономическите закони не са вечни, а са исторически преходни. „Аз разглеждам системата на буржоазната икономия в следния ред: капитал, поземлена собственост, наеман труд, държава, външна търговия, световен пазар. Под първите три рубрики изследвам икономическите условия на живот на трите големи класи, на които се разпада съвременното буржоазно общество; взаимната връзка между другите три рубрики е очевидна.“²⁴

Материалистическият възглед на Маркс за общественото развитие е формулиран най-пълно в Предговора на „Към критиката на политическата икономия“: „В общественото производство на своя живот хората влизат в определени, необходими, независими от тяхната воля отношения – производствени отношения, които отговарят на определена степен от развитието на техните материални производителни сили. Съвкупността от тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка и на която отговарят определени обществени форми на съзнанието. Начинът на производството на материалния живот обуславя процеса на социалния, политическия и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, обратно, тяхното обществено битие определя съзнанието им. На известна степен от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения или – което е само юридически израз на

²⁴ Маркс, К. Предговор на *Към критика на политическата икономия*, четвърто издание. София: Партиздат, 1983, с. 19.

същото – с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили до тогава. От форми на развитие на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епоха на социална революция. С изменението на икономическата основа се извършва по-бавен или по-бърз преврат в цялата огромна надстройка. При разглеждането на такива преврати трябва винаги да се прави разлика между материалния преврат в икономическите условия на производството, който може да се установи с точността на природните науки, и правните, политическите, религиозните, художествените или философските, накратко, идеологическите форми, в които хората осъзнават този конфликт и го разрешават с борба. Както за отделния човек не може да се съди по това, което той сам мисли за себе си, така за една епоха за преврати не може да се съди по нейното съзнание. Напротив, това съзнание трябва да се обясни въз основа на противоречията на материалния живот, въз основа на съществуващия конфликт между обществените производителни сили и производствени отношения. Нито една обществена формация не загива, преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчен простор, и никога по-нови, по-висши производствени отношения не се появяват, преди материалните условия за съществуване на същите да са узрели в недрата на самото старо общество. Ето защо човечеството си поставя винаги само такива задачи, които то може да разреши, защото, по-отблизо погледнато, винаги ще се оказва, че самата задача възниква само там, където материалните условия за нейното разрешение са вече налице или най-малкото са в процес на формиране.“²⁵

Маркс въвежда в своя анализ понятието обществено-икономическа формация, в чието съдържание включва и *икономическата база* на обществото, и неговата *надстройка* (правна, политическа и духовна). Разработва система от специфични понятия, за да дефинира същността на категорията *производителни сили*. Той въвежда концепцията за *оръдия на труда*, чрез които работникът въздейства на предметите на труда, съобразно неговите трудови навици и опит. Тези елементи или *фактори на производството* формират съдържанието на Марксовата категория „производителни сили“. Според Маркс промените в тях са водещият и най-динамичният фактор, от който се обуславя прогресът на обществото. Но за Маркс този прогрес зависи и от системата на *производствените отношения* на хората. За него единството от производителните сили и производствените отношения образува начина на производството. Според Маркс „в общи черти азиатският, античният, феодалният и съвременният – буржоазният – начин на производство

²⁵ Маркс, К. *Към критиката на политическата икономия*, четвърто издание. София: Партиздат, 1983, 21–22.

могат да бъдат наречени прогресивни епохи на икономическата обществена формация²⁶. В историческото си развитие обществото познава следните начини на производство: „първобитнообщинен строй, робовладелство, феодализъм, капитализъм“, като се приема, че комунизмът ще замени капитализма.

Маркс разглежда развитието на икономическата обществена формация като природно-исторически процес. За него „сегашното общество не е твърд кристал, а организъм, който се поддава на преобразуване и постоянно се намира в процес на преобразуване“ ... Но, „[д]ори когато едно общество намери пътя на естествения закон на своето развитие – а крайната цел на това съчинение е да разкрие икономическия закон на движението на съвременното общество – то не може нито да прескочи естествените фази на развитието, нито да ги отстрани чрез декрети, но то може да съкрати и смекчи родилните мъки.“²⁷

Маркс отбелязва, че „[ф]ормата на стойността, чийто завършен вид е паричната форма, е твърде бедна по съдържание и твърде проста“. Според него, „[в]ъпреки това човешкият ум в продължение на повече от две хиляди години напразно се е старал да я (паричната форма на стойността – бел. авт.) опознае из основи, докато, от друга страна, анализът на много по-богати по съдържание и много по-сложни форми е бил постигнат поне приблизително. Защо? Защото е по-лесно да се изучи развитото тяло, отколкото телесната клетка. ... при анализа на икономическите форми не могат да послужат нито микроскопът, нито химическите реактиви. Силата на абстракцията трябва да замени и двете“²⁸.

Изходен пункт в анализа на Маркс е изследването на *стоката*. В предговора към „Критиката на политическата икономия“ се отбелязва: „На пръв поглед буржоазното богатство изглежда като огромно натрупване на стоки, а отделната стока – като негово елементарно битие“ (форма). Със същото изречение започва и „Капиталът“. Следователно за подхода на Маркс е присъщо да се тръгне от това, което е най-масово, типично и елементарно в капиталистическите икономически отношения – в случая стоката.

За Маркс стоката е единство на две противоположни страни. Тя е *потребителна стойност* и в качеството си на такава може да задоволява определена човешка потребност. Потребителната стойност е резултат на *конкретния труд*, на изразходването на човешкия труд в конкретна форма за създаване на определени предмети.

²⁶ Пак там, с. 22.

²⁷ Маркс, К. Предговор към първото издание на *Капиталът*, Том 1. София: Партиздат, 1968, с. 12.

²⁸ Пак там, 7–8.

Другият фактор (страна на стоката) е нейната *стойност*. За разлика от потребителната стойност, стойността на стоката е резултат на всеобщия човешки труд. Този труд образува субстанцията (съдържанието) и величината на стойността. По-конкретно величината на стойността на стоката се определя от изразходвания за нейното производство *обществено необходимо труд*, съответстващ на *средните условия на производството*. Стойността на стоката се проявява под формата на *разменна стойност*, или на определени съотношения, в които една стока се разменя срещу друга стока.

Т. е. в стоката е вълпътен както конкретен, така и *абстрактен труд*, т.е. налице е двояк характер на вълпътения в стоките труд. Само човешкият, абстрактен труд е създател на стойност.

В последващи изследвания Маркс обосновава разбирането си, че работникът не продава своя труд на капиталиста и следователно работната заплата не е цена на труда, а той всъщност продава своята *работна сила*²⁹ или работоспособност. Маркс разкрива една специфична особеност на работната сила, а именно да създава излишък, повече стойност в сравнение със стойността, необходима за възпроизвеждане на работната сила на работника. Тук според Маркс лежи източникът на капиталистическата *експлоатация на труда*, на *принадената стойност*. За Маркс неспособността на класическата школа да направи тази разлика я е довела до положението да изпадне в логически затворен кръг. Според разбирането на Маркс стойността на работната сила, съответно нейната цена, т.е. работната заплата, се образува от стойността (цената) на средствата, необходими за възпроизводството на работната сила на работника, включваща издръжката на неговото семейство. За Маркс стойността на работната сила съдържа в себе си исторически и морален елемент, който се обуславя от способността на работническата класа да защитава своите интереси.

За разлика от представителите на класическата школа Адам Смит и Дейвид Рикардо, които не обособяват принадлежната стойност като категория, независима от конкретните ѝ форми – печалба, предприемачески доход, лихва, поземлена рента, Маркс я разглежда като обща категория преди анализа на конкретните форми.

Важно разграничение, което Маркс прави, е между *постоянния* и *променливия капитал*. Той формулира и понятието *органически състав на капитала*. Маркс разграничава стойностния състав на капитала от техническия му състав. От гледна точка на стойността структурата на капитала се дели на постоянен и променлив, а под технически състав на капитала той има предвид съотношението между масата на употребените средства за

²⁹ Под *работна сила* или работоспособност Маркс разбира сбора от физически и умствени способности, с които разполага организъмът, живата личност на един човек, и които той поставя в движение винаги когато произвежда някакви потребителни стойности.

производство, от една страна, и от друга – количеството труд, необходим за тяхното производство. Подчертавайки, че между двата вида състав на капитала съществува тясна взаимозависимост, Маркс заключава: „[з]а да я изразя, аз наричам стойностния състав на капитала, доколкото той се определя от неговия технически състав и отразява измененията на последния – органически състав на капитала“³⁰.

Във връзка с анализа на общия закон на капиталистическото натрупване Маркс въвежда понятието за *нормата на принадлежната стойност* като съотношение на величината на променливия капитал към целия авансиран капитал (обикновено за една година). В Марксовия анализ това понятие служи като израз на степента на експлоатацията на труда. Той разграничава два начина за извличане (производство) на принадлежната стойност: 1) По линията на удължаване на работния ден (при дадено равнище на производителност и степен на интензивност на труда). Този начин той нарича извличане на *абсолютна принадлежната стойност*. 2) Увеличаването на принадлежната стойност е резултат от намаляването на необходимото работно време, което има за резултат производство на *относителна принадлежната стойност*. Първият вид представлява екстензивен начин, а вторият – интензивен. В съвременните условия очевидно по-голямо значение придобива интензивният начин за извличане на принадлежната стойност.

При анализа на превръщането на част от принадлежната стойност в капитал, т.е. нейното капитализиране, Маркс подлага на критика възгледа на класическата школа за възпроизводството, според който цялата част на натрупването отива за наемане на нови работници, т.е. за увеличаване на променливия капитал. Въвеждайки категорията на органически състав на капитала, Маркс едновременно показва, че се наблюдава нарастването му, т.е. относително намаляване на променливата част на капитала в хода на натрупването, както и придружаваща го концентрация. Отчитайки тази тенденция при формулирането на общия закон на капиталистическото натрупване, Маркс сочи, че трайната тенденция ще бъде към влошаване положението на работника. Независимо от това дали това влошаване ще намира израз в относително или в абсолютно обедняване на хората на наемния труд. Оттук и крайният извод, че рано или късно капиталистическата система ще бъде подложена на революционен срив, който ще сложи край на съществуването ѝ.

Марксовите *схеми за възпроизводството* имат за предпоставка анализа на кръгооборота на индивидуалния и съвкупния (обществения) капитал под формата на паричен, производителен и стоков капитал. Във връзка с това Маркс въвежда понятието оборот на капитала.

³⁰ Маркс, К. *Капиталът*, Том 1. София: Партиздат, 1968, с. 621.

Той обособява две подразделения на общественото възпроизводство. Първо, производство на средства за производство и второ, производство на предмети за потребление. Марксовият анализ е в двойка форма – както в материално веществена, така и в стойностно изражение. Стойността във всяко подразделение се разпада на $c + v + m$, т.е. на постоянен капитал, на променлив капитал и на принадена стойност. Маркс разграничава две форми на възпроизводството на целия обществен капитал. Първо, просто, осъществяващо се в предишния размер или мащаб; второ, разширено в нарастващи размери или мащаби. Маркс подчертава, че за докапиталистическите формации е характерно *простото възпроизводство*, докато за капиталистическата формация е характерно *разширеното възпроизводство*.

Пример за двете възпроизводства:

Просто възпроизводство:

I. $4000c + 1000v + 1000m = 6000$ (производство на средства за производство)

II. $2000c + 500v + 500m = 3000$ (производство на предмети за потребление)

Т.е. „нормата на експлоатация“ (принадена стойност/променлив капитал) е 100%

Условие за равновесие при простото възпроизводство е $v + m$ от I (първото подразделение) да е равно на c от II (второто подразделение).

Разширено възпроизводство:

I. $4000c + 1000v + 1000m = 6000$ (производство на средства за производство)

II. $1500c + 750v + 750m = 3000$ (производство на предмети за потребление)

Отново „нормата на експлоатация“ е 100%

Условие за разширеното възпроизводство е:

$v + m$ от I (първото подразделение) да е по-голямо от c от II (второто подразделение)

Марксовите схеми на възпроизводството са принос на неговата теоретическа система. Те повлияват върху посткейнсианските модели на растежа в кеймбриджската посткейнсианска школа и по-специално върху тези на Джоан Робинсън, но само във вещественния състав на схемите на възпроизводството, тъй като представителите на школата не признават стойността

като реална икономическа категория. Икономистите от класическата школа в политическата икономия погрешно изключват постоянния капитал и средствата за производство при формирането на стойността. Възглед, който е заимстван некритично от Дейвид Рикардо и по-късните икономисти на епохата. Това обстоятелство не дава възможност да се обясни процесът на реализацията на съвкупния обществен продукт в условията на капиталистическото стопанство.³¹

В третия том на „Капиталът“ Маркс разглежда именно цялостния процес на капиталистическото възпроизводство. В глава първа, в която се изследва превръщането на принадлежната стойност в печалба и нормата на принадлежната стойност в норма на печалбата, се подчертава, че капиталистическият производствен процес, е единство на процеса на производството и обращението. Във връзка с това се анализират „конкретните форми, които възникват в процеса на движението на капитала, разглеждан като цяло. Облиците на капитала, както ги развиваме в тази книга, стъпка по стъпка се приближават по такъв начин към онази форма, в която те се явяват на повърхността на обществото, във въздействието на разните капитали един на друг, в конкуренцията и в обикновеното съзнание на самите агенти на производството.“³²

Маркс счита, че е налице тенденция към изравняване на общата норма на печалбата, както и, подобно на Рикардо, формулира *закон за спада на нормата на печалбата*, подчертавайки, че се проявяват и противодействащи му фактори. „Прогресиращата тенденция на нормата на печалбата към спадане е само свойствен на капиталистическия начин на производство израз на прогрессиращото развитие на обществаната производителна сила на труда“³³. Същевременно той обръща внимание на съществуващото „несъответствие между прогрессиращото нарастване на капитала и неговата относително намаляваща се нужда от увеличаване на населението“³⁴.

Като противодействащи причини за спадането на общата норма на печалбата Маркс сочи следните фактори: 1) повишаване на степента на експлоатацията на труда; 2) спадане на работната заплата под стойността на работната сила; 3) поевтиняване на елементите на постоянния капитал; 4) относителното свръхнаселение; 5) външната търговия и 6) организационната форма на акционерните дружества.

³¹ Адам Смит смята, че естествената цена на всяка стока, а оттам и стойността на цялото обществено производство, се разпада само на доходи, т.нар. „Догма на Смит“, срв. със Седларски, Т. *Икономически теории*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски. 2015, 77 – 79.

³² Маркс, К. *Капиталът*, Том 3, Предговор. София: Издателство на БКП, 1969, с. 29.

³³ Пак там, с. 229.

³⁴ Пак там, с. 239.

„...същите причини, които водят до спадане на общата норма на печалбата, предизвикват противодействия, които спъват това спадане, забавят го и отчасти го парализират. Те не анулират закона, но отслабват неговото действие.“³⁵ По-нататък Маркс анализира развитието на вътрешните противоречия в действието на закона. Той посочва наличието на конфликт между разширението на производството и нарастването на стойността. В тази връзка отбелязва: „... конфликтът на противодействащите един на друг фактори периодически намира изход в кризите. Кризите всякога са само временно насилствено разрешение на съществуващите противоречия, които за миг възстановяват нарушеното равновесие“³⁶.

„Пределите, само в които може да се осъществява запазването и увеличаването на стойността на капитала, основаващо се върху експроприацията и обедняването на масата на производителите..., влизат в постоянно противоречие с методите на производство, които капиталът е принуден да прилага за производството, към производството като самоцел, към безусловно развитие на обществените производителни сили на труда. Средството – безусловно развитие на обществените производителни сили – влиза в постоянен конфликт с ограничениата цел – увеличаване на стойността на съществуващия капитал“.³⁷

Трудностите в дългосрочното развитие на капитализма Маркс обвързва с повишаването на органичния състав на капитала, което според него води до намаляване на нормата на печалбата. В тази връзка той подлага на анализ и ролята на техническия прогрес за повишаване на производителността на труда, но счита, че този фактор не може да отстрани действието на неблагоприятната тенденция в дългосрочен план по отношение на нормата на печалбата. Неговата мрачна прогноза за бъдещето на капитализма е резултат от абсолютизиране на характера на техническия прогрес – силно изразеното нарастване на капиталовъоръжеността и капиталоемкостта на производството, наблюдавани през ранните периоди в развитието на капитализма. След Втората световна война в развитите страни динамиката в коефициента на капиталоемкостта обаче не е еднозначна.

По-късно Ф. Енгелс ще заяви: „В Брауновия архив ‚Soziale Gesetzgebung und Statistik‘ (Berlin, VII, 1894) Вернер Зомбарт дава в общи линии доста хубаво изложение на контурите на системата на Маркс. За пръв път един немски университетски професор успява да прочете в Съчиненията на Маркс, общо взето, онова, което Маркс действително е казал, и затова този професор заявява, че критиката на Марксовата система не може да се състои в

³⁵ Том 3, с. 257.

³⁶ Том 3, с. 268.

³⁷ Том 3, с. 268.

нейното опровергаване – „с това нека се заеме политическият карьерист“, – а само в по-нататъшното ѝ развитие“³⁸.

„В Брауновия архив „Sozialpolitisches Zentralblatt“ от 25 февруари 1895 г., брой 22, е напечатана също една прекрасна статия на Конрад Шмидт за третия том на „Капиталът“. Особено трябва да се изтъкне, как с извеждането на средната норма на печалбата от принадлежната стойност Маркс за пръв път дава отговор на въпроса, който досега още нито веднъж не е бил поставян от икономистите: как се определя размерът на тази средна норма на печалбата и защо тя достига 10 или 15%, а не 50 или 100%?“³⁹

„Както Зомбарт, така и Шмидт ... не обръщат нужното внимание на това, че тук не се касае само за чисто логически процес, но за исторически процес и за неговото обясняващо отражение в мисленето, логическо проследяване на неговите исторически връзки.“⁴⁰

Дългосрочното развитие на капиталистическата система на национално и световно равнище, свързано с периодично проявяващи се циклични кризи на свръхпроизводство, изглежда потвърждава разбирането на Карл Маркс за капитализма като обществен строй, на който са присъщи черти на вътрешна небалансираност и неустойчивост. Тези черти се признават покъсно и от представителите на кейнсианството, въпреки различната аргументация, която използват.

Цикличните кризи задълбочават присъщите на капитализма противоречия, изострят социалната поляризация в обществото: на единия полюс се натрупва все по-голямо богатство, а на другия – все по-изразена бедност, увеличават мащабите на безработицата. Най-ярък пример за тези процеси са условията по време на Великата депресия от 30-те години на миналия век и скорошната Велика рецесия (2008–2012). Марксовото предвиждане за увеличаване на *концентрацията и централизацията на капитала* също изглежда реалистично. Убеждението за наличие на подобна тенденция се споделя и от представителя на кеймбриджската посткейнсианска школа Никълъс Калдор в средата на двадесетото столетие.

Прогнозата на Маркс за съдбата на капитализма, за неизбежната социална революция, за „експроприацията“ на експлоататорите се базира върху разбирането му за задълбочаването на вътрешните противоречия на системата, произлизащи от основното противоречие на капитализма между общественения характер на производството и частния характер на присвояване на неговите резултати. Тази песимистична прогноза на Маркс не се потвърждава. Кои са причините за това? Най-важните са може би две – едната

³⁸ Енгелс, Ф. „Допълнения към третия том на Капиталът“, с. 932 в Маркс, *Капиталът*, Том 3.

³⁹ Пак там, с. 933.

⁴⁰ Пак там.

има отношение към начина, по който се осмисля характерът на техническия прогрес, а другата е свързана с недооценяване на възможностите на системата за приспособяване чрез осъществяване на мерки на социален реформизъм и отстъпки за ниските и средните слоеве на обществото.

При осмислянето на проблема за историческата съдба на капитализма, за самоизчерпването на неговия потенциал, тази тенденция дълго време се интерпретира през призмата на Марксовата визия за неизбежното изостряне на основното противоречие на капитализма. Според руския икономист О. И. Ананин този сценарий се съдържа в първия том на „Капиталът“ и е придобил христоматиен характер в литературата⁴¹. Авторът отбелязва, че „ако в условията на конкурентния капитализъм частните интереси се ограничават от неконтролирания от тях пазар, то постепенно в хода на концентрацията на капиталите общественото производство престава да бъде стихийно и контролът над него се съсредоточава в ръцете на крупния частен капитал“⁴². И по-нататък: „за Маркс такова положение беше признак за това, че общественото производство технически и организационно е съзряло за обществен контрол и, следователно, за смяна на икономическата система, т.е. за прехода към социализъм“⁴³.

Заслужава внимание и констатацията, направена от О. И. Ананин, че „именно тази концепция на Маркс е лежала в основата на много политически програми на границата на XIX и XX век, в това число на програмата на болшевиките в руската революция от 1917 г.“⁴⁴.

⁴¹ Вж. *История экономических учений*. Высшее образование, учебное пособие. Москва: Инфра-М, 2001, глава 7, с. 135.

⁴² Пак там, с. 135.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Пак там. Учението на Карл Маркс е издигнато в ранг на официална идеология в Съветския съюз след завземането на властта от болшевишката партия, както и от комунистическите режими в Източна Европа след Втората световна война (Маркс и Енгелс нямат положително отношение към категорията „идеология“, за разлика от В. И. Ленин, който я използва в своите разработки). Налагането на Лениновото учение е под формата на „марксизъм-ленинизъм“ с включването на теорията за империализма на Ленин и други негови възгледи, свързани с организацията, тактиката и стратегията на комунистическата партия с оглед на осъществяването на пролетарската революция в Русия и в Европа.

Налице е обаче принципна разлика в Марксовата визия и тази на Ленин. Основоположниците на марксизма считат, че революцията не е непосредствено на дневен ред и е възможно тя да се осъществи в някои от развитите държави по мирен и ненасилствен път – Англия, САЩ, Холандия, поради отсъствието в тези страни на голям бюрократичен апарат. На конгреса на Първия интернационал Маркс между другото отбелязва: „... Ние не отричаме, че има страни като Америка, Англия и ако познавах по-добре вашите институции, бих прибавил може би и Холандия, където работниците могат да постигнат своята цел по мирен път...“ (Маркс, К. и Енгелс, Ф. *Съчинения*, т. 18. София: Изд. на БКП, 1965, 155–156.). Георгий Плеханов, който е марксист от по-старата школа в Русия, оспорва разбирането на Ленин като застъпва, че страната не е узряла за социалистическа революция поради икономическата и културната си изостаналост.

В тази връзка са и заключенията на Ананин: „Опитите за практическата реализация на сценария са дали съвсем не онези резултати, на които Маркс е разчитал (при това не само в Русия, където развитието на капитализма явно не е достигнало онова равнище, което се предполагало в теорията). Сценарият в значителна степен не се развива според очакваното, защото тенденцията към концентрацията на капитала се оказва не толкова всеобхватна: едновременно възникват нови и нови дребни капитали, базовата предприемаческа прослойка се запазва, а заедно с нея и съответната пазарна среда“⁴⁵.

Ананин счита, че Маркс е разработил и втори сценарий за самоизчерпването на потенциала за развитието на капитализма. Този сценарий се съдържа в черновата на „Капиталът“, написана от него още през 1857–1859 г. Той обаче е публикуван първоначално едва през 30-те години на миналия век при това във фрагменти, а изцяло – едва през 60-те години, оставайки по тази причина дълго време неизвестен.

Отличителната характеристика на този втори Марксов сценарий спрямо предишния се състои в това, че той се основава на ролята на науката и научните знания в процеса на капиталистическото производство и тенденциите в научно-техническия прогрес. Маркс изказва мисълта, че „... в хода на развитието на крупната промишленост съзиданието на действителното богатство става по-малко зависимо от работното време и от количеството

По-късно в условията на култа към личността на Й. В. Сталин марксизмът е „обогатен и доразвит“ с идеологически постановки, превърнали се в „теоретическа“ обосновка на политически престъпления, включително политически процеси през 30-те години на миналия век срещу най-близките съратници на Ленин – Каменев, Зиновиев, Бухарин, висши военачалници – Тухачевски, Егоров и др., както и милиони граждани, обявени за врагове на народа, репресирани и убивани.

В труда на Сталин „Икономически проблеми на социализма“ е намерило място твърдението за стопански застои в капиталистическите страни през следвоенния период. То се оказва несъстоятелно и намиращо се в явно противоречие с принципното разбиране на основателите на марксизма за развитието на производителните сили в условията на капитализма.

Интересно е да отбележим следния факт: Е. Варга, един от един от най-видните изследователи-марксиста в областта на политическата икономия, директор на Института за световно стопанство, ликвидиран в първите следвоенни години, придържайки се към ленинската трактовка на марксизма, счита, че две основни концепции на Ленин – за неизбежността за прилагане на насилствени методи за завземане на властта като условие за преход към социализъм, както и за неминуемото изостряне на противоречията между капиталистическите страни – са отпаднали в съвременните условия. Сталин подлага на остра критика схващанията на Е. Варга и го принуждава да си направи „самокритика“.

Сред западните икономисти съществуват привърженици на идеята за синтез между кейнсианството и марксизма на основата на постановката на Дж. М. Кейнс за ефективното съвкупно търсене. Заслужава да отбележим обаче, че Шумпетер не придава съществено значение на подобни опити в своя труд.

⁴⁵ Вж. *История економических учений*. Высшее образование, учебное пособие. Москва: Инфра-М, 2001, глава 7, с. 135.

на вложения труд, отколкото от мощта на онези агенти, които се привеждат в движение в течение на работното време и които сами ... не се намират в никакво съответствие с непосредственото работно време, изискващо се за тяхното производство, а зависят по-скоро от общото равнище на науката и прогреса на техниката или от прилагането на тази наука към производството ... Трудът се проявява вече не толкова като включен в процеса на производството, колкото като такъв труд, при който човекът, обратно, се отнася към самия процес на производството като негов контролор и регулировчик ... Вместо да бъде главен агент на процеса на производството, работникът действа наред с него⁴⁶. Ананин сочи, че „още в средата на XIX век Маркс е обърнал внимание на това, че зад простия ръст на фондовъоръжеността на труда започва да личи нещо повече, а именно тенденция към изтласкване на непосредствения човешки труд от процеса на производството. Работникът престава да бъде пряк негов участник, запазвайки за себе си ролята на направляващ производствения процес. С развитието на тази тенденцията логиката на системата, построена върху експлоатацията на непосредствения труд се разрушава. Този труд минава на втори план, отстъпвайки място на главния творец на общественото богатство – на труда на учения“⁴⁷.

Маркс вижда в лицето на науката и научно-техническия прогрес главните фактори за създаването на богатството – явление, несъвместимо с логиката на механизмите на експлоатацията на наемния труд от капитала. Тези механизми имат за цел извличането на нарастващи печалби. За него премахването на буржоазните отношения на производството е необходимо условие за превръщането на *свободното време* вместо работното време в мярка на богатството на обществото. При запазването на антагонистичната форма на тези отношения подчиняването на научно-техническите открития от крупния капитал има за резултат изостряне на основното противоречие на капитализма. Затова вторият сценарий, независимо от неговата специфика, е свързан с първия.

Едва ли е пресилено търсенето на аналогия между отношението на Маркс към творчеството на Рикардо и по-късно на Шумпетер към това на Маркс. За Маркс Дейвид Рикардо е образец на научна безпристрастност, която той се стреми да приложи и към собствената буржоазна класа, когато се явява пречка пред икономическия прогрес.

Въпреки че Йозеф Алоиз Шумпетер не споделя Марксовата социална философия и поставя под въпрос редица негови основни теоретически положения, за него Маркс е създател на цялостна оригинална икономическа

⁴⁶ Маркс, К. *Економически рукописи. Первоначальный вариант „Капитала“*, 1857–1861 г., част II. Москва: Издательство Политическая литература, 1980, 215–216.

⁴⁷ Вж. *История экономических учений*, Высшее образование, учебное пособие. Москва: Инфра-М, 2001, глава 7, с. 135.

система. Той обръща внимание, че „в Марксовия случай ние губим нещо съществено за разбирането му, когато разделяме неговата система на компоненти... До известна степен това важи за всеки автор: цялото е винаги повече от сбора на частите му, но единствено в Марксовия случай загубата от пренебрегването на това правило е от жизнено важно значение, доколкото тоталността на неговата визия като тоналност утвърждава правото си във всеки детайл и е тъкмо източникът на интелектуално очарование, усещано от всеки негов изследовател – бил той добронамерен или враждебно настроен“⁴⁸. Подчертавайки, че „Маркс фигурира в тази книга само като социолог и като икономист“, Шумпетер откроява неразривната връзка с „политическата и агитаторската му дейност...“⁴⁹.

За Шумпетер „основната част от Марксовото творчество е аналитична по силата на логическата му природа, защото тя се състои от изказвания за отношения между социални факти. Така например твърдението, че едно управление е по същество изпълнителен орган на буржоазната класа, може да е съвършено погрешно, но то представлява аналитично изказване в нашия смисъл – неговото приемане или отхвърляне подлежи на обикновените правила на научната процедура“⁵⁰.

Шумпетер сочи обстоятелството, че „няма да разбере Маркс и Енгелс онзи, който не оцени в достатъчна степен следствията от буржоазната културна среда“. Продължавайки, Шумпетер добавя: „Тя е една, макар и не единствената, от причините, караси ни да разглеждаме марксизма като продукт на буржоазния дух, израснал от буржоазните корени на XVIII и ранния XIX век“. По-нататък четем: „Освен това човек не може да разбере Маркс и неговото творчество, ако не си даде достатъчно сметка за съпровождащата го ерудиция – плод на несекващ труд, който, като се започне от първоначалните му философски и социологически интереси от младежките години, с течение на времето се съсредоточава все повече върху икономиката, докато най-сетне цялото му време бива обсебено от нея“⁵¹.

Шумпетер, въпреки посочените от него достойнства на Марксовите изследвания, изказва убеждението си, че „Марксовата система се основава на сериозна грешка. Искам само да кажа, че той би могъл да представи обхватна икономическа теория без насилие над логиката – същевременно той би трябвало постоянно да упражнява насилие над фактите“⁵². Шумпетер припомня, че „...социологическата рамка, от която, подобно на всеки ико-

⁴⁸ Шумпетер, Й. А. *История на икономическия анализ, II том: от 1790 до 1870 г.* София: Прозорец, 1999, с. 15.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Пак там, с. 16.

⁵¹ Пак там, с. 17.

⁵² Пак там, с. 19.

номист, той се нуждае за своята икономическа теория – не е нито обективно нова, нито субективно оригинална. Вижданията си относно природата на отношенията между капитал и труд, в частност, той просто заема от една идеология, която вече господства в радикалната литература от неговото време.“⁵³

Шумпетер подкрепя тезата, че „що се отнася до чистата (абстрактната – бел. авт.) теория, Маркс трябва да се смята за „класически“ икономист и по-точно за член на рикардианската група. Рикардо е единственият икономист, когото Маркс разглежда като учител...“⁵⁴.

В заключението на представянето си на Марксовата система той обръща внимание на „един нов елемент, който вероятно идва не от Рикардо, а от Кене“⁵⁵. След което следва важното уточнение: „Маркс е измежду първите, които се опитват да разработят разгърнат модел на капиталистическия процес ... Марксовата теория е еволюционна в смисъл, в който не е никоя друга икономическа теория: тя се опитва да разкрие механизма, който чрез простото си функциониране и без намесата на външни фактори превръща дадено състояние на обществото в друго“⁵⁶.

От подобен род е и оценката на Марксовото научно творчество, която се съдържа в съвременното икономическо издание „Dictionary of Modern Economics, Fourth Edition (1997)“: „Постиженията на Маркс са огромни, дори да се отчита, че при детайлно разглеждане някои негови изводи са погрешни. В своята „История на икономическия анализ“ (1954) Шумпетер пише, че „икономическата интерпретация на историята от Маркс, историческият материализъм, представлява „мощен аналитичен инструмент“ и че неговата „всеобхватна система“ и „виждането за неизбежната еволюция на икономическия процес... дават на Маркс основанието да претендира за званieto велик икономист“⁵⁷.

Друг голям западен икономист, който отделя съществено внимание на Марксовото теоретическо наследство, е Джон Кенет Гълбрайт – представител на школата на неoinституционализма в САЩ. Този факт едва ли е случаен, като се има предвид, че това, което сродява институционалистите с Маркс е ключовата роля, отдавана на *властта* за икономическото развитие.

Гълбрайт подчертава следния парадокс, който съпътства пребиваването на Маркс в Англия. „Неслучайно именно Великобритания, водещата

⁵³ Пак там, с. 20.

⁵⁴ Пак там, с. 21.

⁵⁵ Пак там, с. 22.

⁵⁶ Пак там. Вж. също Леонидов, А. Й. А. Шумпетер и възраздането на неговите идеи. – *Ново време*, 2/1993, 30–46.

⁵⁷ Вж. Д. У. Пирс (общ. ред.). *Словарь современной экономической теории Макмиллана*. Москва: ИНФРА – М, 1997 (Macmillan Dictionary of Modern Economics).

страна в капиталистическото развитие, му дава подслон и свобода на изразяването. Либералните идеи, които позволяват на капитализма да процъфтява независимо от държавата, защитават и неговия най-ефективен критик и антагонист⁵⁸.

Гълбрайт оценява като достойнство начина, по който в „Комунистически манифест“ Маркс признава постиженията на системата на капитализма. „По време на едва стодгодишното си съществуване тя създаде по-масови и по-колосални производителни сили, отколкото всичките предшествашки поколения, взети заедно... Евтините цени на нейните стоки са тежката артилерия, с която тя събаря всички китайски стени...“⁵⁹.

По-нататък са посочени уязвимите места на капиталистическата система, така както ги вижда Маркс. „[П]ърво, разпределението на властта – въпрос, на практика напълно пренебрегван от класическите икономисти. Второ, неравното разпределение на доходите – обяснено от класическата традиция, но никога не намерило напълно задоволително оправдание. Трето, присъщите на икономическата система кризи и безработица – или депресии, казано по-модерно, – което, макар признавано от класическите икономисти, не намира място в тяхната теория. Тенденцията на икономиката, според класическата система, е към пълна заетост на нейните продуктивни ресурси, включително и достатъчно работна ръка, като последният, желаещ да работи определя работната заплата.

Най-накрая, наличието на монопола – недостатък, който макар и приемлив за класическата система, за Маркс обаче не е изолиран феномен, а отразява основна тенденция, която ще е решаваща за окончателната съдба на капитализма⁶⁰.

Веднага след това изброяване е посочено, че „[з]а Маркс властта е неизбежен факт на икономическия живот. Тя произтича от притежанието на собственост и поради това е естествено, неминуемо притежание на капиталиста“⁶¹.

„Макар, намеквайки за възможната коригираща роля на профсъюзите или на работническите асоциации, за Маркс основният факт си остава в това, че властта при капитализма се намира в капиталиста. Тя е естествен атрибут на средствата за производство, които той притежава.“⁶²

⁵⁸ Marx, K. and F. Engels, *The Communist Manifesto*. New York: Modern Reader Paperbacks, 1964, с. 10, цит. по Гълбрайт, Дж. К. *Икономическата наука в перспектива*. София: Христо Ботев, 1996, с.165. Гълбрайт припомня думите на Шумпетер, че Маркс е преди всичко голям ерудит: „Йозеф Шумпетер, който определено не е ученик на Маркс, пише, че той е преди всичко много образован човек“ (Гълбрайт, цит. произв., с. 165).

⁵⁹ Пак там, с. 165.

⁶⁰ Пак там, 165–166.

⁶¹ Пак там, с. 166.

⁶² Пак там, с. 167.

Гълбрайт откроява и друг съществен аспект на *властта* в условията на капитализма. „Властта на капиталиста не се ограничава само в предприятието, тя се простира и върху обществото и държавата: „Изпълнителната власт в модерната държава е всъщност комитет, управляващ общите дела на цялата буржоазия.“⁶³ А най-мъчителното е, че тя се разпростира и върху икономистите и политическите теоретици, описващи и интерпретиращи системата, върху самата класическа традиция в икономическата наука. „Управляващите идеи на всяко време винаги са били идеите на неговата управляваща класа.“⁶⁴ По времето на Маркс това са капиталистите и тези, които обясняват тяхната система. Така икономиката и икономистите се поставят под ръководството на управляващата сила.

В индустриалния свят днес и особено в Съединените щати етикетът марксист, пак ще повторя, се счита за тежък упрек, независимо от това, две от Марксовите предложения по отношение на властта надживяват този враждебен климат. Ето ги: съвременните правителства служат на интересите на корпорациите и бизнеса, а общоприетата или ортодоксалната икономическа мисъл е в съответствие с доминиращите икономически интереси. Тези две теми и днес са постоянен обект на политически коментар, при който повече хора говорят като Маркс, отколкото самите те могат да си представят.⁶⁵

Следващ момент в интерпретацията от Гълбрайт на Марксовата критика на капитализма е тезата, че: „[с] изключително неравното разпределение на властта върви и изключително неравното разпределение на доходите, втората точка от критиката на Маркс“⁶⁶.

Третият въпрос в критиката на Маркс са цикличните кризи на свръхпроизводството при капитализма. За Гълбрайт: „[т]е също нямат ясно присъствие в класическата традиция. Маркс ги прави присъща черта на капитализма“⁶⁷.

Гълбрайт изтъква: „Въпреки че на обяснението на Маркс вече не се вярва дори от най-големите марксисти, той все пак идентифицира най-уязвимото място на капитализма, описвайки капиталистическите кризи като присъща черта на капиталистическата система. Не неравното разпределение на властта, не неравното разпределение на дохода, а предразположеността към депресии и безработица са най-голямата заплаха за капиталистическото оцеляване. Това е следващата дълга крачка след класическата

⁶³ Marx, Engels, 1964, с. 5, цит. по Гълбрайт, цит. произв., с. 167.

⁶⁴ Marx, Engels, 1964, с. 37, цит. по Гълбрайт, цит. произв., с. 167.

⁶⁵ Гълбрайт, цитирано произв., 167–168.

⁶⁶ Пак там, с.168.

⁶⁷ Пак там, с. 169.

система и представлява недостатък, който Кейнс, както и Маркс преди него ще види и определи като присъща черта на системата.⁶⁸

В прочита на Маркс от Гълбрайт, за разлика от класическата школа, за която монополът е недостатък, но „не представлява заплаха за системата като цяло“, за Маркс „увеличената концентрация на икономическа активност в ръцете на все по-малко капиталисти е органична тенденция на капитализма, която се осъществява с пълна сила, ... именно тази концентрация ще допринесе неминуемо за краха на системата“⁶⁹.

Но – според Гълбрайт – „самата марксистка система има очевидни уязвими места и те се оказват сериозни и решаващи“⁷⁰. На първо място Гълбрайт поставя „заплахата от реформа на системата и възможността трудностите да бъдат дотолкова смекчени, че да не предизвикват революционния гняв на работниците“⁷¹. Според него „[л]ибералните реформатори на двайсети век всъщност са в крачка с повечето искания от „Комунистическия манифест“⁷², в който се настоява наред с други неща, за прогресивен подоходен данък.

Посочена е също и ролята на други фактори, които биха допринесли например за укрепване на синдикатите, мероприятията, осъществявани в рамките на държавата на благосъстоянието и т.н. И въпреки критиките от Гълбрайт по адрес на Маркс, Гълбрайт пише в заключението си: „Бихме силно подценили неговата историческа роля, ако не отчетем факта, че по много въпроси на всекидневието и тяхното изражение в несоциалистическия свят той има и днес голямо влияние и сила“⁷³.

Гълбрайт специално обръща внимание, че „[в] Япония държавата е наистина, както Маркс твърди, изпълнителният комитет на капиталистическата класа. ... Това там е нормално и естествено. Резултатът е допускано сътрудничество между индустрията и правителството – държавни инвестиции, планиране и подкрепа за технологическото обновяване, – което е немислимо и даже смятано за разрушително в американската и британската традиция“⁷⁴. В тази връзка Гълбрайт сочи комплекс от особености на японския икономически модел, които са допринесли за неговия изключителен динамизъм след Втората световна война (прекъснат едва в началото на 90-те години на XX век от продължаващо състояние на устойчива дефлация). Гълбрайт изказва становището, че инвестирането в човешки капи-

⁶⁸ Пак там, с. 170.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ Пак там, с. 171.

⁷¹ Пак там.

⁷² Пак там, 171–172.

⁷³ Пак там, с. 173.

⁷⁴ Пак там, с. 365.

тал – образованието в най-широкия смисъл, – е нещо характерно за японския икономически подход. По мнението на Гълбрайт „от тук идва високо компетентната японска трудова сила и обилният инженерен и мениджърски талант“.

Според Гълбрайт ключов фактор за японския успех е „избягването на относително стерилното, непродуктивно инвестиране във военни операции и изделия“⁷⁵.

Постиженията на японския модел Гълбрайт свързва с по-доброто разбиране на динамиката и мотивацията в модерната голяма корпорация, които определено функционират с по-голяма резултатност в Япония, отколкото в западните индустриални страни⁷⁶.

Гълбрайт посочва също „по-гъвкавото приемане на промяната, по-бързото откриване на таланта и по-ясното чувство на принадлежност, разпространяващи се чак до работниците, са все елементи от постиженията на Япония, но последното е може би най-важно“⁷⁷.

От позициите на „икономическия социологизъм“, чийто основоположник е *Франсоа Перу* във Франция, биват критикувани представителите на неокласиката, като се признават научни приноси на Маркс. Перу пише: „[т]райните правила, юридически, морални и социални за използването на средствата за производство, са неадекватно третирани от неокласиците, които ги разглеждат като данни (фр. *données*) или като един социален ред, чийто принципи не биха могли да бъдат поставяни под въпрос... В действителност средата на XX век съдържа радикални новости, такива като атомната енергия, автоматизацията, нарастващата демистификация на индивидуалните и колективните психически явления в резултат от импулсите на психоанализата, на Ф. Ницше и на К. Маркс“⁷⁸.

„Карл Маркс беше формулирал една дълбока икономическа истина, казвайки, че капиталът е обществено отношение. Тази истина – продължава Перу – се генерализира пред нашите очи, макар и бавно. Това е причината, поради която икономистът трябва, отвъд повърхностни и изкуствени сътрудничества, да запазва доверието в ефекта на плодотворните социални борби и свързаните с тях обществени смутове“⁷⁹.

„Разпределението, по-малко неравно, на богатствата, ако съществува, кара да се проявява стремеж към едно по-малко лъвско разпределение на шансовете за живот и за свобода. Това световно движение в края на XIX век е радикалната революция (“*die radikale Revolution*“), както Карл Маркс я

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Пак там, с. 366.

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ Регoux, F. *L'Economie du XXe siècle*. Grenoble: Presses Universitaires, 1991, с. 196.

⁷⁹ Пак там, с. 285.

беше нарекъл, на своето време, но на която по отношение на опита и езика на неговата епоха той само несъвършено беше характеризирал движещите сили и размаха ... Тази радикална революция задълбочи и обогати самото понятие на икономиката⁸⁰.

Възразявайки срещу използването на различни видове редуционизми, Ф. Перу отбелязва „[с]пецифичното време на икономическата активност е различно в САЩ, в Западна Европа или в Азия. Бихме се заблудили, свеждайки всичко до обществено необходимия среден труд, характеризирани от Карл Маркс. Това не са нито същите продукти, нито същите усилия, същите системи, нито същите индивидуални и колективни изражения, които съставляват икономическата реалност, каквато е „един час труд в посочените условия; това не е едно и също време за култа, фамилията, свободното време“. Един сноп от културни качества командва недоловими особености, за да опише това, което е, и да го приложи към една програма за развитие“⁸¹.

„Появата на икономиката на човешкия ресурс⁸² – която е в своето начално развитие – е тиха революция, несравнимо по-радикална от тази на К. Маркс и на марксистите. Тя има отношение към много повече от една класа: тоталността на човешката маса. Тя атакува безсмислието на капитализма и не по-малко на комунизма, превърнал се в исторически опит, докато авторът на „Капиталът“ не можеше да го разглежда освен върху опита на примитивните общества, при утопистите от XVIII век или в абстрактната фигура на едно общество на края. Икономиката на човешкия ресурс се очертава в една епоха, която науката изисква и която техниката може да осъществи. Като последствие от бавно узрели размишления по време на един век на успех на индустрията – надежда на човечеството, за момента частично несбъдната.“⁸³

„При сравнение на състоянието на напредналите икономики в средата на XIX век и в края на XX век човек е поразен от прогреса на заплахите, породени от разрушението от биологически и умствен характер на човешкия ген. По своето време К. Маркс изобличава единствено експлоатацията на наемния трудещ се от частния капиталист.“⁸⁴

Въпреки че Нобеловият лауреат Дъглас Норт, най-известният представител на новата институционална икономика⁸⁵, смята, че „разказът на

⁸⁰ Пак там, 491–492.

⁸¹ Пак там, с. 501.

⁸² Авторът има предвид *икономика на знанието* в съвременната словоупотреба (бел. авт.).

⁸³ Пак там, с. 529.

⁸⁴ Пак там, с. 530.

⁸⁵ Срв. със Седларски, Т. *Нова институционална икономика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 122–133.

Маркс има утопичен край...⁸⁶, той отдава дължимото на пионерския принос на Маркс. Норт пише: „[в]ъпреки че голяма част от значимите резултати в историята се дължат на технологията и нейната връзка с функционирането на икономиката, тя остава извън формалните постулати на теорията“. След това четем: „Изключение са единствено разработките на Карл Маркс, който се опитва да интегрира технологичната промяна с институционалната. Ранното разработване от страна на Маркс на проблема за производителните сили (обикновено под това се има предвид състоянието на технологията) и връзката им с производството (под което той разбира аспектите на човешката организация и в частност правата на собственост) е първият опит за интегриране на границите и ограниченията на технологията към тези на човешката организация“⁸⁷.

Тод Бухолц, автор на книга с интересно съдържание и заглавие за историята на икономическата мисъл, отделя специална глава за Карл Маркс. Като цяло там е дадена негативна оценка на личния живот, дейността и идеите на Карл Маркс, определен като „гневния оракул“. Авторът признава и положителни страни на творчеството на Маркс, като в началото на главата среща следната оценка: „Със силни думи и с възпламеняващ маниер Маркс предсказва колапса на капитализма, но прави това не преди да проникне надълбоко в законите му и в скрития код, който управлява развитието на цивилизацията... Заедно с Фройд и Дарвин Маркс има огромно отражение върху интелекта на XX век, но по своето собствено време последният се радва на малка слава и на малко последователи. Дж. Ст. Мил, най-ерудираният мъж от ерата на Маркс, никога не е чувал за него“⁸⁸.

Бухолц цитира описание от наблюдател на работата на Маркс като млад редактор във вестник „Rheinische Zeitung“: „Той е властен, безрасъден, страстен, изпълнен с безкрайна самоувереност, но същевременно изключително честен и образован, един неумолим диалектик, който с неуморната си еврейска задълбоченост прокарва всяко предположение на хегелианската доктрина до един окончателен извод и още тогава със своето задълбочено изучаване на икономиката подготвяше преминаването си към комунизма...“⁸⁹.

„... поклонници на Маркс ръкопляскат на младия, по-малко научен Маркс. Повече отколкото велик учен теоретик или харизматичен политически лидер, Маркс се е превърнал във вечно звучащ глас за хуманистична

⁸⁶ Норт, Д. *Институции, институционална промяна и икономически резултати*. София: ЛиК, 2000, с. 183.

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ Бухолц, Т. *Живи идеи от мъртви икономисти: увод в модерната икономическа мисъл*. София: Изд. къща „Христо Ботев“, 1993, с. 131.

⁸⁹ Пак там, с. 135.

социална справедливост. Той става нещо като Том Джоуд от „Гроздовете на гнева“ на Джон Стайнбек“⁹⁰.

Заслужава да отбележим, че съзателят на теорията за дългите вълни на конюнктурата Николай Д. Кондратиев пише в 1923 г. (преди да стане жертва на Сталиновите репресии през 30-те години): „Ние не смятаме себе си за марксиста, но методът на Маркс считаме твърде ценен и научно плодотворен.“⁹¹

В актуална статия, разпространена от агенция Bloomberg⁹², авторът, Джордж Магнъс пише: „На държавниците, неспособни да си обяснят лавината от финансова паника, протести и останалите злини, сполетели света напоследък, препоръчвам да се запознаят с труда на отдавна покойния икономист Карл Маркс. Колкото по-рано осъзнаят, че сме изправени пред невиждана криза на капитализма, толкова по-подготвени ще са за преодоляването ѝ.“ И по-нататък четем: „Духът на Маркс, чиито тленни останки се намират в гробище, близо до жилището ми в Северен Лондон, възкръсна след появата на финансовата криза и последвалия я икономически спад. Анализът на проникателния философ на капитализма имаше много недостъци, но съвременната глобална икономика обезпокоително напомня на предречените от него условия. Спомнете си прогнозата му за това, как ще се прояви изконният конфликт между капитала и труда. Стременият на компаниите към печалба и производителност ще свива необходимостта от работна ръка, създавайки (промишлена) запасна армия от бедни и безработни: „Следователно натрупването на богатство в единия полюс е едновременно натрупване на бедност“, се посочва в „Капиталът“. Според Магнъс „усилията на компаниите да редуцират разходите и да избегнат назначаването на служители вдигна корпоративните печалби като дял от БВП до най-високото им равнище за последните шест десетилетия, докато безработицата (в САЩ) си остава 9,1%, а реалните заплати са в застой“. За

⁹⁰ Пак там, с. 166.

⁹¹ Кондратиев, Н. Д. Спорные вопросы мирового хозяйства и кризиса (Ответ нашим критикам). – *Мировая экономика и международные отношения*, 1988, 9:64–76, с.70. По мнението на съветските икономисти С. М. Меньшиков и Л. А. Клименко Н. Д. Кондратиев избягвал да нарича себе си „марксист“, защото по онова време с това звание „се кичели неговите критици, в по-голямата си част догматично разбиращи Маркс... В своите работи Кондратиев водел открита борба именно с такова догматическо разглеждане на Маркс като учен ... Накрая, всеки, който е чел внимателно неговите работи, особено дискусиата на Кондратиев с Опарин, е длъжен да се съгласи, че корените на теоретическите положения на Кондратиев за дългите вълни лежат в марксизма. Обаче този като цяло верен тезис се нуждае от по-голяма конкретизация“ (Меньшиков, С. М., Л. А. Клименко. *Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу*. Москва: Изд. Международные отношения, 1989, с. 23).

⁹² Препечатана във в. Класа, 07.09.2011 г. под заглавие „Да дадем шанс на Карл Маркс да спаси глобалната икономика. Описаният от видния икономист процес се наблюдава в целия развит свят, особено в САЩ“.

автора прочитът на Марксовите послания би означавал възприемане на конкретни препоръки в икономическата политика на развитите страни, за да се излезе от световната криза. Или, както се изразява той: „За да върнат духа на Маркс обратно в кутията, държавните и корпоративните лидери трябва да поставят заетостта на първо място в икономическия си дневен ред и да обмислят други нетрадиционни мерки. Кризата не е временна и определено няма да бъде излекувана от идеологическата страст към правителствени икономии.“ Квинтесенцията на препоръките към правителствата се свежда до следните положения: първо, необходимостта от поддържане на съвкупно търсене и ръст на доходите; второ, осигуряване условия за намаление на дълговото бреме на домакинствата; трето, подобряване на функционирането на кредитната система и накрая, осъществяване на мерки за облекчаване на суверенните задължения в еврозоната като бъде удължено действието на занижените лихвени проценти. По-голямата част от тези мерки се препоръчват и от съвременни неортодоксални икономисти, освен от изследователи на марксизма.

Икономическата теория на Джон Мейнард Кейнс

Неблагоприятните тенденции в развитието на пазарните икономики в края на XIX и началото на XX век, достигнали връх по времето на Голямата депресия, предизвикват различен резонанс сред учените. Една от реакциите е от ортодоксални позиции. Неин активен поддръжник е основоположникът на късната Австрийска школа Лудвиг фон Мизес. Той ратува за връщане към класическите принципи на чистия либерализъм и се обявява за неговото възраждане. Но през 30-те години влиянието Австрийската школа рязко отслабва предвид обстоятелството, че нейното обяснение на причината за стопанските кризи като породени от свръхпотребление се преценява от икономисти и политици като неубедително в светлината на опита от Великата депресия.

От коренно различен характер е позицията на учени, които достигат до разбирането, че запазването на либералните форми изисква значително разширяване на функциите на държавата в стопанския живот. Такава е представата на Джон Мейнард Кейнс. Той е привърженик на концепцията за „социалния либерализъм“, т.е. на едно разбиране за необходимостта от съчетаване на свободата на пазара с мерки на социалната справедливост като реално средство за демократизирането на западните общества.

Още в средата на 20-те години на XX век Кейнс обявява, че е настъпил краят на системата „laissez-faire“. В главния си труд „Обща теория на

заетостта, лихвата и парите“ от 1936 г. той поставя като главна задача пред правителствата осигуряване на пълна заетост.

Една от основните цели на настоящата антология, наред с останалите, е да допринесе за по-обективно запознаване с ролята на Кейнс в икономическата наука, с неговите нестандартни подходи и виждания: за определящата роля по-скоро на инвестициите, отколкото на спестяванията в условията на кризи и стагнация на икономиката; за по-важното значение на фискалната политика като инструмент на макроикономическото регулиране; за неефикасността от съкращаване на държавните разходи в условията на депресия; за умерено консервативния характер на неговата социална философия. Включените в антологията публикации проследяват еволюцията на главните школи и течения на съвременното кейнсианство – некейнсианството, посткейнсианството в двете му версии (английската Кеймбриджска школа и американската монетарна школа), школата на неравновесния анализ и новото кейнсианство.

Близо век след издаването на капиталния труд на Кейнс интересът към живота, личността и идеите му не отслабват. Това е разбираемо, като се има предвид огромното влияние, което той оказва върху икономическата теория. Неговите анализи полагат началото на икономическо течение – кейнсианството, което в първите десетилетия след Втората световна война играе водеща роля по отношение на стопанската политика на развитите капиталистически страни, особено в САЩ и Великобритания.

За пръв път успешно и в широк мащаб препоръки в духа на предлаганите от Кейнс са приложени в условията на *Новия курс* на Ф. Д. Рузвелт през 30-те години на миналия век. Възгледите на Кейнс упражняват силно влияние върху теоретичните концепции и практиката на социалдемократията след Втората световна война.

Едва ли има друго по-убедително доказателство за изключителното интелектуално въздействие на Кейнс от обстоятелството, че няма друг икономист, с изключение може би на Маркс, върху който да са написани повече книги и статии през 30-те години и особено след неговата смърт⁹³.

Основният труд на Джон Мейнард Кейнс „Обща теория на заетостта, лихвата и парите“ означава преосмисляне на основните положения на неокласическата школа⁹⁴. Кейнс не е оставил обемисти трактати, посветени специално на методологически проблеми. Но в неговото наследство е налице жив интерес към важни аспекти на подходи на анализа, имащи отношение към икономическата теория и практика. Той признава, че е трябвало да

⁹³ Вж. Hession, C. *John Maynard Keynes. A Personal Biography of the Man Who Revolutionized Capitalism and the Way We Live*. New York: Macmillan, 1984, с. XIV.

⁹⁴ В Кейнсовия труд не срещаме понятието „неокласическа школа“, а се използва терминът „класическа“.

води „дълга борба, за да се освободи от традиционните начини на мислене и изразяване“⁹⁵. В тази връзка е и неговият афоризъм: „Трудността се крие не в новите идеи, а в освобождаването от старите...“⁹⁶.

Оригинални приноси от методологическо естество са Кейнсовите постановки за несъстоятелността на догмата на неокласиците за *дихотомия между реалния и финансовия сектор* в пазарната икономика, както и за възгледа им за сводимостта на макроикономическите процеси към микроикономическите такива.

Кейнс подлага на критика основните догми на неокласическата школа, а именно: 1) постулата, утвърждаващ, че не е възможно да съществува наред с „доброволната“ и „фрикционната“ и трета категория – „принудителна“ безработица; 2) валидността на *Закона на Сей*, според който предлагането само си създава съответното търсене в мащаба на националната икономика. Във връзка с това Кейнс отхвърля схващането на неокласиците, че общото равнище на заетостта зависи от самите работници, от желанието им да се задоволяват с по-ниска работна заплата. „Готовността на работниците да се съгласят да им бъде намалена паричната заплата в никакъв случай не е лекарство за безработицата.“⁹⁷ Кейнс оспорва извода, че е невъзможно да съществува като типично явление на икономиката състояние, характеризиращо се с „равновесие при непълна заетост“⁹⁸.

⁹⁵ Keynes, J. M. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan, 1936, с. viii.

⁹⁶ „Изучаването на историята на идеите по необходимост предшества освобождението на мисълта.“ Тази мисъл на Кейнс е избрана като мото на учебника по история на икономическите учения, предназначен за висшето образование в Русия, издаден със съдействието на Института „Отворено общество“ (фонд „Сорос“). Дж. М. Кейнс поставя високи професионални изисквания пред икономистите при изпълнението на техните задачи. Според него икономистът „трябва да бъде математик, историк, държавник, философ... трябва да разбира символи и да говори с думи. Трябва да разглежда частното в термините на общото и да се докосва до абстрактното и конкретното с еднаква лекота на мисълта. Той трябва да изучава настоящето в светлината на миналото, за целите на бъдещето. Не бива никога част от човешката природа или институции да се намира извън ползрението му. Трябва да е целенасочен и да пренебрегва временните настроения, съсредоточен като художник, но понякога също така близко до земята като политик“ (Keynes, J. M. Alfred Marshall, 1842–1924. – *The Economic Journal*, Vol. 34, No. 135, Sep., 1924, 311–372). Навярно тези изисквания към икономистите, формулирани от Кейнс, донякъде звучат твърде максималистично, но безспорно те заслужават внимание от специалистите (вж. също интересната лекция, изнесена от декана на Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ доц. д-р Георги Чобанов при откриването на учебната 2008/2009 г. в Аулата на Университета, <https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/content/download/140135/1026588/file/PrivetstvenoSlovo-Chobanov2008.pdf>).

⁹⁷ Keynes, 1936, с. 18.

⁹⁸ Заслужава да отбележим и мисълта на Кейнс „Но този дългосрочен план е подвеждащ ориентир за текущите проблеми. В дългосрочен план ние всички ще бъдем мъртви“ („But this long run is a misleading guide to current affairs. In the long run we are all dead“, вж. Keynes, J. M. *A Tract on Monetary Reform*, 1923, Ch. 3). С нея той подчертава ключовото значе-

Джон Мейнард поставя на предно място проблемите за образуването на *ефективното търсене*, за разлика от предшествениците му, които отделят централно внимание на проблемите, отнасящи се за предлагането на ресурсите. До Кейнс в икономическата теория господства микроикономическият подход, в центъра на анализа се намира дейността на отделната фирма. Поради насочването на вниманието към формирането на съвкупното търсене той обосновава необходимостта от прилагане на *макроикономическия подход* на изследване. За него този метод е средство за разкриване на общите закономерности на функциониране на националната икономика.

Поради превръщането на масовата хронична безработица между двете световни войни в най-острия социален проблем за капитализма в центъра на Кейнсовия анализ се намира задачата за постигането на *пълна заетост* на работната сила и на ресурсите изобщо. Кейнс разглежда формирането на ефективното търсене като величина, зависеща от *оачкванията на предприемачите*, като образуваща се от два основни компонента – от разходите за потребление и разходите за инвестиции.

В теоретичната система на Кейнс главният фактор, пораждащ нестабилност в икономиката, са предприемачите, за чиито решения той приема, че са подложени на внезапни резки изменения поради неувереността им относно доходността на капитала в бъдеще (пределната ефективност на капитала, англ. *marginal efficiency of capital*). Кейнс счита, че на частния капиталистически сектор е присъща базисна неустойчивост, разглежда като типично състояние на капиталистическата система „равновесието при непълна заетост“. Според него капиталистическата икономика „може да се намира в състояние на хронично понижена активност в течение на продължително време, не проявявайки забележими тенденции нито към оздравяване, нито към окончателен крах“⁹⁹.

Анализът на Кейнс е насочен към изясняване на основните функционални зависимости на стопанската система на капитализма на макроравнище от гледна точка на създаване на условия за нейното управление в съответствие с принципа за ефективното търсене. „Нашата крайна задача – отбелязва той, е изборът на онези променливи, които могат да се намират под съзнателен контрол на централната власт в реалната система, в която ние живеем.“¹⁰⁰ За такива Кейнс сочи: 1) трите фундаментални психологически

ние на проблема за преодоляване на Великата депресия през 30-те години на миналия век пред дългосрочните проблеми. На него принадлежи и прозрението, че няма по-изкусно средство за разрушаването на капиталистическата икономика от инфлацията. В. И. Ленин изказва съгласие с постановката на Кейнс, докато Валтер Ойкен сочи, че в интерпретацията на Ленин се съдържа идеологически елемент, който той не споделя, но признава, че в твърдението на Кейнс има рационална основа.

⁹⁹ Keynes, 1936, с. 321.

¹⁰⁰ Пак там, с. 247.

фактора, а именно психологическата *склонност към потребление*, *психологическото възприемане на ликвидността* и психологическото очакване за бъдещия доход от капиталовите активи; 2) работната заплата на един работник, определяна от споразуменията за размерите на работната заплата между предприемачите и наемните работници, и 3) количеството на парите, което се определя от действията на централната банка. Като средство за регулиране на съвкупното търсене той препоръчва да се използва парично-кредитната и бюджетната политика, давайки приоритет на последната¹⁰¹.

Постулирайки неизбежността на разширяването на държавната намеса в стопанския живот, Кейнс същевременно поставя в основата на „смесената икономика“ на капитализма частния сектор. Той е ограничил ролята на държавата в регулирането на макроагрегираните величини (ефективното търсене, частните и държавните инвестиции, потреблението, националният доход, заетостта), за да се поддържа общото равновесие на стопанската система. По такъв начин Кейнсовите регулиращи мероприятия на макроравнище не подменят функционирането на пазарния механизъм, а напротив, насочени са към неговото укрепване. Кейнс се придържа към разбирането, според което с постигането на пълна заетост на икономиката благодарение на ефективното търсене основните теоретични положения на неокласическата икономика отново ще влязат в сила.

Необходимостта от повишаване на функциите на правителството той обосновава, както следва: „Ако разширяването на функциите на правителството би изглеждало на публициста от XIX век или на съвременния американски финансист като ужасно посегателство върху индивидуализма, аз го защитавам, напротив, като единственото практически възможно средство за избягване пълното разрушаване на съществуващите икономически форми и успешното функциониране на личната инициатива.“¹⁰² На Кейнс принадлежи мисълта, че държавата е длъжна „да поеме върху себе си все по-голяма отговорност за пряката организация на инвестициите“¹⁰³, че „достатъчно широката социализация на инвестициите ще се окаже единственото средство да се осигури приближаване към пълна заетост“¹⁰⁴. Но той няма предвид установяването на система на централизирано планиране на икономиката. Решителен противник е на национализации в частния сектор, на разширяването на държавната собственост.

¹⁰¹ Пак там, 246–247, 318, 321; срв. с Леонидов, А. *Неоконсерватизмът и буржоазната политическа икономия*. София: Наука и изкуство, 1988, с. 17; Седларски, Т. (2015), *Икономически теории (история на икономическата мисъл)*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 222–235.

¹⁰² Keynes, 1936, с. 380.

¹⁰³ Пак там, с. 164, 229, цит. по Леонидов, 1988, с. 18.

¹⁰⁴ Keynes, 1936, с. 378, 229, 453.

Неслучайно Кейнс характеризира социалната философия на своята „Обща теория“ в някои отношения на изводите си като „умерено консервативна“. „Въпреки че тя и сочи жизнената необходимост от създаване на централизиран контрол по въпроси, които сега са предоставени основно на частната инициатива, много обширни сфери на дейността ще останат незасегнати.“¹⁰⁵

Кейнс не пропуска да отбележи и сериозните пороци на съществуващата система. „Най-значителните недъзи на икономическото общество, в което живеем, се състоят в неспособността му да осигури пълна заетост, а също неговото произволно и несправедливо разпределение на богатството и доходите.“¹⁰⁶ Така започва последната глава на Общата теория, където е изложена нейната социална философия. Кейнс влиза в ролята на човек, който иска да подобри и усъвършенства обществото и то постепенно, без скокове и резки прекъсвания. Основната цел, която си поставя, е да направи така, че капитализмът отново да функционира по ефективен начин. Относно самата възможност за реализацията на тази цел Кейнс обаче изказва сериозно съмнение¹⁰⁷.

Посредством обосновавания от него тип на държавна намеса в икономиката той не иска да разруши, а да спаси капитализма и либералната демокрация, търси алтернатива на диктаторските режими. Имайки предвид Германия, Италия, Русия и Япония, Кейнс пише: „Авторитарните държавни системи на нашето време като че ли решават проблема с безработицата с цената на ефективността и свободата. Определено светът няма повече да търпи безработицата ..., която се свързва ... с капиталистическия индивидуализъм на днешния ден. Но би могло чрез правилен анализ на проблема да се излекува тази болест, като се запази ефективността и свободата“¹⁰⁸. Изхода той сочи не в премахване на пазарната система, а в разширяване на функциите на правителството в стопанския живот, което трябва да запази традиционните предимства на индивидуализма, произтичащи от децентрализацията при вземането на решенията и личната отговорност. За Кейнс индивидуализмът, ако може да се освободи от недостатъците и злоупотребите

¹⁰⁵ Пак там, 377–378, 452.

¹⁰⁶ Пак там, с. 372, срв. Леонидов, А. Кейнс и кейнсианството. – *Икономическа мисъл*, 3/2010, 3–22, с. 12.

¹⁰⁷ Търсейки някакъв „среден път“ на социално-икономическо развитие като алтернатива на *laissez-faire* и особено на марксизма, Кейнс пише: „Капитализмът, разумно управляван, навярно би могъл да бъде направен по-ефективен за постигане на икономически цели, отколкото всяка алтернативна система, потижима на този етап, но сам по себе в много отношения предизвиква възражения от крайно естество“ (Keynes, J. M. *The End of Laissez-Faire*, 1926. – In: *Essays in Persuasion*. London: Macmillan, 1931, цит. по Markwell, D., *John Maynard Keynes and International Relations: Economic Paths to War and Peace*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2006, с. 174).

¹⁰⁸ Keynes, 1936, с. 381.

бите, е най-добрата гаранция за личната свобода, за разширяване на личния избор. Той набляга, че „най-важната задача, стояща на дневен ред пред държавата се отнася не до онези дейности, които вече се изпълняват от частни лица, а ... до онези решения, които не се вземат от никого“¹⁰⁹.

Теоретичните изследвания на Кейнс и неговите последователи са свързани най-тясно с решаването на практически задачи на икономическия живот на национално и международно равнище. В края на Втората световна война и непосредствено след нея Кейнс участва в разработването на основите на Бретън-Уудската валутна система (1944) и в създаването на главните международни организации – Международния валутен фонд и Международната банка за възстановяване и развитие (1946), прототип на настоящата Световна банка.

Благодарение на анализите си в областта на финансовите и валутните пазари Кейнс си спечелва името на утвърден познавач на тези проблеми още преди Първата световна война. Той е назначен като официален експерт на английското правителство на Парижката мирна конференция през 1919 г. Запознавайки се със съдържанието на клаузите на Версайския мирен договор, Кейнс критикува рязко мирните условия, определени от него като „Картагенски мир“, непосилен за изпълнение от победените държави с клаузи, „неглижиращи икономическото единство на Европа и сигурността й“¹¹⁰. Позицията, зета от Кейнс, е продиктувана от стремежа да не се допусне нова война на европейския континент.

В икономическата теория на Кейнс обаче са налице някои непълноти и слабости. Въпреки че в нея се разглеждат въпроси, свързани с бизнес цикъла, фактически в анализа е намерила отражение главно фазата на Великата депресия от 30-те години на миналия век. Освен това неговата теория се базира на агрегирани категории (национален доход, съвкупно търсене, потребление, предлагане, съвкупни инвестиции и спестявания). По съдържанието си тя има подчертано изразен макроикономически облик. Строго погледнато процесите на микроравнище не са предмет на специално изследване¹¹¹. Освен това разбирането на Кейнс, че в рамките на не много

¹⁰⁹ Пак там, с. 380.

¹¹⁰ Keynes, J. M. *The Economic Consequences of the Peace*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1920. Независимо от пълната несъвместимост с идейните позиции на Кейнс, Ленин пише за неговата работа „Икономическите последици на Версайския мир“: „Той е стигнал до изводи, които са по-силни, по-нагледни, по-назидателни от който и да е извод на комунист революционер, защото изводите се правят от несъмнен буржоа, безпощаден критик на болшевиизма... Кейнс стигна до извода, че Европа и целият свят с Версайския мирен договор вървят към банкрут. Кейнс си подаде оставката, хвърли в лицето на правителството своята книга и каза: „Вие вършите безумие.“ За предложението на Кейнс да бъдат анулирани дълговете, Ленин отбелязва: „Това е идея не само на учения икономист Кейнс. Към тази идея достигат и ще достигнат милиони хора“ (срв. с Леонидов, 1988, с. 15).

¹¹¹ В тази връзка Дж. К. Гълбрайт пише: „Недокоснато и необезпокоявано от Кейнс остава онова, което ще се нарича микроикономика В микроикономиката пазарът бил като

продължителен период може да настъпи „евтаназия на рентиера“ (изобилие на капиталови активи), е предвиждане, което не се осъществява. Кейнс разглежда „рентиерския аспект на капитализма като преходна фаза, която ще изчезне, когато той е изпълнил своето предназначение“. „...[е]втаназията на рентиера, на нефункциониращия инвеститор няма да бъде нещо внезапно или рязко, а просто едно постепенно, но продължително развитие, което ние наблюдаваме от неотдавна във Великобритания, без да има нужда от революция.“¹¹²

Друга слабост, присъща на „Общата теория“ на Кейнс, както и на възгледите на неговите последователи се състои в преувеличаването на потенциала на макроикономическата политика на държавата, разглеждана като механизъм, способен да преодолява противоречията на капиталистическата стопанска система. Въпреки положителното въздействие на кейнсианските антикризисни мерки, осъществявани в рамките на *Новия курс* в САЩ, големите мащаби на безработицата не са премахнати. Обратът настъпва едва с преминаването на американската икономика на военновременни релси.

Глобалната финансова и икономическа криза в началото на 21-вото столетие предизвиква възраждане на интереса към концепциите на кейнсианството. Те бяха взети на „въоръжение“ в макроикономическата политика на САЩ и развитите страни. Още в началото на кризата правителствата и централните банки осъществиха в спешен порядък спасителни мерки, прилагайки огромни фискални и ликвидни пакети. Тези мерки бяха без алтернатива, въпреки че цената им се състоеше в огромното увеличение на публичните дългове. По такъв начин обаче беше предотвратено едно повторение на тежките последици от Великата депресия от 30-те години на ХХ век с характерните за нея големи спадове на производството и на масовата и хронична безработица.

Може да се приеме, че глобалната криза от 2008–2012 г. отново потвърди нагледно правилността на фундаменталните положения на теорията

преди. Непроменени били също стопанската единица и предприемачът, наред с монопола, конкуренцията, несъвършената конкуренция и теорията за разпределението. Накратко, тук класическата система била в голяма степен непокътната. Тази система функционирала в рамките на управляван поток на потребление, където икономическият живот бил почти непроменен. Разпределението на властта между корпорацията, синдиката, индивидуалния работник и потребителя било по класическия канон. В тези дела държавата нямало нужда да се намесва повече, отколкото го правела в миналото. Кейнс вдига бремето на депресията и безработицата от гърба на капитализма или поне такъв бил замисълът му. По този начин той премахва чертата, която системата не може да обясни и според Маркс да надживее. Но това е всичко или почти всичко. Кейнсианската революция, така погледната, е не само ограничена, но и силно консервативна.“ (Гълбрайт, 1996, с. 294).

¹¹² Keynes, 1936, с. 376.

на Кейнс за вътрешната нестабилност на капиталистическата пазарна икономика и за ключовата роля на държавната намеса като противодействащ фактор на цикличните колебания. Антологии като настоящата дават възможност на съвременния български читател да вникне в основните идеи на кейнсианското направление чрез автори текстове на влиятелни негови представители.

Кейнсианството не е монолитна теоретична концепция. За него е характерна тенденция към поява на нови теории и школи в рамките на общата му система. След Втората световна война тази тенденция се проявява в оформянето на неокейнсианството. Видни негови представители са А. Хансен, П. Самюелсон, Дж. Хикс и др. В резултат на тяхната интерпретация Кейнсовото учение придобива ортодоксален характер.

Водеща роля в преосмисляне на Кейнсовата икономическа теория изиграва *Джон Хикс*. В разработения от него модел, обхващащ действието на паричния пазар и пазара на стоките и услугите, се установява равновесното равнище на съвкупното търсене, като на основата на кривите *IS* и *LM* (геометрично място на точките, представлящи равенство между инвестиции и спестявания, между търсене на пари и предлагане на пари) едновременно се получават равновесните стойности на дохода и лихвения процент. Главният извод, формулиран от него, се изразява в твърдението, че по своята същност анализът на Кейнс е близък до този на неокласиците, че състоянието на депресия на капиталистическата икономика е частен случай на общата теория на Кейнс¹¹³.

Хиковата интерпретацията на теорията на Кейнс създава благоприятна почва за оформянето на *неокласическия синтез*. Неговата същност се състои в опити да бъдат обединени концепциите за ценообразуването и разпределението на дохода, имащи за основа теорията за *общото равновесие* на Леон Валрас, с Кейнсовия макроикономически анализ. Въпреки че кривите в *модела ISLM* отразяват взаимодействието между двата основни сектора на икономиката – реалния и паричния, което е в унисон с Кейнсовата теория, Хиковият модел не взема под внимание ключовата роля на принципа за *неопределеността*, присъща на функционирането на пазарните процеси. По-късно този пропуск се признава от самия Джон Хикс.

В рамките на неокласическия синтез се постига временен консенсус между преобладаващия брой представители на академичната икономическа наука в англосаксонския свят преди кризисните процеси през 70-те години на XX век. Претенцията на Кейнс, че е обосновал съществуването на „равновесие при непълна заетост“ като типично състояние на капиталисти-

¹¹³ Вж. Hicks, J. R. Mr. Keynes and the „Classics”: A Suggested Interpretation. – *Econometrica*, Volume 5, Issue 2 (Apr, 1937), 147–159.

ческото стопанство, възникващо по силата на вътрешно присъщ дефект на пазарната икономика, по същество е оспорена от привържениците на неокейнсианството. Същевременно обаче представителите на неокласическото направление са принудени да признаят необходимостта от използване на макроикономическото регулиране с фискалната политика като негов главен инструмент¹¹⁴.

Важно място в системата на кейнсианството заемат моделите на *икономическия растеж*¹¹⁵. Пионери в тази област са английският икономист *Рой Харод*¹¹⁶ и американският икономист *Евсей Домар*¹¹⁷.

По-късно се оформя посткейнсианството в лицето на английската кеймбриджска школа с най-изтъкнати представители¹¹⁸ *Никълъс Калдор*¹¹⁹ и *Джоан Робинсон*¹²⁰, както и на посткейнсианската школа в САЩ – Пол Дейвидсън¹²¹, Алфред Ейхнър¹²², Хаймън Мински¹²³.

В края на 60-те години на XX век в САЩ възниква нова кейнсианска школа, чиито създатели са американските икономисти Робърт Клауър¹²⁴ и Аксел Лейонхувуд¹²⁵. В центъра на изследването им е разработването на микро-основите на макроикономическата теория на Кейнс, във връзка с което е направен опит за анализиране на неравновесните процеси в парич-

¹¹⁴ Моделът (на Хикс – бел. авт.) представлява една от интерпретациите на „Общата теория“ [General Theory] на Кейнс, но съсредоточавайки се върху условията на равновесие, той отвлеча вниманието от основните причинно-следствени структури и от централната идея на „Общата теория“ за неопределеността, характеризираща монетарната икономика, срв. с Bliss, C. Hicks, John Richard (1904–1989). *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. Eds. Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume. Palgrave Macmillan, 2008.

¹¹⁵ Подробно кейнсианските и посткейнсианските модели на растежа са разгледани в следващ том на настоящата антология.

¹¹⁶ Harrod, R. F. An Essay in Dynamic Theory. – *The Economic Journal*, 49 (193), 1939, 14–33.

¹¹⁷ Domar, E. Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment. – *Econometrica* 14 (2), 1946, 137–147; вж. също по-ранната работа на Густав Касел, Cassel, G. Capital and Income in the Money Economy. *The Theory of Social Economy*. New York: Augustus M. Kelley, 1967 (1924), 51–63.

¹¹⁸ Срв. с Леонидов, 2010, с. 16.

¹¹⁹ Kaldor, N. A Model of Economic Growth. – *The Economic Journal*, Vol. 67, No. 268 (Dec., 1957), 591–624; Kaldor, N. Capital Accumulation and Economic Growth. – In: F. A. Lutz and D. C. Hague, editors, *The Theory of Capital*. New York: St. Martin's Press, 1961, 177–222.

¹²⁰ Robinson, J. *The Accumulation of Capital*. London: Macmillan, 1956; Robinson, J. *Essays in the Theory of Economic Growth*. London: Macmillan, 1962.

¹²¹ Davidson, P. *Money and the Real World*. New York: John Wiley, 1972.

¹²² Eichner, A.S. (Ed.) *A Guide to Post-Keynesian Economics*. White Plains (N.Y.): M. E. Sharpe, 1979.

¹²³ Minsky, H. *Stabilizing an Unstable Economy*. New York: McGraw-Hill Professional, 1986.

¹²⁴ Clower, R. (Ed.) *Monetary Theory: Selected Readings*, Hammondsouth: Penguin, 1969.

¹²⁵ Leijonhufvud, A. *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes: A Study in Monetary Theory*. New York: Oxford University Press, 1968.

но-кредитната сфера¹²⁶. Те отхвърлят положенията, характерни за ортодоксалните кейнсианци, за устойчивата негъвкавост на цените на стоките, на работната заплата и на лихвения процент. Заедно с това като нереалистичен е отхвърлен и постулатът на Валрасовата неокласическа теория за съвършената информация. По такъв начин се залагат предпоставки за конструиране на нов синтез на мястото на предишния, но той има ограничено значение за макроикономическата политика.

През 70-те години на XX век се заражда школата на *новото кейнсианство*. Идеите на нейните представители – за разлика от тези на Клауър и Лейонхувуд – получават по-широко разпространение сред академичния естаблишмънт. Главни представители на новото кейнсианство са Джордж Акерлоф, Джанет Йелън, Джоузеф Стиглиц, Никълъс Грегъри Менкю и др. Налице е определена приемственост с анализа на Кейнс, предвид приемането от новите кейнсианци на ефективността на макроикономическата политика. Съществуват обаче някои съществени различия. Кейнс обяснява икономическите кризи и цикличните колебания с действието на макроикономическите фактори, влияещи върху формирането и динамиката на ефективното търсене (инвестиции, частно потребление, държавни разходи). В новокейнсианската теория централно място заемат микроикономическите процеси във връзка с макроикономическата политика. Значението на търсенето не се отрича изцяло, но му се придава ограничена роля при обяснението на бизнес циклите. Промените в колебанията на производството и заетостта се извеждат главно от несъвършенства на пазарите, от наличието на асиметрична информация, от въздействието на екзогенни шокове.

През 90-те години теоретичните дискусии между новите класици и новите кейнсианци подготвят появата на един нов синтез в областта на макроикономическата теория с оглед да се даде по-добро обяснение на краткосрочните циклични колебания.

Никоя теория сама по себе си не е в състояние да предложи ключ за решаване на сериозните икономически проблеми. Осъзнаването на този факт е в основата на стремежа към постигане на консенсус, на форми на синтез. Неокласическият синтез се отличава със съществена слабост – той представлява механично съединяване на две противоположни теории – неокласическата и кейнсианската. Компромисът, който е постигнат, намира израз в това, че известни неокейнсианци оспорват претенцията на Кейнс за създаването на обща икономическа теория. От друга страна, водещи неокласици признават, че не е възможно да се осигури положително стабилно развитие на западните икономики само на базата на *ефекта на богатството* (ка-

¹²⁶ Срв. с Леонидов, А. О так называемом „неортодоксальном кейнсианстве. – МЭМО, 1983, 4, 66–79.

совите остатъци са същевременно елементи на богатството и при спад на цените реалната им стойност се увеличава).

Проектът за нов синтез, чиято същност се изразява в опит за обединяване на концепцията за *рационалните очаквания* и новото кейнсианство едва ли ще се окаже успешен, тъй като той също се основава на съчетаване в едно на хетерогенни, взаимноизключващи се начала. Рационалните очаквания предполагат невъзможност за реализиране на дискреционни мерки на правителствената политика, докато новото кейнсианство допуска такива мерки, макар и в ограничен обем.

Според нас по-надежден път за нов синтез се предлага чрез съчетаване на положения от новата институционална икономика и кейнсианството в неговите модерни форми. В този синтез би следвало да намери място и *едногенната теория на растежа*. Той би представлявал по-добра перспектива в развитието на икономическата теория.

Базисен водораздел при систематизацията на западните икономически теории и школи е разграничението им на ортодоксални (конвенционални, стандартни) и неортодоксални (неконвенционални, нестандартни). Главен критерий за това разделение има отношението към пазара. Икономистите, които изхождат от ключовата роля на пазара като фактор за осигуряване на оптимално разпределение и използване на стопанските ресурси, принадлежат към първата група. Една от определящите характеристики на тази група е разбирането за необходимостта от минимизиране функциите на държавата в икономическия живот. Обратно, за концепциите на втората група икономисти е характерно, че те не идеализират действието на пазара, не го разглеждат като неотменимо състояние–цел, отчитат наличието на функционални несъвършенства на пазарите и затова се застъпват за по-сериозна намеса на правителството в стопанския живот. Но и едните, и другите икономисти разглеждат пазара като основа на икономическия живот.

От посочената по-горе класификация закономерно произтича и различното отношение на двете групи икономисти към въпроса за *точната настройка* (англ. fine tuning) или *дискрецията* (англ. discretion) срещу правилата (англ. rules) в сферата на стопанската политика. Типични представители, защитаващи твърдо установените правила са монетаристите, а в другата категория попадат кейнсианците. На практика при управлението на стопанството се използват и двата вида механизми. Това е така, понеже стопанската система се нуждае не само от стабилност, осигурявана от пра-

вилата, но и от гъвкавост с оглед преодоляването на низходящите фази на цикъла (кризите).

Засилването или отслабването на влиянието на двете групи се определя от цикличното развитие на пазарната икономика. Периодите на по-дълбоки сътресения в икономическия живот се съпътстват от по-голям тласък в развитието на неортодоксалните теории и школи. При по-благоприятно развитие на стопанските процеси се засилват позициите на другата група икономисти. Илюстрация на последното е възходът на новите неокласически школи, преди всичко на монетаризма, новата класика и неоавстрийската школа през втората половина на XX век. Радикалните теории и школи (неокласически или кейнсиански) обаче се обявяват еднакво против възможностите за синтез.

Един от ключовите въпроси, определящи динамиката на отделните теории и школи, е свързан с ролята на предишните икономически идеи, оказващи определено консервативно въздействие. Но именно сътресенията играят основна роля за развитието на икономическата наука при дълбоки икономически кризи и депресии. Те действат като катализатор за раждането и налагането на различни идеи – през такива периоди се появяват нови течения и школи. Ярък пример е кейнсианството, което се оказва рожба на Великата депресия от 30-те години на миналия век¹²⁷. Изострянето на проблема за инфлацията през 70-те години обаче довежда до ренесанса на неокласическите теории и школи¹²⁸.

Осемдесетте години на миналия век са период на утвърждаване и на господство на съвременния консерватизъм в стопанската практика на повечето развити капиталистически страни. Съвременният консерватизъм е сложно и многоаспектно явление. Затова той е обект на изследвания от учени в различни области (философия, социология, политология, история и др.).

Консервативните възгледи възникват като реакция срещу влиянието на схващанията на реформистките течения след Втората световна война в САЩ и Западна Европа. Най-важните представители на консервативните теории са съвременните австрийски икономисти, монетаристите, новата класическа макроикономия и теорията на предлагането. Анализираният от нас течения и школи са типичен продукт на англосаксонската икономиче-

¹²⁷ Според Дж. К. Гълбрайт „... поради безпощадния натиск на събитията върху икономическите идеи, особено на Голямата депресия, 30-те години най-вече в САЩ били най-новаторските от десетилетия“ (Гълбрайт, 1996, с. 275).

¹²⁸ Едно връщане назад във времето показва, че ориентираната към регулирането на съвкупното търсене кейнсианска политика, достигнала апогея си през 60-те години в САЩ, е отражение на тогавашните относително по-незрели условия на индустриалното развитие – на масовото стандартизирано едросерийно производство, на преобладаващите традиционни технологии.

ска мисъл. Значението на консервативните концепции произтича от факта, че те имат водеща роля в процеса на преустройството на стопанската политика през 80-те години в повечето развити капиталистически страни и осъществяването на икономическата политика в съвремието.

Отличителна черта на съвременния консерватизъм или неоконсерватизма е, че той е идеология на обществените сили, които се стремят да постигнат „социален реванш“. Затова неговите теоретици проявяват непримиримост и към формите на умерено консервативната идеология и политика, осъществявани през следвоенния период до края на 70-те години приблизително. И управляващите консервативни правителства през онзи период основават, както е известно, своите социално-икономически програми върху кейнсианските концепции за ефективното търсене и пълната заетост, както и върху реформистката теория за държавата на благосъстоянието. Неоконсерватизмът означава по-ясно формулирани социални изводи, както и вземането на открито прокапиталистически позиции в областта на политиката и идеологията.

Неоавстрийската икономическа школа¹²⁹

Австрийските икономисти, както и представителите на монетаризма, разглеждат възгледите си като продължение на схващанията на класическите либерални икономисти. Но икономистите с присъща реформистка тенденция отстояват разбирането, че всъщност съдържанието на австрийската школа и на монетаризма е по-правилно да бъде характеризирано като консервативно дотолкова, доколкото те в по-голяма степен от реформистите подчертават необходимостта от запазване на социалното статукво на системата на пазарните отношения.

Водеща роля за оформянето на съвременния австрийски икономически анализ изиграват изследванията на Фридрих фон Хайек и на последователите му (Лудвиг Лахман, Израел Кързнер, Мъри Ротбарт и др.), установили се главно в САЩ.

Системата от стопански възгледи на Хайек се появява още през 30-те и 40-те години на ХХ век. Най-значителните му работи през този период, издадени на английски език, са: „Цени и производство“ (1931), „Печалба, лихвен процент и инвестиции“ (1939) и „Чиста теория на капитала“ (1941).

Сферата на теоретичните интереси на Хайек е изключително широка. Освен въпросите, свързани с икономиката, тя обхваща и тези на философията, политиката, правото, морала, психологията.

¹²⁹ Срв. с Леонидов, 1983, 54–66.

Рецептите за стабилизиране на капиталистическото стопанство посредством увеличаванията на спестяванията, намаляванията на работната заплата и личното потребление, препоръчвани от интелектуалния баща на Хайек – Лудвиг фон Мизес, са приложени на практика през първите години на Световната икономическа криза от 1929–1932 г. Според редица изследователи те обаче допринасят за изострянето на кризисните явления. В резултат, след 30-те години настъпва рязко отслабване на позициите на австрийските теории в икономическата наука.

Ренесанс те преживяват в началото на 70-те години на ХХ век. Някои новопоявили се характеристики на капиталистическия възпроизводствен процес правят по-приемливи неоавстрийските анализи като основа на икономическата политика. Ключов фактор в това отношение е ускоряването на инфлацията. То предизвиква деформации в ценовия механизъм, засилва диспропорционалността и нестабилността на капиталистическата икономика, отразява се неблагоприятно върху инвестиционната дейност и реалното натрупване на капитала. Барьерите, на които се натъква производството от страна на предлагането на ресурсите (преди всичко във връзка с енергийната криза), също спомагат за разпросраняването на възгледа, че проблемът за редкостта на ресурсите е по-важен от този за ефективното търсене и, че той може да получи правилно осветляване в рамките на анализа на неоавстрийците.

Хайек открито подкрепя настъпилия на Запад неоконсервативен обрат. Икономическото положение в САЩ и Великобритания той характеризира като „радикално връщане към пазарното стопанство“¹³⁰, а икономическите мерки на администрацията на Р. Рейгън окачествява като усилия в „правилната посока“¹³¹.

Още преди Втората световна война Хайек и Мизес издигат тезата за принципната невъзможност плановата икономика да осигури рационална организация на стопанския живот в условията на обществената собственост върху средствата за производство. Това, което отличава методологията на съвременните австрийски икономисти е стремежът за последователно прилагане на индивидуализма и субективизма в икономическия и социалния анализ. Те обясняват стопанските явления в строго съответствие с предпочитанията и оценките на субектите, свеждат ги до тези предпочитания и оценки, без да признават външен спрямо тях „обективен“ елемент.

За илюстрация може да служи трактовката на категорията на *ценността*, имаща основополагащо значение за маржиналистката политическа икономия. Подчертава се изцяло субективната природа на ценността. „Па-

¹³⁰ Вж. Die Welt, 04.02.1983, с. 3.

¹³¹ Пак там.

зарните цени се определят напълно от оценките на хората за ценността в процеса на реалните им действия“, пише още Мизес¹³².

Методологическият индивидуализъм и субективизмът се използват за доказване на невъзможността за функциониране на централизираното планиране. Излагайки съвременната австрийска теория за производствените разходи, А. Шанд отбелязва: „В хода на процеса на ценообразуването само субективно определените полезности са от значение. Няма никакви други „обективни“ разходи, които могат да бъдат наблюдавани. Субективната икономическа теория поражда скептично отношение към самата възможност за централизирано вземане на решения“¹³³.

Хайек и икономистите от съвременната австрийска школа отричат съществуването на макроикономиката като система, неподдаваща се на свеждане към стопанските явления на микроравнище. Неоавстрийците разглеждат макроагрегатните величини като имащи само отчетно значение, чието изменение не може реално да повлияе върху поведението на отделните индивиди. Те приписват вредни последици на широкото използване на общаващи статистически показатели, прилагането на статистико-математически и иконометрични методи в икономическия анализ, виждайки в това опасност от замяна на свободните предпочитания на стопанските субекти с колективни решения.

Този момент играе важна роля за стремежа към реванш спрямо кейнсианството, за оспорване на основателността на кейнсианската функция на потреблението и на инвестиционния мултипликатор. От друга страна обаче, подходът на австрийците се обръща и срещу макроикономическата част на анализа на монетаристите.

По същината си методологията на анализа на съвременните австрийски икономисти е възпроизвеждане и доразвитие на възгледите в тази област на Карл Менгер и на Лудвиг фон Мизес с неговата *праксеология* с априорно-дедуктивни черти. Но за разлика от Мизес, под влияние на Карл Попър, Хайек признава мястото на опита и проверката в процеса на научното познание. Опитът и проверката не се схващат обаче в тесния емпиричен смисъл, влаган от представителите на съвременните позитивистки школи. В по-късните си работи Хайек допуска възможността и в областта на обществените науки да се правят предвиждания, неприемащи обаче количествен израз, а отнасящи се до разкриване на общи структури или модели на поведение, т.е. не до поведението на индивидуален елемент на системата. Задачата на икономистите Хайек ограничава до извършване на „предвиж-

¹³² Mises, L. von. *Human Action: A Treatise on Economics*. 3d ed. Chicago: Regnery, 1966, с. 332.

¹³³ Shand, A. *The Capitalist Alternative: An Introduction to Neo-Austrian Economics*. Harvester Press, Great Britain, 1984, с. 56.

дания, имащи принципен характер“, вместо извършване на „предвиждане на подробности“. Той отстоява схващането за наличие на основни различия между обществените и природните науки, възразява срещу утвърждаването на позитивистко-сциентистки модели като база за развитие на икономическия анализ, предупреждава срещу самоцелното използване на математическите методи, в превръщането им в своеобразна игра или мода.

Общият неолиберален възглед за икономическото и социално-политическото развитие на обществото е подробно обоснован в трудовете на Хайек¹³⁴. Основополагащо място в неговата теоретична система заема концепцията за *спонтанния ред*, схващането за икономическата свобода на индивидите като висша ценност. „Едно от най-големите открития на Хайек и крайъгълен камък на цялата негова работа върху правото и икономиката е концепцията за спонтанния ред ... Свободата е доминиращата ценност в Хайековата социална мисъл“¹³⁵.

Какъв смисъл влага Хайек в понятието спонтанен ред? За него то се заключава в: 1) съществуването на пазари, които са възникнали стихийно, „продукт са на човешка дейност, но не и на човешки проект“¹³⁶, и 2) наличието на свобода за индивидите или за групите от индивиди да осъществяват размяна без принуда, състояние, разглеждано като задължително условие за съществуването на пазари¹³⁷.

Хайковият „спонтанен ред“ има за своя естествена основа отношенията на частна собственост върху средствата за производство. У Хайек стопанските явления са ограничени до сферата на пазара и размяната. Тъй като счита спонтанния ред за неотделим от съществуването от икономическата и политическата свобода на индивидите, вниманието му е насочено закономерно към неговото запазване чрез поддържане на подходяща политико-правно структура. Следвайки Карл Менгер, Хайек разграничава два вида социални институции: възникващи и еволюиращи по стихийен път (*органични*) и такива, които са резултат на социално инженерство, т.е. на преднамерените действия на обществото и на правителството (*прагматични*). Отношението му към първите е положително, а към вторите – изразено отрицателно.

¹³⁴ Hayek, F. A. von. *The Road to Serfdom*. London: Routledge, 1944; Hayek, F. A. von. *Individualism and Economic Order*. London: Routledge & Kegan Paul, 1949; Hayek, F. A. von. *The Constitution of Liberty*. London: Routledge, 1960; Hayek, F. A. von. *Studies in Philosophy, Politics and Economics*. London: Routledge and Kegan Paul, 1967; Hayek, F. A. von. *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. London: Routledge & Kegan Paul, 1978; Hayek, F. A. von. *Law, Legislation, and Liberty*, Vol. I, II, III. London: Routledge & Kegan Paul, 1982.

¹³⁵ Machlup, F. A. (Ed.). *Essays on Hayek*. Foreword by M. Friedman. Hillsdale, Michigan: Hillsdale College Press, 1976, с. 10, 107.

¹³⁶ Срв. със Седларски. Т. *Институционални аспекти на пазара*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 20.

¹³⁷ Hayek, 1967, 96–105.

От друга страна обаче, спонтанният ред на Хайек се нуждае от определена *институционална рамка*, за да може конкурентният механизъм да функционира успешно¹³⁸. Това отличава Хайековите възгледи и тези на неолибералите изобщо от либералните схващания, присъщи на епохата на *laissez-faire*. Още средата на 30-те години на ХХ век, имайки предвид регулативистките тенденции в западните икономики, Хайек пише: „Да се каже, че частичното планиране... е ирационално, не е равностойно на това да се твърди, че единствената форма на капитализъм, която може рационално да бъде защитавана, е тази на пълен *laissez-faire* в стария смисъл.“¹³⁹

Самият факт на включването на социалните институции в пазарното стопанство влиза в противоречие с крайния *методологически индивидуализъм*. Това противоречие се признава в литературата. Така например Хайековият спонтанен ред се оценява като заемащ „междинно положение между крайностите на атомистичния индивидуализъм и тотално планирания социален ред“¹⁴⁰.

В теоретичната система на Хайек важна роля за успешното функциониране на пазарното стопанство има принципът на намеса на правителствата в икономическия и социалния живот само на основата на общи правила на поведение. Този принцип се обосновава с необходимостта от недопускане на увреждане от страна на специалните интереси на отделни социални групи (англ. *vested interests*, имат се предвид преди всичко правителствените чиновници и политиците) на свободния избор на индивидите. Поради превръщането на бюрокрацията в паразитен израстък, в сила, стояща над обществото, нейните действия засягат интересите на слоеве на деловите среди, особено на действените предприемачи, на малкия бизнес.

Препоръката за прилагане на общи правила на поведение цели да бъде стеснена във възможно най-голяма степен намесата на правителствата в социалноикономическата система, особено социалните им функции, за да бъдат създадени благоприятни условия за действието на пазарните сили. На практика обаче по такъв начин се разкрива възможност за облагодателстване и на най-могъщите стопански единици.

Хайек отхвърля преките форми на държавна намеса в стопанството, различните проявления на протекционистичната политика, тъй като според него те отговарят на користните интереси на определени социални групи (на профсъюзите, на фермерите, на бизнеса)¹⁴¹. Той подчертава, че либе-

¹³⁸ Срв. със Седларски. *Институционални аспекти*, 34–37; 98–101.

¹³⁹ Наяек, 1949, с. 134.

¹⁴⁰ Machlup, цит. произв., с. 10.

¹⁴¹ Срв. с Албек, Х., Т. Седларски. *Международна икономика*. София: Стопански факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, 2013, 36–43.

рализъмът (в смисъла, вложен в това понятие през XIX век), за разлика от консерватизма, отъждествяван от него едностранчиво с тези интереси, не се застъпва за запазване на статуквото, не е против извършването на промени. В действителност идеите на Хайек създават базата за осъществяване на определени промени, насочени към укрепване на политико-правните институции на капитализма с оглед осигуряване на условия за ефективното му функциониране. Това се отнася основно за промени, насочени към разширяване на правомощията на изпълнителната власт за сметка на ограничаване на правата на законодателните органи. Социалните възгледи на Хайек се базират, обаче, върху принципа за разделението на властите – основата на буржоазната демокрация. Той категорично се разграничава от тоталитарните и крайнодесните сили. Следвайки традицията на Мизес, Хайек отхвърля реформистката концепция за „третия път“, т.е. за изграждане на смесена икономическа система. Хайековите идеи са несъвместими с осъществяване на мерки на социална справедливост в национален мащаб от типа на намаляване на неравенството. Неговите виждания, както и тези на последователите му обаче съдържат моменти (подчертаване необходимостта от премахване на бюрократичните ограничения, от децентрализация на икономическите решения), които имат общовалидно значение за ефективното функциониране на съвременните развити стопанства.

Една от отличителните особености на модерния австрийски икономически анализ е относително обстойното разглеждане на проблемите на равновесието, конкуренцията, монопола, ценообразуването, фирмата. Неговият фундамент е положен през 30-те и 40-те години на XX век в рамките на опитите за преосмисляне на неокласическата теория с отправна точка теоретичното изследване на икономическото равновесие и на информацията.

Неокласическото схващане за равновесието, в частност представата на Леон Валрас за общото равновесие в икономиката, се базира върху постулата за *съвършената осведоменост* на стопанските агенти. То има механичен и статичен характер. Под равновесие се разбира състояние на икономическата система (разглеждана като състояща се от взаимосвързани пазари) към даден момент във времето, характеризиращо се с оптималност и оттам с отсъствие на стремеж у който и да е стопански участник да изменя съществуващото разпределение на наличните ресурси.

В противоположност на това схващане Хайек разбира равновесието не като състояние, а като процес. Същността на неговата концепция се състои в твърдението, че вследствие на комплексния характер на икономическите процеси при ограничените познания на стопанските агенти се наблюдава системно несъответствие между техните предвиждания („очаквания“) и фактическите резултати, т.е. съществуват отклонения от равновесието. Хайек обаче твърди, че при взаимодействията в рамките на системата се

извършва коригиране на допуснатите грешки и се постига съгласуване на индивидуалните планове.

По такъв начин за разглежданото схващане е характерно, че: първо, нарушенията на равновесието се свързват изцяло с предвижданията на икономическите участници, третират се в чисто субективна плоскост; второ, с критиката на статичното разбиране за равновесието не се поставя под въпрос тезата за вътрешната устойчивост на пазарната икономика; трето, проблемът за равновесието, съответно за отклоненията от него, се осмисля в съответствие с разменната концепция на неокласиците за функционирането на отделните пазари.

Преосмислянето на неокласическата теория намира израз в по-друго разбиране на въпроса за „икономическата задача“, която трябва да решава стопанската наука. За разлика от традиционното схващане на неокласиците, изложено от Лайънъл Робинс, Хайек не счита, че тази задача се състои само в оптимизирането на използването на дадени ресурси. Като проблем с голямо значение той определя предаването на информацията при функционирането на пазарното стопанство.

„Икономическата задача на обществото, пише Хайек, не е просто в това, как се разпределят „дадени“ ресурси... , това е задачата за използване на знанията, които не са дадени на никого в тяхната цялост.“¹⁴²

Изследванията на Хайек в тази област се оценяват като неговия главен принос в развитието на икономическата теория. В това отношение два момента са особено характерни: първо, икономическото развитие се схваща като процес на разпръскване не на научна, теоретична, а на практическа, специфична информация, даваща знания за измененията на отделните пазари, за предлаганите и търсените стоки, услуги и т.н.; второ, *конкуренцията се разбира като процедура на „откриване“ и „научаване“*, в резултат от което се извършва определянето на „данните“, т.е. на предпочитанията на стопанските участници, на технологиите, на ресурсите, необходими за решаването на „икономическата задача“, които в неокласическата теория са зададени предварително, включително „равновесните цени“. По такъв начин функцията на пазара се свързва главно с неговата роля като механизъм за приспособяване на икономическата система към появилите се промени в средата, както и като генератор на нови изменения.

Хайек основателно сочи откъснатостта на неокласическия модел на конкурентното равновесие от действителността, неговата неспособност да обслужва по задоволителен начин потребностите на стопанската политика¹⁴³. Той изтъква, че си е поставил за цел да покаже, че „това, което теори-

¹⁴² Hayek, 1949, 77–78.

¹⁴³ При оценяването на модела на общото равновесие на Л. Валрас от позициите на марксистката теория, чехословашкият учен Щефан Херетик достига също до заключението,

ята за съвършената конкуренция разглежда, има малко основание да бъде наречено „конкуренция“ изобщо, и че изводите ѝ са от малка полза като ориентир за политиката“¹⁴⁴.

Въпреки че съвременните австрийски икономисти не отричат самия факт на съществуването на монополи, те не ги разглеждат като продукт на процесите на централизацията и концентрацията на капитала и на производството. Като главна причина за възникването им те сочат намесата на правителствата, държавното регулиране, покровителстването на профсъюзите от страна на държавата, считани от тях като пораждащи особено вредни последици. Те настояват за отслабване или премахване на антитръстовото или антикартелното законодателство, за мерки, насочени срещу профсъюзното движение.

Неоавстрийските икономисти не признават съществуването на отношенията на господство, пораждани от монополите, а сочат само отделни случаи на „злоупотреба с монополно положение“, на „дискриминация“ на пазарите, на създаване на временни пречки пред действието на конкуренцията. „Главното, което трябва да се помни и което често е замъглявано при разговорите за монопола, е, че това не е монополът като такъв, а само препятствията пред конкуренцията, които са вредни.“¹⁴⁵

Според неоавстрийските икономисти: 1) отсъстват достатъчно основания да се преувеличава значението на монополистичните тенденции в икономиките на Запада и 2) алтернативата на някои несъвършенства на конкуренцията не може да представлява намесата на правителството (тъй като тя би засилила неефективното използване на ресурсите), а пазарът.

От анализа на възгледите на Хайек и неговите последователи става ясно, че икономистите, свързани с традицията на австрийската школа, са разработили модел за преустройството на макроикономическата политика на развитите икономики. Той почива върху: 1) разглеждането на безработицата като породена не от недостатъчното ефективно търсене, а от деформиране на структурата на относителните цени и на заплатите; 2) върху трактовка на инфлацията, която специално набляга върху микроикономическите ѝ аспекти; 3) върху надценяване на възможностите на пазарните сили на конкуренцията. От това произтича и оптимистичният възглед за „целебната“ роля на изкуствено предизвикания от правителството рязък краткосрочен икономически спад, осигуряващ бързо спиране на инфлацията и пре-

че „съвършената конкуренция представлява по същество отрицание на всякаква реална конкуренция“ (Геретик, Ш. *Критика буржуазных теорий политэкономии. Критика буржуазной идеологии и ревизионизма*. Под общей редакцией и с послесловием д.э.к. наук Г. Б. Хромушина. Москва: Прогресс, 1977, с. 150).

¹⁴⁴ Hayek, 1949, с. 92.

¹⁴⁵ Hayek, 1982, Vol. III, с. 83.

махване на натрупаните противоречия в пазарната икономика¹⁴⁶; 4) върху необходимостта от отказ от прилагането на кейнсианското антикризисно и антициклично регулиране и формулиране на препоръката за поставяне на икономическата политика на дългосрочна основа; 5) върху разглеждане на микроикономиката като единствено реално съществуваща сфера, където индивидуалните участници свободно изразяват предпочитанията си; 6) върху признаването на определящата роля в дългосрочен аспект на реалните фактори в икономиката, на предлагането на ресурсите, на тяхната рядкост.

Характерно за Хайек е, че в изследванията си до 70-те години се занимава с проблема за намаляване и неутрализиране на негативните последици от дейността на правителствата. След това той фактически предлага средство за ликвидиране на парично-кредитната политика като самостоятелен фактор чрез осъществяване на „денационализацията“ на парите. Хайек има предвид създаване на условия за предоставяне на частните банки правото също да емитират пари, ефективно да се конкурират помежду си и с централните банки. Но тази препоръка не получава реално приложение и дори Милтън Фридман проявява скептично отношение към предложението на Хайек за стабилизиране на паричната система¹⁴⁷.

Възгледите на Ф. А. фон Хайек предизвикват принципни възражения вече в продължение на десетилетия. Това се отнася както за неговата методология и социална философия, така и за специалните политикономически раздели на научните му изследвания.

Хайек, както и неговия предшественик и учител Мизес, изхождайки от разбирането за индивида и свободата му като самоцел, се обявяват срещу одържавяването, централизираното планиране и етатистката бюрократизация. По-внимателното анализиране на принципа на индивидуализма и субективизма, приел в системата на неоавстрийската школа крайни форми, показва, че той, освен че е отрицание на съществуването на обективни икономически взаимозависимости, е в същото време и отрицание на възможността за целенасочени съзнателни решения в икономическата област. А тогава не може да има място и за рационално стопанисване от индивидите. Отрицателното отношение на Хайек към промени в социалния живот, продукт на предварително планирани действия, има и друго измерение освен идеологическото. Неговият „антиконструктивизъм“ е израз на опасението, че в резултат на „социално инженерство“ могат да бъдат жертвувани приемствеността и еволюцията и да бъде открит пътят за съмнителни „експерименти“ и „скокове“, за които трябва да бъде заплатена висока цена. Това се потвърди от социалната практика на страните от „реалния социализъм“.

¹⁴⁶ Срв. с Леонидов, 1988, с. 81, 86.

¹⁴⁷ Пак там, с. 86.

Еднозначното приемане само на социални институции, имащи „органичен характер“, т.е. възникващи по пътя на естествена еволюция, от една страна, и отхвърлянето на формите на съзнателен обществен контрол и регулиране, от друга, могат да бъдат критикувани. На функционирането на съвременните развити икономики е присъщо сложно взаимодопълване и взаимопроникване на пазарни и непазарни форми и механизми.

Мислите на Хайек са обаче справедливи в онази част, в която се предупреждава за недопустимостта от безконтролна и неограничена по мащабите си намеса на правителствата във функционирането на икономиките. Както властовите конструкции в стопанската сфера с крайно отрицателните им последици, така и трудностите, свързани с преминаването към пазарно ориентирана икономика в бившия Съветски съюз и в Източна Европа са обусловени от отсъствието на нормална среда от икономически отношения, възникнали по естествен път.

Идеите на Хайек и неговите последователи за функцията на пазара като механизъм за предаване на знания, за ролята на конкуренцията като средство за „откриване“ и „научаване“ на измененията в икономическата система, за необходимостта от поддържане на ефективността на конкурентно-пазарните механизми имат по-широко цивилизационно значение. В тези идеи са намерили отражение общи закономерности на стопанисване, независимо от специфичните особености на производствените отношения.

Глобалната финансова и икономическа криза, определяна още в стопанската литература като „Великата рецесия“, е най-голямото сътресение в историята на западните развити общества след „Великата депресия“ през 30-те години на миналия век. Тя не засяга само икономиката, но и другите основни компоненти на част от съвременните общества – политиката, социалните системи и морала.

Последиците от нея са предизвикателство към съвременната стопанска мисъл, към главните ѝ течения, школи и теории. Обаче тези последици нанасят най-силен удар на неолибералната парадигма, на основополагащите ѝ канони и догми за вътрешната стабилност на пазарната система, за способността на пазарите да се саморегулират благодарение на механизма на цените.

Развенчан е митът за настъпването на „края на историята“, обявен от американския професор Франсис Фукуяма, за утвърждаването на либералните принципи и ценности като нямащи алтернатива в съвременното развитие.

Днешните последователи на Лудвиг фон Мизес и Фридрих фон Хайек са изправени пред затруднението да дадат разумно обяснение на феномена на китайското „икономическо чудо“, демонстриращо след културната революция в Китай безпрецедентен динамизъм и постижения на една система,

базирана на широко използване на пазарни механизми при запазване на недемократична политическа надстройка на управление на стопанството.

Съвременният монетаризъм

Като система от възгледи монетаризмът е най-детайлно разработената част от концепциите на неоконсерватизма¹⁴⁸. Неоконсервативната „контрареволюция“ в политическата икономия, както от гледна точка на подходите на анализа, така и на направените изводи, е по същество връщане към предкейнсианското мислене. Обратът се изразява по-конкретно: първо, в представянето на съвременната пазарна икономика като система, на която е присъща вътрешна устойчивост, постигана благодарение на ефективното действие на механизмите на конкуренцията, печалбата, пазара, на стимулите на цените; второ, разглеждането на дестабилизирането на частния сектор като резултат от прекомерната намеса на държавата в стопанския живот, от „кейнсианския активизъм“ на органите ѝ, както и от наличието на монополи, деформиращи временно ефективното функциониране на отделните пазари или на икономиката като цяло. На практика най-често се отстоява схващането за неблагоприятното влияние на профсъюзите върху пазара на работна сила, проявяващо се в поддържането на работната заплата на икономически необосновано високо равнище; трето, в отхвърлянето на схващането за съществуването на кейнсианска „принудителна безработица“ и във връзка с това в отстояването на невалидността на кейнсианския принцип за „ефективното търсене“ като основа на макроикономическата политика; четвърто, в разглеждането на факторите, въздействащи на предлагането, вместо тези на търсенето като имащи приоритетно значение за функционирането на икономиката в краткосрочен или дългосрочен аспект.

Основополагащо място в системата на „неокласическия ренесанс“, на неговите англосаксонски разновидности заема монетаристкият анализ, разработен от Милтън Фридман. Той се появява по време, когато икономическата теория на Дж. М. Кейнс е подложена на неокласическа интерпретация, в резултат на което тя, както видяхме, придобива ортодоксален (мейнстрийм) характер.

Въпреки размиването на различията в областта на фундаменталната теория появата на монетаризма полага началото през следвоенния период

¹⁴⁸ Пространно възгледите на монетаризма са анализирани критично в редица икономически съчинения, включително на В. М. Усоскин (*Теории денег*. Москва: Мысль, 1976; *Денежный мир Милтона Фридмана*. Москва: Наука, 1989); И. М. Осадчая (*Консерватизм против реформизма: две тенденции в буржуазной политэкономии*. Москва: Мысль, 1984).

на настъплението срещу кейнсианството. „Бунтът [срещу кейнсианството – бел. авт.] прие формата на възраждане на количествената теория на парите и придоби името монетаризъм.“¹⁴⁹ Кръстоносният поход на монетаризма започва с издигането на лозунга „парите имат значение“¹⁵⁰. „Монетаристката контрареволуция“ цели и в известна степен постига поставената задача – дискредитирането на кейнсианството като основа на държавното регулиране. Английският икономист Б. Морган пише: „...Монетаристите не доказаха, че единствено парите са от значение. Но те успяха да породят известна доза скептицизъм относно кейнсианските препоръки в областта на икономическата политика. Докато ефектът на Пигу¹⁵¹ хвърли съмнение върху теоретическите нововъведения на кейнсианската икономическа наука, монетаризмът хвърли по-нататъшни съмнения върху нейното превъзходство в областта на стопанската политика.“¹⁵²

За известен период съвременният монетаризъм е отъждествяван с теоретичния анализ на Фридман. След 60-те години на XX век обаче сме свидетели на разработване и на други разновидности на монетаризма. Американските икономисти Карл Брунър и Алън Мелцер са развили вариант на монетаризма, отличаващ се от този на Фридман основно по това, че са се опитали да включат по-пълно относителните цени в структурата на своя модел и да покажат въздействието на измененията в паричната маса върху отделните активи – реални и финансови.

Отличителна особеност на монетаристкия анализ е, че е изграден върху обширна емпирична база. На основата на конкретни проучвания са установени определени корелационни зависимости, на които е придаден причинно-следствен характер.

Монетаристите извършват своите изследвания в съответствие с принципа на „черната кутия“. Това означава, че при анализа вниманието е насочено към входовете (измененията на паричната маса) и изходите (измененията на номиналния доход, съответно измененията на обема на производството и измененията на общото равнище на цените) на икономическата система, без да се разкрива структурното устройство, специфичните ѝ въ-

¹⁴⁹ Bleaney, M. *The Rise and Fall of Keynesian Economics*. London: Macmillan, 1985, с. 132.

¹⁵⁰ Tobin, J. *Essays on Economics: Theory and Policy*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1982, с. 665.

¹⁵¹ С „ефект на Пигу“ се обозначава стимулиращото въздействие върху производството и заетостта на увеличеното *реално благосъстояние* (англ. *real balances of wealth*) на икономическите субекти, в частност в условия на дефлация. Ефектът е кръстен на Пигу от Дон Патинкин, вж. Patinkin, D. Price Flexibility and Full Employment. – *American Economic Review*, 38 (4), 1948, 543–564.

¹⁵² Morgan, B. *Monetarists and Keynesians: Their Contribution to Monetary Theory*. London, Basingstoke: The Macmillan Press, 1981, 99–100; Срв. със Седларски, Т. (2015), *Икономически теории (история на икономическата мисъл)*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 238–256.

трешни механизми на действие. За разлика от ортодоксалните кейнсианци монетаристите предпочитат малките, високоагрегирани модели вместо голяморазмерните структурни модели. Но такъв подход води до това, че монетаристката теория разполага с по-ограничена по обем информация за функционирането на отделните сектори и пазари и следователно на икономиката като цяло.

Монетаристите се придържат към традиционното разбиране за дългосрочната стабилност на процесите, протичащи в непаричната сфера. От друга страна, те изхождат от схващането, че в краткосрочен период парите престават да бъдат „воал“ над реалните икономически процеси, а напротив, са източник на сериозни нарушения в непаричния сектор. По такъв начин става възможно вниманието да бъде насочено към някои съществуващи неравновесия в икономиката, които иначе биха изчезнали от полезрението на анализа от гледна точка на дългосрочния период. Н. Макашева справедливо отбелязва: „Преходът от едни проблеми към други в монетаризма – това не е път от решаване на прости задачи към решаване на по-сложни, а отказ от разглеждане на един кръг въпроси (например, свързани с устойчивостта на обращението на парите в дългосрочна перспектива) и насочване към други проблеми (например, отнасящи се към краткосрочното въздействие на паричната политика).“¹⁵³

От появата си монетаризмът е претърпял известна еволюция, преминавайки през определени етапи на развитие. Първият етап обхваща периода 1956–1967 г. и неговото съдържание съставлява новото формулиране на количествената теория за парите. Следващият етап (1968–1972) е свързан с разработването на концепцията за *номиналния доход* и с включването в системата на монетаризма на концепцията за *естествената норма на безработицата* и за хипотезата за ускоряването на *инфлационните очаквания*. Третият етап, започващ от началото на 70-те години, се характеризира с опити за изграждане на монетаристка теория за *отвореното стопанство* (за обясняване функционирането на платежните баланси и на валутните курсове¹⁵⁴).

Монетаризмът, освен като специално учение, занимаващо се с изследване на въздействието на паричните агрегати върху реалната икономика, е завоювал и положение на социална философия или на начин на икономическо мислене. Социалните възгледи на монетаристите по същността си съвпадат със схващанията на представителите на другите съвременни течения и школи на икономическия консерватизъм, изпитват неприязън към широ-

¹⁵³ Макашева, Н. А. *США: Консервативные тенденции в экономической теории*. Москва: Наука, 1988, с. 20.

¹⁵⁴ Wiles, P. and G. Routh (Eds). *Economics in Disarray*. Oxford: Basil Blackwell, 1984, с. 79.

ката държавна намеса в икономиката, обявяват се за премахване на ограниченията пред частната инициатива и предприемаческата дейност, настояват за либерализиране на данъчното облагане, отхвърлят мерките на търсене на социалната справедливост чрез държавата и т.н.

Социалната философия на консерватизма е изложена подробно от М. Фридман в съчиненията „Капитализъм и свобода“ (1962) и в „Свободата на избора“ (1980). Въпреки че е за възможно максимална икономическа свобода на индивидите, той признава, че в някои области (здравеопазване, образование, култура) пазарният механизъм не може сам да решава ефективно задачите. Според Фридман в съвременните условия реално функциониращите стопански системи са смесени икономики, в които има място и за пазара, и за държавната намеса. Той се обявява за осигуряване на минимален доход на отделните домакинства посредством въвеждане на негативен данък, което по-късно бива оценено положително от Джон Кенет Гълбрайт.

Едно от уязвимите места на монетаристкия анализ е неспособността да бъдат разграничени корелационните от причинно-следствените (каузалните) зависимости.

Изход от това положение монетаристите търсят в извършване на изследвания, които да хвърлят светлина върху изпреварванията и закъсненията (*лаговете*) в динамиката на паричната маса и паричния доход при повратните точки на стопанските цикли. На базата на редове от данни, отнасящи се за 75 години, Фридман по емпиричен път открива, че повратните точки в динамиката на паричната маса редовно са предшествали висшите повратни точки на цикъла с 16 месеца, а нисшите – с 12 месеца.

Вземането под внимание обаче на изпреварванията и закъсненията (*лаговете*) при анализа на времевите редове не отстранява принципното възражение срещу монетаристите, че те допускат смесване на корелационните с причинно-следствените връзки. В действителност, както става ясно, за основание на причинния характер на наблюдаваните зависимости им служи това, дали дадено явление (изменения в паричната маса) изпреварва или изостава от друго явление във времето (изменения в паричния доход). Такъв подход обаче не е логически издържан¹⁵⁵.

В старата *количествена теория за парите* разширяването на паричната маса се поглъща от пропорционално нарастване на общото равнище на цените, като обемът на реалното производство остава без изменение. Обратно, в ортодоксално кейнсианската теория увеличаването на паричното предлагане се трансформира в разширяване на реалния доход и заетостта,

¹⁵⁵ Една от статиите си, в която прави критична оценка на принципа за изпреварванията и закъсненията (*лаговете*) в монетаристката теория, Джеймс Тобин е озаглавил „Money and Income: Post hoc, ergo propter hoc“ („след това значи по причина на това“), вж. Tobin, J. *Essays in Economics, Vol. I, Macroeconomics*. New York: North Holland, 1971, 497–514.

без да се отрази на общото равнище на цените. Във Фридмановата схема увеличаването на количеството на парите предизвиква нарастване на номиналния доход, като една част се изразява в ръст на цените, а друга – в увеличаване на реалния доход. Обяснението обаче от какви фактори зависи това разделение не е възможно да бъде дадено на основата на трите алтернативни подхода – на традиционно „количествения“, на ортодоксално кейнсианския и на елементарната теория за номиналния доход. „Нито един от теоретичните модели не може да каже нещо относно факторите, които определят пропорцията, в която измененията в номиналния доход, в краткосрочен период, ще се разпределя между изменения в цените и изменения в обема на производството“¹⁵⁶.

Своята монетарна теория за номиналния доход Фридман разглежда като заемаща междинно положение между крайностите, които, според него, са присъщи на традиционната количествена теория за парите и ортодоксално кейнсианската теория, изхождаща от *негъвкавост на цените*. Той не подчертава конкуриращия се, а алтернативния, допълващия се характер на тези теории, набляга на възможната им роля като градивен материал в хода на по-нататъшните изследвания за построяване на цялостна синтетична теория за парите и националния доход.

Фридман схваща съществуващите разногласия между представителите на отделните икономически течения не като различия по същество, а като имащи по-скоро емпиричен, отколкото теоретичен характер. Но разногласията между монетаристите и кейнсианците са от принципино естество, защото в основата им лежи различно разбиране за природата на функционирането на пазарното стопанство – дали то може да се поддържа в устойчиво динамично равновесие чрез ценовия механизъм или на този механизъм са свойствени вътрешни дефекти. Изразявайки несъгласие с Кейнсовото виждане за начина, по който функционира „зрялата“ пазарна икономика, Фридман пише: „Всевъзможни видове триения и негъвкавости могат да пречат за постигането на хипотетичното състояние на дългосрочно равновесие при пълна заетост на ресурсите; динамичните изменения в технологиите, ресурсите, социалните и икономическите институции са в състояние непрекъснато да променят характеристиките на това равновесие; обаче фундаментален „порок в системата на цените“, който би направил безработицата естествен резултат от всеобхватното действие на пазарния механизъм, не съществува“¹⁵⁷.

По какво Фридмановата концепция за икономическия цикъл се отличава от кейнсианското схващане за факторите на цикличните колебания?

¹⁵⁶ Friedman, M. A Theoretical Framework for Monetary Analysis. – *The Journal of Political Economy*, Vol. 78, No. 2 (Mar. – Apr., 1970), 193–238.

¹⁵⁷ Пак там, с. 222.

За кейнсианците цикличните колебания са резултат от измененията в колективното търсене и преди всичко на инвестициите. Обратно, за монетаристите цикличните колебания имат монетарен произход, породени са от резките и непредвидени изменения в предлагането на пари поради действията на централните банки. Докато кейнсианците преувеличават ролята на реалните фактори, монетаристите изпадат в другата крайност. На практика протичането на цикъла е резултат от сложно преплитане и взаимодействие на реалните и паричните фактори.

Централно направление в изследванията на монетаристите представляват проблемите за съвременната инфлация – за нейната природа, източници и механизъм. Те, особено Фридман, са последователни привърженици на паричната трактовка на инфлацията. Той си служи с афоризма: „Ако искате да анализирате процеса на инфлацията, „търсете парите“¹⁵⁸. За разлика от кейнсианците, които вземат под внимание при изследването на инфлацията състоянието на производствения сектор на икономиката (степената на използването на производствените мощности и на ресурсите изобщо), монетаристите я третират изцяло като „паричен феномен“, като резултат само на парични фактори. Те търсят нейната причина в прекомерната емисия на пари от централните банки, несъответстваща на търсенето на пари от частния сектор. „Инфлацията, твърди Фридман, е винаги и навсякъде парично явление, дължащо се на и придружавано от нарастване на количеството на парите по отношение на производството.“¹⁵⁹ Според него този възглед за инфлацията няма нищо общо със схващането, че „инфлацията е резултат от дейността на силни профсъюзи или на производители монополисти“ или с гледището, че „инфлацията е резултат от държавни дефицити“¹⁶⁰. Монетаристите схващат инфлацията като развитие на сравнително устойчива тенденция на повишаване на общото равнище на цените на стоките и услугите, на понижаване на покупателната способност на парите.

Подходът на монетаристите към инфлацията носи върху себе си печата на изкуствено *дихотомизиране* (разделяне) на паричната от реалната сфера. Това е намерило израз в строго разграничаване между номиналните и реалните променливи, по-конкретно между *номиналното количество на парите* и *реалното количество на парите*. Този момент се разглежда от Фридман като ключов за изясняване на критичната роля на парите като фактор, определящ динамиката на равнището на цените. Важна предпоставка за трансформирането на допълнителното разширяване на паричната маса в ръст на цените монетаристите виждат в *инфлационните очаквания*.

¹⁵⁸ Friedman, M. A. *Dollars and Deficits*. New York: PrenticeHall, 1968, с. 31.

¹⁵⁹ Пак там, с. 98.

¹⁶⁰ Пак там, с. 99.

Един от сериозните дефекти на монетаристката трактовка на инфлацията произтича от пренебрегването на ролята на кредитната дейност на търговските банки като фактор за увеличаване на платежните средства. В съответствие с тази трактовка предлагането на пари има напълно екзогенен характер. Парите постъпват в икономиката, „пускани от хеликоптер“ или като „манна небесна“. Такъв подход свидетелства за недооценяване на сложното взаимодействие, съществуващо между производствения и парично-кредитния сектор на пазарната икономика, на тенденцията към еднородност на паричната маса поради преобладаващото значение на кредитните пари.

Присъщо за съвременната инфлация е, че тя е резултат от сложно взаимопреплитане на действието на парични и непарични фактори, механизмът ѝ отразява измененията в цялостната структура на високоразвитите икономики¹⁶¹. Освен политиката на централните банки и свързаното с нея прекомерно увеличаване на платежните средства ключова роля за развитието на инфлационните процеси в следвоенния период играят олигополистичната практика на ценообразуване, военните разходи, дефицитното финансиране, нарасналата сила на профсъюзите. При това с течение на времето значението на един от факторите може да се засилва за сметка на отслабване значението на други от тях и обратно.

Разпадането на златния стандарт и утвърждаването на книжно-паричните системи създават условия за засилване на автономността и дискреционната роля на централните банки за хронично препълване на каналите на паричното обращение с платежни средства и за устойчив ръст на цените¹⁶².

М. Фридман заема критична позиция към паричната политика на Федералния резерв, за която са характерни постоянни изменения в емисията на пари, които, според Фридман, са от естество да дестабилизируют икономическата система. Той се разграничава от този модел и във връзка с това перефразираща мисълта, изказана от Маркс, който заявява „Аз, Маркс, не съм марксист“¹⁶³. Ако политиката на Федералния резерв е монетаризъм, „аз, Милтън Фридман не съм монетарист“.

¹⁶¹ „... в механизма на съвременната инфлация немонетарните и паричните фактори играят пораждателна роля не поотделно, а в неразривно единство“, Хандруев, А. А. *Деньги в экономике современного капитализма*. Москва: Мысль, 1983, с. 135.

¹⁶² На този фон е настоятелното искане на Фридман да бъдат ограничени компетенциите на централните банки и на банковия сектор да изменят емисията пари по своя усмотрение. „Парите са нещо твърде сериозно, за да бъдат поверени на банкерите“, видоизменя Фридман фразата „Войната е нещо твърде сериозно, за да бъде поверена на военните“, изказана по време на Първата световна война от тогавашния министър-председател на Франция Ж. Клемансо в отговор на претенциите на генералния щаб да му бъдат делегирани по-широки правомощия при воденето на войната.

¹⁶³ Маркс заявява това по повод на опити за догматично интерпретиране на марксизма.

Нова класическа макроикономия

В развитието на най-новите неокласически теории са характерни две направления – *неолибертарианството*, от една страна, и своеобразният апогей на убеждението за саморегулиране на пазарите, от друга. При абстрахиране от условията, необходими за поддържането на общия – политически и правен – порядък (важността на които не се отрича), в първото направление се отхвърлят всякакви форми на намеса на държавата като несъвместими с логиката на функциониране на пазарите. Неолибертарианците считат за особено вредна намесата на държавните органи в отношенията на разпределението и преразпределението на доходите¹⁶⁴. Това, което е характерно за второто модерно направление, свързано с Чикагската школа, е *хипотезата за ефективния пазар* (англ. *efficient market hypothesis*) в нейния най-строг вариант. От тази хипотеза произтича изводът за способността на пазарите за постигане на автоматично саморегулиране¹⁶⁵. Двете теоретични направления, въпреки че представляват нови развития, не предлагат приближаване към потребностите на стопанската теория и практика.

Кулминационна точка в *неокласическия ренесанс* е появата на *новата класическа макроикономия* в началото на 80-те години на XX век. Тя е предшествана от възникването на новата микроикономия¹⁶⁶. В системата на новата класическа макроикономия централно място заема осмислянето на настъпилите изменения във функционирането на пазара на работната сила през 60-те години в САЩ, характеризиращ се с по-голяма мобилност на трудовите ресурси в сравнение с положението през 30-те години. Почти всички нейни представители (Армен Алчиан, Дейл Мортенсен, Робърт Гордън, Едмънд Фелпс, Чарлз Холт, Робърт Лукас и Леонард Рапинг) изхождат от хипотезата за *естествена норма на безработицата*. Микроикономическите обяснения на заетостта включват три версии – на М. Фридман, на Р. Лукас – Л. Репинг и теорията за търсенето на работа (предлагането на труд) като най-важна тяхна съставна част¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Куриозното при тях (вж. например Habermann, G. Der Liberalismus und die „Libertarians“. – *Ordo: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*, Vol. 47, 1996, 121–148 и Radnitzky, G. Mehr Gerechtigkeit für die Freiheit; eine Analyse der beiden Grundbegriffe der politischen Theorie. – *Ordo: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*, Vol. 47, 1996, 149–168) е, че обвиняват представители на *ордолибералите* и дори такъв виден защитник на политиката *laissez-faire* като Хайек, че са заразени от етатизъм.

¹⁶⁵ Тази на пръв поглед абстрактна хипотеза е взета в употреба от централната банка в САЩ и според редица икономисти допринася за глобалната финансова и икономическа криза от края на 2007 г.

¹⁶⁶ *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*. Edited by E. Phelps. New York, 1970.

¹⁶⁷ Вж. по-подробно Капелюшников Р. И. *Новое в буржуазной теории занятости* //

По своето съдържание всички тези концепции са отрицание на Кейнсовата макроикономическа теория за заетостта, на концепцията за *принудителния характер на безработицата*, предизвикана от недостига на ефективно търсене. В тях се изхожда не от страната на търсенето, а от страната на предлагането на пазара на труда, от допускането за абсолютна гъвкавост на цените и на работната заплата, от безработицата като равновесно явление. Възникващите временни нарушения на пазара на труда, съществуването на фрикционната безработица се обясняват с *несъвършената информираност* на стопанските агенти, с неспособността им да различават колебанията на *относителните цени* от тези в *общото ценово равнище*. Вследствие на това – въпреки че микроикономическите концепции за заетостта обръщат внимание на необходимите модификации при изследването на функционирането на пазара на работната сила – чрез тях се прикриват дълбоките причини за безработицата. Пренебрегва се фактът, че тя е съпроводена от значителни социални разходи. Съгласно тези концепции безработицата зависи изцяло от поведението на хората, предлагащи труд, т.е. от това, дали ще се съгласят да работят при по-ниска заплата. Нещо повече, приема се, че безработицата може да играе полезна роля не само за трудещите се, но и с оглед на по-доброто използване на трудовите ресурси в обществото. Този извод е залегнал в основата на теорията за търсене на работа (предлагане на труд). Пазарът на труда се разглежда като динамичен процес, при който икономическите агенти извършват активна дейност по събирането и обработването на информацията. Безработните временно отказват предлаганите им места, считайки, че не са изчерпани възможностите им да се трудоустроят при по-добри условия на заплащане.

Основна слабост на микроикономическите концепции за заетостта, разглеждащи безработицата като преходно, фрикционно явление, се състои в недооценяването на значението на дългосрочния ѝ компонент, дефект, изпъкващ по-ясно след 70-те и особено на 80-те години на XX век.

Оформянето на новата класическа макроикономия¹⁶⁸ се оказва възможно благодарение на разработената от американския иконометрист Джон Мут *хипотеза за рационалните очаквания* по отношение на предвиждането на измененията в цените¹⁶⁹. В изследванията на теоретиките на тази школа

Критика буржуазных теорий ГМК: Проблемы «смешанной экономики». Москва: Наука, 1983, 306–315.

¹⁶⁸ В литературата със същото значение се използват и термините *нова класическа школа* и *нова класическа макротеория*. Тази терминология не е свързана с възраждане на интереса към класическата школа на политическата икономия, а е показателна за стремежа към възстановяване на основополагащите принципи на анализа на неокласическото направление.

¹⁶⁹ Muth, J. F. Rational Expectations and the Theory of Price Movements. – *Econometrica*, Vol. 29, No. 3, July 1961, 315–335.

(Робърт Лукас¹⁷⁰, Томас Сарджънт, Нийл Уолас, Робърт Баро, Стенли Фишер, Едуард Прескот и др.) хипотезата на Джон Мут е използвана за целите на макроикономическия анализ. Повечето от тях по това време са млади представители на академичната наука, прилагащи иконометрични методи на анализ.

Според оценката на монетаристите Карл Брунер и Алън Мелцер „възраждането на интереса към класическата (неокласическата – бел. авт.) макроикономия, въвеждането на рационалните очаквания като стандартен метод за анализ и приложението на ревизираната теория към политиката са едни от главните моменти в развитието на макротеорията през последните десет години“¹⁷¹. Те са също на мнение, че „много от измененията в методите на анализа ще се окажат трайни и ще повлияят на теорията, на политиката и на политическите институции през следващите години“¹⁷².

Концепциите на новата класическа макроикономия представляват опит за поредно видоизменение и рационализиране на идейно-теоретичното наследство на неокласическото направление, претърпяло редица модификации от появата му от преди повече от столетие. На фона на настъпилото изостряне на цикличните явления и появата на *стагфлацията* през 1974–1975 г. ясно изпъква несъстоятелността на анализа на представителите на ортодоксалното кейнсианство. Става очевидно, че наблюдаваното ускоряване на инфлацията при едновременното нарастване на безработицата не може да получи обяснение на базата на кривата на Филипс, взета „на въоръжение“ от традиционните кейнсианци¹⁷³.

Компрометирането на ортодоксалното кейнсианство предвид стагфлацията допринася за разработването от Р. Лукас, Т. Сарджънт, Н. Уолъс и Р. Баро на алтернативна концепция, опитваща се да обясни функционирането на пазарната икономика от крайни антикейнсиански позиции. По мнението на Джеймс Тобин „това, което е наречено нова класическа макроикономия, се стреми да обясни икономическия свят по рязко различен начин от посткейнсианския неокласически синтез на 50-те и 60-те години с радикално различаващи се изводи за стопанската политика“¹⁷⁴.

¹⁷⁰ Р. Лукас се смята за основоположник на новата класическа макроикономия, защото той пръв в статията си Lucas, R. E. Jr. Expectations and the Neutrality of Money. – *Journal of Economic Theory*, 4 (2), 1972, 103–124 е използвал споменатата хипотеза на Дж. Мут.

¹⁷¹ Brunner, K. & A. Meltzer (Eds). *Theory, Policy, Institutions. Papers from the Carnegie – Rochester Conferences on Public Policy*. Amsterdam, 1983, с. VII.

¹⁷² Пак там.

¹⁷³ Американският икономист К. Хувър отбелязва: „Новата класическа теория се появява като отговор на съвременната кейнсианска макротеория, особено на очевидния провал на кривата на Филипс – все по-висока инфлация във време на голяма безработица“ (Hoover K. D. Two Types of Monetarism. – *Journal of Economic Literature*, 22(1), 1984, 58–76).

¹⁷⁴ Tobin, J. *Assets Accumulation and Economic Activity. Reflections on Contemporary Theory*. Oxford: Basil Blackwell, 1980, с. 20.

Подчертавайки наличието на „много сходства между двете разновидности на монетаризма¹⁷⁵“, Дж. Тобин изтъква, че с оглед на „методологията и теоретичния подход не е пресилено да се каже, че в еднаква степен са обект на прицел и по-ранната монетаристка, и кейнсианската макротеория“.

Ясно изразеният еkleктизъм на теоретичните принципи на новата класическа школа затруднява установяването на мястото ѝ в съвременната икономическа теория. За разлика от редица икономисти, определящи възгледите на Р. Лукас и привържениците му като нова разновидност на монетаризма, съществува и тенденцията тези възгледи да се разглеждат като отражение на идейното наследство на австрийската школа (Д. Лейдлър). Съединяване на елементи на теорията за общото равновесие и на концепциите на австрийците (теорията на полезността, теорията на капитала) е една от отличителните черти на анализа на „новите класици“. Именно на тази основа са предприети опити за създаване на равновесна теория на стопанския цикъл.

В изследванията на тези икономисти един момент заслужава особено внимание – преоценката на микроосновите на макроикономическата теория и политика чрез преосмисляне на информационните аспекти на анализа, чрез създаване на модели с *ендогенни очаквания*. По тази линия особено силно се проявява методологическото въздействие, което новата класическа макротеория или школата на рационалните очаквания несъмнено оказва върху еволюцията на съвременната икономическа теория.

Както в миналото, така и в съвременни условия редица икономисти проявяват подчертан интерес към проблема за *моделирането на предвижданията* („очакванията“) относно изменението на цените. Изследвания в тази област започват в началото на ХХ век, но от 30-те години насам се извършват постоянно. От този период те придобиват практическо значение във връзка с потребностите на макроикономическата политика и определянето на ефективността ѝ.

Заслужава да се отбележи, че двата преломни периода в развитието на пазарното стопанство през ХХ век – на 30-те години с рязко изразените кризисни и застоини черти и на 70-те и 80-те години с появилия се стагфлационен цикъл – са периодите на особено забележимо раздвижване на изследванията в областта на предвиждането на цените. За разлика от изследванията през 30-те години, тези през 70-те и 80-те са реакция на процеса на инфлационното увеличение на цените, изразяващ се и в ускоряването на инфлационните очаквания¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Преди и след включването на концепцията на рационалните очаквания в икономическия анализ.

¹⁷⁶ Този момент се подчертава от Р. Ентов (вж. Ентов, Р. М. „Величие и падение“ кривой Филипса. – *Мировая экономика и международные отношения (МЭиМО)*, № 3, 1983, 75–76).

До началото на 70-те години за теоретико-методологична основа при разработването на макромоделите, използвани за потребностите на икономическата политика, служат концепциите за *екстраполационните* и *адаптивните очаквания*. Те представят бъдещото развитие като повече или по-малко механично продължение на миналите тенденции, очакваното значение на цените в голяма степен е повторение на предишните развития. Такова схващане отразява обективно съществуващата закономерност, присъща на предвижданията, отчетливо проявяваща се в периоди на „по-спокойно“ развитие на пазарното стопанство. От схемите за адаптивните и екстраполационните очаквания може да се направи изводът, че стопанските агенти правят систематични грешки и затова икономиката, частният сектор са подложени на чести сътресения, които могат да доведат и до по-голяма нестабилност.

В неизменяемостта (инвариантността) на структурата на моделите, конструирани на базата на екстраполационните очаквания, спрямо измененията, настъпили в параметрите, свързани с решенията на правителствените органи (англ. *policy parameters*), т.е. в предположението, че тези изменения не оказват съществено въздействие върху действията на пазарните субекти, Р. Лукас вижда основния им недостатък. Този недостатък, макар и в по-малка степен, той смята за присъщ и за моделите, основаващи се върху адаптивни очаквания. Като структурни параметри, т.е. с неизменна характеристика Лукас идентифицира единствено параметрите, описващи предпочитанията на потребителите, от една страна, и технологиите, от друга. Изхождайки от разбирането, че агентите реагират бързо на решенията на регулиращите органи, той счита, че значението на индивидуалните криви на предлагането и на търсенето също се изменят бързо. Във връзка с това Лукас оспорва основателността на предпоставката за съществуването на стабилна дългосрочна обратна зависимост между безработицата и инфлацията, заложената в моделите на ортодоксалните кейнсианци¹⁷⁷.

Трябва да се има предвид, че в първоначалния вариант на монетаристката теория на М. Фридман отхвърлянето на кейнсианското макроикономическо регулиране не е обосновано с експлицитно включване на концепция или хипотеза за формиране на очакванията. Главният довод на Фридман се състои в предположението, че органите, осъществяващи стопанската политика, не могат да разполагат с достатъчна по обем и адекватна по съдържание информация за настъпващите изменения в структурата на икономиката през краткосрочен период, предвид обстоятелството, че информацията постъпва със значителен лаг. От това следва заключението, че в стреме-

¹⁷⁷ Вж. Lucas, R. E. Jr. *Econometric Policy Evaluation: A Critique*. – *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy* 1, 1976, 19–46.

жа да стабилизира икономиката политиката на правителството може да се превърне в дестабилизиращ фактор. По тази причина на кейнсианското регулиране като алтернатива е противопоставено ориентирането към макроикономическа политика, отчитаща дългосрочните тенденции в стопанското развитие и поставяща си за цел неговото стабилизиране по-специално чрез въвеждане на *правило за автоматично управление* на органите, осъществяващи регулирането на паричната маса.

От значение е обстоятелството, че в теорията на Фридман се съдържа положението, че икономическите агенти могат да допускат грешки под въздействието на правителствената политика. Въпреки че периодът, през който се правят тези грешки, се определя като краткосрочен, продължителността му не е фиксирана точно.

Фридман смята, че стопанските агенти могат да извличат уроци от миналия си опит. Според него те допускат неточни предвиждания, които подлежат на постепенно коригиране в продължение на определен период. Оттук и изводът, че чрез действието на пазарните сили са налице условията за връщане на икономическата система към дългосрочно устойчиво равновесие. По такъв начин обаче традиционната монетаристка теория във версията ѝ, включваща адаптивните очаквания, признава фактически, определен краткосрочен ефект на кейнсианското регулиране. Това е дало основание да се смята, че в неговото отхвърляне Фридман и другите традиционни монетаристи са изминали само част от пътя, а останалата част са изминали представителите на новата класическа макроикономия.

Основополагащо място в системата на новата класическа макроикономия заема споменатата концепция или хипотеза за рационалните очаквания, формулирана от Джон Мут. Трябва да се има предвид, че принципът за рационалността на предвижданията, колкото и да е важен, не изчерпва съдържанието на изходните теоретични предпоставки, върху които се изгражда анализът на тази школа. Към тях се отнасят и 1) постулатът, съгласно който при вземането на своите решения (относно спестяванията, потреблението или инвестициите) икономическите участници се ръководят единствено от реални, а не от номинални (парични) променливи; 2) постулатът, утвърждаващ, че съществуват условия за непрекъснатото изчистване на пазарите – съвременните сложно организирани финансови пазари се сочат като сфери, в които този постулат е получил най-пълна реализация; 3) принципът за несъвършената информация. За далеч отиващите изводи на Лукас, Сарджънт, Уолъс, относно начина, по който функционира съвременната пазарна икономика, решаващо значение има преди всичко постулатът за непрекъснатото изчистване на пазарите и принципът за несъвършената информация.

Хипотезата за рационалните очаквания се появява като реакция на недостатъците, присъщи на адаптивните и екстраполационните схеми на пред-

вижданията, на механичния им характер. Главният обект на анализа на Дж. Мут е изясняването на начина, по който в зависимост от предвижданията на фирмите или предприемачите се образува равнището на цените на стоките. Концепцията на Мут се използва за целите на макроикономическия анализ с произтичащите от това изводи по отношение на функционирането на икономическата политика. Те се съдържат в т.нар. принцип на Лукас–Сарджънт (англ. „Lucas–Sargent proposition“), отричащ възможността от каквото и да е систематично въздействие на държавното регулиране върху протичането на реалните икономически процеси – върху производството и заетостта.

В какво се състои същността на *хипотезата за рационалните очаквания*? Тя се състои в допускането, че „очакванията (на предприемачите – бел. авт.), тъй като те са информационни предвиждания на бъдещи събития, по същността си са същите, както и предвижданията на съответната икономическа теория“¹⁷⁸. Именно такива очаквания Мут нарича рационални.

Мут допуска възможността ценовите очаквания на отделна фирма да бъдат изложени на по-големи грешки от тези, определяни от икономическата теория. Според него хипотезата за рационалните очаквания „в никакъв случай не твърди, че случайната дейност на предприемача прилича на система уравнения, нито тя обяснява, че предвижданията са еднакви“¹⁷⁹.

Излагайки по-разгърнато съдържанието на концепцията си, Мут подчертава значението на три основни момента: 1) информацията е оскъдна и икономическата система като цяло не я „прахосва“; 2) очакванията се образуват в зависимост от специфичната структура на съответната система, описваща икономиката; 3) предвижданията на „обществения“, т.е. държавния сектор не оказват съществено въздействие, освен ако тези предвиждания не са основани върху използването на „вътрешна информация“ за частния сектор¹⁸⁰.

Концепцията му е доразвитие на общия постулат за рационалното поведение на индивида и се основа върху традиционните принципи за оптималност и ефективност, т.е. има неокласически характер. Достатъчно е да обърнем внимание, че Мут допуска, че предприемачите са в състояние по възможно най-ефективен начин да използват наличната информация и така да получават оптимални резултати при ценовите предвиждания. Той счита принципа за рационалността за приложим към всички истински динамични проблеми при обясняването на формирането на очакванията на всички пазари и системи. Това, което е особено характерно за теорията за рационалните очаквания, за разлика от теорията за адаптивните и екстрапола-

¹⁷⁸ Muth, 1961, с. 316.

¹⁷⁹ Пак там, с. 317.

¹⁸⁰ Пак там.

ционните очаквания, е несъвместимостта ѝ с каквото и да е допускане на систематични грешки от стопанските агенти.

Именно хипотезата на Мут служи на противниците на кейнсианството в усилията им за неговото дискредитиране. В действителност в нея се отрича съществуването на разумна основа за прилагане на дискреционни действия в областта на стопанската политика, включително в краткосрочен период. В *стохастичните модели с рационални очаквания* на Лукас, Сарджънт, Уолас, Баро и други, предвидените от стопанските субекти изменения в предлагането на пари от централните банки водят само до равномерно увеличаване на равнището на цените, без да засегнат производството и заетостта, т.е. *парите имат неутрален характер*. Това е същността на т.нар. *теорема на Сарджънт–Уолъс*.

От Робърт Баро е формулиран принципът за „*неутралността на държавния дълг*“¹⁸¹, според който, независимо от начина на покриване на бюджетните дефицити (за сметка на данъци, вътрешни или външни заеми от частния сектор или емисия на пари), дискреционната бюджетна политика не предизвиква реални макроефекти.

В случаите обаче, в които *новите класици* приемат, че предлагането на пари има непредвиден характер, парите не се разглеждат като неутрални¹⁸². При това положение паричната политика предизвиква редица реални ефекти върху производството и заетостта. С други думи в кратки периоди кривата на Филипс запазва валидността си, но поради рационалните очаквания на стопанските агенти тя не може да бъде използвана систематично от регулиращите органи. По такъв начин крайният вариант на новата класическа школа не оставя никакво място за кейнсианския принцип за точната настройка в областта на макроикономическото регулиране. Такъв извод произтича от т.нар. *крива на предлагането на Р. Лукас*.

Трябва да се подчертае, че ендогенността на очакванията, заложена в концепцията на Мут, се оказва средство за моделирането на „самозараждащия се“ и „самоусилващия се“ характер на съвременните инфлационни процеси. Така се стига до парадокса, че благодарение на крайно нереалистични допускания се дава отговор на въпроси, на които стандартната икономическа теория не може да отговори. Това се отнася преди всичко за обясненията, които Лукас и привържениците му дават на процесите, свързани с инфлацията и стагфлацията през 70-те и 80-те години в сравнение с традиционните монетаристи, чиито обяснение се основава върху схващането за бавното формиране и разсейване на инфлационните очаквания.

¹⁸¹ Barro, R. J. Are Government Bonds Net Wealth. – *The Journal of Political Economy*, Volume 82, Issue 6, Nov. – Dec., 1974, 1095–1117. Вж. също Barro, R. J. The Ricardian Approach to Budget Deficits. – In: Giersch, Herbert (Hrsg.). *Kieler Vorträge gehalten am Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel. Neue Folge 113*, Kiel, 1988.

¹⁸² „Не-неутралността“ не се свързва с наличие на „парична илюзия“.

Трактовката на новите класици обаче в още по-малка степен от традиционния монетаристки анализ е в състояние да обясни стагфлацията като сравнително устойчиво явление, да разкрие причините за продължителното покачване на цените и особено на хроничния характер на големите мащаби на безработицата.

Според констатацията на К. Ароу „хипотезата на рационалните очаквания изисква от икономическите агенти да бъдат превъзходни статистици, способни да анализират общите равновесия, които ще се формират в бъдеще“¹⁸³.

Показателен е фактът, че в съвременната пазарна икономика пазарите, които се изчистват чрез бързо изменение на цените, са пазарите на ценните книжа, валутните пазари (в случаите, когато не е налице регулиране и намеса от централните банки) и някои пазари на суровини. Но именно това са пазарите, които се отличават с нестабилност и на които цените особено трудно се подават на предвиждане. За множество съвременни пазари на продукцията ценообразуването има олигополистичен характер, като изчистването им не е свързано само с ценовата конкуренция¹⁸⁴. По такъв начин функционирането на икономическата система на макроравнище допълнително се отличава от представите на „новите класици“.

Стенли Фишър, за разлика от повечето привърженици на рационалните очаквания, които изхождат от разбирането, че паричната политика функционира главно чрез „измамването“ на стопанските обекти, разглежда частния и държавния сектор като потенциално сътрудничаещи си в отговор на икономическите смущения¹⁸⁵. Той не счита, че и в случай, че паричната политика има предвидим характер, парите по необходимост са неутрални. С. Фишър изказва отрицателно становище по отношение на предложението правилото за нарастване на предлагането на пари с постоянен темп да бъде узаконено чрез осъществяване на поправка в конституцията на САЩ.

Работите на „новите класици“, особено на Лукас, заслужават внимание, включително поради обстоятелството, че те свидетелстват за възобновяване на интереса (значително отслабнал през 60-те години) у съвременните икономисти към теоретичните проблеми на стопанския цикъл. Именно тези проблеми заемат централно място в техния анализ. Той има обективна основа и е отражение на неустойчивостта и цикличността в развитието на

¹⁸³ Arrow, K. J. The Future and the Present in Economic Life. – *Economic Inquiry*, April 1978, 157–170.

¹⁸⁴ Срв. с Richter, R. Institutional Economics of the „Market Itself“: an Attempted Answer to a Complaint by Ronald Coase. – *Historical Social Research*, 36, 2011, 3, 34–54; Седларски. *Институционални аспекти на пазара*, 43–75.

¹⁸⁵ Fisher, S. On Activist Monetary Policy with Rational Expectations. – In: S. Fischer (ed.). *Rational Expectations and Economic Policy*. University of Chicago Press, 1980, 211–235, с. 212.

пазарното стопанство, на увеличаването на безработицата и ускоряването на инфлацията, на преплитането на цикличните със структурните кризи. В тези условия ясно изпъква несъстоятелността на тезите на ортодоксалното кейнсианство и на неокласическия синтез за цикъла, безработицата и инфлацията, придобили господстващи позиции в икономическата теория през 60-те години.

Препоръките от страна на привържениците на новата класическа макро-теория за преустройството на държавното регулиране са свързани с обосноваване на модел за оптимално функциониране на икономическа политика от недискреционен тип. От тяхна страна практическата реализация на този модел се поставя в зависимост от осигуряване във възможно най-голяма степен на *предсказуемост на икономическата политика* на правителствата и с оглед на това се препоръчва предварително обявяване на главните направления, които държавната политика е длъжна да съблюдава в дългосрочен период.

Представителите на новата класическа макроикономия обаче не разработват цялостна концепция за цикличните колебания. Тяхната теория има твърде ограничена сфера на приложение. Тя по-скоро има характер на правдоподобно възпроизвеждане на икономически явления в периоди, в които пазарното стопанство е обект на резки и непредвидени сътресения, когато функционира в условия на шокове. Концепцията за цикъла на новата класическа школа се разминава с някои известни *стилизирани факти*¹⁸⁶, характеризиращи цикличното развитие в съвременните развити стопанства. Става дума за практиката за освобождаване на работниците от страна на работодателите, за неоптималното използване на производствените мощности, за процикличния характер в динамиката на работната заплата, за производителността на труда. Тези и други факти посочват Дж. Тобин и А. Оукън, подлагайки на критика теорията на цикъла на Р. Лукас. Проявленията и на последната глобална финансово-икономическа криза трудно могат да получат обяснение в рамките на методологията и теоретическите концепции на новите класици.

Икономическата теория на предлагането

Опитите за поставяне на икономическата политика на САЩ на дългосрочна основа се оказват свързани преди всичко с възникването на *теорията на предлагането* (англ. „*supply side economics*“).

¹⁸⁶ Вж. Easterly, W. & R. Levine. It's not Factor Accumulation: Stylized Facts and Growth Models. – *The World Bank Economic Review*, Vol. 15, No. 2 (2001), 177–219.

Като явление в еволюцията на икономическата мисъл теорията на предлагането израства върху почвата на общото „неокласическо възраждане“. Брус Бартлет, един от ярките представители на тази теория, подчертава изрично приемствеността ѝ с предшестващите я анализи в рамките на неокласическото направление (концепцията за публичните финанси, теорията за общественния избор, школата на рационалните очаквания, неоавстрийския анализ, монетаризма). „Тези школи, отбелязва той, имаха това общо помежду си, че манифестираха един краен скептицизъм по отношение на ролята на правителството в икономиката и придаваха по-голямо значение на играта на предлагането и на търсенето. По такъв начин, продължава той, въпреки, че често се противопоставяха една на друга, както и на привържениците на икономиката на предлагането, тези школи при все това допринесоха за създаването на благоприятен интелектуален климат за нейното развитие.“¹⁸⁷

Теорията за предлагането се оформя на периферията на академичната икономическа наука. Някои от представителите ѝ са публицисти (Дж. Ваниски, Дж. Гилдър и др.). Сред нейните създатели към професионалните икономисти, ако не се брои Робърт Мъндел, се числи само Артър Лафер. Положенията на школата на предлагането в този вид, в които са формулирани първоначално, не задоволяват изискванията на общоприетите стандарти, на които, както се счита, трябва да отговаря теоретичният анализ. И въпреки това възгледите на „съплайсайдерите“ предизвикват значителен интерес сред професионалните икономисти, при това не само в САЩ, но и в Западна Европа. Този факт се обяснява с обстоятелството, че те се опитват да анализират проблеми (за реалното натрупване на капитала, за дългосрочния икономически растеж и за производителността на труда), които въпреки кардиналното им значение, строго погледнато, са оставени на заден план от теоретичните на двете най-влиятелни течения на традиционната икономическа наука – ортодоксалното кейнсианство и монетаризма, понеже те са съсредоточили вниманието си върху краткосрочния период, върху проблемите на търсенето, а не върху аспектите на предлагането на ресурсите.

Привържениците на новата теория не считат, че е достатъчно да се поддържа тезата, че капитализмът е свободен стопански строй, ако не се обосновава в същото време, че едно свободно общество е и справедливо общество. По такъв начин се създават предпоставките за отричане смисъла на всякакви мероприятия за социално подпомагане и за намаляване на имуществените и социалните различия.

За съплайсайдерите е особено характерно, че изхождат при анализа си от явленията, така както те се проявяват пред горните слоеве на предприемаческото съсловие, в съзнанието и поведението на неговите индивидуал-

¹⁸⁷ Bartlett, B. R. *Reagonomics: Supply-Side Economics in Action*. Random House Value Publishing, March 24, 1982, с. 18.

ни участници. Решаващо значение те придават на стимулите на стопанската дейност¹⁸⁸. В частност възлова роля се приписва на два вида избори или решения: на предпочитанието към труд или към използване на свободно време, съответно на предпочитанието към текущо потребление или към спестяване. В съответствие с този подход преобладаващо значение в стопанския живот придобиват измененията в относителните цени, ефектите на заместването, вместо на измененията в дохода.

Подходът на изследване и възгледите на съплайсайдерите са антипод на Кейнсовата методология. Те отхвърлят като „стерилен“ и „механичен“ макроикономическия подход на Кейнс и кейнсианците, противопоставяйки му микроикономическия подход, свеждат стопанските явления изцяло до формирането на индивидуалните мотиви и стимули, до функционирането на относителните цени. В това отношение привържениците на теорията на предлагането не проявяват оригиналност, а следват или повтарят идеите на Фридрих фон Хайек.

В противоположност на Кейнс съплайсайдерите отричат вътрешнопри- същата на пазарната икономика нестабилност, наличието на принудителна безработица. Отричайки основополагащото значение на принципа на ефективното търсене на Кейнс, те подчертават благотворната роля на спестяванията за икономическото развитие. Както подходът на изследване, така и възгледите на привържениците на теорията остават в общите рамки на неокласическото направление. Те приписват рационалност на поведението на отделните индивиди, способност съзнателно да взимат съвършени решения, да максимизират безпогрешно полезността и благосъстоянието си.

Друг основен постулат в теорията на предлагането е предпоставката за решаващото значение на процесите в „реалната икономика“ по отношение на процесите в паричната сфера, за формирането на относителните цени на стоките и услугите в зависимост от редкостта им. И в това отношение нейните представители следват анализа на Ф. Хайек¹⁸⁹.

Те възприемат т.нар. закон за пазарите на Жан-Батист Сей, от който следва, че в условията на капиталистическото стопанство са възможни само частични кризи, но не и общи кризи на свръхпроизводство. Общият възглед на съплайсайдерите за начина, по който функционира капиталистическата икономика, е възпроизвеждане на неокласическата концепция за равновесието, на модела на „изчистващите се пазари“.

¹⁸⁸ А. Лафер сочи, че същността на теорията за предлагането се свежда главно до разглеждането на подбудителни мотиви. „Хората, отбелязва той, основават своите постъпки на стимули. Когато вие измените тези стимули, те изменят своето поведение“ (US News and World Report, 18.01.1982, с. 38).

¹⁸⁹ Canto, V., D. Joines and A. Laffer (eds). *Foundations of Supply-Side Economics. Theory and Evidence*. New York, London, 1983, с. X.

Теорията за предлагането заема обаче специфично място в системата на съвременната политическа икономия, защото, както и школата на рационалните очаквания, представлява крайна разновидност или вариант на неокласическото направление. Този момент по различни поводи се изтъква и признава от представители на модерната икономическа мисъл на САЩ. Отбелязвайки, че „...монетаризмът, теорията на предлагането и школата на рационалните очаквания – всички се основават на примата на модела за изчистващите се пазари“¹⁹⁰, Лестър Търоу пише, че теорията на предлагането представлява „връщане към икономическия фундаментализъм, в който базисните догми на модела на изчистващите се пазари са приети без резерви и уговорки“¹⁹⁰. „Теорията на предлагането, изтъква той, е това, което за религиозните фундаменталисти е тълкуването на библейските текстове. Никакви отклонения от установените истини не са възможни или позволени.“¹⁹¹

Съплайсайдрите отричат по категоричен начин недостатъците при функционирането на пазарния механизъм. Както е известно, през периода на еволюцията на неокласическото направление най-видният представител на Кеймбриджската школа Артър Пигу – ученик на Алфред Маршал – в основния си труд „Икономическа теория на благосъстоянието“ (1920) е принуден да ревизира господстващото дотогава схващане, според което съвършената конкуренция осигурява максимизирането на благосъстоянието на всички членове на обществото. Като фактори, пречещи за постигането на тази цел, Пигу сочи монополите (по-точно монополизацията на отделни пазари) и т.нар. *външни ефекти*, водещи до несъответствия между обществените и частните чисти продукти.

Чрез понятието за външните ефекти неокласическата школа признава отсъствието на хармония между интересите на обществото и индивидуалните интереси на предприемачите, насочени към извличане на печалба. От теорията за благосъстоянието на Пигу и неговите последователи произтича, че пазарът или не е в състояние да оценява резултатите на някои дейности изобщо, или може да недооценява при известни обстоятелства ползите за обществото и особено да занижава действителните разходи за обществото от дейността на частните лица и фирми вследствие на външните ефекти¹⁹².

Крайните виждания на привържениците на теорията на предлагането се проявяват в ревизиране на онази част от анализите на неокласическото направление, намиращи израз в схващанията за благосъстоянието, частните

¹⁹⁰ Thurow, L. *Dangerous Currents: The State of Economics*. Oxford, 1983, с. XIV, 126.

¹⁹¹ Пак там, с. 141.

¹⁹² Вж. по-подробно Козлова, К. Теория благосостояния и политика государства. – В: *Буржуазные экономические теории и экономическая политика капиталистических стран*. Москва: Мысль, 1971, 107–135; Волобуев, В. Кривая Лэффера – концепция и реальность политики. – *Мировая экономика и международные отношения (МЭиМО)*, № 8, 1984.

монополи и външните ефекти. Френският икономист К. Стофаес пише: „Теорията на предлагането е точна противоположност на ученията на икономическата наука не само от Кейнс насам, но и от Маршал, Пигу и неокласиците, в степента, в която тя поставя под въпрос самото съществуване на пазарните провали (англ. market failures) като например външните ефекти.“¹⁹³ Подобна преоценка на ценностите служи за обосноваване на препоръки в областта на икономическото регулиране от позициите на неоконсерватизма, за отслабване на антитръстовото и антикартелното законодателство, за свиване на социалните функции на правителствата, срещу въвеждане на стандарти за опазване на околната среда, които ограничават дейността на частния сектор.

Връщайки се по същество към разбирането за съвършената конкуренция, съплайсайдерите приписват временните задържания във функционирането на съвременните икономики единствено и изцяло на правителствата, на тяхната целенасочена макроикономическа политика.

Социалната философия на теоретиците на предлагането се свежда до разбирането, че е необходимо последователно освобождаване на стопанския живот от държавата, от преките форми на намесата ѝ. Трябва да се има предвид обаче, че от гледна точка на тези икономисти, връщането на капитализма към нормални условия на развитие изисква осъществяване на широк комплекс от мероприятия в полза на частното предприемачество. При това те не са ограничени единствено до намаляване на данъчното облагане, въпреки че именно на него се възлага особена роля. Важно място заемат и препоръките за рязко съкращаване на социалните програми, за дерегулиране на редица стопански дейности, намиращи се в ръцете на държавата, за приватизиране на държавната собственост, за премахване на формите на целенасочена (дискреционна) макроикономическа политика от кейнсиански тип.

Съплайсайдерите поддържат тезата, че съвкупността от посочените мерки ще предизвика освобождаване на значителни ресурси (не само материални, но преди всичко „интелектуални“ – предприемчивост, инициативност, поемане на риск), използвани дотогава по неефективен начин поради прекомерната намеса на правителството в стопанството. На това основание те твърдят, че дерегулирането на икономиката ще осигури сравнително бързо пораждање на значителни ефекти по отношение на икономическия растеж, заетостта и бюджетните приходи.

Кривата на Лафер съставлява ядрото на теорията на предлагането. Тя е идейната основа на крайния вариант на „рейгъномиката“. Главния извод, произтичащ от нея, Лафер формулира по следния начин: „Фундаментал-

¹⁹³ Stoffaës, C. (ed.). *The Political Economy of the United States*. Amsterdam, 1982, с. 4.

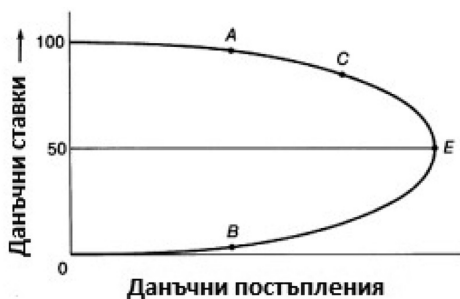
ната идея, лежаща в основата на кривата, се заключава в това, че колкото по-високи са пределните данъчни ставки, толкова по-силен ще бъде подбудителният мотив у индивидите да се отклоняват от плащане на данъци.¹⁹⁴

Оригиналността на схващането на Лафер се оспорва от редица икономисти. Посочва се например, че кривата на Лафер има за източник теза, лансирана в края на 40-те години на миналия век от австралийския икономист Колин Кларк. Според нея прекомерното данъчно облагане предизвиква отслабване на стимулите към спестяване и към труд, води до съкращаване на производството и до инфлация.

В средата на 70-те години идеята на К. Кларк е подета от Артър Лафер, който изтъква негативното влияние на прекомерно високите пределни данъчни ставки. В крайна сметка тезата на К. Кларк намира въплъщение в кривата на Лафер и става основа на *движението на Кемп-Рот*. Неговите привърженици настояват за съкращаване на данъците, без то да се поставя в зависимост от ограничаване на бюджетните разходи или от провеждане на рестриктивна политика по отношение на паричната маса.

По същество кривата на Лафер е механично пренасяне на макроравнище в областта на държавните финанси на изследваната от А. Маршал през XIX век зависимост на прихода от продажбата на дадена стока от цената, като цената се заменя с данъчната ставка, а търсеното количество – с облагаемия доход. Пространството под Маршаловата крива представлява общия приход, образуван от произведението на продаденото количество от дадената стока по нейната цена.

Чрез кривата на Лафер са описани две ситуации в стопанството. В горната част на кривата едно съкращаване на пределните данъчни ставки поражда по-голямо нарастване на облагаемия доход и по такъв начин и на данъчните постъпления на правителствата. Обратно, в долната част на кривата увеличението на пределните данъчни ставки се придружава от по-мал-



¹⁹⁴ Laffer, A. B. & M. A. Miles. *International Economics in an Integrated World*. Glenview (Ill): Scott, Foresman, 1982, с. 110.

ко намаляване на облагаемия доход и поради това от по-голямо нарастване на данъчните приходи.

Едно от положенията, произтичащо от кривата на Лафер, е, че в икономиката винаги съществуват две норми на данъчно облагане – в точките А и В на кривата, осигуряващи едни и същи размери на данъчни постъпления. На това основание се прави заключението, че ако се съкращават данъците (в горната част на кривата) и се увеличават (в долната част на кривата), може да се постигне оптимална норма на данъчно облагане. В резултат от това данъчните постъпления ще приемат максимална стойност (в т. Е). Намирането на подобен вариант за оптимално облагане се поставя в зависимост от предпочитанията на данъкоплатците, оптимумът се определя като „точката, в която избирателите желаят да бъдат облагани с данъци“.

Кривата на Лафер е „въведена в употреба“ на основата на някои специфични предпоставки. Първата от тях е намерила израз в свързването ѝ само с нейната горна част. Това означава, че привържениците на теорията на предлагането изхождат от предположението, че на тогавашния етап на развитие напредналите икономики, в частност тази на САЩ, функционират при данъчно облагане, значително надхвърлящо оптималната стойност (например т. С). От тук и заключението, че намаляването на данъците ще даде стимулиращ тласък на производството, поради което ще се увеличат облагаемите доходи и ще нараснат бюджетните приходи.

Това твърдение на Лафер се оспорва от някои автори. Отбелязвайки положителните резултати от поддържането на съвкупното търсене на високо и устойчиво равнище в развитите страни през 50-те и 60-те години, американският икономист Ангъс Медисън пише: „Има много малко [емпиричен] материал, доказващ, че повишаването на данъците неизбежно предизвиква понижаване на стимулите към инвестиране... високото равнище на данъчното облагане само по себе си не е пречка за капиталовложенията.“¹⁹⁵

Лафер и съплайсайдрите свързват последиците от данъчната реформа със съкращаване на прогресивното данъчно облагане на *личните доходи* на гражданите. Моделът на растеж, основан на кривата на Лафер, превръща съкращаването на пределните данъчни ставки върху личните доходи по същество в ключова променлива, от която чрез въздействието върху стимулите за стопанисване зависи икономическото развитие¹⁹⁶. Според съплайсай-

¹⁹⁵ Мэддисон, А. *Економическо развитие в страните на Запада*. Москва: Прогресс, 1967, 71–208.

¹⁹⁶ В литературата „главният императив“ на концепцията на Лафер се определя като „движение надолу по кривата, радикално съкращаване на пределните данъчни ставки (т.е. понижение на прогресивността на данъчната скала) с цел значително стимулиране на инициативата на стопанските агенти“ (Волобуев, В. Кривая Лаффера — концепция и реалности политики. – *Мировая экономика и международные отношения (МЭМО)*, № 11, 1984, с. 123).

дърите едно съществено съкращение на пределните данъчни ставки трябва да осигури значително разширяване на предлагането на работна сила, както и силно увеличаване на дела на спестяванията (в частност на личните спестявания) и на капиталовложенията в БНП.

Кривата на Лафер е отражение на настъпилите изменения в онзи „слой“ на стопанския механизъм на пазарното стопанство, в който се проявява засилването на предприемаческата конкуренция. С това е свързано изтъкването на ролята на нематериализираните фактори (поемането на риск, изобретателството, нововъвъденията), на които реално се опира малкият бизнес в конкурентната борба. Съставна част на концепцията на Лафер и привържениците му е т. нар. *ефект на вклиняване* (англ. *wedge effect*). Неговата същност се свежда до твърдението, че прекомерното данъчно облагане предизвиква несъответствие между доходите, получавани от производствените фактори, и частта, която реално остава на разположение след изплащането на данъците. В действителност кривата на Лафер е използвана за обосноваване на модел на растеж на икономиката на САЩ, изхождащ от необходимостта от осъществяване на преразпределение в голям мащаб в полза на богатите слоеве на американското общество.

Приоритетът, отдаван по категоричен начин на проблемите на икономическия растеж, е доминиращ момент във възгледите на привържениците на теорията за предлагането. Това е изразено ясно от Дж. Кемп: данъчните улеснения не са толкова цел сами за себе си, колкото средство, за да се приведе икономиката отново в движение. Икономическият растеж трябва да бъде поставен на първо място.

Намаляването на данъците като средство за стимулирането на растежа заляга в основата и на стопанската политика на консервативното правителство на Великобритания на Маргарет Тачър в неговата „средносрочна финансова стратегия“. Но английското правителство, както и тези в Западна Европа изобщо, не очакват от данъчните съкращения резултати, каквито се предвиждат от представителите на школата на предлагането в САЩ¹⁹⁷.

Прекомерно оптимистичните виждания на съплайсайдерите по отношение на силно стимулиращото въздействие на намалението на пределните данъчни ставки върху стопанската активност са резултат от нереалистичните изходни предпоставки на анализа. Допускането за значителна еластичност в предлагането на производствените фактори (веществени и невеществени) по отношение на измененията в данъчното облагане не се наблюдава на

¹⁹⁷ Спирайки се на влиянието на концепцията на предлагането върху възгледите на икономистите, свързани с политиката на правителството на Тачър, сп. *Економист* изтъква, че „тяхната фискална аритметика винаги е предполагала (при други равни условия), че по-ниските данъчни ставки ще намаляват бюджетните приходи. Ранният тачеризъм не познаваше изкушенията на Лаферовата крива“ (*The Economist*, 24.10.1987, 21–22).

практика. На това обръщат внимание американските икономисти Рюдигер Дорнбуш и Стенли Фишер¹⁹⁸. Те признават за съществуването на емпирични данни, подкрепящи тезата, че съкращаването на данъците действително упражнява влияние върху стимулите и увеличава обема на производството. Но наред с това отбелязват, че двете съкращения на данъците от администрацията на Рейгън не са потвърдили възгледите на радикалните съплайсайдъри. Дорнбуш и Фишер сочат, че „малко от сериозните икономисти, принадлежащи към която и да е школа или група, смятат, че подбудителните мотиви (подчертавани от съплайсайдърите – бел. авт.) не са важни“. Имайки предвид обаче радикалната фракция на групата привърженици на икономическата теория на предлагането, получила най-голяма известност в началото на 80-те години, когато администрацията на президента Рейгън провежда съкращения на данъците, определящи бюджетната политика на цяло десетилетие, те подчертават, че „тази група преувеличава ефекта от намаляването на данъците по отношение на спестяванията, инвестициите, предлагането на труд и въздействието на съкращението на данъчните ставки върху общите приходи на държавата от данъчното облагане ... Радикалната икономическа теория на предлагането стана, по такъв начин, съществена част на реториката, насочена в подкрепа на рейгъномиката ... По-ясно определение на рейгъномиката като икономическа политика, осъществяваща се от президента Рейгън по време на цялото негово управление, но особено през 1981–1982 г., не съществува. Най-важният фактор на тази политика беше решимостта на президента да намали данъците.“¹⁹⁹.

Представителите на мейнстрийма в икономическата теория се отнасят скептично към свръхоптимистичните очаквания на съплайсайдерите от едно драстично намаление на пределните данъчни ставки. Според някои автори, въпреки че през 1983 и 1984 г. е налице бързо възстановяване на американската икономика от предшестващия спад, всъщност то не е толкова резултат от терапията, препоръчвана от привържениците на теорията на предлагането, а от увеличението на съвкупното търсене и особено на инвестициите, т.е. решаващата роля са изиграли кейнсианските мерки.

Опитът от рейгъномиката показва, че е изключително трудно осъществяването на въздействие в стопанската политика чрез съгласуване на двата най-важни инструмента на държавното регулиране – парично-кредитната и бюджетната политика за осигуряване на гладко функциониране на икономиката, за отстраняване на цикличните и структурните неравновесия и

¹⁹⁸ Dornbusch, R. & S. Fischer. *Macroeconomics*, 5th Edition. New York: McGraw-Hill, 1990.

¹⁹⁹ Дорнбуш, Р., С. Фишер. *Макроекономика*. Москва: Изд. Московского университета, 1997, 678–679. Двамата автори обръщат внимание на обстоятелството, че отсъстват емпирични доказателства за начина, по който измененията в нормата на печалбата, оставаща след изплащането на данъците, влияе върху нормата на спестяванията.

диспропорции. Като своя главна задача в началото на 80-те години правителството на САЩ обявява борбата с инфлацията. С оглед на това се осъществяват строги рестриктивни мерки от Федералния резерв. Но ограничителните действия допринасят за голямо увеличаване на размерите на безработицата²⁰⁰ и се забавя излизането на икономиката от кризата. Става ясно, че не е възможно да се постигне безболезнена „дезинфлация“²⁰¹. Както и при предишните следвоенни цикли преодоляването на кризата е осъществено в резултат на водещата роля на увеличените разходи за жилищно строителство и лично потребление.

Разбира се, би било крайно недостатъчно мероприятията, осъществявани в рамките на рейгъномиката, да бъдат оценявани само от гледна точка на опростените схеми на монетаризма и на теорията на предлагането. Значението на провежданите политики трябва да се осмисля преди всичко с оглед на реалното им въздействие върху стопанското развитие. Правителството на САЩ използва широк комплекс от методи и средства (намаляване на данъка върху печалбите или личните доходи, ускорена амортизация на основните производствени фондове, улеснения за инвестициите, насърчаване на иновационната дейност на малките и средните предприятия и др.) за разрастване на производствения потенциал. Тези мерки се оказват важен лост за ускоряване на научно-техническия прогрес и за структурното преустройство на стопанството.

Освен крайните виждания на съплайсайдерите, „взети на въоръжение“ в началото на 80-те години при администрацията на Рейгън, съществуват и алтернативни консервативни икономически концепции, неосновани на кривата на Лафер, които се придържат към по-умерени схващания. Типичен представител на умереното течение на теорията на предлагането е Мартин Фелдстейн, оглавявал Националното бюро за икономически проучвания на САЩ. В литературата се сочи, че едва ли друг икономист е допринесъл повече от него за преодоляването на влиянието на ортодоксалното кейнсианство сред представителите на академичната наука. В това отношение важна роля изиграват извършените от него проучвания през 70-те години, чрез които той се опитва да докаже, че социалните помощи и гарантираната минимална работна заплата се отразяват неблагоприятно върху равнището на безработицата²⁰².

За разлика от Лафер и привържениците му, Фелдстейн вместо от функционирането на малкия бизнес изхожда преди всичко от слоя на стопанския

²⁰⁰ Economic Report of the President, Washington. D.C. 1986, p. 291.

²⁰¹ Brimmer, A. Monetary Policy and Economic Activity: Benefits and Costs of Monetarism. – *American Economic Review*, May 1983, p.8.

²⁰² Feldstein, M. The Economics of the New Unemployment. – *Public Interest*, 33, (Fall 1973), 3–42.

механизъм на съвременното пазарно стопанство, формиран от крупните корпорации. Неговите проучвания са насочени към разработване на алтернативна концепция на финансовите аспекти на възпроизводството при значително изменилите се условия – в противоположност на анализите, осъществени в рамките на съвременното кейнсианство (Джеймс Тобин, Аксел Леонхууд, Пол Дейвидсън, Хаймън Мински).

Изследванията на Фелдстейн са опит за доразвитие на неокласическата и монетаристката теория чрез интегриране в тяхната система на данъчното облагане в условията на инфлацията. Фелдстейн пише: „Данъчната структура на нашата икономика е ключова детерминанта на макроикономическото равновесие и следователно и на въздействието на паричната политика. Неспособността да се вземат под внимание данъчните ефекти стана причина за неправилното интерпретиране на експанзивния и деформиращ характер на паричната политика през 60-те и 70-те години.“²⁰³

Важен момент в концепцията на Фелдстейн представлява отхвърлянето на постулата за неутралността на инфлацията, дори когато е придобила напълно предвидим характер. Този постулат се поддържа от Ървин Фишер преди Втората световна война, а в следвоенния период се застъпва от монетаристите (М. Фридмън) и новите класици (Р. Лукас). Изхождайки от ефектите на въздействието на данъчната система, Фелдстейн отстоява тезата, че не само непредвидената, но и напълно предвидената инфлация поражда последици върху производствения сектор, засягайки равнището на инвестициите, на производството и на заетостта. Усилията на Фелдстейн са насочени също, както и при М. Фридман, към обосноваване на необходимостта от коренно преустройство на дългосрочна основа на макроикономическата политика.

Фелдстейн настоява и за прилагане на специфични данъчни стимули за насърчаване на производствените инвестиции и неутрализиране на неблагоприятното влияние на рестрективните парично-кредитни мероприятия.

Очевидно е, че става въпрос за концепция, която е антипод на кейнсианските схващания за ролята на бюджетната и парично-кредитната политика, за начина на съвместното им използване. Тя е отрицание на инфлационните методи за регулиране на икономиката, на политиката на „евтини пари“ и на дефицитното финансиране за насърчаване на личното потребление и увеличаване на държавните разходи за социални цели.

Прави впечатление прагматичният подход на Фелдстейн към проблемите на съвременното пазарно стопанство. Под въпрос са поставени не изобщо теоретичните постулати на Кейнс по отношение на проблемите на

²⁰³ Feldstein, M. *Inflation, Tax Rules and Capital Formation*. Chicago: University of Chicago Press, 1983, с. 9.

безработицата, спестяването и намесата на държавата в стопанския живот, а се отрича приложимостта им в следвоенните условия, предвид на коренно различната обстановка в сравнение с положението, характерно за Великата депресия през 30-те години.

В заключение следва да отбележим, че някои елементи от икономическата теория на предлагането (ограничаването на правителствената намеса, приватизацията на държавната собственост, либерализацията на цените) повлияват върху начина на осъществяване на икономическите реформи в бившите социалистически страни при прехода към пазарна икономика. От перспективата на българското стопанско развитие в годините на прехода тези рецепти осигуриха споен успех на провежданите икономически политики.

Новата икономика и ендегенната теория на растежа

През 80-те години на миналия век са поставени основите на *ендегенната теория на икономическия растеж*, идваща на смяна на неокейнсианските, посткейнсианските и неокласическите концепции, създадени през първите десетилетия след Втората световна война. Тя е наречена така, защото в нейните модели, за разлика от неокласическите, икономическите променливи – техническият прогрес, производителността, растежът – се разглеждат като пораждани от вътрешно присъщи на стопанската система механизми.

Главните архитекти на новата икономическа парадигма са американските изследователи Пол Роумър²⁰⁴ и Робърт Лукас²⁰⁵. Нейно ядро е разбирането за възможността от ускоряване на техническия прогрес и икономическия растеж като резултат от действието на ендегенни фактори. Р. Лукас е насочил вниманието си към разкриване ролята на човешкия капитал, а П. Роумър – към тази на научните изследвания и развитието (англ. Research and Development, R&D) като източник на ново знание.

В първия модел, конструиран от Роумър (1986), нарастването на икономията от мащаба и на производителността е следствие от увеличаването на агрегирания обществен запас от знания благодарение на стимулите на всяка фирма да инвестира в тях. В този случай е налице външен ефект по отношение на икономиката като цяло, произтичащ от натрупването на знанията, без този резултат да има съзнателен характер и да е съпроводен от замяна на съвършената конкуренция с несъвършена. По-късно в друг модел

²⁰⁴ Romer, P. M. Increasing Returns and Long Run Growth. – *Journal of Political Economy* 94(5), 1986, 1002–1037.

²⁰⁵ Lucas, R. E. On the Mechanics of Economic Development. – *Journal of Monetary Economics* 22(1), 1988, 3–42.

на Роумър²⁰⁶ е въведена несъвършената конкуренция и пазарната власт на фирмите като фактор за получаване на временни монополни печалби.

Концепцията и моделите на ендогенния растеж предизвикват продължителен интерес сред професионалните икономисти преди всичко в англосаксонския свят, но не само там. И след четири десетилетия от появата на изследванията на П. Роумър и Р. Лукас интересът към новата теория не е престанал. Интерпретациите ѝ се характеризират с нееднозначност на оценките, вариращи от положително отношение до принципно отрицание.

През 80-те и 90-те години на ХХ век възникването на т.нар. *нова икономика* е подготвено от положителните тенденции, настъпили в развитието на стопанството на САЩ: структурната му трансформация, дерегулирането, усъвършенстването на системата на макроикономическото управление. Ключов фактор е и разработването и осъществяването на стратегия за ускоряване на дългосрочния устойчив растеж на страната върху основата на активно стимулиране на конкуренцията, на новите форми на организация на бизнеса, на партньорството между частния и държавния сектор, на създаването и внедряването на високи технологии²⁰⁷.

Сам по себе си терминът „нова икономика“ е по-скоро описателен и не отразява характера на вътрешните ѝ процеси. Според Лорънс Самърс „новата икономика е еднакво осезаема и аморфна“ – по-често декларирана, отколкото дефинирана²⁰⁸. Същността ѝ той определя като „движение от икономика, основана на производството на материални блага към икономика, основана на знанието“²⁰⁹.

Разглеждайки „аграрните и индустриалните икономики“ като „*смитиански*“, Л. Самърс определя новата икономика като „*шумпетерианска*“. Основание за това му дава обстоятелството, че в нея действа описаният от Йозеф А. Шумпетер процес на „*съзидателно рушене*“²¹⁰. Той е свързан с

²⁰⁶ Romer, P. M. Endogenous Technological Change. – *Journal of Political Economy* 98(5) part 2, 1990, 71–102.

²⁰⁷ Clinton, W. J. Technology for America's Economic Growth: A New Direction to Build Economic Strength. – *The Bottom Line*, Vol. 6 (3/4), 4 – 171993.

²⁰⁸ Summers, L. H. The New Wealth of Nations. Remarks by Treasury Secretary Lawrence H. Summers Hambrecht & Quist Technology Conference San Francisco, CA, 2000 (<http://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/l5617.aspx>).

²⁰⁹ Пак там.

²¹⁰ Възгледът за капитализма като обществен строй, намиращ се в непрекъсната еволюция и изменение, Йозеф Алоиз Шумпетер най-пълно е развил в „Капитализъм, социализъм и демокрация“ (Schumpeter, J. A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper & Row, 1942). Източника на неговия динамизъм той открива именно в „съзидателното рушене“. Според Шумпетер става дума за процес, „който революционизира непрестанно отвътре икономическата структура, унищожавайки непрекъснато остарелите ѝ елементи и създавайки постоянно нови“ (Schumpeter, J. A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper & Row, Third edition, 1950, с. 83). „Този процес на съзидателно рушене, продължава той, съста-

функционирането на механизма на монополистичната конкуренция, осигуряваща временни печалби на големите корпорации в условията на неценови форми на конкуренция. Шумпетер приема, че този тип конкуренция създава реални стимули за разширяване на иновационната дейност на фирмите и за ускоряване на техническия прогрес.²¹¹

Операйки с посочените от него два типа икономики, Л. Самърс разкрива коренно различните им характеристики. Според него „старата икономика (т.е. икономиката на Смит) е икономика с отрицателна обратна връзка“. В „класическия модел на Смит за житото: когато цените нарастват, фермерите произвеждат повече, потребителите купуват по-малко и равновесието се възстановява при по-ниско равнище на търсенето“. Обратно, продължава авторът, „информационната икономика (т.е. новата икономика) ще бъде с усилваща се положителна обратна връзка: една икономика, в която увеличаването на търсенето поражда по-висока ефективност и дори по-високи доходи, предизвиква намаляване на цените и по-голямо търсене. В такъв свят по-скоро лавината, отколкото термостатът става по-атрактивната метафора за икономическата политика“²¹².

Представители на новата ендогенна теория на растежа²¹³ проявяват специален интерес към този проблем. Те се дистанцират от конвенционалното схващане на консервативните икономисти, според което неравенството има безусловен положителен ефект върху стимулите на стопанските агенти и следователно върху икономическото развитие. Авторите поставят под въпрос основателността на този възглед. Базирайки се на резултати от емпирични изследвания, привържениците на шумпетерианския подход се придържат към убеждението, че „при някои случаи, по-голямото неравенство може да намали темпа на растежа“²¹⁴.

влива фундаменталната даденост на капитализма: в него се състои в последна сметка капитализмът и всяко капиталистическо предприятие трябва, иска или не, да се адаптира“ (пак там). Шумпетер приписва „въвеждането на новите предмети за потребление, новите методи на производство и на транспорт, новите пазари, новите форми на индустриална организация“ (пак там) на съзидателното действие на „капиталистическата инициатива“.

²¹¹ В „Икономическия доклад на президента“ (на САЩ) от 2001 г. се съдържа следният характерен пасаж: „Пазарната конкуренция е динамичен процес, чрез който предприемачите постоянно се впускат в създаване на нови компании, за да отправят предизвикателства към съществуващите, понякога замествайки такива, които често едва-що са фалирали. Този процес – който икономистът Йозеф Шумпетер нарече съзидателно рушене – е явен в икономиката на САЩ днес.“ Самият Шумпетер обръща внимание на факта, че процесът на „съзидателното рушене“ е осветлен много преди него, още в работите на Маркс.

²¹² Summers, цит. произв.

²¹³ Aghion, P. and P. Howitt. *Endogenous Growth Theory*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1998; Aghion, P., E. Caroli and C. Garcia-Penalosa. Inequality and Economic Growth: The Perspective of the New Growth Theories. – *Journal of Economic Literature*, 37(4), 1999, 1615–1660.

²¹⁴ Aghion et al., 1999, 1616.

Агион и Хоуит вземат под внимание някои съществени фактори: несъвършенствата на кредитните и капиталовите пазари, измененията в технологичния прогрес и в организационната структура на фирмите.

Като първостепенен фактор за увеличаване на различията в работните заплати, както и в другите източници на доходи те определят технологичните промени²¹⁵. Тази тенденция обаче се свързва с една специална предпоставка – съществуването на несъвършенства на капиталовите пазари. Това състояние се посочва като решаващ аргумент срещу тезата за необходимостта от преразпределение на доходите. „Нашата теоретична основа, твърдят Агион, Кароли и Гарсия-Пенялоса, допуска, че когато капиталовите пазари са във висока степен несъвършени и производствената технология показва намаляваща възвръщаемост от капитала, неравенството в разпределението на богатството е лошо за растежа. Преразпределението от богатите към онези, които са слабо снабдени с веществен или човешки капитал, създава възможности за инвестиции и по този начин се стимулира растежът.“²¹⁶.

Новата институционална икономика

Един от акцентите при подбора на публикациите в настоящата антология се явява еволюцията на институционалната мисъл и все по-широкото признаване на ролята на институциите за икономическото развитие и растеж. В условията на последиците от сегашната финансово-икономическа криза се наблюдават опити за конструиране на нов синтез в стопанската теория на Запада с оглед на създаване на по-надеждна база за осъществяване на мерките на икономическата политика на национално, регионално и глобално равнище. Заслужава да отбележим един от новите проекти за синтез, който се основава на интегриране на новото кейнсианство с новата институционална икономика. Този проект не представлява механична конструкция, както в случая със следвоенния неокласически синтез. Новият проект е отворен за включване и на посткейнсианските теории на растежа, както и на постиженията на новата ендогенна теория на растежа²¹⁷.

²¹⁵ „Технологичната промяна и в частност внедряването на технологии с широко поле на приложение и с голяма способност за разпространение (англ. General purpose technologies) е решаващ фактор при обясняване на неотдавнашния тласък в нарастването на неравенството на заплатите“ (Aghion at al., 1999, 1655).

²¹⁶ Aghion at al., 1999, 1630.

²¹⁷ Вж. Brazelton, W. R. & C. J. Whalen. Towards a Synthesis of Institutional and Post-Keynesian Economics. – In: C. J. Whalen (ed.). *Financial Instability and Economic Security after the Great Recession*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2011, 28–52.

В отново бързо развиващото се институционално направление²¹⁸ на икономическата наука се приема, че взаимодействията между икономическите агенти са направлявани от „институциите“ – дълготрайни, многоаспектни социални структури, изградени от символни елементи, действия в определен обществен контекст и материални ресурси. От гледна точка на икономическото развитие тяхната роля е фундаментална, тъй като те са социалните взаимоотношения, които формират процесите на производство, потребление, размяна, явявайки се рамката, в която се осъществява всяко индивидуално или групово действие²¹⁹.

Историята на институционалната мисъл датира още от средата на XIX век, когато институциите се превръщат във фокус на внимание и отправна точка на икономическия анализ в рамките на *немската историческа школа*²²⁰. Изследванията на немските икономисти оказват съществено влияние върху развилия се зад океана „американски институционализъм“, възприел вниманието към инстинктите, социалния контекст, ролята на конкретни исторически събития и културни специфики за организацията на стопанския живот и икономическото развитие на дадена територия и в определен момент във времето. Значението на институциите за формиране на индивидуалните предпочитания и при изграждане на психологически реалистични модели на човешката мотивация (на мястото на утилитаризма) се превръща в основен акцент в работата на представителите на известното днес също като „стар институционализъм“ направление в икономическата наука. Ударението е поставено върху разбирането на процеса на зараждане

²¹⁸ Развитието на институционализма постига връх в прехода както между XIX-тото и XX-тото, така и между XX-тото и XXI-то столетие (вж. Младенова, З. Институционализъм и неoinституционализъм. – В: З. Ковачев, В. Владимиров, И. Илиев, З. Младенова, В. Гаргов. *Икономически теории*. Част втора. Варна: Университетско изд. Икономически университет – Варна, 95–119, с.95).

²¹⁹ Вж. Седларски, Т. *Нова институционална икономика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 13–24.

²²⁰ Голяма част от икономистите от старата немска историческа школа (Ф. Лист, В. Рошер и др.) не използват собствено термина „институция“. В израза „производителни сили на нацията“ те обаче влагат значението на съвкупността от закони, образователна система, държавна администрация, политически и обществен ред, национална валута, семейство, религия, традиции, поща, книгопечатане и пр. (вж. Бежарова, К., Б. Велев, И. Пипев. *Икономически теории*. София: ИК Хермес, 2006, с. 386). В творчеството на късните представители обаче (Г. Шмолер, В. Зомбарт) присъстват понятийни уточнения именно на „институциите“: „Под политическа, правна, икономическа институция ние разбираме частичен, служещ на определени цели, достигнал до самостоятелно развитие, ред [регламент] на социалния живот, който се явява твърдото вместилище на действията на поколения, често за столетия и хилядолетия: собствеността, робството, крепостничеството, бракът, попечителството, пазарите, парите, свободата на избор на професия, това са примери за институции.“ (Schmoller. *Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, 1923, цит. по Eissrich, D. *Systemtransformation aus der Sicht der Neuen Institutionenökonomik*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2001, с. 66).

и дългосрочна промяна (еволюция) на споделените норми, обичаи, правила за действие, чиито нарушаване от страна на отделния участник бива санкционирано от обществото.

Въпреки че до двете световни войни в САЩ институционализмът се разраства до доминиращо учение в стопанската наука и допринася съществено за развитието и усъвършенстването на икономическата статистика и практическите мерки в областта на стопанската политика, скоро след това той отстъпва място на алтернативната, неокласическа теоретична аргументация на човешкото поведение, представяща всяко действие като резултат от пресметнат егоистичен интерес. Традицията на поставяне на оптимизиращия своята функция на полезност индивид в основата на икономическите изследвания бива задълбочена в рамките на парадигмата на *рационалния избор (rational choice)* през 60-те и 70-те години на XX век. Завръщането към методологическия индивидуализъм, към строгия дедуктивен и формален анализ в общоприетата икономическа теория се дължи отчасти на пропуската на стария институционализъм да развие свой теоретичен инструментариум в съответствие с научните изисквания на епохата (сравним с постигнатото ниво на комплексност на апарата на природните науки). След като утвърждава важността на институциите, набляга предимно на описателната работа върху природата и функциите на разпространените практики, обичаи и норми.

За разлика от стария институционализъм *новата институционална икономика* запазва методологическите предпоставки на ортодоксалното икономическо знание като обогатява традиционните неокласически модели с приближаващи ги към реалността допускания²²¹. Новото институционално направление, следователно, не е продължение на Вебленовата традиция²²², а произхожда логически от неокласическата линия на икономически анализ. Общото с американския институционализъм е признаването на ролята на институциите в стопанската дейност на човешките общества, но теоретичните принципи, лежащи в основата на обяснението на зараждането, устойчивостта и развитието на институционалните норми са различни в двата подхода.

²²¹ Вж. Младенова, З. XX век и еволюцията на икономическата теория (неокласическа школа: развитие на макроикономиката. Неортодоксални икономически школи). – *Икономическа мисъл*, 2/2006, 3–22, с. 15.

²²² Самият *spiritus rector* на новата институционална икономика, Р. Коуз, счита, че американският институционализъм и немската историческа школа са останали чисто описателни и са се ограничили единствено до принципното отричане на неокласиката, без да развият позитивна теория. По-скоро класическата политическа икономия и по-специално работата на А. Смит съдържат, според Коуз, ценни институционални елементи (Coase, R. H. The New Institutional Economics. – *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 140, 1984, 229–231).

Понятието нова институционална икономика (НИИ) се свързва през последните десетилетия преди всичко с творчеството на Роналд Коуз (R. Coase), Оливър Уилямсън (O. Williamson), Дъглас Норт (D. C. North), Армен Алчиан (A. Alchian), Кенет Ароу (K. Arrow), Харолд Демсец (H. Demsetz), Рудолф Рихтер (R. Richter), Ерик Фуруботън (E. Furubotn). Тук не става въпрос за единна теоретична конструкция, а съвкупност от самостоятелни, в значителна степен затворени в себе си теоретични полета, сред които *теорията на имуществените права (property rights theory)*, анализът на отношенията *принципал–агент (principal–agent theory)*, *икономиката на транзакционните разходи (transaction cost economics)*, *икономическата теория на правото, конституционната икономика, теорията на възникването на институции, теорията на институционалната промяна*, а при по-широка дефиниция и *школата на публичния избор (public choice school)* и *теорията на групите за натиск (pressure groups)*²²³. От представителите на течението то се възприема като опит за разширяване на обхвата на неокласическата теория чрез отчитане ролята на институционалните фактори (вкл. *транзакционните разходи*) във всяко едно от посочените полета на анализ²²⁴. За Коуз НИИ е опит възникването, промяната и действието на институциите да се анализират със средствата на „стандартната икономическа теория“²²⁵. Егертсон²²⁶ формулира отношението между неокласика и НИИ като запазване на „непроменливото твърдо ядро“ на неокласиката, т.е. модела на вземане на индивидуални решения, и прилагането му към анализа на институциите. Докато неокласическата микроикономика допуска икономически субекти със „свършена“ собственост над благата, чиито единствени параметри са цената и търгуваното на пазарите количество, без да разглежда ролята на действителните проявления на имуществените отношения, то НИИ си поставя за цел да запълни тази институционална празнота²²⁷.

²²³ За теоретичните подразделения на НИИ вж. Blum, U., L. Dudley, F. Leibbrand, A. Weiske. *Angewandte Institutionenökonomik. Theorien, Modelle, Evidenz*. Wiesbaden: Gabler, 2005, с. 63.

²²⁴ North, D. C. Institutions and Credible Commitment. – *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 149, 1993, 11–23. Рихтер и Фуруботън обаче изразяват мнението, че строго погледнато НИИ е несъвместима с неокласическата теория и по-скоро се явява основа на нова парадигма в икономиката, която евентуално ще измести доминиращия неокласически консенсус (Richter, R., E. G. Furubotn. *Neue Institutionenökonomik: Eine Einführung und kritische Würdigung*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1996, 493–508).

²²⁵ Coase, 1984.

²²⁶ Eggertsson, T. *Economic Behavior and Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, с. 5.

²²⁷ Leipold, H. Institutioneller Wandel und Systemtransformation – ökonomische Erklärungsansätze und ordnungspolitische Folgerungen. – In: Wagener, H. J. (Hrsg.). *Anpassung durch Wandel. Evolution und Transformation von Wirtschaftssystemen. Schriften des Vereins für Socialpolitik*, Bd. 206. Berlin, 1991, 17–38, с. 19.

Дъглас Норт²²⁸ призовава за създаване на институционална теория, основана на индивидуалния рационален избор. В тази връзка от особено значение е доколко ефикасността или неефикасността на институциите влияе върху цената на икономическите взаимодействия (транзакции) между индивидите. Един от основните въпроси пред направлението още от самото му начало е защо и как възникват фирмите²²⁹, като отговорът се търси именно в наличието на разходи за използването на пазарната система (транзакционни или сделкови разходи).

И все пак акцентът в новата институционална икономика именно върху институциите отдалечава анализа от стандартната теория на рационалния избор в неокласиката, приемайки възможността индивидуалните цели и предпочитания, както и самата представа на актьора за контекста на избора, да бъдат социално (културно) определени, най-малкото що се отнася до действия, които изискват координация или ще предизвикат отговор от други. Интернализацията на определени институционални норми от индивиди или групи от индивиди е причина за инертност и съпротива към промени, както в общ социален, така и в конкретно икономически план. Ефективни пазари могат да възникнат обаче само благодарение на функционирането на институции, които намаляват разходите по размяната²³⁰. За траен икономически растеж и устойчиво развитие са необходими институционални регламентации, осигуряващи икономическа и политическа гъвкавост за адаптация към нови условия и нови възможности.

Социалните науки все още са изправени пред предизвикателството да обяснят различните модели на стопанско развитие на отделните общества и исторически епохи. Институционалният подход е този, на който на настоящия етап се възлагат значителни надежди. Особено голяма е релевантността му към обясняване на хода и резултатите от трансформационните процеси на икономическата система, протекли и продължаващи да протичат в страните от Източна Европа след прехода към пазарно стопанство.

²²⁸ North, D. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, с. 5.

²²⁹ Coase, R. H. The Nature of the Firm. – *Economica*, 4(16), 1937, 386–405.

²³⁰ Срв. със Седларски, Т. *Институционални аспекти на пазара*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.

Първи раздел

**КЛАСИЧЕСКА ПОЛИТИЧЕСКА
ИКОНОМИЯ**

Адам Смит (1723–1790)

БОГАТСТВОТО НА НАРОДИТЕ. ИЗСЛЕДВАНЕ НА НЕГОВАТА ПРИРОДА И ПРИЧИНИ

(избрани текстове – част 1)¹

1776 г.

Увод и план на произведението

Годишният труд на всеки народ е фондът, който първоначално му доставя всички предмети от първа необходимост и жизнени удобства, които той консумира ежегодно и които винаги се състоят от непосредствените продукти на този труд или от купеното с тези продукти от други народи.

Следователно според това, дали съотношението между тези продукти или купеното с тях и броя на тези, които ги консумират, е по-голямо или по-малко, народът е по-добре или по-зле снабден с всички предмети от първа необходимост и удобства, от които се нуждае.

Но това съотношение при всеки народ неизбежно се регулира от две различни обстоятелства: първо, от уменията, ловкостта и съобразителността, с които изобщо се прилага неговият труд, и второ, от съотношението между броя на тези, които са заети с полезен труд, и броя на тези, които не са заети с такъв труд. Каквито и да са почвата, климатът или размерите на територията на даден народ, обилието или оскъдността на годишното му снабдяване, не може при дадените условия да не зависи от тези две обстоятелства.

Обилието или оскъдността на това снабдяване, изглежда, зависи повече от първото от тези две обстоятелства, отколкото от второто. При ди-

¹ Smith, A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1st ed.). London: W. Strahan. Текстове са публикувани в сп. *Икономическа мисъл* (Смит, А. Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини (избрани текстове – част 1). – *Икономическа мисъл*, 10/1990, 57–75. Подборът и научната редакция на текстовете на класическите икономисти в сп. *Икономическа мисъл* е на проф. д.ик.н. Ат. Леонидов в качеството му на главен редактор на списанието в периода 1991–1993 г.

вите народи, състоящи се от ловци и риболовци, всеки индивид, способен да работи, е повече или по-малко зает с полезен труд и се старее според силите си да набавя предмети от първа необходимост и жизнени удобства за себе си или за онези членове на своето семейство или племе, които са или прекалено стари, или прекалено млади, или прекалено немощни, за да ходят на лов и риболов. Но такива народи са така ужасно бедни, че често пъти нуждата просто ги заставя – или поне те мислят, че ги заставя – или направо да убиват своите деца, своите старци и страдащите от хронически болести, или да ги оставят да умрат от глад или да бъдат изядени от диви зверове. Напротив, при цивилизованите и процъфтяващите народи – макар голям брой хора изобщо да не работят и много от тях да потребяват продукта на десет, често и на сто пъти повече труд от по-голямата част от тези, които работят, все пак продуктът на целия труд на обществото е толкова голям, че често всички са обилно снабдени и един работник, дори от най-долната и най-бедната категория, ако е пестелив и трудолюбив, може да се ползва от по-голямо количество предмети от първа необходимост и жизнени удобства, отколкото е възможно да придобие който и да било дивак.

Причините за този прогрес в производителната сила на труда и редът, по който неговият продукт естествено се разпределя между различните класи и слоеве на обществото, са предметът на първата книга на това изследване.

Каквото и да е конкретното състояние на уменията, сръчността и съобразителността, с които трудът се прилага от един народ, обилието или оскъдността на годишното снабдяване не може да не зависи, докато трае това състояние, от съотношението между броя на хората, заети с полезен труд, и броя на хората, които не са заети с такъв труд. Какво ще стане ясно по-нататък, броят на полезните и производителните работници навсякъде е пропорционален на количеството капитал, който се употребява, за да се прилага техният труд, и на специфичния начин, по който той се употребява за тази цел. Затова във втората книга се разглеждат природата на капитала, начинът, по който той се натрупва постепенно, и различните количества труд, които той притежава в движение съобразно с различните начини на неговото прилагане.

Народите, които са напреднали твърде много по отношение на умения, сръчност и съобразителност при прилагането на труда, са си служили с твърде различни методи в неговото общо направление или регулиране и не всички от тези методи са били еднакво благоприятни за умножаването на техния продукт. Политиката на някои народи е поощрявала извънредно много селската промишленост, политиката на други – градската промишле-

ност. Едва ли някой народ се е отнасял еднакво и непредубедено към всеки вид промишленост. След падането на Римската империя политиката на Европа е била по-благоприятна за занаятите, манифактурата и търговията, т.е. за градската промишленост, отколкото за земеделието, т.е. за селската промишленост. Обстоятелствата, които, изглежда, са обусловили и утвърдили тази политика, са обяснени в третата книга.

Макар тези различни методи да са били може би обусловени отначало от частните интереси и предубеждения на отделни слоеве от населението, без да се вземат под внимание или да се предвиждат техните последици за общото благосъстояние на обществото, все пак те са дали повод за твърде различни теории на политическата икономия, някои от които преувеличават значението на градската промишленост, други – на селската. Тези теории са имали значително влияние върху мненията на образованите хора, но и върху политиката на владетелите и суверенните държави. В четвъртата книга съм се постарал да обясня, доколкото е възможно, пълно и точно тези различни теории и главните резултати, до които те са водили в различните векове и при различните народи.

Следователно предметът на първите четири книги е да обясни в какво се е състоял доходът на голямата маса на народа или каква е била природата на онзи фонд, който в различните векове и при различни народи е осигурявал годишното им потребление. В петата и последна книга се разглежда доходът на суверена или държавата. В тази книга съм се постарал да покажа: първо, кои са необходимите разходи на суверена или държавата, кои от тези разходи трябва да се покриват с всеобщ данък и кои от тях с данък само от дадена част или от дадени членове на обществото; второ, кои са различните методи, с които цялото общество може да бъде заставено да участва в покриване на разходите, лежащи върху цялото общество, и кои са главните предимства и неудобства на всеки от тези методи; най-после, трето, какви съображения и причини са накарали почти всички съвременни правителства да залагат известна част от този доход или да сключват заеми и какво въздействие са имали тези дългове върху действителното богатство и върху годишния продукт на земята и труда на обществото.

Книга I

Причините за увеличаване производителността на труда и редът, по който неговият продукт се разпределя естествено между различните класи на народа

Глава I

За разделението на труда

Огромното увеличение на производителната сила на труда и по-голямото умение, сръчност и съобразителност, с които той се направлява или прилага навсякъде, са били, изглежда, резултат от разделението на труда.

Но разделението на труда, доколкото може да бъде въведено, води във всеки занаят до пропорционално увеличение на производителната сила на труда. Обособяването на различни професии и занаяти е било, изглежда, резултат от това предимство. Това обособяване е прокарано обикновено подалеч в онези страни, които са достигнали най-висока степен на прилежание и напредък; това, което в примитивно състояние на обществото е дело на един човек, в развито общество е дело на няколко. Във всяко развито общество фермерът обикновено е само фермер, манифактуристът е само манифактурист. Трудът, необходим за производството на едно завършено изделие, също почти винаги се разделя между голям брой работници.

Това голямо увеличение на количеството работа, което вследствие на разделението на труда са способни да свършат един и същ брой хора, се дължи на три различни обстоятелства: първо, на повишената сръчност на всеки отделен работник; второ, на икономията на време, което обикновено се губи при преминаването от един вид труд към друг; и най-после, на изобретяването на голям брой машини, които улесняват и съкращават труда и дават възможност на един човек да върши работата на много.

I. Развитието на сръчността на работника по необходимост увеличава количеството работа, което той може да свърши; а тъй като разделението на труда свежда работата на всеки до една проста операция и превръща тази операция в единствено занятие на неговия живот, то по необходимост увеличава твърде много сръчността на работника.

II. Изгодата, получавана от спестяването на времето, което обикновено се губи при преминаването от един вид работа на друг, е много по-голяма, отколкото бихме могли да предположим на пръв поглед.

III. На всеки трябва да е ясно колко много се увеличава и съкращава трудът чрез използването на съответни машини. Излишно е да давам при-

мер. Затова само ще отбележа, че изобретяването на всички онези машини, които толкова много улесняват и съкращават труда, изглежда, се е дължало първоначално на разделението на труда. Много по-вероятно е хората да откриват по-лесни и по-бързи методи за постигане на дадена цел, когато цялото внимание на техния ум е насочено към тази единствена цел, отколкото когато то се разсейва върху множество неща. Но в резултат на разделението на труда цялото внимание на всеки работник естествено се насочва към една проста цел. Затова е естествено да се очаква един или друг от онези, които са заети във всяка отделна операция, скоро да открие по-лесни и по-бързи методи за изпълнение на своята отделна работа, щом нейният характер допуска такова усъвършенстване. Голяма част от машините, използвани в онези манифактури, в които трудът е претърпял най-голямо разделение, са били първоначално изобретени от обикновени работници, които, заети в някаква твърде проста операция, естествено са насочвали мислите си към откриването на по-лесни и по-бързи методи за нейното изпълнение. Който е имал случай да посещава подобни манифактури, трябва често да е виждал много хубави машини, изобретени от такива работници, за да се улесни и ускори собствената им отделна операция от работата.

Но далеч не всички усъвършенствания на машините са били изобретени от онези, които е трябвало да ги използват. Много усъвършенствания били направени благодарение на изобретателността на машиностроителите, когато направата на машини станала отделен отрасъл, а някои – благодарение на изобретателността на онези, които биват наричани философи, или хора на умозрението, чиято работа е да не правят нищо, но да наблюдават всичко, и които поради това често са способни да комбинират силите на най-отдалечени един от друг и разнородни предмети. С прогреса на обществото философията, или умозрението, като всяко друго занятие става главната или единствена професия и занимание на отделна група граждани. Като всяко друго занятие тя също е подразделена на голям брой различни специалности, всяка от които образува предмета на дейност на отделна категория или класа учени; такова подразделяне на заниманията във философията, както и във всяка друга работа, увеличава сръчността и спестява време. Всеки индивид става по-вещ в своята специалност; общо взето се върши повече работа и в резултат значително нараства обхватът на науката.

Голямото увеличение на производството във всички различни занаяти в резултат на разделението на труда води в добре управлявано общество до онова всеобщо изобилие, което се разпростира върху най-низшите слоеве на народа.

Глава II

За принципа, който води до разделението на труда

Това разделение на труда, от което се извличат толкова много изгоди, първоначално не е резултат на каквато и да било човешка мъдрост, която предвижда и цели общо изобилие, до което то води. То е необходимо, макар и много бавно и постепенно следствие на известна склонност на човешката природа, която няма предвид такава широка полза – склонността да обменя, заменя и разменя един предмет срещу друг.

Дали тази склонност е едно от онези първични свойства на човешката природа, на които не може да бъде дадено по-нататъшно обяснение, или – което изглежда по-вероятно – тя е необходимо следствие на способностите на човека да разсъждава и говори – това не влиза в настоящия предмет на нашето изследване. Тази склонност е обща за всички хора и не се среща в никоя друга раса животни, които, изглежда, не познават нито този, нито какъвто и да било друг вид договори. Две хрътки, които гонят един и същ заек, понякога действат привидно един вид в съгласие. Едната насочва заека към другата или се старае да го пресрещне, когато другата го насочва към нея. Но това не е резултат на какъвто и да било договор, а случайно съвпадение на тяхната страст към един и същ обект в даден момент. Никой не е виждал куче да разменя честно и съзнателно един кокал срещу друг с друго куче. Никой не е виждал животно с жестове и диви викове да дава на друго да разбере: това е мое, онова е твое, искам да ти дам това срещу онова. Когато едно животно иска да получи нещо от човек, било от друго животно, то няма други средства за убеждаване, освен да си спечели милостта на онези, към които се обръща. Кутрето се умилква около майка си, а пилчарят се старае с хиляди хитрости да привлече вниманието на своя обядващ господар, когато иска той да го нахрани. Понякога човек прибягва до също такива хитрини спрямо своите ближни и когато няма други средства да ги накара да действат по негова угода, се старае да спечели разположението им с угодничество и ласкателство. Но той няма време да прави това във всички случаи. В цивилизованото общество той непрекъснато се нуждае от сътрудничеството и съдействието на множество хора, докато през целия си живот едва ли може да спечели приятелството на няколко души. При почти всяка друга раса животни всеки представител, достигнал зрелост, е напълно независим и в естественото си състояние не се нуждае от помощта на друго живо същество. Човекът обаче почти непрекъснато се нуждае от помощта на своите ближни и напразно би я очаквал само от тяхното благоволение. По-вероятно е да се постигне своето, ако може да заангажира техния егоизъм в своя полза и да им покаже, че за тях самите е изгодно да направят за

него това, което иска от тях. Всеки, който предлага на друг каквато и да било сделка, му прави следното предложение: дай ми това, което ми е нужно, и ти ще имаш това, което е нужно на теб – такъв е смисълът на всяко подобно предложение и именно по този начин ще получаваме един от друг далеч по-голямата част от услугите, от които се нуждаем. Ние очакваме своя обед не от благоволението на месаря, пивоваря или хлебаря, а от ревнивото отношение към собствените им интереси. Ние се обръщаме не към тяхната хуманност, а към техния егоизъм, и никога не им говорим за нашите нужди, а за техните изгоди.

Както чрез договор, размяна и покупка ние получаваме един от друг по-голямата част от взаимните услуги, от които се нуждаем, така същата склонност към размяна води първоначално до разделението на труда. В ловджийско или пастирско племе един прави например лъкове и стрели по-бързо и по-сръчно от друг. Той често ги разменя за добитък или еленово месо с хора от своето племе; в края на краищата той установява, че по такъв начин може да получава повече добитък и еленово месо, отколкото ако сам тръгне на лов. Следователно с оглед на собствените му интереси изработването на лъкове и стрели става главното му занятие и той се превръща в един вид оръжеен майстор. Друг изпъква с уменията си да прави дървени конструкции и покривите на техните малки колиби или преносими къщи. Той свиква да помага в тази работа на съседите, които му се отплащат по същия начин с добитък и еленово месо, докато накрая той намира за изгодно да се посвети всецяло на това занятие и да стане един вид дърводелец. По същия начин трети става ковач или казанджия, четвърти – табак или кожар, производител на главната част от облеклото на диваците. Така сигурността, че може да разменя целия този излишък на продукта на своя труд, който надвишава собственото му потребление, срещу такива части от продукта на труда на другите хора, от които може да се нуждае, насърчава всеки човек да се заеме с даден вид работа и да развива и усъвършенства способностите или дарбите, които може да притежава за този специален вид работа.

Различието в природните заложби на различните хора в действителност е много по-малко, отколкото ние предполагаме, и самото различие в способностите, по които привидно се отличават хората от различни професии, когато достигнат зряла възраст, в много случаи е не толкова причина, колкото следствие на разделението на труда. Различието между най-разнородните личности, например между един философ и един прост уличен носач, произтича, изглежда, не толкова от природата, колкото от навика, обичая и възпитанието. Когато са дошли на бял свят и през първите 6–8 години на своя живот, те може би не са си приличали много и нито техните родители, нито другарите им са можели да забележат що-годе обичайно различие. На тази възраст или малко по-късно те се отдават на твърде раз-

лични занятия. Тогава изпъква различието в техните способности, което постепенно се увеличава, докато накрая тщеславието на философа не проявява готовност да признае каквото и да било сходство. Но без склонността към обмяна, замяна и размяна всеки човек щеше да бъде принуден сам да си набавя всеки предмет от първа необходимост и жизнено удобство, от които се нуждае. Всички щяха да изпълняват едни и същи задължения и да вършат една и съща работа и нямаше да съществува такова различие в занятията, което единствено би могло да доведе до що-годе значително различие в способностите.

Склонността към размяна не само създава това различие в способностите, тъй обичайно у хората с различни професии, но и го прави полезно. Много видове животни, смятани за принадлежащи към един и същ род, се различават по природа много по-очевидно по своите способности, отколкото това се наблюдава у хората, преди навикът и възпитанието да окажат своето въздействие. По природа един философ и наполовина не се различава по способности и заложи от един уличен носач, както един дог от хрътка, или хрътка от пилчар, или пилчар от овчарско куче. Но тези различни видове животни, макар всички да принадлежат към един и същ род, са почти безполезни едно за друго. Силата на дога ни най-малко не се поддържа било от бързината на хрътката, било от силно развития нюх на пилчаря, било от схватливостта на овчарското куче. Плодовете на тези различни заложи и дарби не могат – поради липса на способност или склонност към замяна и размяна – да бъдат събрани в общо достойние и ни най-малко не допринасят за добрите удобства и улеснения на рода. Всяка животно е все още принудено да се грижи за себе си и да се защитава отделно и независимо от другите и не получава никаква изгода от разнообразните способности, с които природата е надарила подобните нему. Напротив, при хората най-разнородните заложи са от полза една към друга, защото вследствие на всеобщата им склонност към обмяна, замяна и размяна различните произведения на съответните им таланти стават, така да се каже, общо достойние, от което всеки може да купи каквато си иска част от произведенията на талантите на другите хора, от които се нуждае.

Глава III

Разделението на труда зависи от размерите на пазара

Тъй като именно възможността за размяна води към разделение на труда, степента на това разделение трябва винаги да бъде ограничена от степента на тази възможност или, с други думи, от размерите на пазара. Когато па-

зарът е много малък, никой не може да има стимул да се посвети всецяло на едно занятие поради невъзможността да разменя цялата излишна част от продукта на своя труд, която надвишава собственото му потребление, срещу излишната част от продукта на труда на другите хора, от която той се нуждае.

Глава IV

За произхода и употребата на парите

Когато разделението на труда е установено веднъж напълно, продуктът на собствения труд на човека може да задоволява само твърде малка част от неговите потребности. Човек задоволява далеч по-голяма част от тях, като разменя онзи излишък от продукта на собствения си труд, който надвишава неговото потребление, срещу такива излишъци от продукта на труда на другите хора, от които той се нуждае. Така че всеки човек живее, като разменя, или става в известна степен търговец, а самото общество се превръща всъщност в търговско общество.

Но когато разделението на труда тепърва се зараждало, тази възможност за размяна трябва често да се е натъквала на големи спънки и пречки. Да предположим, че един човек има повече от известна стока, отколкото сам се нуждае от нея, докато друг има по-малко. Следователно първият би бил доволен да отстъпи, а вторият – да получи една част от този излишък. Но ако случайно вторият няма нищо, от което първият се нуждае, между тях не може да стане никаква размяна. Месарят има в своя дюкян повече месо, отколкото той самият може да потреби, пивоварят и хлебарят охотно биха купили част от него. Но те нямат да му предложат нищо в замяна освен различните продукти на собствения им занаят, а месарят е вече снабден с всичкия хляб и бира, от които се нуждае на първо време. В такъв случай между тях не може да стане размяна. Месарят не може да бъде техен доставчик, а те – негови клиенти, и по този начин всички те са по-малко полезни един за друг. За да се избегне неудобството на подобно положение, всеки разумен човек във всеки период от развитието на обществото след първоначалното установяване на разделението на труда трябва естествено да се е стремил така да води работите си, че винаги да има – покрай специфичния продукт на собствения си занаят – известно количество от една или друга стока, която според него малко хора биха отказали да разменят срещу продукта на своя занаят.

Вероятно много различни стоки са били избирани и употребявани последователно за тази цел. При нецивилизованото състояние на обществото

всеобщо средство за размяна е бил, изглежда, добитъкът; и макар че той трябва да е бил твърде неудобно средство, ние установяваме, че в древни времена нещата често са били оценявани по количеството добитък, който бил даван в замяна срещу тях.

Но във всички страни наложителни причини са карали, изглежда, хората в края на краищата да предпочетат за тази цел металите пред всяка друга стока. Металите могат не само да бъдат съхранявани с най-малка загуба в сравнение с всяка друга стока, защото едва ли нещо подлежи по-малко на разваляне от тях, но могат също да се делят без каквато и да било загуба на колкото си искаме части, които лесно могат да бъдат претопени в едно – качество, което не притежава никоя друга еднакво трайна стока и което повече от всяко друго качество ги прави пригодни да служат като средство за търговия и обращение.

Трябва да отбележим, че думата стойност има две различни значения: понякога тя изразява полезността на даден предмет, а понякога възможността за придобиване на други предмети, предоставяна от притежаването на този предмет. Първата може да бъде наречена *потребителска стойност*, а втората – *разменна стойност*. Вещите, които имат най-голяма потребителска стойност, често имат малка или никаква разменна стойност; напротив, онези, които имат най-голяма разменна стойност, често имат малко или никаква потребителска стойност. Няма нищо по-полезно от водата, но с нея едва ли може да се купи нещо, едва ли може да се получи нещо срещу нея. Напротив, диамантът едва ли има потребителска стойност, но срещу него често може да се получи много голямо количество стоки.

Глава V

За действителната и номиналната цена на стоките, или за цената им в труд и цената им в пари

Всеки човек е богат или беден според степента, в която може да си позволи да се ползва от предметите от първа необходимост, удобствата и развлеченията на човешкия живот. Но след пълното установяване на разделението на труда човек може да си доставя със собствения си труд само много малка част от тях. Далеч по-голямата част той трябва да получава от труда на други хора и той ще бъде богат или беден в зависимост от количеството труд, с което може да се разпорежда или което може да купи. Затова стойността на всяка стока за онзи, който я притежава и който не възнамерява да я използва или потреби сам, а да я размени срещу други стоки, е равна на количеството труд, което тя му дава възможност да купи с нея или да получи в свое раз-

пореждане. Следователно трудът е действителното мерило за разменната стойност на всички стоки.

Действителната цена на всяка вещ, това, което всяка вещ действително струва на онзи, който иска да я придобие, са трудът и усилията, нужни за нейното придобиване.

Трудът е бил първата цена, първоначалната покупна сума, която се е плащала за всички вещи. Не със злато и сребро, а с труд било купено първоначално цялото богатство на света; и неговата стойност за онези, които го притежават и които искат да го разменят срещу някакви нови изделия, е абсолютно равна на количеството труд, което им дава възможност да купят или да получават в свое разпореждане.

Може да се каже, че винаги и навсякъде еднакви количества труд са имали еднаква стойност за работника. В нормално състояние на своето здраве, сила и интелигентност, при нормална степен на умение и сръчност той трябва винаги да отдава една и съща част от свободното си време, от своята свобода и щастие. Цената, която той плаща, трябва винаги да бъде същата, каквото и да е количеството стоки, което получава срещу своя труд. Наистина с този труд може понякога да купи по-голямо, а понякога по-малко количество от тези стоки, но в случая се изменя тяхната стойност, а не стойността на труда, който ги купува. Винаги и навсякъде скъпо е това, което трудно може да се получи или чието придобиване коства много труд, а евтино – това, което може да се получи лесно или с малко труд. Следователно само трудът, чиято стойност никога не се изменя, е единственото основание и действително мерило, с което винаги и навсякъде може да се оценява и сравнява стойността на всички стоки. Той е тяхната действителна цена, а парите са само номиналната им цена.

Но макар еднакви количества труд да имат винаги еднаква стойност за работника, все пак за неговия работодател те имат, изглежда, понякога по-голяма, а понякога по-малка стойност. Той купува тези количества труд понякога с по-голямо, понякога с по-малко количество стоки и за него цената на труда, изглежда, се колебае като цената на всички други неща. В един случай тя му се струва скъпа, в друг – евтина. В действителност обаче именно стоките са евтини в единия случай и скъпи в другия.

Следователно в този обикновен смисъл може да се каже, че и трудът като стоките има действителна и номинална цена. Може да се каже, че действителната му цена се състои от количеството предмети от първа необходимост и жизнени удобства, които се дават срещу него, а номиналната цена – от количеството пари. Работникът е богат или беден, добре или зле платен в зависимост от действителната, а не от номиналната цена на неговия труд.

Глава VI

За съставните части на цената на стоките

В онова ранно и първобитно състояние на обществото, което предшества натрупването на капитал и присвояването на земята, съотношението между количествата труд, необходими за набавянето на различни предмети, е било, изглежда, единственото обстоятелство, което е можело да даде някакво правило за тяхната размяна. Ако например в един народ от ловци е нужен обикновено два пъти повече труд, за да се убие бобър, отколкото да се убие елен, един бобър естествено трябва да се разменя срещу два елена, или струва два елена. Естествено е това, което е обикновено продукт на двудневен или двучасов труд, да струва два пъти повече от това, което е обикновено продукт на едnodневен или еднoчасов труд.

Ако един вид труд е по-тежък от друг, тази по-голяма трудност естествено се взема под внимание до известна степен и продуктът на еднoчасов труд от по-тежък вид често може да се разменя срещу продукта на двучасов труд от по-лек вид.

Или ако един вид труд изисква необикновена степен на сръчност и умение, уважението, с което хората се отнасят към такива таланти, придава на техния продукт стойност, надвишаваща стойността, която би отговаряла на употребеното за него време. Подобни таланти рядко могат да бъдат придобити другояче освен с продължителното упражняване и по-голямата стойност на техния продукт често може да бъде повече от разумна компенсация за времето и труда, които трябва да са били изразходвани за тяхното придобиване. При развито състояние на обществото по-голямата трудност и по-голямото умение също се вземат под внимание в работната заплата и нещо подобно трябва да е съществувало и в най-ранния първобитен период от развитието на обществото.

При това положение на нещата целият продукт на труда принадлежи на работника и количеството труд, което се изразходва обикновено за набавяне или производство на една стока, е единственото обстоятелство, способно да регулира количеството труд, което може обикновено да бъде купено, получено в разпореждане или разменено срещу нея.

Щом в ръцете на отделни лица бъде натрупан капитал, някои от тях естествено го използват да прилагат труда на трудолюбиви хора, които те снабдяват с материали и средства за съществуване, за да печелят от продажбата на техните изделия или от това, което техният труд прибавя към стойността на материалите. При размяната на готови изделия срещу пари, труд или други стоки свръх това, което е достатъчно да покрие цената на материалите и работната заплата на работниците, трябва да се плати нещо

за печалбата на работодателя, който рискува своя капитал в това предприятие. Следователно стойността, която работниците прибавят към материалите, се разпада в случая на две части, едната от които отива за плащане на работната им заплата, а другата за плащане на печалбата на техния работодател за целия капитал, който той е авансирал под формата на материали и работна заплата. Той не би имал интерес да прилага труда на работниците, ако не очаква от продажбата на продукта на техния труд нещо повече от това, което е достатъчно да му възстанови неговия капитал, и не би имал интерес да прилага по-голям капитал, ако печалбата му не е до известна степен пропорционална на размера на неговия капитал.

Някои биха могли да помислят, че печалбата от капитала е само различно обозначение на работната заплата за особен вид труд – труда по контрола и управлението. Но печалбата е нещо съвсем различно от работната заплата, регулира се от напълно различни принципи и не е пропорционална на количеството, трудността или умението на този предполагаем труд по контрола и управлението. Тя се регулира изцяло от стойността на прилагания капитал и е по-голяма или по-малка съобразно с размера на този капитал. Да предположим например, че на дадено място, където обичайната годишна печалба от промишления капитал е 10%, има две различни манифактури, във всяка от които са заети 20 работници по 15 ф. ст.² годишно, или при разход 300 ф. ст. годишно във всяка манифактура. Да предположим също, че суровините, обработвани годишно в една манифактура, струват само 700 ф. ст., докато по-качествените суровини в друга манифактура струват 7000 ф. ст. В такъв случай капиталът, прилаган годишно в първата манифактура, ще възлиза само на 1000 ф. ст., докато прилаганият във втората манифактура капитал ще възлиза на 7300 ф. ст. Следователно при норма 10% собственикът на първата манифактура ще очаква годишна печалба само около 100 ф. ст., докато собственикът на втората ще очаква печалба около 730 ф. ст. Но макар печалбите им да са толкова различни, техният труд по контрола и управлението може да бъде съвсем или приблизително еднакъв. В много големи предприятия почти целият труд от този вид е поверен на управител. Работната му заплата изразява всъщност стойността на неговия труд по контрола и управлението. Макар при определянето ѝ да се вземат обикновено под внимание не само неговият труд и умение, но и доверието, което му се оказва, тя никога не се намира в установено съотношение с капитала, с чието управление той е натоварен. А собственикът на този капитал, макар по този начин да е освободен от почти всякакъв труд, все пак очаква печалбата му да се намира в установено съотношение с неговия капитал. Следователно печалбата от капитала е съставна част от цената на

² Фунт стерлинг – парична единица в Англия през XVIII век (бел. състав.)

стоките; но тази част е съвсем различна от работната заплата и се регулира от свършено други принципи.

При това положение на нещата целият продукт на труда невинаги принадлежи на работника. В повечето случаи той трябва да го дели със собственика на капитала, който прилага неговия труд. Така също и количеството труд, което се прилага обикновено за придобиването или производството на дадена стока, не е единственото обстоятелство, регулиращо количеството труд, което обикновено може да се купи, получи в разпореждане или размени срещу нея. Очевидно допълнително количество се полага за печалбата от капитала, който е авансирал работната заплата и е доставил суровините за този труд.

След като цялата земя на една страна стане частна собственост, земевладелците като всички други хора се стремят да жънат там, където не са сели, и да искат рента дори за естествените ѝ продукти. Дървата на гората, тревата на полето и всички естествени плодове на земята, които по времето, когато тя е била обща, са стрували на работника само труда да ги събере, получават дори за него допълнителна цена, наложена върху тях. Той трябва да плаща за разрешението да ги събере и трябва да дава на земевладелеца част от онова, което неговият труд събира или произвежда. Тази част, или – което се свежда до същото – цената на тази част, образува поземлената рента, която е третата съставна част от цената на повечето стоки.

Трябва да се отбележи, че действителната стойност на различните съставни части на цената се определя от количеството труд, което може да се купи или да се получи в разпореждане с всяка от тях. Трудът определя стойността не само на онази част от цената, която се пада на работната заплата, но и на частите, които се падат на рентата и на печалбата.

Във всяко общество цената на всяка стока се свежда в последна сметка до едната или до другата, или до всички тези три части и във всяко цивилизовано общество и трите влизат повече или по-малко като съставни части в цената на повечето стоки.

Всеки, който получава своя доход от собствен източник, трябва да го придобива или от своя труд, или от своя капитал, или от своя земя. Доходът, получаван от труда, се нарича работна заплата. Доходът, извлечен от капитала от лице, което го управлява или прилага, се нарича печалба. Доходът, получаван от капитала от лице, което не го прилага само, а го взема от друг, се нарича лихва или ползване на парите. Той представлява компенсация, която заемателят плаща чрез ползването на парите. Една част от тази печалба естествено принадлежи на заемателя, който поема риска и си прави труда да прилага капитала; другата част принадлежи на заемотателя, който му дава възможност да извлече тази печалба. Лихвата винаги е производен доход, който, ако не се плаща от печалбата, получена от ползването на парите,

трябва да бъде платен от някакъв друг източник на доход, ако заемателят не е прахосник, който прави втори дълг, за да плати лихвата на първия. Доходът, който се получава изцяло от земята, се нарича рента и принадлежи на земевладелеца. Доходът на арендатора се получава отчасти от неговия труд, отчасти от неговия капитал. За него земята е само средството, което му дава възможност да получава работна заплата за своя труд и да извлича печалба от своя капитал. Всички данъци и целият основаващ се върху тях доход – всички заплати, пенсии и годишни ренти от всякакъв вид – се получават в края на краищата от един или друг от тези три първоначални източника на доход и се плащат пряко или косвено от работната заплата, печалбата от капитала или рентата от земята.

Глава VII

За естествената и пазарната цена на стоките

Във всяко общество или област съществува обичайна или средна норма както на работната заплата, така и на печалбата за всяко различно приложение на труда и капитала. Тази норма... естествено се регулира отчасти от общото състояние на обществото, от неговото богатство или бедност, от неговия напредък, застой или упадък и отчасти от специфичния характер на всяко приложение.

Във всяко общество или област съществува обичайна или средна норма на рентата, която... също се регулира отчасти от общото състояние на обществото или областта, в която е разположена земята, и отчасти от естественото или подобреното плодородие на почвата.

Тези обичайни или средни норми могат да бъдат наречени естествени норми на работната заплата, печалбата и рентата за времето и мястото, където обикновено преобладават.

Когато цената на една стока не е нито над, нито под това, което е достатъчно, за да се платят съобразно с техните естествени норми поземлената рента, работната заплата и печалбата на капитала, приложен за добиването, изготвянето и доставянето ѝ на пазара, стоката се продава за това, което може да се нарече нейна естествена цена.

Действителната цена, за която обикновено се продава една стока, се нарича нейна пазарна цена. Тя може да бъде по-висока или по-ниска от естествената ѝ цена или да съвпада точно с нея.

Пазарната цена на една стока се регулира от съотношението между количеството, което е изнесено фактически на пазара, и търсенето на онези, които са готови да платят естествената ѝ цена, т.е. цялата стойност на

рентата, труда и печалбата, които трябва да бъдат платени за изнасянето ѝ на пазара. Такива хора могат да бъдат наречени действителни купувачи, а търсенето им – действително търсене, тъй като то може да е достатъчно да осъществи изнасянето на стоката на пазара. То се различава от абсолютното търсене.

Когато количеството на една стока, изнесена на пазара, не покрива действителното търсене, всички, които са склонни да платят пълната стойност на рентата, работната заплата и печалбата, които трябва да бъдат платени, за да бъде изнесена тя на пазара, не могат да бъдат снабдени с количеството, което им е нужно. Вместо да се откажат изобщо, някои от тях ще бъдат склонни да дадат повече. Между тях веднага ще започне конкуренция и пазарната цена ще се повиши повече или по-малко над естествената цена съобразно с това, доколко размерът на недостига или богатството и разточителността на конкуриращите се засилват повече или по-малко ожесточението на конкуренцията. Сред конкуренти с еднакво богатство и еднаква склонност към разточителност един и същ недостиг на стоките предизвиква обикновено повече или по-малко ожесточена конкуренция според по-голямото или по-малко значение, което има за тях нейното придобиване. Оттук – прекомерно високата цена на предметите от първа необходимост през време на блокада на град или по време на глад.

Когато количеството на стоката, изнесена на пазара, надвишава действителното търсене, тя не може да бъде продадена без остатък на онези, които са склонни да платят цялата стойност на рентата, работната заплата и печалбата, която трябва да бъде платена, за да бъде изнесена тя на пазара. Известна част трябва да бъде продадена на онези, които са склонни да платят по-малко, и ниската цена, която те дават за нея, трябва да понижи цената на цялата стока. Пазарната цена ще падне повече или по-малко под естествената цена според това, доколко размерът на излишъка засилва повече или по-малко конкуренцията между продавачите и доколко за тях е повече или по-малко важно да пласират стоката си незабавно. Един и същ излишък във вноса на подлежащи на разваляне стоки ще предизвика много по-голяма конкуренция, отколкото във вноса на трайни стоки – например във вноса на портокали в сравнение с вноса на старо желязо.

Когато изнесеното на пазара количество е напълно достатъчно за задоволяване на действителното търсене и не го надвишава, пазарната цена, разбира се, или точно се покрива, или максимално се приближава до естествената цена. Цялото налично количество може да бъде продадено за тази цена, а не за повече. Конкуренцията между различните търговци ги кара да приемат тази цена, но не ги кара да приемат по-малко.

Количеството на всяка стока, изнесена на пазара, естествено се нагажда към действителното търсене. Всички, които прилагат своята земя, труд или

капитал, за да изнесат дадена стока на пазара, имат интерес количеството ѝ никога да не надвишава действителното търсене, а всички други хора имат интерес то никога да не пада под това търсене.

Ако в даден момент то надвишава действителното търсене, някои от съставните части на цената на стоката трябва да бъдат платени под тяхната естествена норма. Ако това е рентата, интересът на земевладелците веднага ще ги накара да изключат от обработка една част от своята земя; ако това е работната заплата или печалбата, интересът на работниците в единия случай и интересът на техните работодатели в другия ще ги накара да изключат част от своя труд или капитал от това приложение. Количеството на стоката, изнесено на пазара, скоро ще бъде достатъчно само за задоволяване на действителното търсене. Всички различни части на нейната цена ще се повишат до тяхната естествена норма, а цялата цена – до естествената ѝ цена.

Ако, напротив, изнесеното на пазара количество от една стока е в даден момент недостатъчно да покрие действителното търсене, някои от съставните части на нейната цена трябва да се повишат над тяхната естествена норма. Ако това е рентата, интересът на всички други земевладелци естествено ще ги накара да обработват повече земя за производството на тази стока; ако това е работната заплата или печалбата, интересът на всички други работници и търговци скоро ще ги накара да прилагат повече труд и капитал за изготвянето и изнасянето ѝ на пазара, количеството, изнесено на пазара, скоро ще бъде достатъчно да задоволи действителното търсене. Всички различни части на цената на стоката скоро ще паднат до тяхната естествена норма, а цялата цена – до нейната естествена цена.

Следователно естествената цена е, така да се каже, централната цена, към която постоянно гравитират цените на всички стоки. Различни случайности могат понякога да ги държат доста над нея, а понякога да ги смъкнат дори малко под нея. Но каквито и да са пречките, които не позволяват на цените да се установят в този устойчив център за по-продължително време, те постоянно се стремят към него.

Цялото количество труд, което се прилага годишно за изнасянето на една стока на пазара, естествено се нагажда по този начин към действителното търсене. То естествено се стреми винаги да изнася на пазара точно онова количество, което е достатъчно да задоволи – и не повече, отколкото да задоволи – това търсене.

Монопол, даден на отделно лице или на търговско дружество, има същото действие, както и тайна в търговията или манифактурното производство. Като поддържат постоянен недостиг на стоки на пазара и не задоволяват напълно действителното търсене, монополистите продават своите стоки много над естествената цена и увеличават своите доходи – все едно

дали те се състоят от работна заплата или печалба – значително над естествената им норма.

Монополната цена е във всички случаи най-високата цена, която може да бъде получена. Естествената цена или цената при свободна конкуренция, напротив, е най-ниската цена, която може да се получава наистина не във всички случаи, но през що-годе продължително време. Първата е във всички случаи най-високата цена, която може да бъде измъкната от купувачите или която се предполага, че те ще се съгласят да дадат; втората е най-ниската цена, която продавачите могат обикновено да получават и същевременно да продължат своята търговия.

Същата тенденция, макар и в по-малка степен, имат изключителните привилегии на корпорациите, уставът на чиракуването и всички закони, които ограничават в отделни отрасли конкурентите до по-малък брой, отколкото биха се включили иначе в тях. Те са един вид разширени монополи и често могат векове наред и в редица отрасли да държат пазарната цена на отделни стоки над естествената цена, а работната заплата за труда и печалбата от капитала, прилагани в тях, малко над естествената им норма.

Глава VIII

За работната заплата

Продуктът на труда е естественото възнаграждение за труда, или работна заплата.

В онова първобитно състояние на обществото, което предшества присвояването на земята и натрупването на капитал, целият продукт на труда принадлежи на работника. Той не трябва да го дели нито със земевладелеца, нито с работодателя.

Но това първобитно състояние на обществото, при което работникът се ползва от целия продукт на своя труд, не може да трае дълго, след като започне присвояването на земята и натрупването на капитал. Така че то приключило дълго преди да бил осъществен най-значителният напредък в производителната сила на труда и би било безполезно да се проследи по-нататък какво е щяло да бъде въздействието му върху възнаграждението на труда, или работната заплата.

Щом земята стане частна собственост, земевладелецът иска дял от почти целия продукт, който работникът може да отгледа или да събере от нея. Рентата му е първата удръжка от продукта на труда, който се прилага върху земята.

В редки случаи лицето, което обработва земята, има с какво да се издържа до прибирането на реколтата. Неговата издръжка обикновено му се

авансира от капитала на работодателя – на арендатора, който прилага труда му и който не би имал интерес да го прилага, ако не получава дял от продукта на неговия труд или ако капиталът му не се възстановява с печалба. Тази печалба е втората удръжка от продукта на труда, който се прилага върху земята.

Подобна удръжка за печалбата може да се прави от продукта на почти всеки друг труд. Във всички занаяти и манифактури повече работници се нуждаят от работодател, който да им авансира материалите за тяхната работа, тяхната работна заплата и издръжка до нейното завършване. Той получава дял от продукта на техния труд или от стойността, която този труд прибавя към материалите, върху които се прилага, и в този дял се състои неговата печалба.

Твърди се, че ние рядко слушаме за обединения на работодателите, затова пък често за обединения на работниците. Но този, който на това основание си въобразява, че работодателите рядко се обединяват, не познава нито живота, нито конкретния въпрос. Работодателите винаги и навсякъде се намират в един вид мълчаливо, но постоянно и неизменно споразумение да не повишават работната заплата на работниците над съществуващата норма. Нарушаването на това споразумение навсякъде е най-осъдително действие и води до порицаване на работодателя от неговите ближни. Наистина ние рядко слушаме за това споразумение, защото то е нормалното и, може да се каже, естествено състояние на нещата, за което изобщо не се говори. Работодателите сключват понякога и специални споразумения да понижат работната заплата дори под нейната норма. Те винаги се осъществяват при най-голямо мълчание и секретност до момента на тяхното изпълнение и ако работниците отстъпват без съпротива, както се случва понякога, макар и да им се отразяват тежко, те никога не стигат до ушите на другите хора. Но на подобни споразумения често се оказва съпротива чрез насрещно отбранително споразумение на работниците, които понякога също се обединяват по собствена инициатива, без каквото и да било предизвикателство от страна на работодателите, за повишаване цената на своя труд. Обикновено те се позовават ту на високата цена на хранителните продукти, ту на голямата печалба, която работодателите им изкарват от техния труд. Но независимо от това, дали споразуменията им имат нападателен или отбранителен характер, за тях винаги широко се говори. За да постигнат бързо решение, те винаги вдигат голям шум, а понякога прибегват до най-възмутителни насилия и безчинства. Те са отчаяни и действат с безразсъдството и безумието на отчаяни хора, които трябва или да мрат от глад, или така да сплашат своите работодатели, че да ги накарат незабавно да задоволят техните искания. В такива случаи работодателите вдигат не по-малко шум и непрекъснато зоват гръмко за помощ мировия съдия, настоявайки за стриктно приложение

на законите, издадени с толкова голяма строгост против обединенията на слугите, работниците и калфите. Така че работниците много рядко получават някаква изгода от насието на подобни шумни обединения, които отчасти поради намесата на мировия съдия, отчасти поради по-голямата непоколебимост на работодателите и отчасти поради необходимостта, която налага на повечето работници да отстъпят заради насъщния хляб, свършват обикновено само с наказването или съсипването на водачите.

Но макар че в споровете с работниците работодателите имат обикновено преимущество, съществува все пак известна норма, под която, изглежда, не може да се намали що-годе продължително време обичайната работна заплата дори и на най-низшите видове труд.

Човек трябва винаги да живее от своя труд и работната му заплата трябва да бъде достатъчна поне да го издържа. В повечето случаи тя трябва да бъде дори малко по-голяма; иначе той не би могъл да издържа семейство и расата на такива работници би изчезнала след първото поколение.

...щедротото заплащане на труда е както необходимо следствие, така и необходим симптом на нарастване на националното богатство. Оскъдната издръжка на трудещите се бедняци пък е естествен симптом за това, че нещата се намират в застои, а гладуването им – че те бързо вървят към упадък.

Щедротото възнаграждение на труда, поощрявайки размножаването на простия народ, увеличава същевременно неговото трудолюбие. Работната заплата е стимул за трудолюбие, което като всяко друго човешко качество се развива съобразно с поощрението, което получава. Обилната храна увеличава физическата сила на работника, а приятната надежда да подобри положението си и да завърши дните си в охолство и обилие го подтиква да напряга тази сила до краен предел. Затова там, където работната заплата е висока, работниците са винаги по-активни, по-прилежни и по-енергични, отколкото там, където тя е ниска – например в Англия за разлика от Шотландия; в околностите на големите градове за разлика от отдалечените селски райони.

Глава IX

За печалбата на капитала

Повишаването и намаляването на печалбата от капитала зависи от същите причини, както и повишаването и намаляването на работната заплата – именно от нарастването или намаляването на богатството на обществото; но тези причини оказват твърде различно влияние върху печалбата и работната заплата.

Нарастването на капитала, което повишава работната заплата, има тенденцията да понижава печалбата. Когато капиталите на много богати търговци се влагат в една и съща търговия, конкуренцията между тях естествено има тенденцията да понижава печалбата от техните капиталите; когато в различните отрасли на търговията на дадено общество се наблюдава подобно увеличение на капитала, същата конкуренция трябва да има същото въздействие върху всички отрасли.

В страна, притежаваща пределно количество капитал, с оглед обема на нейната промишленост и търговия във всеки отделен отрасъл ще се влага такова количество капитал, каквото допускат неговият характер и размери. Следователно конкуренцията навсякъде ще бъде възможно най-голяма, а оттук обичайната печалба – възможно най-ниска.

Глава X

За работната заплата и печалбата при различните приложения на труда и капитала

Сумата на изгодите и неизгодите на различните приложения на труда и капитала в една и съща област трябва да е или съвсем равна, или постоянно да има тенденцията да се изравнява. Ако в една и съща област дадено приложение е очевидно повече или по-малко изгодно от останалите, толкова много хора биха се устремили към него в първия случай и толкова много биха го напуснали във втория, че изгодите му скоро биха се върнали на равнището на другите приложения. Така би било поне в обществото, където нещата са оставени да следват естествения си ход, където има пълна свобода и където всеки е напълно свободен да си избира занятието, което смята за подходящо, и да го сменя всеки път, когато сметне за необходимо. Интересът на всеки човек го кара да търси изгодното и да избягва неизгодното занятие.

Наистина паричната работна заплата и печалбата навсякъде в Европа са извънредно различни при различните приложения на труда и капитала. Но тази разлика се дължи отчасти на известни обстоятелства, присъщи на отделните приложения, които действително или поне във въображението на хората компенсират малка парична изгода в едни и уравновесяват голяма изгода в други, и отчасти на европейската политика, която никъде не предоставя пълна свобода.

Ние поверяваме здравето си на лекаря; нашето състояние, а понякога живота и репутацията си – на адвоката. Подобно доверие не може да се оказва безопасно на хора с много долно или ниско обществено положение. Затова възнаграждението им трябва да е такова, че да им осигурява такъв

ранг в обществото, какъвто изисква такова важно доверие. Продължителното време и големите средства, които трябва да бъдат изразходвани за тяхното образование, съчетани с това обстоятелство, по необходимост повишават още повече цената на техния труд.

Глава XI

За поземлената рента

Рентата, разглеждана като цената за ползването на земя, е, разбира се, най-високата, която арендаторът може да си позволи да плаща при фактическото състояние на земята. Като установява условията на арендата, земевладелецът се стреми да му се остави по-голям дял от продукта от онзи, който е достатъчен да възстановява капитала, от който той набавя семената, заплаща труда и купува и поддържа добитъка и други селскостопански оръдия заедно с обичайната печалба от земеделски капитал в областта. Това очевидно е най-малкият дял, с който арендаторът може да се задоволи, без да загуби, и земевладелецът рядко иска да му остави повече. Онази част от продукта или, което е същото, онази част от неговата цена, която надхвърля този дял, земевладелецът естествено се стреми да запази за себе си като поземлена рента, която очевидно е най-високата, която арендаторът може да си позволи да плаща при фактическото състояние на земята. Наистина понякога щедростта, а по-често невежеството на земевладелеца го карат да приема малко по-малко от този дял, а понякога, макар и по-рядко, невежеството на арендатора го кара да се задължи да плаща малко повече или да се задоволява с малко по-малко от обичайната печалба от земеделски капитал в областта. Но тази част може все още да се разглежда като естествена поземлена рента или рента, срещу която естествено се желае да бъде арендувана по-голяма част от земята.

Би могло да се помисли, че поземлената рента често представлява не повече от умерена печалба или лихва от капитала, изразходван от земевладелеца за подобрения на земята. Това несъмнено може да е отчасти така в някои случаи, но само отчасти. Земевладелецът иска рента дори за земя, в която не са направени подобрения, и предполагаемата лихва или печалба от разхода за подобренията е обикновено добавка към тази първоначална рента. Освен това тези подобрения невинаги се извършват от капитала на земевладелеца, а понякога – от капитала на арендатора. Но когато арендният договор трябва да се възобнови, земевладелецът иска обикновено същото увеличение на рентата, сякаш всички подобрения са направени от неговия капитал.

Понякога той иска рента за нещо, което изобщо не се поддава на подобрения от страна на човека. Кафявите морски водорасли са вид морска трева, която, след като бъде изгорена, дава алкална сол, употребявана за производство на стъкла, сапун и за някои други цели. Те растат в някои части на Великобритания, най-вече в Шотландия, само на скали, разположени по линията на прилива и два пъти на ден са покривани от морето, за чийто продукт следователно човешкият труд нищо не допринася. Но земевладелецът, чието имение граничи с подобен бряг с кафяви водорасли, иска за него такава рента, каквата и за житните си ниви.

Морето около шотландските острови е особено богато на риба, която съставлява голяма част от препитанието на техните жители. Но за да се ползват от продукта на морето, те трябва да имат жилище на съседната земя. Рентата на земевладелица е пропорционална не на това, което арендаторът може да изкара от земята, а на това, което може да изкара както от земята, така и от морето. Тя се плаща отчасти с риба и в този край срещаме един от малкото случаи, когато рентата образува част от цената на тази стока.

Следователно поземлената рента, разглеждана като цена, която се плаща за ползването на земята, е естествено монополна цена. Тя съвсем не е пропорционална на това, което земевладелецът е изразходвал за подобрения на земята, или на това, което може да си позволи да вземе, а на това, което арендаторът може да си позволи да даде.

Само такива части от продукта на земята могат обикновено да бъдат доставени на пазара, чиято обичайна цена е достатъчна да възстанови капитала, който трябва да бъде употребен за доставянето им там, заедно с обичайната печалба. Ако обичайната цена е повече от това, превишението естествено ще отиде за поземлената рента. Ако тя не е повече, макар стоката да може да бъде доставена на пазара, тя не може да дава рента на земевладелица. Дали цената е повече от това или не, зависи от търсенето.

Има някои части от продукта на земята, чието търсене трябва винаги да бъде такова, че да осигурява по-голяма цена, отколкото е необходимо за доставянето им на пазара, а има други, чието търсене може да бъде или да не бъде такова, че да осигурява тази по-голяма цена. Първите трябва винаги да дават рента на земевладелица. Вторите понякога могат, понякога не могат да дават рента в зависимост от различни обстоятелства.

Следователно трябва да отбележим, че рентата влиза в състава на цената на стоките по различен начин в сравнение с работната заплата и печалбата. Високата или ниската работна заплата и печалба са причина за високата или ниската цена; високата или ниската рента са следствие от високата или ниската цена. Именно защото трябва да се плаща висока или ниска работна заплата и печалба, за да бъде доставена дадена стока на пазара, цената ѝ е висока или ниска, но именно защото ѝ е висока или ниска – доста повече,

много малко повече или не повече – от това, което е достатъчно да плаща тази заплата и печалба, тя дава висока рента, ниска рента или изобщо не дава рента.

Заклучение

Ще завърша тази твърде дълга глава, като изтъкна, че всеки напредък на обществото има тенденцията да повишава пряко или косвено действителната рента от земята, да увеличава действителното богатство на земевладелеца, способността му да купува труда или продукта на труда на други хора.

Разпространението на подобренията на земята и нейната обработка има тенденцията да повишава рентата пряко. Делът на земевладелеца от продукта по необходимост се увеличава с увеличаването на продукта.

Това повишение на действителната цена на тези части от суровия продукт на земята, което първо е следствие на разширените подобрения и обработка на земята, а след това причина за по-нататъшното им разширение, повишението на цената на добитъка например, има тенденцията да повишава рентата от земята пряко и в още по-голяма степен. Не само действителната стойност на дела на земевладелеца, действителното му разпореждане с труда на други хора се повишава с действителната стойност на продукта, но съотношението на неговия дял към целия продукт расте с нея. Добиването на продукта след повишаването на действителната му цена не изисква повече труд отпреди. Следователно по-малък дял от него ще бъде достатъчен да възстанови с обичайната печалба капитала, който прилага този труд. Оттук по-голям дял от него принадлежи на земевладелеца.

Всички тези подобрения в производителната сила на труда, които имат тенденцията пряко да понижават действителната цена на манифактурните изделия, имат тенденцията да повишават косвено действителната рента от земята. Земевладелецът разменя онази част от своя суров продукт, която надвишава собственото му потребление или, което се свежда до същото, цената на тази негова част срещу манифактурни изделия. Всичко, което понижава действителната цена на манифактурните изделия, повишава действителната цена на суровия продукт. По този начин едно и също количество от този продукт става еквивалентно на по-голямо количество манифактурни изделия и земевладелецът получава възможност да купува по-голямо количество удобства, украшения или луксозни предмети от онова, което му е нужно.

Всяка увеличение на действителното богатство на обществото, всяко увеличение на количеството полезен труд, приложен в него, има тенден-

цията да повишава косвено действителната рента от земята. Известен дял от този труд се пада, разбира се, на земята. По-голям брой хора и добитък са заети в нейната обработка, продуктът расте с нарастването на капитала, който се прилага по този начин за неговото отглеждане, и рентата расте с продукта.

Противоположните явления – занемаряването на обработката и подобренията, падането на действителната цена на която и да било част от суровия продукт на земята, повишаването на действителната цена на манифактурните изделия вследствие на упадък на манифактурите и занаятите, намалението на действителното богатство на обществото – всичко има тенденция да понижава действителната рента от земята, да намалява действителното богатство на земевладелеца и да ограничава способността му да купува труда или продукта на труда на други хора.

Целият годишен продукт на земята и труда на всяка страна или – което се свежда до същото – цялата цена на този годишен продукт естествено се разпада, както вече отбелязахме, на три части: рентата от земята, работната заплата и печалбата от капитала, и образува дохода на три различни класи на народа: онези, които живеят от рента, онези, които живеят от работна заплата, и онези, които живеят от печалбата на капитала. Те са трите големи, първични съставни класи на всяко цивилизовано общество, от чийто доход се извлича в последна сметка доходът на всяка друга класа.

От казаното току-що се вижда, че интересите на първата от тези три големи класи са тясно и неразривно свързани с целокупните интереси на обществото. Всичко, което благоприятства или вреди на интересите на тази класа, по необходимост благоприятства или вреди на обществото. Когато обществото обсъжда разпоредби относно търговията или политиката, собствениците на земята никога не могат да го заблудят с цел да облагоденстват интересите на собствената си класа, ако, разбира се, познават що-годе тези интереси. Всъщност те много рядко ги познават що-годе. Те са единствената от трите класи, чийто доход не им коства нито труд, нито усилия, а им идва, така да се каже, от само себе си и независимо от какъвто и да било план или проект от тяхна страна. Това безделие, което е естествено следствие на тяхното охолно и обезпечено положение, ги прави прекалено често не само невежи, но и неспособни за онази умствена дейност, която е необходима, за да се предвиждат и схващат последиците на дадена публична разпоредба.

Интересите на втората класа – класата на онези, които живеят от работната заплата, са също тясно свързани с интересите на обществото, както и с интересите на първата. Ние вече показахме, че работната заплата никога не е толкова висока, както тогава, когато търсенето на труд непрекъснато расте или когато количеството на прилагания труд се увеличава значително

всяка година. Когато това действително богатство на обществото си остава неизменно, работната заплата на работника скоро намалява до равнище, което едва му дава възможност да гледа семейство или да продължава рода на работниците. Когато обществото е в упадък, тя пада дори под това равнище. Класата на собствениците може да печели повече от процъфтяването на обществото, отколкото класата на работниците, обаче никоя друга класа не страда така жестоко от неговия упадък. Но макар интересите на работника да са тясно свързани с интересите на обществото, той е неспособен да разбере тези интереси и да схване връзката им със собствените му интереси. Условието на неговия живот не му оставят време да получи необходимата информация, а образованието и навиците му са обикновено такива, че го правят негоден да преценява, дори да е напълно информиран. Затова в публичните обсъждания гласът му се чува слабо и се зачита по-малко освен в някои специални случаи, когато протестът му е енергичен, подбуден и поддържан от работодателите, но не за неговите, а за собствените им специфични цели.

Неговите работодатели образуват третата класа – класата на онези, които живеят от печалбата на капитала. Именно капиталът се прилага заради печалбата, привеждайки в движение по-голямата част от полезния труд на всяко общество. Плановите и проектите на притежателите на капитал регулират и направляват всички най-важни приложения на труда, а печалбата е крайната цел на всички планове и проекти. Но нормата на печалбата не се повишава подобно на рентата и работната заплата с процъфтяването на обществото и не пада с неговия упадък. Напротив, тя поначало е ниска в богати страни и висока в бедни страни и е винаги най-висока в страни, които вървят най-бързо към разорение. Поради това интересите на тази трета класа не са така свързани с целокупните интереси на обществото, както интересите на другите две класи. Търговците и собствениците на манифактури от тази класа са двете категории хора, които обикновено прилагат най-големите капитали и които благодарение на богатството си се ползват с най-голямо уважение в обществото. Тъй като през целия си живот са заети с планове и проекти, те често са по-проницателни от повечето земевладелци. Но тъй като мислите им обикновено са погълнати по-скоро от интересите на специфичната им делова дейност, отколкото от интересите на обществото, тяхното мнение, дори когато е дадено най-безпристрастно (което не е ставало във всички случаи), се основава много повече на собствените им интереси, отколкото на интересите на обществото. Превъзходството им над земевладелеца се състои не толкова в това, че познават обществените интереси, колкото в това, че познават собствените си интереси по-добре, отколкото земевладелците – своите. Именно благодарение на това по-добро познаване на своите интереси те често са използвали великодушното на

земевладелеца и са го убеждавали да пожертва собствените си интереси и интересите на обществото с твърде простия, но честен довод, че техните интереси, а не неговите, съвпадат с интересите на обществото. Но интересите на представителите на даден отрасъл на търговията или промишлеността винаги се различават в известно отношение от интересите на обществото и дори са противоположни на тях. Интересите на търговците се състоят винаги в това да разширяват пазара и да ограничават конкуренцията. Разширяването на пазара може често да отговаря на интересите на обществото, но ограничаването на конкуренцията трябва винаги да е в разрез с тях и може само да дава на търговците възможност, като увеличават печалбата си над нормалното ѝ равнище, да събират в своя полза един абсурден данък от останалите си съграждани. Всеки нов закон или наредба относно търговията, които се предлагат от тази класа, трябва винаги да се посрещат с голяма предпазливост и да се приемат само след дълго и грижливо проучване с не само най-щателно, но и най-подозрително внимание. Те изхождат от една класа, чиито интереси никога не съвпадат напълно с интересите на обществото, класа, която обикновено е заинтересована да заблуждава и дори да потиска обществото и която действително в много случаи го е заблуждавала и потискала.

БОГАТСТВОТО НА НАРОДИТЕ. ИЗСЛЕДВАНЕ НА НЕГОВАТА ПРИРОДА И ПРИЧИНИ¹ (избрани текстове – част 2)²

1776 г.

Книга II

За природата, натрупването и приложението на капитала

Увод

В онова примитивно състояние на обществото, при което няма разделение на труда, рядко се извършва размяна и всеки си набавя всичко сам. Не е нужно предварително да се натрупва или складира запас, за да се осъществява стопанската дейност на обществото. Всеки човек се старее да задоволява със собствения си труд случайните си потребности с тяхното възникване. Когато е гладен, той отива в гората на лов, когато дрехата му се износи, той се облича с кожата на първото голямо животно, което успее да убие, а когато колибата му почва да се руши, я поправя, както може, с дърветата и чимовите, които са най-близо до нея.

Но когато разделението на труда е въведено напълно, продуктът на собствения труд на човека може да задоволява само малка част от неговите потребности. Далеч по-голямата част от тях се задоволяват с продукта на труда на други хора, който той купува с продукта, или – което е същото – с цената на продукта на собствения си труд. Но тази покупка може да бъде осъществена едва когато продуктът на собствения му труд е не само завър-

¹ Подборът на текстовете е направен от к.ик.н. ст.н.с. Атанас Леонидов по книгата на: *Адам Смит. Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини.* С., 1983.

² Текстовете са публикувани в сп. *Икономическа мисъл* (Смит, А. Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини (избрани текстове – част 2), *Икономическа мисъл*, 11/1990, 49–62).

шен, но и продаден. Следователно някъде трябва да бъде натрупан запас от стоки от различен вид, достатъчен да го изхранва и да го снабдява с необходимите за работата му материали и оръдия поне до момента, когато могат да бъдат осъществени тези две неща. Един тъкач не може да се заеме изцяло със специфичната си работа, ако предварително не е натрупал някъде било в негово собствено владение, било във владение на някое друго лице един запас, достатъчен да го изхранва и снабдява с материалите и оръдията на неговата работа, докато не само завърши, но и продаде своя плат. Това натрупване очевидно трябва да предхожда прилагането на неговия труд толкова дълго време в такова специфично занятие.

Тъй като натрупването на запас трябва поради самото естество на работата да предхожда разделението на труда, все по-голямото разделение на труда е възможно само пропорционално на все по-голямо предварително натрупване на запас. Количеството материали, което един и същ брой хора могат да преработят, расте в много по-голяма пропорция от растящото разделение на труда и тъй като операциите на всеки работник стават постепенно все по-прости, изобретяват се различни нови машини, които да облекчат и съкратят тези операции. Следователно, тъй като разделението на труда се усъвършенства, за да се дава постоянна заетост на еднакъв брой работници, необходимо е предварително да бъде натрупан еднакъв запас от продоволствие и по-голям запас от материали и оръдия, отколкото би било нужно при едно примитивно състояние на нещата. Но броят на работниците във всеки отрасъл обикновено расте с разделението на труда в този отрасъл и по-скоро, именно увеличението на техния брой им позволява да се класифицират и подразделят по този начин.

Както натрупването на запас е предварително условие за постигането на това голямо увеличение на производителната сила на труда, така то естествено води и до това увеличение. Лицето, което прилага своя запас, за да издържа труд, по необходимост желае да го прилага така, че да произвежда колкото е възможно по-голямо количество изделия. Затова то се стреми да установи сред своите работници най-подходящото разделение на труда и да ги снабди с най-добрите машини, които може да изобрети или да купи. Възможностите му в тези две отношения са обикновено пропорционални на размерите на неговия запас или на броя на хората, чийто труд може да прилага. Следователно не само количеството труд във всяка страна расте с нарастването на запаса, който го прилага, но вследствие на това нараства и същото количество труд произвежда далеч по-голямо количество изделия (...)

Глава II

За парите, разглеждани като особена разновидност на общия запас на обществото, или за разходите за поддържане на националния капитал

...Брутният доход на всички жители на една голяма страна включва съвкупния годишен продукт на тяхната земя и труд. Чистият доход обхваща това, което остава, след като приспадат разходите за поддържане, първо, на техния основен и, второ, на техния оборотен капитал, т.е. онова, което те могат, без да посягат на своя капитал, да включат в своя запас, предназначен за непосредствено потребление, или да изразходват за своята прехрана, удобства и развлечения. Действителното им богатство също е пропорционално не на брутния, а на частния им доход (...)

...парите, голямото колело на обръщението, голямото средство на търговията, макар и подобно на всички други оръдия за производство да образуват част – и то много ценна – от капитала, не образуват каквато и да било част от дохода на обществото, на което те принадлежат. И макар че металческите монети, от които се състоят, разпределят в хода на годишното си обръщение между всички хора следващите им се доходи, те самите не образуват част от този доход (...)

Глава III

За натрупването на капитал или за производителния и непроизводителния труд

Един вид труд увеличава стойността на предмета, върху който той се прилага, а друг вид няма такова действие. Първият, тъй като произвежда стойност, може да бъде наречен производителен, а вторият – непроизводителен труд. Така трудът на един манифактурен работник обикновено прибавя към стойността на суровите материали, които преработва, стойността на собствената си издръжка и на печалбата на своя господар. Трудът на един слуга, напротив, не увеличава стойността на нищо. Макар манифактуристът да авансира работната заплата на своя работник, последният не му струва всъщност никакви разходи, тъй като стойността на тази работна заплата обикновено му се възстановява заедно с печалба в увеличената стойност на предмета, върху който е приложен неговият труд. Напротив, издръжката на слугата никога не се възстановява. Един човек забогатява, ако прилага труд на множество манифактурни работници; той обеднява, ако издържа множество слуги.

Трудът на слугите обаче има стойност и заслужава възнаграждение, както и трудът на манифактурния работник. Но трудът на манифактурния работник се фиксира и реализира в определен предмет или стока, която може да бъде продадена и която трае известно време след завършването на този труд. Известно количество труд се слага, така да се каже, настрана и се складира, за да бъде използвано, ако стане нужда, при някой друг случай. Този предмет, или – което е същото – цената на този предмет, може след това, ако стане нужда, да приведе в движение количество труд, равно на количеството, което първоначално го е произвело. Напротив, трудът на слугата не се фиксира, нито реализира в даден предмет или стока, която може да бъде продадена. Услугите му обикновено изчезват в самия момент, когато се оказват, и рядко оставят след себе си някаква следа или стойност, срещу която може по-късно да се осигури равно количество услуги.

Трудът на някои от най-уважаваните съсловия на обществото подобно на труда на слугите не произвежда никаква стойност и не се фиксира, нито реализира в някакъв траен предмет или годна за продажба стока, която остава след завършването на този труд и срещу която да може по-късно да се осигури равно количество труд. Например суверенът с всички съдии и офицери, които му служат, цялата армия и флотът са непроеизводителни работници. Те са слуги на обществото и се издържат с част от годишния продукт на труда на други хора. Тяхната работа, колкото и почетна, полезна или необходима да е тя, не произвежда нищо, срещу което да може по-късно да се осигури равно количество услуги (...)

Макар целият годишен продукт на земята и труда на всяка страна несъмнено да е предназначен в края на краищата да задоволява потреблението на нейните жители и да им осигурява доход, все пак, когато излиза отначало от земята или от ръцете на производителните работници, той естествено се дели на две части. Едната от тях – и често най-голямата – е предназначена на първо място да възстанови капитала или да възобнови хранителните продукти, суровите материали и готовите изделия, които са били взети от капитала. Другата е предназначена да образува доход било на собственика на капитала като печалба от неговия капитал, било на някое друго лице като рента от неговата земя...

...сътношението между капитал и доход регулира, изглежда, навсякъде съотношението между трудолюбие и безделие. Където преобладава капиталът, господства трудолюбието. Където преобладава доходът, господства безделието. Така че всяко увеличение или намаление на капитала естествено има тенденцията да увеличава или намалява действителното количество труд, броя на производителните работници, а оттук и разменната стойност на годишния продукт на земята и труда на страната, действителното богатство и доход на всичките ѝ жители.

Капиталите нарастват в резултат на пестеливост и намаляват вследствие на прахосничество и разпуснатост.

Всичко, което едно лице спестява от своя доход, то добавя към своя капитал и или го използва само за издържане на допълнителен брой производителни работници, или дава възможност на друго лице да прави същото, като му заема срещу лихва, т.е. срещу дял от печалбата. Както капиталът на отделното лице може да бъде увеличен само с това, което то спестява от годишния си доход или от годишната си печалба, така и капиталът на обществото, който е идентичен с капитала на всички отделни лица, които го образуват, може да бъде увеличен само по същия начин.

Пестеливостта, а не трудът, е непосредствената причина за нарастване на капитала. Наистина трудът осигурява това, което пестеливостта натрупва. Но каквото и да създаде трудът, капиталът никога не би нараснал, ако пестеливостта не спестяваше и не натрупваше.

Като увеличава фонда, предназначен за издръжката на производителните работници, пестеливостта има тенденцията да увеличава броя на онези работници, чийто труд увеличава стойността на обекта, върху който той се прилага. Следователно тя има тенденцията да увеличава разменната стойност на годишния продукт на земята и труда на страната. Тя привежда в движение допълнително количество труд, което придава допълнителна стойност на годишния продукт (...)

Що се отнася до разточителността, към разходи подтиква страстта към наслада в момента, която, макар и понякога силна и трудно преодолима, е обикновено краткотрайна и непостоянна. Напротив, към пестеливост ни подтиква желанието ни да подобрим положението си, желание, което, макар и обикновено спокойно и трезво, ни съпътства от раждането до гроба. През целия живот на човека едва ли има може би и един момент, в който той да е толкова напълно и съвършено доволен от положението си, че да не желае да го промени или подобри по някакъв начин. Повечето хора възнамеряват и желаят да подобрят положението си, като увеличават имуществото си. Това е най-широко разпространеното и най-близкото до ума средство; а най-надеждният начин да увеличат състоянието си е да спестяват и натрупват известна част от онова, което придобиват било редовно всяка година, било при някои изключителни случаи. Така че, макар и стремежът към разходи да преобладава в почти всички хора, в някои случаи и в някои хора в почти всички случаи все пак в повечето хора, ако вземем едно връз друго целия ход на техния живот, стремеж към пестеливост, изглежда, не само преобладава, но и преобладава твърде значително.

Що се отнася до неразумното поведение, броят на разумните и успешните начинания навсякъде е много голям от броя на неразумните и неуспешните. При всички наши оплаквания от честите фалити нещастниците,

които изпадат в тази беда, образуват само нишожна част от общия брой на хората, заети с търговия и всякакъв друг вид делова дейност – може би не много повече от един на хиляда. Фалитът е може би най-голямото и най-унизителното бедствие, което може да сполети един невинен човек. Затова повечето хора достатъчно се стремят да го избегнат. Наистина някои не успяват, така като не могат да избегнат бесилката.

Големите нации никога не обедняват вследствие на разточителността и неразумното поведение на частни лица, но някога обедняват от разточителността и неразумните действия на държавната власт (...)

Книга III

За различния напредък към богатството на различните народи

Глава I

За естествения напредък към богатството

Главната търговия във всяко цивилизовано общество се осъществява между жителите на града и жителите на селото. Тя се състои в размяна на суров продукт срещу промишлени изделия било непосредствено, било посредством пари или някакъв вид книжни знаци, които представляват пари. Селото снабдява града със средства за живот и материали за промишлеността. Градът плаща за това снабдяване, като праща обратно една част от промишлените изделия на жителите на селото. Градът, в който не се осъществява и не може да се осъществява каквото и да било възпроизводство на средства за живот, получава всъщност цялото си богатство и всички средства за живот от селото. Но поради това не трябва да смятаме, че изгодата за града е загуба за селото. Изгодите им са взаимни и реципрочни и разделението на труда в този, както и във всички други случаи е изгодно за различните лица, заети в различните занятия, на които той се подразделя. Жителите на селото купуват от града по-голямо количество промишлени изделия с продукта на много по-малко количество техен собствен труд, отколкото би трябвало да употребят, ако биха се опитали да ги изготвят сами. Градът осигурява пазар за излишния продукт на селото, т.е. на онова, което надвишава потреблението на земеделците, и именно там жителите на селото го разменят срещу нещо друго, което те търсят. Колкото по-големи са броят и доходите на жителите на града, толкова по-широк е пазарът, който той осигурява на жителите на селото, и колкото по-широк е този пазар, толкова по-изгодно е това винаги за голям брой хора (...)

Книга IV

За системите на политическата икономия

Увод

Политическата икономия, разглеждана като клон на знанието на един държавник или законодател, си поставя две различни цели: първо, да осигури на народа обилен доход или средства за съществуване или всъщност да го постави в положението да си осигури такъв доход или средства за съществуване; второ, да доставя на държавата или общността доход, достатъчен за обществените служби. Тя си поставя за цел обогатяването както на народа, така и на суверена.

Различното нарастване на богатството в различни периоди и у различни народи е довело до две различни системи на политическата икономия, които се отнасят до обогатяването на народа. Едната може да бъде наречена търговска, другата земеделска (...)

Глава I

За принципа на търговската, или меркантилната, система

Че богатството се състои от пари и злато, е разпространен възглед, който естествено произтича от двойната функция на парите като средство за размяна и като мерило на стойността. Тъй като парите са средство за размяна, когато имаме пари, ние можем по-лесно да си доставим това, което ни е нужно, отколкото чрез която и да било друга стока. Ние винаги установяваме, че главното е да получим пари. Имаме ли ги, не е трудно да си купим по-нататък всичко. Тъй като парите са мерило на стойността, ние оценяваме стойността на всички други стоки с количеството пари, срещу което те се разменят. За богат човек казваме, че струва много пари, а за беден, че струва малко пари. За пестелив човек, т.е. такъв, който се стреми да забогатее, се казва, че обича парите, а за лекомислен, щедър или разточителен човек се казва, че е равнодушен към тях. Да забогатеееш – значи да направиш пари; с една дума, в обикновения език богатство и пари се смятат във всяко отношение за синоними.

За богата страна, както и за богат човек, се смята онази, която има пари в изобилие, и натрупването на злато и сребро в дадена страна се смята за най-краткия път за нейното обогатяване. Известно време след откриването на Америка първото, за което испанците питали, когато слизали на непо-

знат бряг, обикновено било дали наоколо може да се намери злато или сребро. В зависимост от получените сведения те решавали дали си заслужава да се създаде там колония, или да се завоюва страната. Плано Карпино, моряк, когото кралят на Франция изпратил като посланик при един от синовете на прочутия Чингис хан, казва, че татарите често го питали дали във френското кралство има много овце и волове. Въпросът им преследвал същата цел, както и въпросът на испанците. Те искали да знаят дали страната е достатъчно богата, за да има смисъл да я завоюват. У татарите, както и у другите пастирски народи, които обикновено не познават употребата на пари, добитъкът е средство за размяна и мерило на стойността. Затова според тях богатството се състояло в добитък, както според испанците се състояло в злато и сребро. От двата възгледа може би татарският бил най-близо до истината (...)

Заглавието на книгата на Мън – „Богатството на Англия във външната търговия“ – стана основната максима на политическата икономия не само в Англия, но и във всички други търговски страни. На вътрешната, или отечествената, търговия – най-важната от всички, при която еднакво голям капитал дава най-големия доход и създава максимална заетост на населението на страната, – се гледаше само като на нещо спомагателно по отношение на външната търговия. Твърдеше се, че тя нито докарва пари в страната, нито изкарва пари от нея. Така че чрез нея страната не можела да стане нито по-богата, нито по-бедна, освен доколкото нейният разцвет или упадък могат косвено да влияят върху състоянието на външната търговия.

Страна, която няма свои мини, трябва несъмнено да получава своето злато и сребро от чужди страни, така както страна, която няма свои лозя, трябва да получава своите вина. Но не е необходимо, изглежда, правителството да обръща повече внимание на едната, отколкото на другата задача. Страна, която има с какво да купува вино, винаги ще получи виното, от което се нуждае; и страна, която има с какво да купува злато и сребро, никога няма да изпитва недостиг от тези метали. Като всички други стоки те могат да се купуват на определена цена и както те са цената на всички други стоки, така всички други стоки са цената на тези метали. Можем с абсолютна сигурност да разчитаме, че свободата на търговията без всякаква грижа от страна на правителството винаги ще ни снабди с виното, от което се нуждаем; и със същата сигурност можем да разчитаме, че тя винаги ще ни достави всичкото злато и сребро, което можем да купим и да използваме за обращението на нашите стоки или за други цели (...)

Когато внесено в една страна количество злато и сребро надвишава действителното търсене, никаква бдителност на правителството не може да предотврати техния износ. Всички варварски закони на Испания и Португалия не са в състояние да задържат тяхното злато и сребро в страната (...)

Но най-разпространеното оплакване е от недостига на пари. Пари, както и вино, трябва винаги да са оскъдни у онези, които нямат нито средства да си купят, нито кредит, за да вземат назаем. Онези, които имат и средства, и кредит, рядко ще изпитват недостиг било от парите, било от виното, от което се нуждаят (...)

Прекалено смешно би било да се доказва сериозно, че богатството не се състои в пари, или в злато и сребро, а в това, с което се купуват пари и което има стойност само заради това купуване. Без съмнение парите винаги образуват част от националния капитал; но вече показахме, че те образуват обикновено само малка част и винаги най-рентабилната част от него (...)

Глава II

За ограничаване вноса от чужди страни на такива стоки, които могат да се произвеждат в страната

Всеки човек постоянно се старее да намери най-изгодното приложение на капитала, с който може да се разпорежда. Той има предвид всъщност собствената си изгода, а не изгодата на обществото. Но оценката на собствената му изгода естествено или по-скоро по необходимост го води към това, да предпочете онова приложение на капитала, което е най-изгодно за обществото... тъй като всеки индивид се старее, доколкото може, да прилага своя капитал за поддържане на местната производителна дейност и да направлява тази дейност така, че продуктът ѝ да има най-голяма стойност, той по необходимост работи с цел да направи годишния доход на обществото толкова голям, колкото му е възможно. Наистина той обикновено нито се стреми да съдейства за общото благо, нито знае до каква степен съдейства за тази цел. Предпочитайки местната производителна дейност пред чуждестранната, той има предвид само собствената си сигурност и като направлява тази дейност така, че продуктът ѝ да има максимална стойност, той има предвид само собствената си изгода и в този, както и в много други случаи, бива насочван от невидима ръка да съдейства за една цел, която съвсем не влиза в неговите намерения. И за обществото невинаги е беда, че тази цел не е влязла в намеренията му. Преследвайки собствения си интерес, той често съдейства за интереса на обществото по-ефикасно, отколкото когато възнамерява действително да съдейства за тази цел. Никога не съм виждал да са сторили много добро онези, които са си давали вид, че търгуват за всеобщото благо. Това е фактически само поза, която не се наблюдава често сред търговците, и не са нужни много думи, за да бъдат те убедени да се откажат от нея (...)

Това, което е разумно във воденето на домакинството на едно отделно семейство, едва ли може да бъде глупаво във воденето на стопанството на голямо кралство (...)

Да се очаква пълното възстановяване на свободата на търговията на Великобритания е, разбира се, също тъй глупаво, както да се очаква в нея да бъдат установени някой ден една Океания или Утопия. За това непреодолимо пречат не само предубежденията на обществото, но и – което е далеч по-непреодолимо – частните интереси на много отделни лица. Ако офицерите от армията се противопоставяха също тъй усърдно и единодушно на всяко намаление на броя на войските, както манифактуристите се опълчват срещу всеки закон, който би могъл да увеличи броя на техните конкуренти на вътрешния пазар, ако офицерите въодушевяваха своите войници така, както манифактуристите подстрекават своите работници, да се нахвърлят с насилия и ругатни срещу всички, които предлагат подобна разпоредба, всеки опит да се намали армията би бил също тъй опасен, както е станал сега опасен всеки опит да се ограничи по някакъв начин монополът, който нашите манифактуристи са получили в ущърб на нашите интереси. Този монопол така е увеличил броя на някоя и друга пасмина от тях, че подобно на прекомерно разраснала се армия те са станали страшни за правителството и в много случаи плашат законодателната власт (...)

Глава III

За изключителните ограничения на вноса на почти всички видове стоки от страни, търговският баланс с които се смята за неблагоприятен

Раздел II

Неразумността на тези извънредни ограничения по силата на други принципи

В предишния раздел на тази глава се опитах да покажа колко излишно дори съгласно принципите на търговската система е да се налагат извънредни ограничения върху вноса на стоки от онези страни, търговският баланс с които се смята за неблагоприятен.

Но нищо не може да бъде по-глупаво от цялото това учение за търговския баланс, върху което се основават не само тези ограничения, но и почти всички други мерки, регулиращи търговията. Това учение приема, че от две места, които търгуват помежду си, никое не губи, нито печели, ако балансът е равен, но че ако той макар и малко се наклони към едната страна, една-

та от тях губи, а другата печели пропорционално на неговото отклонение от точното равновесие. И двете предположения са погрешни. Търговия, която се формира с премии и монополи, може да е и обикновено е неизгодна за страната, в интерес на която те са установени... Но търговия, която без принуда или насилие се води между две места естествено и редовно, е винаги изгодна – макар и невинаги еднакво – и за двете.

Под изгода или облага разбирам не увеличението на количеството злато и сребро, а увеличението на разменната стойност на годишния продукт на земята и труда на страната, или увеличението на годишния доход на нейните жители.

Ако балансът е равен и ако търговията между двете места се състои изобщо в размяна на произведените от тях стоки, в повечето случаи те не само печелят, но и печелят еднакво или почти еднакво; в този случай всяко от тях служи за пазар на част от излишния продукт на другото, всяко ще възстанови капитал, който е послужил за производството и подготвянето на тази част от излишния продукт и който им е осигурил доход и средства за съществуване (...)

Няма никакво съмнение, че именно духът на монопола първоначално е изобретил и разпространил това учение; тези, които първи го излагаха, съвсем не бяха тъй глупави, както онези, които вярваха в него. Във всяка страна интересът на голямата маса на народа винаги е и трябва да бъде да купува това, което е необходимо, от онези, които продават най-евтино. Това е толкова очевидно, че е смешно да се опитвам да го доказвам, и то никога не би било поставяно под съмнение, ако користната софистика на търговците и промишленците не е объркала здравия човешки разум. Техният интерес в това отношение е диаметрално противоположен на интереса на голямата маса на народа. Както цеховите майстори са заинтересувани да пречат на останалите жители да използват други работници освен тях самите, така и търговците и промишленците на всяка страна са заинтересувани да си осигурят монопол на вътрешния пазар. Оттук – във Великобритания и повечето други европейски страни извънредните мита върху почти всички стоки, внасяни от чужди търговци. Оттук – високите мита и забрани на всички чужди манифактурни изделия, които могат да се конкурират с нашите. Оттук най-после – извънредните ограничения на вноса на почти всички видове стоки от онези страни, търговският баланс с които се смята за неблагоприятен, т.е. страните, срещу които националната вражда е най-силно разпалена.

Но макар богатството на една съседна нация да е опасно през време на война и в политиката, то несъмнено е изгодно в търговията. Във време на война то може да позволи на нашите неприятели да издържат по-големи флоти и армии от нашите; но в период на мир и търговия то трябва също да

им дава възможност да разменят с нас за по-голяма стойност и да бъдат по-добър пазар за непосредствения продукт на нашия труд или за това, което е купено с този продукт. Както богатият човек е по-добър клиент за трудовите хора в района от бедния, така стоят нещата и с богатия народ. Разбира се, богатият човек, който сам е манифактурист, е много опасен съсед за всички, които работят в същия бранш. Но останалите съседи, които образуват далеч преобладаващото мнозинство, печелят от добрия пазар, който разходите му им осигуряват. Те печелят дори от това, че той подбива цената на по-бедните занаятчии от същия бранш. Така и промишлениците на една богата нация несъмнено могат да бъдат много опасни съперници за промишлениците от съседните страни. Но тъкмо тази конкуренция е изгодна за голямата маса на народа, защото освен това тя печели много и от добрия пазар, който големите разходи на подобна нация ѝ осигуряват във всяко друго отношение. Частни лица, които искат да направят състояние, никога не мислят да се оттеглят в отдалечените и бедни провинции на страната, а отиват или в столицата, или в някои от големите търговски градове. Те знаят, че където е в обращение малко богатство, там не може да се изкара много; но където е в движение голямо богатство, известен дял от него може да падне и на тях. Същите максими, които ръководят здравия разум на един, десет или двадесет индивида, би трябвало да определят преценката на един, десет или двадесет милиона и да карат една цяла нация да гледа на богатството на своите съседи като на причина и повод сама да придобива богатство. Нация, която иска да забогатее чрез външна търговия, ще постигне тази цел най-сигурно тогава, когато всички съседни нации са богати, развиват производителна дейност и се занимават с търговия (...)

Глава V

За премиите за износ...

Неограничената, нестеснявана от нищо свобода на търговията с жито е не само единственото ефективно предпазно средство срещу мизерията на един глад, но и най-доброто средство срещу неудобството на едно поскъпване, защото неудобствата на един действителен недостиг с нищо не мога да бъдат отстранени, а само да бъдат смекчени. Никоя търговия не заслужава повече пълното покровителство на закона и никоя не се нуждае от него толкова много, защото никоя търговия не е в такава степен обект на недоволството на народа...

Свободата на житната търговия почти навсякъде е повече или по-малко ограничена, а в много страни е стеснена от такива глупави мерки, че често

неизбежната беда на една скъпотия се превръща в ужасно бедствие на един глад. Търсенето на жито от такива страни често може да стане толкова голямо и толкова настойчиво, че една малка държава в тяхното съседство, която по същото време страда от известна скъпотия, не би могла да си позволи да ги снабдява, без да се изложи на подобно ужасно бедствие. Следователно лошата икономическа политика на една страна може да направи в известна степен опасно и неразумно за друга да въведе една икономическа политика, която иначе би била най-добрата. Неограничената свобода на износ би била далеч по-малко опасна за големи държави, защото в тях добивът е много по-голям и поради това снабдяването рядко би могло да се намали много от количеството зърнени храни, което е вероятно да бъде изнесено (...)

Житните закони могат навсякъде да бъдат сравнени със законите, които се отнасят до религията. Хората се чувстват толкова заинтересувани от това, което се отнася до препитанието им в този живот или до блаженството им в един бъдещ живот, че правителството трябва да отстъпва пред техните предразсъдъци и за да запази общественото спокойствие, да установи система, която те одобряват. Може би по тази причина толкова рядко срещаме разумна система, установена в тези две важни области (...)

Сигурността, която законите на Великобритания дават на всеки човек при ползването на плодовете на своя труд, е достатъчна да направи една страна процъфтяваща въпреки тези и двадесет други глупави мерки в областта на търговията; и тази сигурност бе засилена от революцията почти по същото време, когато бе въведена премията. Естественият стремеж на всеки човек да подобри положението си, когато е оставен да се проявява свободно и сигурно, е толкова могъщ принцип, че само той без всякакво съдействие е способен не само да води обществото към богатство и разцвет, но и да преодолее сто неуместни пречки, с които глупостта на човешките закони прекалено често го затруднява, макар че ефектът на тези пречки винаги е да ограничава повече или по-малко свободата на този принцип или да намалява неговата сигурност. Във Великобритания промишлеността е напълно сигурна и макар далеч да не е напълно свободна, е все пак толкова свободна или дори по-свободна, отколкото в която и да било друга част на Европа (...)

Глава VII

Раздел III

...монополът на колониалната търговия, изучавайки конкуренцията на другите нации и повишавайки по този начин нормата на печалбата на новия пазар и в новото приложение, отклонява изделия от стария пазар – и капи-

тал от старото приложение. Признатата цел на монопола е да си осигурява по-голям дял в колониалната търговия, отколкото бихме имали иначе. Ако при монопол нашият дял в тази търговия би станал по-голям, отколкото без монопол, не би имало причина да се установява монополът. Но всичко, което насила насочва в един отрасъл на търговията, при който плащанията са по-бавни и постъпват по-късно, отколкото в повечето други отрасли, по-голям дял от капитала на една страна, отколкото би се стекъл от само себе си в него, по необходимост прави цялото количество на издържания годишно в нея производителен труд, целия годишен продукт на нейната земя и труд по-малки, отколкото биха били иначе. Монополът намалява дохода на жителите на тази страна под равнището, което той естествено би достигнал, и по този начин ограничава способността им за натрупване. Той винаги пречи не само за това, капиталът да издържа такова голямо количество производителен труд, каквото би издържал иначе, но и да нараства толкова бързо, както би нараснал иначе, и следователно да издържа още по-голямо количество производителен труд (...)

...единствената изгода, която монополът носи на една-единствена група от хора, е в много отношения вредна за общите интереси на страната (...)

На пръв поглед несъмнено монополът на обширната търговия с Америка наистина изглежда придобивка с най-голяма стойност. На късогледото око на лекомисленото честолюбие той се представя в обърканото политическо и военно боричкане като твърде примамлива цел. Но тъкмо примамливият блясък на целта – огромните размери на търговията, прави нейния монопол вреден, т.е. води до това едно приложение на капитала, което по самата си природа е по-малко изгодно за страната от повечето други, да поглъща далеч по-голяма част от капитала на страната, отколкото би се стекла иначе в него (...)

Глава VIII

Заклучение за търговската система

Потреблението е единствената цел на всяко производство и интересите на производителя трябва да се вземат под внимание само дотолкова, доколкото могат да служат на интересите на потребителя. Тази максима е толкова очевидна, че би било глупаво да се опитваме да я доказваме. Но при търговската система интересите на потребителя почти постоянно се принасят в жертва на интересите на производителя и тази система, изглежда, смята производството, а не потреблението за крайната цел на всяка промишлена дейност и всяка търговия.

В ограниченията на вноса на всички чужди стоки, които биха могли да конкурират нашите земеделски продукти или манифактурни изделия, интересите на отечествения потребител очевидно са пожертвани пред интересите на производителя. Само в полза на последния първият се вижда принуден да носи онова повишение на цената, което този монопол почти винаги предизвиква.

Само в полза на производителя се дават премии за износа на някои от неговите изделия. Отечественият потребител е принуден да плаща, първо, данъка, който е необходим за изплащането на премията, и, второ, още по-големия данък, който е необходима последица от повишаването на цените на стоките на вътрешния пазар (...)

Не е много трудно да се каже кой е бил изобретателят на цялата тази меркантилистка система; близо до ума е, че това не са били потребителите, чиито интереси бяха съвсем пренебрегнати, а производителите, чиито интереси така грижливо бяха взети под внимание, а сред тях нашите търговци и манифактуристи, са главните ѝ архитекти. В меркантилистките разпоредби, които бяха предмет на тази глава, бяха взети под внимание най-вече интересите на нашите манифактуристи и пред тях бяха пожертвани не толкова интересите на потребителите, колкото на някои други групи производители (...)

Книга V

За дохода на владетеля или държавата

Глава I

За разходите на владетеля или държавата

Раздел I

За разходите за отбрана

Първото задължение на владетеля – закрилата на обществото от насилие и нашествие от страна на други независими общества, може да бъде изпълнено само с военна сила. Но разходите както за подготовка на тази военна сила в мирно време, така и за използването ѝ във време на война са твърде различни при различните състояния на обществото, в различните периоди на неговото развитие (...)

Раздел III

За разходите за обществени съоръжения и обществени институции

Регулираните компании във всяко отношение приличат на тъй разпространените в градовете на всички европейски страни занаятчийски корпорации и представляват един вид разширени монополи от същия вид (...)

Търговските операции на акционерна компания винаги се ръководят от управителен съвет. Наистина този съвет често е поставен в много отношения под контрола на общото събрание на акционерите. Но в по-голямата си част тези акционери рядко могат да имат претенцията да разбират нещо от работата на компанията и когато между тях не царят разногласия, те не се грижат много за това, как върви тя, а се задоволяват да получават само половингодишните или годишните дивиденди, които управителният съвет сметне за уместно да им разпреди. Това пълно освобождаване от грижи и риск свръх ограничена сума привлича в акционерните компании много хора, които в никакъв случай не биха поставили имуществото си на карта в частна търговска компания. Затова такива компании обикновено съсредоточават много по-големи капитали от онези, с които може да се похвали частна търговска компания (...)

Но тъй като директорите на подобни компании управляват по-скоро чужди пари, отколкото свои собствени, от тях не може да се очаква да ги съхраняват с такава грижовна бдителност, с каквата съдружниците в частна компания съхраняват своите. Подобно на иконома на богат човек те са склонни да смятат вниманието към дребните работи за несъвместимо с честта на своя господар и затова лесно си го спестяват. Затова в управлението на работите на такава компания трябва винаги да царят повече или по-малко небрежност и разточителство (...)

Глава II

За източниците на общите или държавните приходи на обществото

Приходите, с които трябва да се покриват не само разходите за защита на обществото и за поддържане достойнството на държавния глава, но и всички необходими разходи на правителството, за които конституцията на държавата не е предвидила специален приход, могат да се получават, първо, от някакъв фонд, който специално принадлежи на държавния глава или държавата и е независим от дохода на народа, или, второ, от дохода на народа (...)

Раздел II За данъците

Както бе вече показано в първата книга на това изследване, частният доход на отделните лица произтича в последна сметка от три различни източника: рентата, печалбата и работната заплата. Всеки данък трябва в последна сметка да се плаща от един или друг от тези три различни вида доход или от всички тях без разлика. Ще се постарая да покажа, първо, кои данъци е предвидено да падат на рентата, второ, кои – на печалбата, трето, кои – на работната заплата, и, четвърто кои – на всички тези три източника на частен доход без разлика (...)

Преди да навлезем в изследването на конкретни данъци е необходимо да започнем със следващите четири основни принципа относно данъците изобщо.

I. Поданиците на всяка държава трябва да дават своя дял за издръжката на правителството в колкото е възможно по-близко съотношение със своите възможности, т.е. съобразно с дохода, който получават под закрилата на държавата. Разходите на правителството са за отделни лица на голяма нация това, което разходите за управлението на голямо имение са за собствениците, които трябва да участват в тях съобразно със своя дял в имението. В съблюдаването или пренебрегването на този принцип се състои т.нар. равенство или неравенството на облагането. Трябва да отбележим веднъж завинаги, че всеки данък, който в последна сметка пада върху един от трите горепосочени вида доход, е по необходимост неравен, доколкото не засяга останалите два. При по-нататъшното разглеждане на различните данъци рядко ще споменавам повече този вид неравенство, а в повечето случаи ще ограничавам бележките си до онова неравенство, до което води даден данък, падащ неравномерно дори върху особения вид частен доход, върху който е наложен.

II. Данъкът, който всяко лице е длъжно да плаща, трябва да бъде твърдо определен, а не произволен. Срокът и начинът на плащане и подлежащата на плащане сума трябва да бъдат ясни и понятни за данъкоплатеца, както и за всяко друго лице. Където не е така, всеки данъкоплатец е поставен повече или по-малко във властта на бирника, който може да увеличава данъка на всеки омразен му данъкоплатец или да изтръгва чрез заплаха за такова увеличение подарък или подкуп за себе си. Неопределеността на облагането насърчава началството и благоприятства подкупността на една категория хора, които и без това не са обичани от народа, дори да не са нахални и подкупни. Твърдо определената сума, която всеки трябва да плати, е при данъчното облагане толкова важно нещо, че както показва опитът на всички народи, едно твърде очебийно неравенство, изглежда, е по-малко зло от най-малката неопределеност.

III. Всеки данък трябва да се събира по времето и начина, който е най-удобен за данъкоплатеца. Един данък върху рентата от земя или върху наема от къща, платим в срока, когато се плащат обикновено тази рента или наем, се събира по времето, когато за данъкоплатеца е най-удобно да го плати, или когато е най-вероятно да има с какво да го плати. Данъци върху такива потребителни стоки, които са луксозни предмети, се плащат в последна сметка от потребителя и обикновено по начин, който е твърде удобен за него. Той ги плаща малко по малко с купуването на стоките. Тъй като е свободен да ги купува или не, негова ще е вината, ако изпитва що-годе значително неудобство от такива данъци.

IV. Всеки данък трябва да е така замислен, че да взема или удържа от джоба на народа колкото е възможно по-малко свръх онова, което носи на държавната хазна. Един данък може да взема или удържа от джоба на народа много повече, отколкото носи на държавната хазна, по следните причини. Първо, събирането му може да изисква голям брой чиновници, чиято заплата може да поглъща по-голямата част от постъпленията от данъка и чиито изнудвания могат да представляват допълнителен данък за народа. Второ, той може да спъва труда на народа и да му пречи да го прилага в известни занятия, които могат да дават издръжка и работа на множество хора. Като принуждава хората да плащат, той намалява или може би унищожава един от фондовете, който е можел да ги постави в положение да плащат по-лесно. Трето, с конфискуването и другите наказания, които си навличат нещастниците, опитващи се да избягват плащането на данъка, той може често да ги разори и по този начин да сложи край на изгодата, която държавата би имала от приложението на техните капитали. Един неразумен данък често е голямо изкушение за контрабанда. Наказанията за контрабандата обаче трябва да се съобразяват със степента на изкушението. Противно на всички принципи на справедливостта, законът първо създава изкушението, а след това наказва онези, които се поддават на него, и обикновено утежнява наказанието според същото това обстоятелство, което несъмнено би трябвало да го смекчи, именно изкушението да се извърши престъпление. Четвърто, като излага хората на честите посещения и противните проверки на бирниците, той може да им създава много излишни безпокойства, неприятности и притеснения и макар че строго погледнато неприятностите не са разход, те сигурно са равностойни на разхода, с който всеки би бил готов да се избави от тях. По един или друг от тези четири различни начина данъците често могат да бъдат много по-обременителни за народа, отколкото изгодни за владетеля.

Очевидната справедливост и полезност на горните принципи са привличали повече или по-малко вниманието на всички народи. Всички народи са полагали усилия според своите разбираня да направят данъците

си толкова равни, толкова твърдо определени, толкова удобни за данъкоплатеца по отношение на срок и начин на плащане и съобразени с дохода, който трябва да носят на държавата, и толкова малко обременителни за народа, колкото е възможно. Следващият кратък преглед на някои от главните данъци, които са съществували в различни епохи и страни, ще покаже, че усилията на всички народи не са били еднакво успешни в това отношение (...)

БЕДАТА С АДАМ СМИТ¹

Двубоят между Адам Смит и Карл Маркс завърши. С технически нокаут в последния рунд Смит и капитализмът победиха. Сега обаче се води първенство за втора шампионска лига – състезание между различните видове капитализъм. Единият ъгъл на ринга е зает от относително свободния му потребителски тип, представяван от САЩ, а другият – от по-националистичната му разновидност, ориентирана към производителя, която се олицетворява от Германия, Япония и „малките дракони“ от Източна Азия (Корея и Тайван).

Теоретичните различия, които лежат в основата на това състезание, са изразени най-добре, от една страна, от Адам Смит, а от друга – от двамата велики пророци на активната политика на националното развитие. Това са американецът Александър Хамилтън (Alexander Hamilton) (1757–1804) и немецът Фридрих Лист (Friedrich List) (1789–1846). Дотук в областта на идеологията и академичната теория Смит води по точки. Но съществуват основания да вярваме, че той ще започне да отстъпва по средата на състезанието и особено в последните рундове. С това есе искам да обясня защо става така, без да правя обстойно изследване на Смит и сравнение с Хамилтън и Лист, а чрез внимателно вглеждане най-вече в самия Смит, в силните и слабите му интелектуални страни, в предпочитаните от него единици за анализ и най-вече – във враждебното му отношение към организациите.

I

Още от появата ѝ през 1776 г. „Богатството на народите“ е смятана за най-влиятелната книга по икономика, която някога е писана. Роналд Ко-

* Thomas K. McCraw. The Trouble with Adam Smith. – *The American Scholar*, Summer 1992, 353–373. Томас МакКро е професор по история на бизнеса в Харвардския университет. Автор е на няколко книги, вкл. и на „Пророци на регулативизма“, за която е получил наградата „Пулицър“. Редактор е на няколко други книги, между които е и „Америка срещу Япония“.

¹ Статията е публикувана в сп. *Икономическа мисъл* (МакКро, Т. К. „Бедата с Адам Смит“, *Икономическа мисъл*, 12/1993, 60–78).

аз (Ronald Coase), нобеловият лауреат по икономика за 1991 г., я нарича „труд, над който човек размишлява със страхопочитание. По остротата на анализа и по обхвата си тя превъзхожда всяка друга книга по икономика. Първенството ѝ обаче тревожи. Какво сме правили през последните 200 години?“ Джоузеф Шумпетер (Joseph Schumpeter), без да е между особено големите почитатели на Адам Смит, я описва като „най-успешната не само от всички книги по икономика, но – вероятно с изключение на Дарвиновата „Произход на видовете“ – от всички научни книги, които са излизали до ден-днешен“.

„Богатството на народите“ винаги е имала значително влияние, но разбира се, в определени моменти то е било по-силно. Когато се публикува за пръв път, книгата е била обект на голямо внимание, но не се е радвала на сензационен успех. През първите две-три десетилетия след излизането ѝ нейните силни послания за свободна търговия и минимална намеса на правителството проникват бавно в съзнанието и ежедневната реч на жителите на Великобритания и Америка. Не след дълго тя е преведена на френски, немски, испански и други езици, като по този начин влиянието на Смит се разпространява в Европа и Латинска Америка. В края на XIX и началото на XX век посланието на книгата прониква в японските, китайските и други азиатски кръгове.

На всеки петдесет години от 1776 г. насам, както отбелязва икономистът Р. Д. Колисън Блек (R. D. Collison Black), „Богатството на народите“ се чества на официална церемония. През 1826 г., 36 години след смъртта на автора, той още не е получил статута на светец. Ето защо Дейвид Рикардо (David Ricardo) и други от това поколение отхвърлят адмирациите и подлагат на критика някои от техническите грешки на Смит. От друга страна обаче, както те, така и много от политиците отдавна са прегърнали системата на Смит за „естествената свобода“ и значението ѝ за свободната търговия. През 1846 г. житните закони вече са отменени и започва ерата на свободната търговия и британската хегемония в международната икономика.

Тридесет години по-късно, през 1876 г., когато се чества 100-годишнината от излизането на книгата, както във Великобритания, така и в Америка се набляга по-силно на политическия аспект на теорията на Адам Смит, отколкото на аналитичния. Свидетели на издигането на Британия до безпрецедентен просперитет по време на режима на свободната търговия, участниците в честването са били готови да обявят Смит за пророка на политическата икономия. Икономическата теория по това време обаче е в състояние на кипещ и обърканост. Предизвикателства към класическата система се отправят от Маркс (Marx) и социалистите, а също от Леон Валрас (Léon Walras) и маржиналистите. Към края на XIX век тя попада под непрекъснатите атаки на популярните критици на индустриализма – писателите Кар-

лайл (Carlyle) и Дикенс (Dickens) във Великобритания, Виктор Юго (Victor Hugo) във Франция, Хенри Джордж (Henry George) и Хенри Демарест Лойд (Henry Demarest Lloyd) в Америка. Системата на *laissez-faire*, проповядвана от Адам Смит, се приема като свързана със застрашителната поляризация на богатството и ужасяващата нищета в резултат от индустриализацията, която като чума залива големите европейски градове.

До 150-тата годишнина на „Богатството на народите“ през 1926 г. просветеният капитализъм и зараждащата се държава на социалната сигурност и всеобщото благоденствие са довели до известно подобряване на условията на живот, макар че не са променили съществено несправедливото разпределение на богатството. Що се отнася до теоретичната основа на въпроса, възстановяването на неокласическата теория почти е завършило, а в академичните среди положението се владее от икономическата теория на Алфред Маршал (Alfred Marshall) наред с маржинализма, с който тя е тясно свързана. И отново съмненията относно Адам Смит стават актуални. За един свят, който се опитва да се възстанови след голямата световна война, достойнствата на свободната търговия и *laissez-faire* далеч не са очевидни и не се разбират от само себе си. Вероятно поради това честването през 1926 г. е най-безрадостното, макар и най-интересното от интелектуална гледна точка, в сравнение с всички останали годишнини.

Петдесет години по-късно, през 1976 г., условията са необикновено благоприятни за официално отбелязване на значението както на политиката, така и на теорията на Адам Смит. Най-сетне започва да се вижда пълната победа на капитализма над неговите съперници, дерегулирането и приватизацията са в центъра на вниманието на икономистите и политиците по целия свят, двувековната американска машина работи на пълни обороти, а Адам Смит е достигнал най-високия пиедестал. Чикагският икономист Милтън Фридман (Milton Friedman) току-що е получил Нобеловата награда. Колегата му Джордж Дж. Стигълър (George J. Stigler), не по-малко твърд застъпник на Смит, е на път да получи също Нобелова награда. „Богатството на народите“ е станала по-актуална от всеки друг момент в своята история. Евтини издания с меки корици заливат книжните лавици. Подготвя се голям проект за основно редактиране и преиздаване на всички произведения на Смит, спонсориран от Университета в Глазгоу и Оксфордското университетско издателство. През 1981 г. младите вашингтонски командоси от екипа на рейгъновата революция се движат с вратовръзки с профила на Смит. (В това, че те идентифицираха „Богатството на народите“ с принципите на рейгъномиката, имаше известна логика, но те би трябвало също да знаят, че Смит е презирал очебийния консумативизъм и фаворизирането на богатите.) С падането на социалистическите режими в Съветския съюз и Източна Европа през 1989 г. Смит е възцарен за интелектуален монарх на икономическия Олимп.

II

Всъщност Адам Смит изглежда най-вероятния от всички водачи към чистилицето на практическия свят. Той е бил (без това да е повод да се накърнява репутацията му) най-разсеяният икономист в историята на тази дисциплина. Веднъж сложил хляб и масло във врящата вода и се оплакал, че никога не е пил по-отвратителна чаша чай. Тромав и често мърморещ, той непрекъснато си говори, понякога дори на висок глас. „Неговата разсеяност беше учудваща“, пише Уолтър Бейджхот (Walter Bagehot). „По някакъв повод, когато е трябвало да се подпише под официален документ, той сложил там не собствения си подпис, а прецизна имитация на човека, подписал се преди него; в друг случай дежурен войник на пост го поздравява по военному (като изпълнал пушката в ръката си), а „Смит изумил и обидил човека, като му отвърнал на поздрава, имитирайки неговото движение – без съмнение – по много тромав начин.“

Общо взето, той представлявал лесен прицел за бъдещите си критици. Шумпетер обичал да се присмива на „спокойния и без особени събития живот“ на Смит, който той водил като „роден и отгледан професор“. Същият с удоволствие отбелязва, че разбирането на Смит за човешката природа е предопределено от факта, „че нито една жена, с изключение на майка му, никога не е играла някаква роля в живота му; в това отношение, както и в други неща, житейският блясък и страсти са били само литературни понятия за него“. Този коментар не е съвсем точен, а освен това разкрива помалко факти за Смит, отколкото за самия Шумпетер – своеволният, водещ икономист в света и прочут любовник. Смит наистина е водил безбурния живот на учен, но с домакинството му в продължение на много години се е занимавала братовчедка му Джейн Дъглас, а по време на пътуване до Франция през 60-те години на XVIII век той е завързал тайни приятелства с няколко жени, които са били цвета на парижките салони.

Смит (1723–1790) е роден и отгледан в Къркълди, шотландско градче с население около 1500 души на брега на Северно море. От Единбург го дели заливът Фърт ъф Форт. Баща му, няколко негови близки роднини и накрая самият той са били чиновници в държавните служби на Шотландия – иронично обстоятелство, като се има предвид бъдещата му репутация на „антидържавен човек“. Като дете е бил нежен и мечтателен и както пише биографът му Джон Рей (John Rae), „често е изпадал в тези състояния на разсеяност и е развил навика да си говори сам, неща, които са го съпътствали през целия му живот“. На 3-годишна възраст го открадват цигани, но скоро го връщат на майка му. „Боял се, че от него щеше да излезе лош циганин“, твърди Джон Рей в биографичното си описание. Като възрастен

Смит веднъж излиза на разходка по домашен халат и дълбоко замислен, извървява целия път до Данфърмлин на 50 мили западно от Къркълди.

След като завършва основно училище в родното си градче, на 14-годишна възраст той постъпва в Университета в Глазгоу. По време на 3-годишното си обучение там защитава магистърска титла и се увлича от философското учение на Френсис Хътчисън (Francis Hutcheson), вероятен източник на влиятелните икономически идеи на Смит за разделението на труда. След това в продължение на 6 години е стипендиант в Оксфорд, един от малчината шотландци сред стотите студенти, записани в „Бейлиол Колидж“. Малко е известно за времето, което прекарва в Оксфорд, освен – ако се съди от нещата, писани в по-късно време, – че му е било неприятно там. Не е имало нов Хътчисън, за да го вдъхновява, и той започва да смята английската университетска система за корумпирана и далеч отстъпваща на шотландската.

Смит се връща в родния си дом в Къркълди през 1746 г. Вече е на 23 години, все още е ученолюбив и непривлекателен и не изпитва никакво влечение нито към свещенически сан, нито към кариера в правото. В продължение на две години не прави нищо, или поне нищо не е регистрирано за дейността му. След това изведнъж идва предложение за изява. Видни граждани на Единбург го канят да изнесе поредица от лекции по риторика, словесна изаящност и юриспруденция. В последвалите сказки той се проявява като толкова способен учен и оратор, че през 1751 г. го избират в катедрата по логика на Университета в Глазгоу. В края на същата година той се премества в по-престижната катедра по морална философия, начело на която е бил собственият му учител, „незабравимият“ Хътчисън.

Смит остава в Глазгоу в продължение на 12 години, където чете лекциите си и пише. През 1759 г., на 36-годишна възраст, той издава първата от двете си велики книги. Това е „Теорията на нравствените чувства“ (The Theory of Moral Sentiments), която скоро го прави умерено известен във Великобритания и Европа. Приживе книгата претърпява 6 английски издания. Преди края на XVIII век се появяват три нейни превода на френски и два на немски език.

„Теорията на нравствените чувства“ е дълъг, вълнуващ трактат за човешката природа и етическите норми. Написана е на „обикновен стил“, който Смит си изгражда, и се lee толкова леко, че може да се предположи как е изглеждал първообразът ѝ – поредица от лекции за университетски първокурсници. „Тя прилича повече на рисунка, отколкото на писан текст“, пише в рецензията си Едмънт Бърк (Edmund Burke). В книгата е съчетано в приблизително равен обем това, което днес би се изучавало във Факултета по етика, психология и социология. Анализирана единица е човешкият индивид. Темата е еволюцията на структурите на морала и смесицата

от различните видове мотивации, които управляват човешкото поведение. Книгата съдържа голяма доза критика на стремежа към богатство и ненужното възхищение към „богатите и силните“, които според Смит са „голямата и най-универсалната причина за корумпирането на нашите морални чувства“. Ударението на анализа е поставено върху „съчувствието“ (това, което ние бихме нарекли „емпатия“), „себичността“ (личният интерес) и „безпристрастния зрител“ (съвестта на човека, подсилена от желанието да бъде гледан с добро око от останалите и да заслужи високото му уважение). Още първото изречение подсказва концентрираната ѝ насоченост към човешката природа и призивния ѝ тон: „Колкото и егоистично устроен може да се предположи, че е човекът, очевидно съществуват някакви принципи в неговата природа, които го карат да се интересува от щастливата съдба на останалите, чието щастие му е необходимо, макар и да не извлича нищо от него, освен удоволствието да го наблюдава.“ Книгата засяга в много по-малка степен „невидимата ръка“ на благоприятните пазарни сили, отколкото „Богатството на народите“, появила се 17 години по-късно.

Между съвременниците на Смит, които се възхищават на „Теорията на нравствените чувства“, е английският държавник Чарлз Таунсхенд (Charles Townshend), втори баща на младия дук на Буклойх (Duke of Buccleuch). Таунсхенд посещава Глазгоу наскоро след като е прочел книгата. (Винаги разсеяният Смит, който го съпровожда при посещение на местна работилница за обработка на кожи, пада във вана с воняща дъбилна течност и е трябвало да се извинява.) През 1763 г., когато дукът става на 17 години, Таунсхенд предлага на Смит да стане негов частен учител по време на проектираната тригодишна обиколка на Континента. Подобни начинания, смятани за елитарна алтернатива на университетското образование, са нещо обичайно през XVIII век. За Смит, който по това време е 40-годишен, предложението на Таунсхенд е прекалено изгодно от финансова гледна точка, за да му откаже. То му осигурява 300 лири стерлинги годишно плюс пътните разходи, а след това му дава право да получава същата сума годишно до края на живота си. Тя е двойно по-голяма от заплатата му в Университета в Глазгоу, която освен това не му гарантира никаква осигуровка след пенсиониране. Предложението е много добро; средната годишна заплата на работещите през 60-те години на XVIII век във Великобритания е 25–30 лири стерлинги.

Макар че никога не е посещавал Континента дотогава, за своето време Смит не е обикновен провинциалист. Независимо от тромавостта си и известната с печалната си слава негова разсеяност, той се движи в най-висшите интелектуални кръгове на Англия и Шотландия. Глазгоу е на две седмици път с карета от Лондон, но Смит вече е познавал (или скоро е щял да се запознае) с лорд Шелбърн (Shelburne), Едуард Гибън (Edward Gibbon), Едмънд Бърк (Edmund Burke), Джошуа Рейнолдс (Joshua Reynolds), Оливър

Голдсмит (Oliver Goldsmith) и американеца Бенджамин Франклин (Benjamin Franklin). (Струва си да се отбележи, че през 1755 г. населението на родната му Шотландия наброява само милион и четвърт жители, населението на Англия и Уелс надхвърля 6 милиона, а на североамериканските колонии, които впоследствие се превръщат в Съединените щати, е приблизително милион и половина. Това възлиза на около 9 милиона общо, в сравнение с повече от 300-милионното население на тези земи днес.) Най-близък приятел на Смит е Дейвид Хюм (David Hume), който – според мнението на някои учени – е източникът на особеная и неотслабващ интерес на Смит към свободната търговия.

Както отбелязва Бейджхот, У Адам Смит има „някаква тровава добродушност и човещина, които не само забавляват околните, но го превръщат в мил и скъп за тях човек“. Александър Карлайл (Alexander Carlyle), известен презвитериански свещеник от Единбург, пише:

„Гласът на Смит е дрезгав, произношението му – гърлено и бавно, стигащо почти до заекване... Той е най-разсеяният човек, когото съм виждал в оживена компания; устните му се движат, говори си сам и се усмихва независимо от множеството хора край себе си. Ако го събудите от състоянието му на замечаност и го помолите да обърне внимание на предмета на разговор, той се впуска незабавно в безкрайна тирада и не млъква, докато не ви разкаже всичко, което знае по въпроса, при това с невероятна философска изобретателност... но когато го прекъсват или се усъмняват в казаното, той се измъква с учудваща лекота и опровергава всичко, което е говорил преди.“

Според Джеймс Бозуел (James Boswell), който е студент на Смит в Университета в Глазгоу, д-р Джонсън (Johnson) го смята за „толкова скучен плъх, какъвто никога не е срещал през живота си“. Връщайки си комплиментата, Смит отвърща, „че отдава грубостта на Джонсън в известна степен на безумие, каквото според него той притежава“.

В началото на 1764 г. Смит и младият дук на Буклойх се намират вече в Тулуза. В продължение на няколко седмици нещата вървят монотонно и безинтересно и Смит, както споменава в писмо до Хюм, започва „да пише книга, за да се намира на работа и да му минава времето по-леко“. Оказва се, че тази книга е „Богатството на народите“, над която той упорито се труди през следващите 12 години. Светският живот в Тулуза обаче набира скорост и се завъртат шеметни поредици от покани за вечери и посещения на парижки салони.

Това, което е повече по вкуса на Смит, е обстоятелството, че компанията на Буклойх започва да се радва на неограничен достъп до френския интелектуален живот. Той се запознава с А. Р. Ж. Тюрго (A. R. J. Turgot), бъдещия финансов министър, който по това време сам пише собствения си

влиятелен трактат „Размишления върху значението и разпределението на богатството“. Смит води дълги разговори с Франсоа Кене (François Quesnay) и други водещи физиократи, чиято слава и значимост тъкмо тогава са в апогея си. Среща се и с Хелвещий (Helvetius). Посещава Волтер (Voltaire) в Женева. И което е най-важно, започва да изучава икономическата политика на френската държава, която той – подобно на някои от физиократите – намира за ирационална. Според френската данъчна система например селяните трябва да превеждат около четири пети от дохода си на правителството. Както по-късно коментира Бейджхот: „По всички икономически въпроси Франция от онова време представляваше музей, добре зареден с най-съществените грешки.“

След като прекарват почти три години във Франция, в края на 1766 г. групата на Буклойх се завръща в Лондон. В продължение на няколко месеца Смит е ангажиран като съветник на Чарлз Таунсхенд (почти сигурно е, че съветите му не са били вземани предвид). Таунсхенд по това време е на поста министър на финансите на Кралство Великобритания и работи над злостастната си политика по отношение на американските колонии.

През 1767 г. Смит се връща в родния си дом в Къркълди. Там в продължение на 6 години той непрекъснато и неуморно работи над ръкописа на „Богатството на народите“ – ден след ден, седмица след седмица, без да се щади и с огромно удоволствие. Своеобразен „самотен философ“, той прекарва целия този период, трудейки се в абсолютно усамотение, „в пълно спокойствие и почти в пълно отшелничество“ от всякакви други развлечения. Запознат отблизо с правилата на риториката и безкомпромисен привърженик на преработването на текста, Смит пренаписва книгата си многократно, версия след версия и пак отначало. Много пъти тя е почти напълно готова, но той решава да предприеме нова корекция или да включи отново допълнителен материал. Той не престава да преработва своите книги до края на живота си. „Аз работя бавно, много бавно, пише по-късно на издателя си, пиша и пренаписвам всяко нещо, което излиза под перото ми, най-малко половин дузина пъти, преди то донякъде да успее да ме удовлетвори.“ През 1773 г. заминава за Лондон, за да обмисли дали да не предприеме ново пътуване до Континента като частен учител, което така и не се осъществява, а също и да уреди най-накрая издаването на ръкописа си.

Въпреки това книгата не се появява на бял свят още три години. Причината, освен бавния темп на писане на Смит и многобройните му поправки и преработки, е работата му над нов материал по две теми: управлението на университетите, нещо, по което той има особено и ярко изразено мнение, и британската политика по отношение влошаващото се състояние на американските колонии. Най-накрая, през 1776 г. – годината, в която колониите обявяват своята независимост и в която Бентъм (Bentham) завършва своята

„Теория на законодателната дейност“, а Гибън публикува първия том на „Упадък и разпадане на Римската империя“, – се появява великата книга на Адам Смит. По това време той е на същата възраст – 52 години и 9 месеца, – на каквато е Джон Мейнърд Кейнс (John Maynard Keynes), когато издава своята „Обща теория на заетостта, лихвата и парите“ през 1936 г.

„Изследване върху природата и причините на богатството на народите“ се предлага за продажба в два тома на обща цена от една лира и 16 шилинга, което е равностойно на 120 долара днес. Не се знае какъв е тиражът на първото издание, но то се разпродава за 6 месеца. Приятелите на Смит са извънредно удовлетворени. „Много съм доволен от книгата ти, пише Хюм, и прочитът ѝ ме извади от състояние на голямо безпокойство. Толкова много очаквахме този труд – и ти, и приятелите ти, и читателската публика, – че бях започнал да се тревожа кога най-сетне ще се появи, но сега съм напълно успокоен.“ Гибън възкликва: „Каква чудесна книга е тази, с която... г-н Адам Смит обогати обществото! Цяла обширна наука в една-единствена книга, а фундаменталните ѝ идеи са изразени на най-ясен език.“ Хю Блеър (Hugh Blair), свещеник от Единбург, който отдавна използва идеите на Смит и ги включва в проповедите си, му пише, че „Богатството на народите“ „надхвърля очакванията ми. Автори, пишещи един след друг по тези проблеми, само повече са ме обърквали, отколкото да ми ги изяснят. Бях се отчаял, че някога тези идеи ще могат да се изразят по ясен начин... Наистина съм убеден, че нашето време Ви е много задължено, и много ми се ще да вярвам, че то сигурно ще осъзнае дълга си към Вас... Трудът Ви, убеден съм в това, в известен смисъл ще се превърне в Търговски кодекс на нациите.“ Убеждението на Блеър е правилно. Книгата наистина се превърна в такъв кодекс.

Адам Смит живее още 14 години след 1776 г., достатъчно дълго, за да може славата му да се разпространи и в Новия свят. Повечето от тези години той прекарва спокойно в Единбург като държавен служител на поста инспектор по митниците и митническото облагане – назначение, което вероятно получава посредством влиянието на дука на Буклойх. На този си пост той получава щедрата заплата от 600 лири стерлинги годишно, в добавка към 300-те лири стерлинги, които продължава да получава от Буклойх. Неговото „сегашно положение“, както той самият пише през 1780 г., „следователно е толкова охолно, колкото бих могъл да искам да е“.

Ежедневието на Смит през този период се състои главно в срещи с Управата на инспекторите, но в свободното си време продължава да работи над нови издания на „Богатството на народите“ и – дори още по-задълбочено – над „Теорията на нравствените чувства“. Въпреки напредващото влошаване на здравословното му състояние, той завършва обширната преработка на втората книга през 1789 г. Новото издание излиза през пролетта на

1790 г. Здравето на Смит се влошава вече много бързо. Една неделна вечер в средата на юни същата година той прекарва няколко приятни часа с група приятели, спазвайки отдавнашния си обичай. Когато излиза от стаята, за да си почине, казва: „Обичам да съм сред вас, господа, но мисля, че ще трябва да ви напусна – за да се отправя към друг един свят.“ Няколко дни по-късно умира.

III

„Богатството на народите“ представлява твърде внушителен том. Състои се от половин милион думи, които се организират в пет „книги“, като три от тях са по около 300 страници всяка, една повече от 100, а друга – около 50. Аналитичната същност на произведението се разкрива в първите две „книги“, които заемат около 400 страници. Останалата част се занимава с история, описание и анализ на системата на търговия, на колониалното управление, юриспруденцията, образованието и данъчната политика.

В своите произведения Смит се придържа към предпочитания от него „обикновен стил“, изобилстващ с живи илюстрации от ежедневието. Макар че книгата е писана преди повече от две столетия, тя продължава да се чете с учудваща лекота и човек не може да не почувства благодарност към автора за направените от него старателни поправки и преработки. Удроу Уилсън (Woodrow Wilson) веднъж споменава, че Смит „е голям мислител, което вече е много, но освен това той е накарал хората да го признаят за голям мислител поради факта, че е отличен майстор на стила – което е още повече“. Роналд Кос пише, че прозата на Смит е „много по-различна от тази на болшинството съвременни икономисти, които или са неспособни да пишат на прост английски, или са решили, че печелят повече, като крият яснотата на изказа“. Джон Кенет Голбрайт (John Kennet Galbraith), който сам разбира донякъде от стил, казва за Смит: „Малко писатели и със сигурност нито един икономист от тогава до сега не са били толкова забавни, кристално ясни и изобретателни – или пък по определен повод – толкова язвителни.“

През последните две столетия мнозина коментатори на „Богатството на народите“ подчертават системния характер на изложението на Смит. Открояващо се положително качество на книгата му е нейната нагледност – тезите са аргументирани с убеденост и често са представени много точно: например как всичко в икономическия живот е свързано с останалите неща и как всяко взаимоотношение може да се разбере на основата на няколко общи принципа. Смит е един от първите учени, които предприемат изклю-

чително важната стъпка да изолират икономическите проблеми от политическата наука и да ги превърнат в независим обект на изследване.

Наред със системния подход Смит поставя началото най-малко на още две ключови постановки в икономическата мисъл. На първо място той дава приоритет на проблема за националния доход (“produce”) пред този за акумулираното богатство („съкровище“). На второ място имплицитно добавя идеята за богатство и доход на глава от населението към тази на съвкупното богатство и доход. Както отбелязва английският икономист Едуин Кенън (Edwin Cannan): „Свикнали сме да мислим за Швейцария или за Дания като за богати нации в сравнение с Русия. Но през 1776 г. на тази мисловна инерция решително се слага край.“

Организиращият принцип на аналитичната икономическа теория на Смит е, разбира се, личният интерес: „Не от благоволенieto на месаря, пивоваря или пекаря очакваме добрия си обяд, а от тяхното зачитане на собствения им интерес. Ние се обръщаме не към хуманността им, а към себичността им и никога не им говорим за собствените си нужди, а за техните изгоди.“ Днес личният интерес продължава да бъде главна предпоставка, прилагана от класическия анализ, най-често използваният инструмент от икономиста, която вероятно дори олицетворява и целия му наличен инструментариум. Както отбелязва Джордж Стилгър, „мисловният конструкт, който Смит създава на индивида, търсещ собствения си интерес в конкурентната среда, е нютоновски по своята универсалност“.

Освен от идеята за личния интерес съвременният читател е поразен и от големия брой други аналитични идеи, които са представени в „Богатството на народите“. Без да се стремим към изчерпателност, можем да изброим някои от тях: стопанският кръгооборот, теорията за равновесието, алтернативните разходи, разделението на труда, диференциалното компенсиране, насочено към получаване на доходи, без да са вложени усилия (“rentseeking behavior“), теорията за посредничеството, схващането за общественото благо и теорията за second-best. До ден-днешен те не престават да се използват като неделима част от инструментариума на икономическия анализ.

Само някои от тези идеи, ако изобщо има такива, са изцяло оригинални у Адам Смит. Повечето от тях вече са се появявали под една или друга форма през XVII и началото на XVIII век – плодотворен период за анализ от страна на десетки новаторски настроени писатели. Шумпетер стига дотам да каже, че „Богатството на народите“ „не съдържа нито една аналитична идея, принцип или метод, които са съвършено нови през 1776 г.“ Независимо дали това е точно така, или не, очевидно е, че Адам Смит е преди всичко систематизатор и синтезатор на идеи, а не техен инициатор и пионер. Самият Шумпетер, според когото трудният Леон Валрас (1834–1910) е най-великият от всички икономисти, прави интересния коментар, че ка-

то се има предвид младенческата възраст на дисциплината по времето на Адам Смит, недостатъците му се превръщат в добродетели. „Ако е било възможно да е по-умен, никой нямаше да го вземе толкова на сериозно. Ако е могъл да разоре нивата си малко по-дълбоко, ако бе извадил от нея повече на брой по-задълбочени мъчно разбираеми истини, ако бе използвал трудни и оригинални научни методи, той би останал неразбран... Той никога не се извисява над главите дори на най-тъпите си читатели.“ Трудът на Смит, продължава Шумпетер, е паметен поради несравнимото богатство на илюстративния си материал. „Фактите преливат и се настъпват един друг“, а авторът ги „нажежава, докато засветят“.

Разбира се, „Богатството на народите“ далеч не е съвършена книга. Тя съдържа изобилие от груби концептуални грешки: идеята, че капиталът в селското стопанство дава най-висока възвръщаемост, приписването на по-висока степен на полезност на вътрешната пред външната търговия или морски превози, имплицитно изразената трудова теория на стойността. „Последната от грешките на Смит, за които трябва да се съжالياва, добавя Стигълър, е именно тази, която го прави много прочут – разделението на труда... Почти никой не е използвал, нито пък използва сега теорията за разделението на труда поради чудесната причина, че едва ли има такава теория. Не съществува никаква стандартна оперативна теория, която описва това, което Смит твърди, че е основният източник на икономическия прогрес.“

Без да оспорвам ни най-малко величието на „Богатството на народите“, искам да отбележа две взаимосвързани характеристики на подхода на Адам Смит: единиците, които подлага на анализ, и отношението му към организациите. Взети заедно, те сякаш ограничават полезността му при изучаването на стопанската единица – предприятието – и на националните икономически системи по начина, по който те са еволюирали в наше време. Именно тук той е най-уязвим на интелектуалните предизвикателства, поставени от Хамилтън, Лист и другите представители на икономическия национализъм.

В съвременните трудове по бизнес и теория на икономиката изследователят с достатъчно основание би могъл да избира между безброй потенциални единици на анализ: човешкия индивид, фирмата, промишлеността пазара, политиката, макроикономиката, сделката, събитието, териториалното месторазположение на предприятията, иновацията, външните ефекти, икономическия растеж или която и да е друга. Всички те са законни обекти на изследване, макар и да не се радват на еднаква почит в днешната официално приета икономическа наука, която е нещо средно между традиционната и модерната.

Адам Смит определено проявява по-голям интерес към три от тях. На първо място той показва жив интерес към пазарното търсене и предлагане. Водещата роля на пазарната конкуренция в неговата система произтича от

факта, че сделките между отдалечени продавачи и купувачи не могат да се повлияят от съчувствие или симпатия – една от основните предпоставки на етическата система, изложена в „Теорията на нравствените чувства“. Както отбелязва Коаз, при отсъствието на симпатия конкурентната нагласа на пазарите използва „силата на личния интерес, за да компенсира слабостта и пристрастността на доброжеланието и благонамереността, така че на непознатите, непривлекателните или маловажните също се обръща внимание и техните нужди също биват задоволявани“.

На второ място Смит поставя политиката, което намира израз в обширните му пасажи, където атакува меркантилизма. Ели Хекшер (Eli Heckscher), водещият философ на меркантилизма, нарича тази част от „Богатството на народите“ „пресилено страстна пропаганда на свободната търговия“. Но всъщност това, което Смит анализира, е много повече от меркантилистка политика. Около две трети от общо хилядата страници на книгата се занимават с подробно изследване на икономическата политика в различни държави през различни епохи.

На трето място е фактът, който най-много се набива на очи, че Адам Смит се е посветил на изучаването на човешката личност. Думата „личност“, както и думата „естествен“ с всичките ѝ производни и сродни понятия се срещат стотици пъти в текста на „Богатството на народите“. Но въпреки това мисловният конструкт на Смит тук не олицетворява личността с уникална душевност – тази любима тема на философията и литературата. Личността в книгата на Смит в много малка степен формира обществото; тя по-скоро е изолирана единица, която реагира по предсказуем начин на външни стимули, притежава незначителна автономност и абсолютно никаква уникалност. За Адам Смит хората са като гъби. Те се управляват от своята „човешка природа“, която за него – както и за много други автори от XVIII век – е предопределена, неизменна и подлежаща на научно изучаване смесица от нагласи, отношения и склонности. Почти не се забелязва той да обръща внимание на поведенческото разнообразие, произтичащо от националност, етническа принадлежност, пол, възраст, житейски опит, или пък дарба, талант, интелигентност. Според него поведението на индивида се управлява единствено от „човешката природа“, а тя е една и съща у всяко човешко същество.

Това не означава, че Смит постулира една абстракция, наречена „хомо економикус“, за целите на изграждания от него модел. Концепцията за икономическия човек е рожба на XIX, а не на XVIII век. Във всеки случай Адам не е бил толкова самозабавен, че да строи абстрактни модели като Рикардо. Неговото собствено най-цялостно изложение за човешката природа, което се съдържа в „Теорията на нравствените чувства“, не поставя личния интерес по-високо от симпатията, нито пък определя безпристрастния зри-

тел като двигател на човешкото действие. И въпреки това Смит наистина е погълнат напълно от интереса си към човешката природа и от желанието да разкрие и да се наслади на „естествения ред“. И както недвусмислено показват много пасажии в книгата му, той се чувства дълбоко обиден, когато „институциите“ деформират „естествения ход на нещата“.

IV

Вниманието на Адам Смит не е насочено само и единствено към хората и човешката природа. Той отива далеч по-нататък, като показва силна естетическа неприязън към всякакъв вид колективно действие – вродена неприязън, граничеща с отвращение. За него „човешките институции“ така неизменно раждат „абсурдни“ резултати, че не притежават никаква допустима легитимност.

Много автори коментират факта, че Смит не харесва „търговците и производителите“, които са подложени на остра критика в „Богатството на народите“. Тук искам да отбележа също, че той не само презира „монополистичния“ дух на бизнесмените, но изпитва и дълбока враждебност към всякакъв вид организирана дейност. Смит говори срещу политиките, професорите, занаятчиите и свещениците толкова яростно, колкото и срещу бизнесмените. Когато действат съвместно, всички те са описани като непоправими търсачи на облаги – рента от дейността си, а също като хора, които заговорничат помежду си с едничката цел да измъкнат по-висока от справедливата пазарна цена за своите услуги. Всички те са заразени със същия „корпоративен дух“, който подкопава устоите на „естествения ред на нещата“ и е враждебен към „системата на идеалната свобода“.

Вярно е, че в началните страници на „Богатството на народите“ Смит възхвалява разделението на труда като основен двигател на икономическия растеж. Той говори с топли думи за „съдействието и сътрудничеството на стотиците хиляди“. И въпреки това в книгата си от хиляда страници и полови милион думи не казва нищо за начините да се насърчи това сътрудничество, а още по-малко – за това, как да се организира то. Джейкъб Вайнър (Jacob Viner) отбелязва, че за Смит единствените ефективни доброволни организации са тези на „търговците и производителите, с цел да експлоатират потребителя, и на господарите, с цел да експлоатират работника“.

Когато той действително спира вниманието си на организациите – независимо дали те са гилдии, стопански корпорации, университети, политически групировки или религиозни ордени, – присъдата му е неизменно и страстно отрицателна. Болшинството организирани групи според него са „корпорации“, целящи получаване на висок доход – рента от дейността си.

Когато обсъжда техните методи за изтръгване на повече от полагаемото им се, той пише: „Именно за да се предотврати това намаляване на цената и съответно – на заплатите и печалбата, чрез ограничаване на свободната конкуренция, която неминуемо би довела до по-ниски цени, се създават всички корпорации и по-голямата част от търговските закони.“

В света на Смит нещо гнило е на път да се случи винаги когато двама или трима души се съберат на едно място, освен ако те не са членове на едно и също семейство, или пък не са в недвусмислената роля на продавач и купувач. Дори когато хората се съберат да се „повеселят и позабавляват“, щом те случайно се окажат от една и съща професия, започва да се мъти „конспирация срещу обществото“. А когато търговците и производителите не могат да осъществяват порочните си цели сами, те се обръщат за помощ към правителството. „Този (меркантилен) монопол, пише Смит, дотолкова е увеличил броя на някои определени племенни родове (на производители), че като една прекалено разраснала се и постоянно действаща армия се е превърнал в страшилище за правителството, а в много случаи заплашва и законодателната власт.“ Когато това стане, се компрометира общественият интерес, а самата политика опетнява репутацията си: „По такъв начин скритият натиск и изкусните уговорки от страна на търговци-лакеи се издигат в политически максими за поведението на една велика империя..“

Както навремето Джеймс Ф. Бекър (James F. Backer) пише в „Списание за история на идеите“, Смит разглежда „всички клубове, клики, конспирации, акционерни дружества, търговски компании и други обществени гилдии като корпорации с някои общи свойства, които ги превръщат в определено вредни или – в най-добрия случай – правят съмнителна обществената им полезност... Книгата му съдържа подтекста, че смесицата от власт и корпорация е някак си опасна, но авторът не ни дава ключ към загадката защо това е така.“ „Организационното решение на Смит за тези проблеми, казва Бекър, е „свободната индивидуална конкуренция и ограничена намеса на правителството“ – решение, почти идентично с това на Джон Лок (John Locke) и предложено цял век преди това, но което очевидно е недостатъчно за ефективно ангажиране със съвременните индустриални проблеми.

V

Защо Адам Смит гледа на нещата по този начин? Голбрайт шеговито подсказва, че „ограничен от средата си“, той „съди за всички раси по шотландската марка² (както правилно ни наричат) и добре познатата ѝ склонност

² Авторът прави каламбур с прилагателното „Scotch“, което се използва за означаване както на шотландската народност, така и на прочутото уиски (*б. пр.*).

към саморазглезеност“. По-вероятно е, продължава разсъжденията си Голбрайт, той просто да „не е успял да разбере каква гордост могат да изпитват хората към своята организация“. И въпреки това предубедеността на Смит е толкова ярко изразена, че нещата сигурно имат по-дълбоко обяснение от това.

Извън обществените клубове, в които членува, Адам Смит не притежава никакъв съществен собствен опит от каквато и да е значима организация с изключение на университетите. Срещите му с преподавателския състав на Оксфордския университет през студентските години не са особено щастливи и това оставя у него незаличимо впечатление. В „Богатството на народите“ той пише: „По-голямата част от частните професори в Оксфордския университет в продължение на всичките тези години са се отказали напълно дори от преструвката, че преподават.“ Самият Смит е бил професор в Университета в Глазгоу в течение на 12 години. Бил е и декан на факултет (1760–1762), и заместник-ректор (1762–1764), когато там е трябвало да се решават заплетени административни проблеми.

През XVIII век, както и сега, малко университети са еталон на добра организация. И тогава, и сега много професори в голяма степен са безнаказани дори когато ги уличават в престъпление. Те често експлоатират системата, като работят и преподават само по своя прищявка. Държат се като привилегирована каста и водят безгрижен живот за сметка на дохода на университетите. И не е чудно, че човек, изучавал отблизо тази система, особено такъв като Смит, склонен към скептицизъм, проявява съмнение и приписва подобни качества и на другите организации.

Втора и по-красноречива причина за антиорганизационната предубеденост на Смит е любопитната му и вероятно преднамерена амнезия за промишлената революция. Вярно е, че по негово време ерата на машинното производство току-що започва и вероятно бихме могли да го извиним, така както не можем да извиним класическите икономисти от XIX век, които не успяват да схванат значението ѝ. Но все пак две допълнителни обстоятелства говорят за вината на Смит в това отношение. Първо, той е съвременен наблюдател на други явления, например на разноликата и променяща се ситуация в американските колонии, така че относителното му непознаване на техниката и технологията изглежда малко странно. Второ, много други автори, особено през 50-те и 60-те години на XVIII век, са писали подробно за чудесата на технологичните нововъведения. Между тях са Джоусайа Такър (Josiah Tucker), Артър Янг (Arthur Young), сър Джеймс Стюърт (Sir James Steuart), Мальки Постълтуейт (Malachy Postlethwayt), а за кратко време дори Самюел Джонсън (Samuel Johnson).

За разлика от тях в „Богатството на народите“ има само няколко странички по въпроса за машините. Смит широко се позовава на разделението

на труда в служещата му за илюстрация фабрика за карфички. Но той изобщо не споменава за такова изключително важно изобретение като прядачния стан на Харгрийвз (1767), водното колело на Аркрайт (1769) или на парната машина на Джеймс Уот, който работи като майстор на инструменти в Университета в Глазгоу, където преподава и Смит. Уот започва да се занимава с Ньюкоменовата парна машина през 1763 г., когато тя вече е била използвана в продължение на две поколения. Той прави пробив в усъвършенстването на машината през 1765 г., патентова подобренията си и влиза в известното си съдружие с Матю Боултън през 1775 г. Към края на 70-те години на XVIII век водните помпи, задвижвани от моторите на Боултън и Уот, повсеместно се използват в калаените и медните мини в Корнуол.

По времето, когато през 1784 г. се появява третото и значително разширено издание на „Богатството на народите“, са построени и работят механизирани текстилни фабрики, а парните машини вече не са новост. При преработката на книгата си за нейното трето издание Смит се стареа да включи – според писмото до издателя му – „пространно изложение на абсурда и болезнената вредност на почти всички регистрирани търговски компании“. И въпреки това той почти нищо не споменава – нито тук, нито в четвъртото (1786) или петото (1789) си издание – за технологичните нововъведения, които водят до радикална промяна в икономическия живот и които се въвеждат най-масово не някъде другаде, а пред собствените му очи във Великобритания. „Не се споменава буквално нищо за предприятията за памучен текстил, пише Чарлз Киндълбъргър (Charles Kindleberger), срещнах само едно позоваване на Манчестер в цял списък от градове; не прочетох нищо за керамичната индустрия, нищо за новите методи в пивоварната промишленост... (Смит също така не) говори за все по-широкото използване на каменните въглища за промишлени цели.“ Друг икономист, Р. Кьобнер (R. Koeber), също пише за подобно впечатление. Според него Смит „показва учудваща неприязън“ към повишаването на производителността на труда, която илюстрира с един-два примера в „Богатството на народите“. Според Кьобнер вероятната причина за това е, че Смит не е разбрал същността на промишлената революция, което се дължи на лошото му мнение за мотивите на бизнесмена. Но независимо от причината промишлената революция си остава най-важният въпрос от всички, към които той проявява разсеяност, и в резултат от това силата на анализа му сериозно страда.

VI

Единствено селското стопанство за Адам Смит е напълно „естествено“. Ето защо меркантилизмът, основан върху съвършено различни предпоставки, му се струва толкова неприятен и обиден. Във философията на меркантилизма търговията и производството не само са толкова естествени, колкото е и селското стопанство, но освен това те произвеждат повече богатство и власт. Бедата при тях е, че изискват внимателна организация и предполагат нахлуването на презрените от Смит „човешки институции“. Пристрастността му към селското стопанство, вероятно култивирана у него още от ранна възраст, сигурно само се е засилила след разговорите му с Кене и другите физиократи по време на пребиваването му във Франция през 1764–1767 г. (Като признава недвусмислената грешка на Смит в предпочитанието му към селското стопанство пред промишлеността, Стийгър саркастично отбелязва, че „всяко пътуване до Париж се заплаща“³.)

От многото примери в „Богатството на народите“, илюстриращи това предпочитание, следният цитат е показателен: „От всички хора селяните и фермерите, за тяхна чест, са най-малко склонни да се поддават на зловредния дух на монополизма. Предприемачът, управляващ голяма фабрика, понякога се ужасява, ако друго предприятие от същия вид започне да работи на двадесет мили от неговото... Фермерите и селяните за разлика от него са, общо взето, склонни по-скоро да помагат, отколкото да пречат на обработката на земята и подобренията, които се правят в стопанствата на техните съседни.“ Разсъжденията на Смит тук смесват икономическия и политическия анализ с етическите съображения, а отчасти дори и с естетическите предпочитания.

Насоката на мисълта у Смит го кара да сведе промишлената революция до нищо повече от обикновеното разделение на труда. Това означава, че не се отрежда ключова роля на такива елементи като машинното производство, енергоносителите и водната сила, на човешкия предприемачески дух, на държавното стимулиране на преработващата промишленост и на най-важното – технологията. Както неотдавна Хайръм Кейтън (Hiram Caton) писа в „Journal of Economic History“: „Допускането, че технологията обуздава природните сили – едно изключително важно прозрение на промишленото производство, – би установило примата на преработващата промишленост пред селското стопанство и би разрушило „естествения ред“ чрез машинарията на словесното изкуство.“ Това Адам Смит е можел да допусне.

³ Авторът прави алюзия с популярния израз: „Няма безплатни обеда. Всичко се заплаща“ (б. пр.).

Свободното пазарно стопанство, основано според него върху изключителното право на собственост на селското стопанство над „естествеността“, представлява ни повече, ни по-малко система, насочена срещу основната цел на промишления капитализъм. С няколко изключения класическите икономисти, негови следовници в английската икономическа мисъл в течение на следващите две поколения, не правят почти нищо, за да коригират това му късогледство. Те продължават да фокусират вниманието си върху статичния анализ и да пледират за свободна търговия и минимална държавна намеса, но се въздържат от изучаването на предприемачеството и управлението, на производствената технология, фабричната система или на анатомията на икономическия растеж. Този начин на мислене се налага толкова здраво, че едва ли ще е пресилено да се каже: той продължава да е предпочитаната позиция на ортодоксалните неокласически икономисти и до ден-днешен, два века след смъртта на Адам Смит.

Разбира се, скоро след смъртта на Смит се появяват и алтернативни подходи. Кейтън изтъква, че учените са съсредоточили вниманието си върху единия от тези подходи – социализма, а за нещастие са пренебрегнали другия – „индустриалната критика“ на Александър Хамилтън, Фридрих Лист и др.:

„Хамилтън осветява пътя, по който Лист поема след него. Той предупреждава меркантилизма, съзнавайки класическата алтернатива и отнасяйки се критично към нея... Хамилтън започва да публикува само три години след появата на последното издание на „Богатството на народите“, Адам Смит нито веднъж не отбелязва новостта на промишленото производство, нито се замисля над новия фактор на експоненциален растеж, до който води това производство. Хамилтън подчертава неговия потенциал, като пише за „учудващо големия ефект“, който се получава, като се впрегне „изкуствената сила... в помощ на човека.“

От всички ранни „промишлени“ критики на Смит най-систематичен е Лист – немски националист, който през 30-те години на XIX век живее в САЩ и усвоява Хамилтъновите принципи на положителната роля на държавата за стимулиране на промишлеността. След като се връща в Европа и вижда, че държавната намеса е единственият начин да се обединят десетките независими германски княжества, Лист започва да пледира в полза на митнически съюз, защитни митнически тарифи за проходящите промишлени производства и за създаване на национална железопътна мрежа на обществени начала. Макар че дългият трактат на Лист „Националната система на политическа икономия“ съдържа съществени грешки както от теоретично, така и от фактологическо естество, той е необикновено действен като ангажимент и критика на системата на Смит. Както сочи Кейтън, „Лист е първият икономист, който основава доктрината си върху предпоставката,

че промишленото производство се различава „фундаментално“ от селското стопанство или търговията, тъй като между него и науката съществува по същество положителна обратна връзка.“ Огромният прираст в дохода на глава от населението, получаван от промишленото производство за разлика от селското стопанство, ще доведе „не само до съвършено различна ориентация на стопанствата на съвременните нации, но също до възприемането на капитализма с чиста съвест“.

Ако този път на анализ е правилен, а аз вярвам, че това е така, тогава интелектуалното съответствие между Адам Смит и съвременния индустриален капитализъм става проблематично и се нуждае от преосмисляне.

VI

Третата причина, поради която Смит потиска всякакво изследване върху формата и структурата на организациите, е свързана със страха му от организираната сила, тъй като тя би могла да деформира или дори да разруши неговата „система на естествената свобода“. Разбира се, той признава нуждата от законодателна и правна рамка за защита на правото на собственост и на индивидуалните свободи. Твърде малко неща в системата му на естествена свобода са могли да действат в отсъствие на гражданска власт. Но той не отива по-далеч. Остава си страстен защитник на минималното държавно регулиране, насочено както към стимулиране, така и към ограничаване на икономическата активност. Безброй пасажи в „Богатството на народите“, а също в оцелелите писма на Смит, буквално крещат на глас, давайки израз на раздразнението и гнева му от „абсурдната“ политика на правителствата от всички европейски страни. Нищо в произведенията на Смит не подсказва, че той по някакъв начин е неудовлетворен от разслоения характер на обществото, от социалната стратификация или от Британската конституция, която възхвалява като най-добрата в целия свят. Той самият е облагодетелстван от щедрия патронаж на лордовете Шелбърн и Таунсхенд и одобрява почтителното отношение към благородническата класа, каквато е традицията на неговото време. Смит не е демократ и не изглежда да е имал нещо против факта, че като болшинството от съгражданите си той не е могъл да гласува. (По-малко от 5% от пълнолетните мъже по това време са имали право да гласуват.) Той вярва, че бедност винаги ще съществува и определя „бедните“ и „обикновените хора“ като 99% от населението. Що се отнася до предполагаемия ефект от политиката на *laissez faire*, която той страстно проповядва, икономистът Харви Чизик (Harvey Chisick) отбелязва, „че той е разчитал на едно подобрене, което може да се представи като придвиж-

ване от шест до осем върху ска̀ла от десет деления. Разбира се, това само по себе си е съществено подобрение. Но то не представлява нищо в сравнение с влиянието на промишлената революция, което изобщо не може нито да се изобрази, нито да се помести на такава ска̀ла.“

Смит приема съществуващата социална йерархия. Той не смята за необходимо, дори съзира опасност в установяването на съпернически си йерархии на основата на новите пари с търговски и промишлен произход. Изобилието на коментара в „Богатството на народите“ за превъзходството на селското стопанство над търговията и промишлеността, болезнената му концентрираност върху „подлата алчност, монополизиращия дух на търговците и производителите“ подсказва, че по-скоро ратува за старото, отколкото за новото. Доколкото това предпочитание има пряко отношение към аналитичната му рамка, означава, че той е трябвало да дава предимство на селското стопанство пред промишлеността, на размяната пред развитието, на получаването на изгодни цени пред активното стимулиране на икономическия растеж.

И най-важното от всички гореизброени следствия на това предпочитание означава, че цялата му система на осъждане и забрана на „монополизма“ чрез осигуряване на максимален брой конкуренти води до неволен, но щастлив и забележителен резултат – да постави по рафиниран начин въпроса за властта въобще. „Системата на естествената свобода“ на Смит, усъвършенствана по-късно от класическите и неокласическите икономисти до една формална, подлежаща на лесно математизиране система на „съвършена конкуренция“, имплицитно отрича реалното съществуване на властта. В една такава система на съвършена конкуренция, включваща идеална мобилност на ресурсите, безкраен брой купувачи и продавачи в условията на безупречно действащи пазари, където всички участници притежават идеална информация и идеална рационалност, въпросът за властта не може нито да възникне, нито да се постави.

За историка-интелектуалец този аспект на системата на Смит и модела на съвършената конкуренция представлява учудващо явление. Ненакърнимата здравина и устойчивост на модела както в примитивното издание на Смит, така и в подобрената му версия от ХХ век, служеща за основа на статичния анализ на равновесието, свидетелстват за една господстваща парадигма, а също за предпочитанията и склонностите на нейните поддръжници. След като купувачите и продавачите не могат да влияят върху пазара в условията на съвършената конкуренция, означава, че те по дефиниция са лишени от икономическа власт. И тъй като икономическата власт стои на основата на политическата – и в голяма степен я предопределя, пазарът на Смит решава без никаква външна намеса вечния проблем за разпределението на властта. С това от съображенията се изключват такива проблеми като

експлоатацията, нарушаването на човешките права и цялата гама, включваща безчовечното отношение на човек към човека. Като всички утопични модели за отстраняването на властта от списъка на човешките проблеми този начин на изключването им е силно привлекателен. Ако той можеше да се приложи и да се отстранят „несъвършенствата на пазара“, тогава иззад тъгъла изведнъж ще изскочи жадуваното психическо облекчение.

Едва ли острият дискомфорт, който Смит изпитва към властта, може да се изрази по по-очевиден начин. „Богатството на народите“ прелива от неумолимо, всепоглъщащо отрицание на „глупавите“ и „абсурдните“ резултати, до които води действителното упражняване на властта. Многократно Смит потвърждава вредните последици, проявяващи се винаги когато властта се използва, за да промени „естествения“ ход на икономическия живот. Както пише икономистът Нейтън Розенберг (Nathan Rosenberg), Смит е убеден, че „притежаването на власт неизбежно води до залагане в игри с нулеви суми“, където използването на властта ще помогне на притежателя ѝ, но ще навреди на другите. Всичко това подсказва, че за Смит организациите представляват както източници на власт, така и проява на нейната реална действителност. То също говори, че за него отделните хора и пазарите са „естествени“, но институциите и организационните йерархии не са.

За мнозина негови професионални наследници, както и за самия Смит, това предпочитание не е просто избор на изследователски инструмент или техника. То по-скоро е пълна и нескрита изява на естетическото предпочитание, а също вероятно и на наивност. То разкрива някакво вътрешно вродено чувство, че селското стопанство е добро, а промишлеността е лоша, че малкото е красиво, а голямото не, че личностите и пазарите са добри, а организациите и йерархиите – лоши. И това води началото си по-скоро от някаква предубеденост, а не се дължи на строг научен анализ.

Дори днес, след няколко промишлени революции, дълго след като е станало очевидно, че сложните организации са в основата на фантастичния икономически растеж от времето на Смит досега, продължава да съществува изобилен доказателствен материал за всепроникващата неприязън към организациите. Омразата към бюрокрациите е вкоренена толкова дълбоко в общественото съзнание, че няма нищо по-лошо на света от абсолютното им отрицание. Дори в съвременната икономическа теория жизнената сила на болшинството модели си остава функцията на полезността на индивида. Ортодоксалният неокласицизъм е силно затруднен, когато борави с организациите, вкл. и с фирмата като стопански обект. Неокласиците разглеждат проблема, като предпоставят субект, ориентиран към пределно увеличаване на печалбите, който не може да се отличи от индивида с личен интерес у Адам Смит. Те пренебрегват обширна по количество литература по история, социология и други дисциплини, която без съмнение показва, че дейст-

вигелното поведение на организациите обикновено съществено се отличава от това на отделните личности и че различните по размер групи имат твърде различни модели на поведение.

В това отношение, както и в редица други случаи, Адам Смит се оказва човекът, който е превил към земята клончето, превърнало се впоследствие в дърво на модерния икономически анализ. В учудващи размери предубежденията и склонностите му остават предубеждения и нагласи на съвременните икономисти от ортодоксалната неокласическа традиция. Точно както географското объркване на Христофор Колумб, че коренното население на американския континент са жители на търсената от него Индия, е оцеляло и до ден-днешен в петвековната ни самомнителна заблуда; точно както погрешната идентификация на утробата като източник на нервен срив е оцеляла в думата „истерия“, така и антиорганизационната пристрастност на основателя Адам Смит продължава да формира икономическия анализ.

VII

Тъй като „железните“ предпоставки на икономическия анализ се подлагат на преосмисляне във времето, в което живеем, би било добре да започнем с преосмислянето на Адам Смит и „Богатството на народите“. Независимо от неоспоримото величие на Смит, когато става въпрос за изучаване на организациите, краката му са глинени и съвсем неустойчиви. На нас, с 200-годишния опит зад гърба си, който му е липсвал, не ни е позволено да сме разсеяни и късогледи като него, когато става въпрос за индустриалната система, нито пък да проявяваме вроден рефлекс на враждебност към организациите.

Извън често интелектуалния интерес, преосмислянето на Смит е съвсем навременно днес, тъй като във възход е икономическият национализъм. Търговските и промишлените конкуренти на САЩ, а именно Япония и Германия, често действат, изхождайки от предпоставката, че ключовата единица на анализа не е индивидът, а националната държава. Осъзнали изключително важната роля, която играят фирмите и промишлените групировки в националния растеж, а в обществения сектор – елитните министерства, с други думи, съзнавайки ролята на организациите, японските и немските бюрократи и стопански ръководители са успели да впрегнат ресурсите си по такъв начин, че да извлекат от тях по-добър икономически резултат.

В тази си дейност те обръщат по-малко внимание на отделната личност като потребител; основното им внимание е насочено към организациите като производители. Характерно за тях е, че заделят по-голям процент от

брутния си национален продукт за инвестиции, а по-малък – за потребление, отколкото колегите им в САЩ, където през 80-те години на XX век влиянието на Адам Смит достига двувековния си апогей. За самия Смит, писал през XVIII век, е било абсолютно невъзможно да предвиди този различен път на развитие на отделните държави. Промислената революция по негово време едва започва, а предпочитаната от него единица на икономическия анализ е индивидът. Както той сам казва в „Богатството на народите“:

„Потреблението е единствената цел и задача на всяко производство; а за интересите на производителя трябва да се грижим само дотолкова, доколкото той задоволява интересите на потребителя. Максимата е толкова очевидна, че би било абсурдно да се опитваме да я докажем. Но в меркантилистичната система (на преднамереното национално икономическо развитие) интересът на потребителя почти непрекъснато се пренася в жертва за сметка на този на производителя; тази система, изглежда, смята производството, а не потреблението за крайна цел и предмет на цялата промишленост и търговия.“

От историческа гледна точка логиката на Смит е издържана и може да издържи дотогава, докато отделна личност остава както потребяващ, така и произвеждащ субект. Но в съвременния свят най-голямата част от производството се извършва не от отделни личности, а от сложни организации. В този вид система простотата на автоматичната размяна между отделните производители и потребители – предпоставка, която стои в основата на цялата система на Смит, – почти напълно изчезва.

Днес във всички страни по света основните субекти в производствения сектор са длъжни да планират инвестициите си на базата на продължителни периоди от време (пет- до десетгодишни). Дори за гигантските японски и немски промишлени фирми времето за пускане на нови изделия на пазара обикновено се измерва не със седмици или месеци, а с години. Ето защо големите инвестиции трябва да се правят дълго преди да се получи някаква възвръщаемост от продажбата на изделията на потребителя. Това на свой ред означава, че инвестициите, предвидени от производителите – именно защото са толкова отдалечени във времето от крайното потребление, – трябва внимателно да се планират и да се правят абсолютно целенасочено. Това не може да се остави на прищевките на отделните личности, които обикновено действат в свой собствен краткосрочен интерес, както правилно посочва Смит. Това трябва да се прави чрез организациите и се прави най-добре с положителното съдействие на мъдрата обществена, т.е. държавна политика.

През последните две десетилетия балансирането между потребление и инвестиции се превърна в предмет на поляризирани мнения в различните

страна. На единия полюс САЩ благоприятстват потреблението, на другия Япония поставя сравнително по-голямо ударение върху инвестициите. Това забележително международно разногласие ни дава най-ясния статистически индекс относно това, което става при конкуренцията на различните видове капитализъм, още по-ясен от широко публикуваните статистически данни за бюджетните и търговските дефицити.

Както преди много време беше показано от Кейнс, инвестирането не става така автоматично, както е смятал Смит и както продължават да смятат неокласическите му последователи от правителствените и академичните среди. Бедата сега, както донякъде е било и през 30-те години на ХХ век, не е главно в самата икономика, а в това, което Кейнс тогава нарече „нематериалните изобретения на ума“. За съвременните теоретици на неокласицизма или за почитателите на „свободния пазар“, които сляпо и робски следват неговите догми, е необикновено трудно да се разделят с омагьосващата песен на Адам Смит. Трудно се излиза отвъд идеологията и елегантните модели, за да се види светът такъв, какъвто е в действителност – свят, в който капитализмът на Смит непрекъснато бива побеждаван.

Германската и японската икономическа система днес са точно толкова ориентирани към пазара и точно толкова „капиталистически“, колкото е и американската. Но вниманието им е в много по-малка степен съсредоточено върху отделната личност. Архитектите на техните икономически системи почти не се боят целенасочено да прилагат национални икономически стратегии, много по-малко са убедени, че „човешките институции“ неизбежно водят до „абсурдни“ резултати и са интелектуални наследници не на Смит, а на Хамилтън и Лист. И в резултат на това те идеологически са по-добре подготвени да се конкурират в съвременната световна икономика. В тази икономика доминират явленията, анализирани и възприети от Хамилтън и Лист, които обаче Адам Смит или пренебрегва, или смята за омразни: национализъм, технология, организация и власт.

Превод: А. Пачева

ЛИБЕРАЛНИЯТ СВЯТ НА ЕДИН КЛАСИК И СОЦИАЛНОТО БЛАГОДЕНСТВИЕ¹

*Не умира човекът, който ни е оставил знание,
от което ще се ползваме и след смъртта му.*
Ибн-Ясир, арабски историк

Статията е посветена на 230-годишнината от публикуването на съчинението на Адам Смит „Богатството на народите“ (9 март 1776 г.). Обект на изследване е либералният свят на Смит и социалното благоденствие. Изтъкнат е неговият принос като първосъздател на модела за „икономическия човек“, според когото в основата на стопанската дейност стои личният интерес.

Специално внимание е отделено на изгодите в микро- и макроикономически аспект от свободната външна търговия, на отрицателните ефекти от монополните търговски компании, на обосноваването от Смит разбиране за космополитичния характер на капитала.

Посочено е мястото, което той отрежда на държавата в икономиката. Обект на изследване са и развитите в зародишна форма идеи на Смит за външните фактори (екстерналии), за реструктурирането на естествените монополи, за държавата като лош стопанин.

В спор с някои автори, които неоправдано приписват идеята за оптимално разпределение на ресурсите на икономистите-неокласици, се отстоява разбирането, че наченки на тази идея се срещат още при Смит, че има основание той заслужено да бъде причислен и към предшествениците на институционализма. Новият прочит на творчеството на Смит е не само оценка на неговите заслуги и на личността му, но и обяснение на настоящето и поглед в бъдещето.

Според К. Колтън съвременниците съдят по-скоро човека, отколкото неговите заслуги, потомството оценява повече заслугите, отколкото човека. Както отбелязва М. Блауг, не трябва да представяме А. Смит като основател на политическата икономия. С тази чест, със значително по-голямо основание могат да бъдат удостоени Кантильон, Кене и Тюрго.² Т Бухолц пък добавя, че Смит не е изобретил пазара, нито пък икономикса, но научи света, че има пазар и икономикс. По малко пресилената оценка на Йън

¹ Статията е публикувана в сп. *Икономическа мисъл* (Кирев, Л. Либералният свят на един класик и социалното благоденствие. – *Икономическа мисъл*, 1/2006, 33–56).

² *Блауг, М.* Экономическая мысль в ретроспективе (пер. с англ.). Москва: Дело ЛТД, 1994, с. 53.

Макгрейл в „Богатството на народите“ не е имало нищо „ново“, когато книгата е издадена през 1776 г. Смит обаче създаде системата на политическата икономия, написа първия всеобхватен труд, излагащ теоретичните основи на общата теория на икономиката, и очерта нейните принципи.³

По аналогия с казаното можем да твърдим, че А. Смит не е първоосновател на либерализма като течение в икономическата мисъл. Неговото обосноваване е плод на интелектуалните усилия на плеяда философи и икономисти както преди, така и след А. Смит като Дж. Лок, Т. Хобс, Дейвид Хюм, Пико дела Мирандола, Ш. Монтескьо, И. Кант, Вилхелм фон Хумболт, Джон С. Мил, Джерами Бентам, Б. Констан, А. Токвил, Р. Кобден, Д. Брайт и др. Още Лао-Дзъ, китайски философ, живял през IV в. пр. Хр., основател на даоизма, е проповядвал прост и естествен живот и ненамеса в естествения ход на събитията. Физиократическата школа от своя страна обоснова идеята за „естествения ред и право“ и посочи механизма, който осигурява „естествения ред“ – свободната конкуренция, основана на принципа „laissez faire, laissez passer“. Смит не е първосъздател на либералната икономическа доктрина. Той обаче пръв приведе абстрактните принципи на цялата теория на производството и разпределението на икономическото богатство на езика на „очевидната и проста система на естествената свобода“. В най-забележителното икономическо съчинение на XVIII в. – „Богатството на народите“, той безпощадно критикува меркантилистичната система и политика; застъпва се за отмяна на съществуващите полуфеодални ограничения на промишлеността и вътрешната търговия, както и на ограниченията за свободната покупка и продажба на труда; обявява се за свобода на търговията със земя (т.е. свободно движение на факторите на производство), за свободна външна търговия; за свобода на достъпа и излизането от отделните отрасли, за ограничена държавна намеса в икономиката, против използването на данъчната система за въздействие върху търсенето и предлагането; заклеява монополната колониална търговия и т.н.

I

Развитите от френските просветители идеи за свободата на индивида и изявата на неговия интерес, за стремежа към лична изгода и т.н. А. Смит прилага в политическата икономия и по такъв начин става първосъздател на модела за „*икономическия човек*“ (homo economicus). Съгласно модела в основата на стопанската дейност на хората стои личният интерес. Мотивите

³ Погрешно често пишат за класически икономикс. Това всъщност е теоретична икономика в рамките на моралната философия, но еманципирана вече от теологията.

за тази стопанска дейност са подчинени на собствената изгода, на стремежа към максимизиране на ползите и минимизиране на разходите за постигането им. „Ние очакваме своя обяд, пише Смит, не на благоволенieto на меса-ря, пивоваря или хлебаря, а на *ревнивото им отношение към собствените им интереси*. Ние се обръщаме не към тяхната хуманност, а към техния егоизъм, и никога не им говорим за нашите нужди, а за *техните изгоди*“⁴ (к. м., Л. К.).

В преследването на личния интерес индивидите „непрекъснато се нуждаят от сътрудничеството и съдействието на множество хора“, от „помощта на своите близки и напразно биха я очаквали само от тяхното благоволение“. Пътят за реализация на собствения егоистичен интерес (self-interest) е заангажирането в своя полза на егоизма на другите, възможността „...да им се покаже, че за тях самите е изгодно да направят за него това, което иска от тях. Всеки, който предлага на друг каквато и да било сделка, му прави следното предложение: дай ми това, което ми е нужно, и ти ще имаш това, което е нужно на тебе“⁵.

Задоволяването на нуждите и преследването на личните интереси е възможно само на базата на *взаимни услуги* чрез „договор, размяна и покупка“. В „Теория на нравствените чувства“ Смит пише, че „обществото, подобно на взаимоотношенията между различните търговци, по силата на взаимната изгода, без каквато и да било любов или привързаност, може да просъществува, без никой да се чувства задължен или благодарен на някого, благодарение на изгодната размяна на качествени услуги“⁶. Хората указват услугите чрез размяната на „едно нещо срещу друго“. Получаването на услуги или на „излишъци от труда на другите хора“, от които индивидът се нуждае, става чрез предлагане от негова страна на стоки, „които притежава и които не възнамерява да използва или потреби сам“. В стопанската дейност няма място за алтруизъм, за готовност да се жертват собствените интереси в полза на другите.⁷ Потреблението на „предметите от първа необходимост, удобствата и развлеченията на човешкия живот“, създадени от труда на другите („само много малка част от тях човек доставя със собствения си труд“), става чрез размяна, чрез количеството „предмети от първа необхо-

⁴ Смит, А. Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини. София: Партиздат, 1983, с. 16.

⁵ Пак там.

⁶ *Smith, A. The Theory of Moral Sentiments. London, Bohn, 1831, p. 124.* Цит. по *Легутко, Р.* Споровете на капитализма. 1995, „Перо“ и Фондация „Свободна и демократична България“, с. 18.

⁷ Това съждение е само друг израз на необходимостта при размяната да се възстановят употребените ресурси, за да продължи процесът и в бъдеще, което е в интерес на всички. Би могло да се каже, че Смитовият егоизъм е само начин грижата за другите да придобие личен смисъл, начин да се съчетае частният с публичния интерес.

димост и жизнени удобства“, които се отчуждават в замяна, чрез „жертване на труда и усилията за създаването и придобиването на всяка вещ“⁸.

Механизмът, който осигурява преследването на себичния частен интерес, е свободната конкуренция. Това е система, „която оставя всекиго да преследва интересите си по свой начин по принципите на равенството, свободата и справедливостта“; система, основана на „мъдрата природа, която поправя много от лошите последици на човешката глупост“⁹. Тази система осигурява „най-пълна свобода на търговията на занаятчиите, манифактуристите и търговците“; „принуждава всеки да се старае да върши работата си с известна степен на точност“ поради съперничеството на конкурентите да се изместят един друг; прави „изпъкването цел на честолюбието и подтиква към по-големи усилия“¹⁰. От казаното се вижда, че лозунгът на физиократите „laissez faire, laissez passer“ се превръща в основен принцип на теорията на Смит, в неин лайтмотив. Ето защо той се обявява за свободното движение на факторите на производство, за свободен достъп до отделните отрасли и пазари и за свобода на излизането от тях. Това предполага следните условия:

- *Мобилност на труда* като фактор на производството; свободата на избора на професия, месторабота и местоживееие или „свободна циркулация на труд и капитал от един отрасъл в друг и от едно място на друго“. Условие за това е отмяна на „истинските посегателства срещу естествената свобода“ като цеховите и корпоративните ограничения; на статута на чиракуването (брой чираци, години на чиракуване); на закона за постоянното местожителство; на пречките, спъващи „свободата за упражняване на една професия от всички поданици“. Премахването на тези ограничителни мерки ще позволи на загубилите работата си в един отрасъл или населено място да търсят такава в други отрасли или райони без страх от уволнение или преследване от закона. За Смит това означава и свободно движение на капитала, защото от количеството труд, което може да бъде приложено в даден отрасъл, зависи и количеството капитал, което може да бъде вложено в него, и обратно.

- Тъй като земята е „фонд с по-устойчиво и по-трайно естество“, характеризиращ се с имобилност поради „постоянното“ местонахождение, Смит се обявява за свобода на *търговията със земя*; за ограничаване на „глупавата практика“ да се предписват начините на обработка на земята в арендните договори; за поощряване подобряването на земята чрез по-дълги срокове на арендните договори; за отмяна на наследствените закони, които ограни-

⁸ Вж. Смит, А. Цит. съч., с. 31.

⁹ Пак там, с. 647–648, 659.

¹⁰ Пак там, с. 739.

чават раздробяването и пречат земята да се наследява от „всички деца на семейството като движимо имущество“ и в същото време възпрепятстват тези, които ще подобрят нейната обработка и ще увеличат нейния продукт; за премахване на поощренията за отделни отрасли и производства; за свобода на търговията между селото и града (между произвеждащото предимно суровини селско стопанство и създаващото преработени продукти машинофагурно производство); за разпределяне на кралските земи сред народа чрез търгове, защото той ще ги стопанисва по-добре и по-производително, и запазване за „короната“ само на земите за удоволствие и великолепие (паркове, градини, места за разходка); за отмяна на нормативното определяне на цените на хляба и хранителните продукти, тъй като конкуренцията ще ги регулира „много по-добре от всякакви законно установени цени“¹¹.

• *Свобода на външнотърговската дейност*, на експортната и импортната търговия между различните държави. Смит се застъпва за отмяна на вътрешните мита там, където те все още съществуват; за изживяване на „корпоративния дух“ и премахване на цеховите и корпоративни ограничения; за умерени мита и акцизи само върху ограничен брой стоки, като цел на тяхното облагане са интересите на фиска (на бюджетните приходи), а не въздействието върху стопанската дейност.

Смит разкрива механизма на спонтанната координация и регулиране на поведението на индивидите и автоматичното постигане на пазарно равновесие в резултат от действието на конкурентните пазарни сили. „Количеството на всяка стока, изнесена на пазара, пише той, *естествено* (к. м., Л. К.) се нагажда към действителното търсене. Всички, които предлагат своята земя, труд или капитал, за да изнесат дадена стока на пазара, имат интерес количеството ѝ никога да не надвишава действителното търсене, а всички други хора имат интерес то никога да не пада под това търсене.“¹² Естественото адаптиране на количеството предлагана стока на пазара е в размер, не-по-малък или по-голям от достатъчния за задоволяване на действителното търсене. Ако в даден момент предлагането надвишава действителното търсене, някои от съставните части на цената – рента, заплата или печалба, ще трябва да се платят под естествената им цена. Водените от личните си интереси собственици на факторите на производството ще изключат от производството част от земята, труда или капитала. Производството и предлагането ще спаднат, в резултат на което заплата (или печалбата, или рентата) ще започне да се повишава до естествената ѝ норма, а цената ще достигне естественото си равнище. В крайна сметка „количеството на стоката, изнесено на пазара, скоро ще бъде достатъчно само за задоволяване на действителното търсене“¹³.

¹¹ Смит, А. Цит. съч., с. 145.

¹² Пак там, с. 59.

¹³ Смит, А. Цит. съч., с. 60.

Ако пък предлагането на дадена стока в определен момент е недостатъчно да покрие действителното търсене, някои от посочените съставни части на нейната цена (заплата, печалба, рента) ще се повишат над естествената им норма. Това ще доведе до прилагане на повече труд, капитал и земя за нейното производство, предлагането ще расте, съставните части на цената ще спадат до естествената си норма, цената – до естественото си равнище, и нарушеното равновесие ще се възстанови. Излиза, че регулирането на поведението на индивидите е само привидно архаично. В действителност то се ръководи от определени закони, валидни не само за природната материя, но и за социалната, в т.ч. и за икономиката. Това е и начинът на формиране на естествените цени на благата в резултат от свободната конкуренция. Според Смит „естествената цена или цената на свободната конкуренция... е най-ниската цена, която може да се получи“¹⁴ и по която стокoprитежателите са готови да продават в дългосрочен план („в що-годе продължително време“).

В „продължително време“ пазарните цени рядко се задържат под естествените, но монополните образувания са в състояние за дълъг период да ги фиксират над тях. Монополните цени за Смит са възможно най-високите, които могат да бъдат получени, „които могат да бъдат измъкнати от купувачите, или които се предполага, че те ще се съгласят да дадат“¹⁵. Напълно в духа на съвременното разбиране за естествените и изкуствените монополи Смит разкрива и причините за „значителното повишаване на пазарните цени над естествените“. Това за него са „случайни обстоятелства“ или „естествени причини“, пораждащи естествените монополи и „специални разпореждания на правителството“, които създават изкуствените монополи.

Към случайните обстоятелства като фактор за възникване на естествените монополи той отнася търговската тайна или значителното повишаване на пазарната цена на дадена стока над естествената от тези, „които прилагат своя капитал за снабдяването на пазара с тази стока“. Най-често обаче условията се пораждат от тайни в манифактурното производство, които са резултат от „откритията“ на стокoпроизводителите и позволяват създаването на по-евтини изделия (например „бояджия, който е открил начин да получава даден цвят с материали, два пъти по-евтини от тези, които се използват обикновено...“¹⁶). „Изгодите от откритието“ пораждат временен монопол, който позволява „реализация на по-висок доход от по-висока цена“, плащана от потребителите за „държания му в тайна труд“. Този монопол Смит

¹⁴ Пак там, с. 64.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Смит, А. Цит. съч., с. 62.

нарича „временен монопол върху новата машина на изобретателя“. Ако се опитаме да придадем съвременно звучене на казаното, това означава намаляващи средни и пределни разходи на фирмата – естествен монополист, и получаването на иновационна рента, на добавъчна печалба от пионерите, осъществили нововъведението. Този монопол обаче има временен характер, той съществува, докато „производствените секрети“ не станат общоизвестни и загубят търговската си ценност. Производствените секрети, основани на знанията, са чувствителни на фактора време. Знанията стареят и могат да бъдат възпроизведени или заменени от други. Тази еластичност (по отношение на времето) на основаните на знанията производствени секрети не е убягнала на Смит. „Трябва да признаем, пише той, че подобни тайни рядко могат да се пазят дълго време и извънредната печалба може да трае много малко време след тяхното разкриване.“¹⁷

„Естествените причини“ Смит свързва с „природни продукти“, виреещи на особени „почви и местоположение“, цялото производство на които „може да се окаже недостатъчно да задоволява действителното търсене“. Тези продукти се продават на по-високи цени и позволяват получаването на рента в размер „над нейната естествена норма“, например „изключителните и ценни продукти от някои лозя във Франция с особено благодатна почва и местоположение“.

Същото действие, водещо до продължително и трайно отклонение на нормата на печалбата, работната заплата или рентата от естественото им равнище, имат и изкуствените монополи, давани на отделни лица или търговски дружества като „изключителни привилегии на корпорациите, устава за чиракуването и всички закони, които ограничават в даден отрасъл конкурентите до по-малък брой...“¹⁸, отколкото при условия на свободна конкуренция. Повишаването на пазарната цена в резултат от действието на изкуствените монополи трае „дотогава, докато са в сила правителствените разпореждания, които ги поражда“¹⁹.

Идеите, развити в гл. VII на част I на „Богатствата на народите“ за естествената и пазарната цена на стоките, недвусмислено разкриват и „диригента“ на себичните интереси на индивидите в условията на „очевидната и проста система на естествената свобода“ – „невидимата ръка на пазара“. Преследвайки собствената си изгода и сигурност в стопанската дейност, индивидите се насочват от т. нар. от Смит „невидима ръка“. Великата и най-често цитирана метафора в икономическата литература визира фактически автоматичния равновесен механизъм при „естествен ход и свобода“

¹⁷ Пак там, с. 63.

¹⁸ Пак там, с. 64.

¹⁹ Пак там.

на икономическата дейност. Естественият ход може да бъде постигнат само като се премахнат „стотиците досадни препятствия, с които безумието на човешките закони затруднява човешката дейност“ и „неразумните ограничения“, възпрепятстващи свободата на конкуренцията. Търсенето, предлагането, цените, изравняването на нормите на печалбата (рентата или заплатата) до естествената им величина в резултат от конкуренцията осигуряват оптималното разпределение на ресурсите, както и „всеобщо изобилие“ и максимално благосъстояние на „най-ниски цени“. Най-ниските цени за потребителите са следствие от включването в тях на „възможно най-ниски обичайни печалби“ като резултат на „възможно най-голяма конкуренция“ между производителите-продавачи.

„Ревностните, постоянни и непрекъснати усилия на всеки човек да подобри своето положение“, съпровождат човека от раждането до смъртта, определят мотивите и стимулите на неговата стопанска дейност. Те го карат така да направлява производствената си дейност, че „продуктът ѝ да има най-голяма стойност“, да „увеличава собствената частна печалба от различните приложения на капитала“, да „съдейства пряко или косвено за повишаване на действителната рента от земята“, да „увеличава действителното богатство на земевладелеца, способността му да купува труда или продукта на труда на други хора“²⁰. Не само отделният човек дължи всичко на самия себе си (self – mademan), но също и обществото като сбор от интересите на съставлящите го индивиди.

Частният егоистичен интерес на индивида е в синхрон с интересите на обществото, а неговите индивидуални цели хармонизират с обществените. Индивидуалните усилия по поддържането на производствения процес и „създаване на продукти с най-голяма стойност“ са едновременно дейност, която във възможно най-голяма степен увеличава годишния доход на обществото. В случая Смит като типичен представител на класицизма гледа на обществото по Юмовски – като „съвкупност от индивиди“. По подобен начин той представя и годишния доход на обществото като сбор от създадената от икономическите субекти „най-голяма, максимална стойност“. Направляван от невидима ръка в преследването на собствената изгода, „индивидът съдейства на една цел, която съвсем не е влизала в неговите намерения... *Преследвайки собствения си интерес, той често съдейства за интереса на обществото по-ефикасно, отколкото възнамерява действително да съдейства за тази цел* (к. м., Л. К.). Никога не съм виждал да са сторили много добро онези, които са си давали вид, че търгуват за всеобщото благо. Това е фактически само поза...“²¹ В търсенето на най-изгодното приложение

²⁰ Смит, А. Цит. съч., с. 250.

²¹ Смит, А. Цит. съч., с. 437.

ние на капиталите и труда си индивидите се водят от собствената, а не от обществената изгода, която съвсем не е осъзната цел на всеки поотделно. Но „оценката на собствената му изгода естествено или по-скоро по необходимост го води към това да предпочете онова приложение на капитала, което е най-изгодно за обществото“²². Икономическите ползи от производството и потреблението на повече блага и в индустриален, и в обществен план преобладават, когато индивидите се ръководят от собствения си интерес, а не от преследването на алтруистичните общи цели.

Изложеното дава основание да се направи заключението, че съгласно разбирането на Смит осъдителната от морална гледна точка страст към подобряване на собственото положение и към забогатяване е добродетелна от обществена гледна точка. Страстта към забогатяване, която поражда скептицизъм по отношение на човешката природа, същевременно генерира оптимистични резултати за обществото. Изпълняването от всеки икономически агент на дейности, произтичащи от личния му интерес, има за резонанс нарастване на общественото благосъстояние. Търсенето на личната изгода не противоречи на общия интерес, напротив – те действат еднопосочно и синхронизирано, като удовлетворяването на личния интерес е само „хитър“ (ефективен) механизъм за реализация на обществения.

От казаното се вижда, че индивидуалните интереси в системата на Смит са изведени като първични. Те имат определящо значение в сравнение с колективните и обществените интереси (на фирмата, града, дружеството, социалните групи, държавата). В същото време индивидуалните интереси са само първооснова, локомотив на развитието, защото чрез тяхната реализация индивидите задоволяват и обществените потребности.

II

Външната търговия също трябва да се води свободно (free trade) и естествено, без принуда и насилие. Водена естествено и редовно, тази търговия е „винаги изгодна“. Смит твърди, че всяка страна, която е отворила пристанищата си за търговия с всички нации, вместо да се разорява от свободната търговия, „забогатява пропорционално на степента на своята отвореност“. Изгодите той вижда главно във:

- нарастване на разменната стойност на „годишния продукт на земята и труда“ на страната или увеличение на годишния доход на нейните жители;
- икономия на оскъдни ресурси. Закупуването на дадена стока от чужбина по-евтино, отколкото я произвеждаме сами, води до икономия на об-

²² Пак там, с. 435.

ществен труд. Придобиването на стоките „само срещу една част от собствения производителен труд“ в дейности, където разполагат с абсолютни предимства (независимо дали са естествени или придобити), ще позволи на търгуващите страни чрез специализация да икономисват ресурси, които биха могли да се разместят по-рационално в дейности, в които разполагат с абсолютни предимства. По този начин ще нарасне не само националното, но и световното богатство, без да се увеличава трудът за неговото създаване;

- обогатяване при най-изгодни условия на потреблението на стоки, които не сме в състояние да произвеждаме сами. За Смит е естествена постановката, че вносните стоки се заплащат с износа на собствени продукти. Населението на страната получава възможност да придобие възможно най-голям внос срещу износа на част от собствения си производителен труд. Получават се блага, които не се произвеждат, но се търсят в страната срещу възможно най-малък износ, срещу „само част от цената на стоките, които прилаганият от равен капитал производителен труд би изготвил в страната“²³;

- „откриване на по-широки пазари“ за стоките, което „поощрява усъвършенстването на производителните сили“. Откриването на Америка за европейските страни Смит свързва със същевременно „откриване на нов и неизчерпаем пазар на всички стоки на Европа“, допринасящ за задълбочаване на разделението на труда („усъвършенстване на занаятите“). Това е немислимо за „тесните рамки на старата търговия“ на ограничения национален пазар, който не е в състояние да „погълне по-голямата част от изделията“. Като резултат растат производителната сила на труда, произведената продукция, „действителните доходи“ и „действителните богатства“ на населението.²⁴ Ефектите се проявяват в динамика – свободната търговия генерира разширяване на мащабите на пазара, задълбочаване на разделението на труда, увеличаване производителната сила на труда, нарастване на произведения продукт, доходите и богатствата;

- по-пълно задоволяване на потребностите „чрез износа на стоки, които не се търсят в страната“ и размяната им срещу такива, които се търсят, но не се произвеждат или чието производство е по-скъпо.

Смит не само разкрива изгодите от основаната на абсолютните предимства външна търговия, но и заклеява възможните ограничения върху свободата на външнотърговската дейност – мита, забрани за вноса, поощрения за износа под формата на експортни премии, възвратни мита, търговски договори, основаване на колонии и др. Подобни ограничения той квалифицира като досадни, неразумни, болезнени, вредни, излишни, абсурдни. Рязък противник е на налаганата монополна търговия от метрополиите на

²³ Смит, А. Цит. съч., 438–439.

²⁴ Пак там, 429–430.

колониите. Вредите или отрицателните ефекти от монополните търговски компании очертава в няколко посоки:

Първо, в пораждания дефицит от капитали в националната икономика. Отечествените капитали, които са водили само част от търговията с дадена колония, след въвеждане на монопола „се налага да я водят цялата, да доставят не само част от стоките, но и всички стоки“ от нея. Това отклонява част от националния капитал от приложението му в по-печеливши дейности и възпрепятства рационалното разпределение на ресурсите. Подобни мисли не кореспондират напълно със схващането на някои историци на икономическата мисъл, които твърдят, че класиците постулират „количественото нарастване на земята и количественото нарастване на труда“ и свеждат задачата на икономическия анализ до разкриване на това, как променливият фактор – „количеството и качеството на работната сила“, въздейства върху темпа на ръста на съвкупния продукт. Икономистите неокласици след 1870 г. постулират определена зададеност на всички фактори на производството и свеждат същността на икономическия проблем до търсенето на условията, при които „дадените производителни услуги биха се разпределили с оптимален резултат между конкуриращите направления на използване.“²⁵

Това твърдение условно може да се раздели на две части – за зададеността на факторите на производството и за същността на основния икономически проблем. Ако първата част от твърдението за фиксираността („зададеността“) на факторите на производството е вярна и за икономистите класици, и за неокласиците, то втората за класиците не е съвсем точна. Неговото опровержение е не само цитираната тук мисъл на Смит за дефицита от капитали в националната икономика и въздействието му върху рационалното разпределение на ресурсите, но и изложението в глави VII и X на книга първа на „Богатството на народите“. При разглеждането на въпроса за естествените и пазарните цени на стоките в гл. VII Смит твърди, че свободната конкуренция чрез приравняване на цените към производствените разходи съдейства „стоките да се продават за точно толкова, колкото струват“. По този начин конкуренцията оптимизира разпределението на ресурсите вътре в отрасъла. Това е така, защото, ако свободно формираната в резултат от търсенето и предлагането цена не съответства на действителното търсене, някои от съставните ѝ части (рента, работна заплата, печалба) се заплащат над или под естествената цена. Това от своя страна води до изключване или нарастване на факторите земя, труд и капитал в производството и оптимизира разпределението им вътре в отделния отрасъл.

В гл. X на кн. I пък, посветена на работната заплата и печалбата при различните приложения на труда и капитала, Смит твърди, че при „естествен

²⁵ Вж. *Блауг, М.* Цит. съч., с. 276.

ход“ на нещата сумата на изгодите или неизгодите от различните приложения на труда и капитала трябва да бъде съвсем равна или да има тенденция да се изравнява.²⁶ Ако в дадена област (разбирай отрасъл) изгодите или неизгодите са повече от останалите, това означава прилив и отлив на факторите на труд и капитал, т.е. пълната свобода на конкуренцията съдейства за оптимизиране на разпределението на производствените фактори и между различните отрасли на икономиката. Следователно още при класика Смит в зародишна форма се среща разбирането за оптимално разпределение на ресурсите както в отделните отрасли, така и между тях, приписвано не съвсем оправдано само на икономистите неокласици.

Второ, нарастване на цените, спад на производството и потреблението в страната и създаване на възможности за по-голямо производство и потребление на другите страни. Евтини покупки от колониите и продажбите на колониални изделия по монополно високи цени осигурява на търговците печалби „над обичайното равнище“. По-високите печалби привличат конкуренти и спомагат за задържането на печалбата над „естественото равнище“ при свободната търговия. „Повишената над обичайната норма на печалба“ нанася „една абсолютна и една относителна вреда“. Абсолютната вреда се изразява в по-високите цени и по-малкото производство и потребление в страната, а относителната – в осигуряване на другите страни по-голямо производство и потребление в сравнение с нея самата²⁷.

Трето, нарушаване на естественото равновесие между различните отрасли поради едностранчиво насочване на търговията към един голям пазар, „към един голям канал“, „вместо да тече в голям брой малки канали“. Едва ли би могло да се даде по-ценен съвет от този на управляващите в България, вземали решенията за едностранчиво насочване на преобладаващата част на външнотърговската дейност на страна преди и след 9.IX.1944 г. само към един пазар, без да отчитат неговото евентуално загубване.

Четвърто, спадане доходите на населението и ограничаване на способностите му за натрупване. Всички първични източници на доходи (работни заплати, поземлени ренти, печалби от капитала) стават по-малко „обилни“, отколкото при свободната търговия.

Пето, намаляване броя на оборотите на капитала „поради по-големите разстояния и специфичните обстоятелства“ в по-далечните страни от Америка и Западна Индия в сравнение с търговията с Европа.

Шесто, възпрепятстване на капитала да „издържа по-голямо количество производителен труд“, на естественото му нарастване поради спадащата обща сума на дохода.

²⁶ Вж. *Смит, А.* Цит. съч., с. 101.

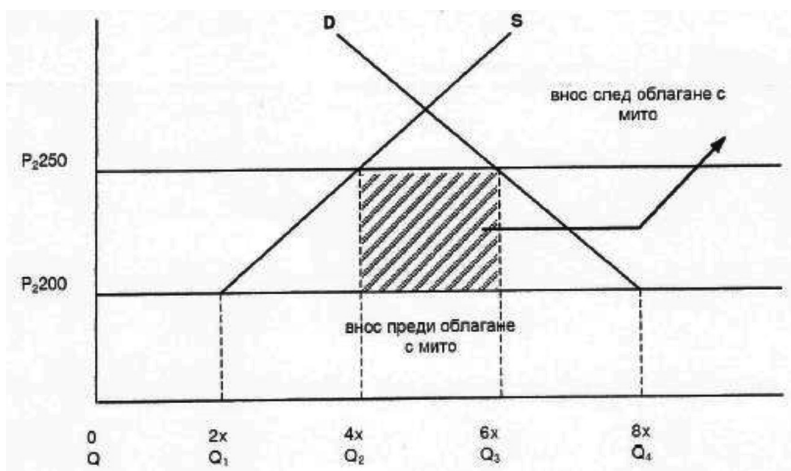
²⁷ Пак там, с. 585.

Седмо, оскъпяване на колониалните изделия, намаляване на тяхното потребление по света и по този начин – ограничаване на промишленото развитие не само на колониите, но и на всички страни, които „поради високите цени плащат, произвеждат и потребяват по-малко“²⁸.

Резюмирайки казаното, можем да обобщим, че Смит търси негативните последици от протекционистичната търговска политика (която все още е в плен на меркантилистичната идеология) в нарушаване на рационалното разпределение на ресурсите („отклоняване на производителен труд от изгодно към по-малко изгодно приложение“), „намаляване на разменната стойност на годишния продукт на земята и труда на страната“, ограничаване на възможностите за износ, свиване на пазарите, спъване задълбочаването на международното разделение на труда, нарастване на цените, „по-бедно снабдяване“, „жертване на интересите на отечествените потребители, намаляване на потреблението и производството на страната, спад в доходите и ограничаване възможностите за натрупване, ограничаване на промишленото развитие на другите страни чрез свиване на потреблението на произвежданите в тях продукти.

На мислите на Смит за негативните ефекти от въвеждането на мита и други „ограничения на вноса“, както и за поощренията за износа, може да се даде графично изражение със съвременни аналитични техники. Неговите разсъждения за отрицателното въздействие на митата и стимулите за износ върху цените, вътрешното потребление, националното производство и вноса биха изглеждали по следния начин:

Влияние на митата върху цените, вътрешното потребление, националното производство и вноса



²⁸ За последиците от монополната колониална търговия вж. Смит, А. Цит. съч., с. 578, 585, 590, 594, 598.

При наличие на свободна международна търговия цената на дадено изделие е 200 лв. за единица, а световният пазар е в състояние да достави необходимото количество стоки по тази цена, поради което националната цена не се различава от световната. Вътрешното потребление е от 8 хил. бройки (OQ_4) при цена P_1 . С въвеждането на мито от 25% вътрешната цена нараства с 50 лв. – от 200 на 250 лв. (P_2). В резултат продажбите ще спаднат на 6 хил. бр. (до Q_3), тъй като поради по-високата цена потребителите се придвижват нагоре по кривата на търсене. Потреблението ще спадне. Местното производство ще нарасне с Q_1Q_2 и предлагането ще се измести нагоре по кривата до Q_2 . Вносът също ще спадне с 2 хил. бр. (от Q_1Q_4 до Q_2Q_3). Или наложеното мито ще доведе до: свиване на вноса, по-високи цени, спад в потреблението, преразпределение на доходи от потребителите към държавата в размер на въведеното мито, нарастване на протежираното местно производство. Щом обаче спада вносът, намаляват и възможностите за износ, тъй като вносителите ще разполагат с по-малко средства за закупуване на местни стоки. Това води до спад в местното производство и в броя на заетите. В крайна сметка митата не водят и до нарастване на местното производство и заетост, а до съкращаване на производството в световен мащаб и лишаване на страните от изгодите на международното разделение на труда.

Поради задържането и спада на промишлеността и потреблението във всички страни Смит оприличава монопола върху колониалната търговия с „мъртъв товар, който тегне върху действието на една от големите пружини, произвеждащи в движение голяма част от деловата активност на човечеството“²⁹. Единствената изгода, която монополът носи, е за „осребряващите“ специфичните си преференции монополисти и във вреда на обществените интереси. Последните се жертват в името на „дребните интереси“ на монополисти, общественото благополучие – в полза на частната заинтересованост. Нарушават се принципите на справедливост и равенство по отношение на гражданите. Затова Смит е яростен противник на търговците, които защитават колониалната търговия, и на манифактуристите, които поддържат монопола на вътрешния пазар чрез мита и забрани за внос. Тази враждебно настроена към свободната търговия армия от „бакали“ се стреми да установи влияние върху правителствата с цел „изтръгване“ на закони, които „гарантират абсурдите“ на монополното им положение. „Защитата на дребнавите им интереси“ става за сметка на пожертваните интереси на отечествените потребители, на „по-бедното снабдяване на вътрешния пазар със стоки на по-висока цена“, на нарушаване чрез накърнените интереси на „голямата маса от народа“ на принципа на справедливостта и равенството. Частните интереси на тази „пасмина“ от противници на свободната тър-

²⁹ Смит, А. Цит. съч., с. 578.

говия застрашават правителството, плашат дори законодателната власт. „Кресливата натрапчивост на пристрастените интереси“ се радва в същото време на признание, популярност и „репутация“ на просветено разбиране сред монополистите, докато защитаващите всеобщото благо привърженици на свободната търговия са подложени на „най-долни обиди и злословия, на лични оскърбления, а понякога дори на действителна опасност за живота.“³⁰

Убеден привърженик и защитник на свободната търговия, Смит допуска два случая на ограничения в нея. Единият е свързан с отбраната на страната, а другият е като контрамярка за уеднаквяване условията на конкуренция, когато дадена стока се облага с данък вътре в страната. Въпреки това той не спестява определението на контрабаланса на облагане на чуждите стоки „като най-глупавия начин на обезщетение на местния производителен труд“ и твърди, че свързаният със създаването на мощна корабостроителна индустрия и отбрана на страната Навигационен акт не е благоприятен за външната търговия и нарастването на националното богатство.

Смит отстоява разбирането за космополитичния характер на капитала. Той смята, че последният няма национална окраска, „не е свързан по необходимост с дадена страна“. За него собственикът на капитал е всъщност гражданин на света. Като наднационален поданик той се ръководи от максимата „*ibi bene, ibi patria*“, т.е. където е добре, там е родината. Когато доходът от капитала в дадена страна спадне под равнището на дохода, който за равен капитал може да се реализира във всяка друга страна (например в резултат от по-високо данъчно облагане), ще последва „отлив“ (изтичане) на капитал и собственикът ще го прехвърли там, „където по-спокойно би могъл да се занимава със своята работа или да се ползва от своето имущество“³¹. „Поспокойното ползване на имуществото“ всъщност се свързва с по-доходното прилагане на капитала в стремежа към максимизация на печалбите като първопричина и движеща сила на всяка стопанска дейност изобщо. По този начин Смит трасира пътя на неокласическото обяснение на миграцията на капитала с пределната производителност на факторите на производството. Ефектите от изтичането на капитал за страната-експортър той вижда в „спадане на производителния труд на страната“, намаляване на заетостта, спад в промишлената и земеделската дейност, ограничаване на доходите (печалби, ренти, работни заплати) на населението.

³⁰ Пак там, с. 453.

³¹ Смит, А. Цит. съч., с. 825.

III

В налагащата се от само себе си „ясна и проста система на естествена свобода“, в която държавата не се намесва в частностопанската дейност на индивидите, Смит допуска и държавна интервенция, т.е. отрежда място и на *държавата*³². Това показва, че той не отива до крайност в либералните си възгледи и не изключва напълно държавата от либералната си система. Преследването на собствените интереси от индивидите „по принципите на равенството, свободата и справедливостта“³² освобождава суверена от изпълнението на задължения, за „които не стигат никаква човешка мъдрост и знание...“, да направлява промишлената дейност на частните лица и да я насочва към отраслите, които напълно отговарят на интересите на обществото“³³. Това обаче не го освобождава от изпълнението на „трите много важни, но прости и достъпни за човешкия разум задължения“:

Първо, „да закриля обществото от насилие и нашествие от страна на други независими общества“, т.е. да се грижи за отбраната на страната.

Второ, „да установи добро правораздаване, което освобождава членовете на обществото от несправедливост или потисничество от себеподобните си“. „Заякването и процъфтяването на един държавен организъм“ е възможно „при точно определен режим – строгия режим на *съвършената свобода и съвършеното правосъдие*“³⁴ (к. м., Л. К.) „Очевидната и проста система на естествената свобода“ не значи анархия, необходимо е нейното допълване с ред и законност. Правото при Смит не е издигнато в култ, в юридически фетишизъм, а е необходимо условие („*sin qua non*“) за нормалното функциониране на икономиката. Безпрепятственото проявление на „невидимата ръка“ трябва да бъде облечено в правни норми. Според него свободата, разумът и щастието на човечеството е възможно да процъфтяват само там, където гражданската власт е способна да ги закриля. Както в човешкия организъм ръцете са две, така и тук единият „орган“ – невидимата ръка, е допълнен с гарантиращата спазването на правилата „видима ръка“ на законодателството. Неговата възпираща „видима ръка“ е необходимо условие за „естествения ход“ на нещата, за „управлението на собствените работи по свой начин“. Законодателството трябва да създава сигурност у населението относно „владееенето на своята собственост“; в спазването на доброволно поетите договорни задължения или „опора в закона и държавната власт в изпълнението на договорите“ и „редовно привеждане в действие на принудителното заплащане на дълговете от всички, които са в състояние да

³² Пак там, 647–648.

³³ Пак там, с. 671.

³⁴ *Смит, А.* Цит. съч., с. 658.

плащат³⁵, предотвратяването на частната употреба на „естествената свобода от индивиди, които подлагат на опасност благополучието на цялото общество“.

За Смит търговията и промишлеността рядко могат да процъфтят в държава, в която не съществува известна степен на доверие в справедливостта на правителството. Това той вменява не само на деспотичните, но и на най-демократичните („най-свободните“) правителства. То е в съответствие както с индустриалния, така и с обществения интерес. „Строгото, справедливо и безпристрастно правораздаване“ според него е изгодно за всички – както за индивидите, така и за цялото общество, защото „...осигурява на всекиго плодовете на неговия труд и по този начин оказва най-голямо и най-ефикасно поощрение на всеки вид производителен труд“³⁶.

Голямото значение, което Смит отдава на правната регламентация на стопанската дейност; допълването на „невидимата ръка“ на пазара с „видимата ръка“ на строгото и справедливо правораздаване; подчертаването на ролята на правните и обществените институти (църква, учебни заведения и др.), както и неспоменатите тук, но разработени в „Богатството на народите“ въпроси за важността на социалните норми в поведението на икономическите субекти (идеите, че нито едно общество не процъфтява, ако значителна част от населението му е бедна); нарастващите стимули за труд („трудолюбие“) в резултат от щедрот заплащане; търсенето на пътища за повишаване производителността на труда поради нарасналите производствени разходи, в резултат от по-високото заплащане; допускането на държавна намеса в икономиката (макар и сведена до минимум) и т.н., показва, че той е отделял необходимото внимание и на институционалната среда на функциониране на икономиката. Всичко това е достатъчно основание Смит да бъде разглеждан не само като един от първосъздателите на класицизма, но му отрежда заслужено място и сред *предшествениците на институционализма*.

Трето, „задължението да създава и поддържа известни обществени съоръжения и известни обществени институции, създаването и поддържането на които никога не могат да бъдат в интерес на частно лице или на малък брой частни лица, защото печалбата от тях никога не би могла да възстанови разходите на частното лице или на малък брой частни лица“³⁷.

Областите на държавната намеса Смит свързва с „общото благо на цялото общество; с осигуряването на публични блага като национална отбрана, полицейска защита, законодателно устройство (което осигурява свобо-

³⁵ Пак там, с. 890.

³⁶ Пак там, с. 596.

³⁷ *Смит, А.* Цит. съч., с. 596.

дата на конкуренцията и предприемачеството); с дейности и услуги, които не „възбуждат“ апетитите на частния капитал – изграждането на производствената и социалната инфраструктура (строеж и поддържане на пътища, мостове, плавателни канали, пристанища, складове, учебни заведения, организационно-институционални форми, които съблюдават за спазването на „правилата на играта“ от икономическите агенти) и др.

При изпълнение на „обществените работи“ Смит загатва и за т. нар. външни фактори (екстерналии). Той свързва тяхната поява, първо, с покриването на разходите за „осветление и павиране на лондонските улици“ от общия доход на държавата чрез събраните от всички жители данъци, „без да имат никаква полза от това“, и второ, със злоупотребите в управлението и разходването на дохода на държавата. Като пример в това второ направление той посочва „построяването на великолепно шосе в пустинна местност, защото води към вилата на управителя на провинцията“, или „строежа на голям мост през река на място, където никой не минава“, но служи „за разкрасяване на изгледа от прозорците на съседен замък“³⁸. Ето защо Смит смята, че част от разходите за обществени работи, например строеж и ремонт на шосета, мостове, плавателни канали, пристанища и др., трябва да се покрива от таксите на тези, които ги ползват. Разходите за подобни такси са несравнимо по-малки в сравнение с изгодите от тяхното ползване, поради което Смит заключава, че „...едва ли е възможно... да се изобрети по-справедлив начин за поддържане на такива съоръжения“³⁹.

„Впрягането“ на личния интерес в служба на обществения за публичните дейности Смит търси и в предлаганите начини за заплащане на съдии, учители, свещеници, чиновници, университетски преподаватели. Разходите за правораздаване трябва да се покриват със съдебни такси и гербови налози върху съдопроизводствените книжа; заплатите на учителите – от „умерени такси“, поносими за обикновените хора, и отчасти от държавата, която като допълнение отпуска стипендии („малки награди и отличия“ на „проявилите се в усвояването на предметите деца на простия народ“. В училищата заплащането трябва да се обвърже с „репутацията в професията“ и усърдието на преподавателите, да се съчетаят интересите със задълженията им. Само при свободна конкуренция и съперничество между конкурентите всеки старателно, прилежно и добросъвестно ще върши работата си, а няма да изпълнява задълженията си „небрежно, безразлично и немарливо“. За пример Смит сочи безпощадно критикуваното от него университетско образование в Англия, където се четат „псевдолекции“, а множество оксфордски професори „от много години са престанали дори да си дават вид,

³⁸ Смит, А. Цит. съч., с. 706.

³⁹ Пак там, с. 706.

че четат лекции⁴⁰. За засилване на съревнователното начало в университетското образование той предлага получателите на различни стипендии от благотворителни фондации да имат възможност за избор на университетите за обучение, мобилност при обучението в различни университети, свободен избор от студентите на преподавателите по отделни дисциплини и т.н.

Приведените мисли за училищното и университетското образование сякаш не са развити в „Богатството на народите“, а в личната декларация на Милтън и Роуз Фридман в „Свободата на избора“. Според Фридман в държавните училища на бедните централни общини на САЩ качеството на обучението е много ниско, дисциплината – лоша, атмосферата – по-подходяща за затвор, отколкото за учебно заведение. В държавните висши училища ниските такси привличат студенти второ качество, а милостинята, получавана чрез финансирането от държавния бюджет, влияе неблагоприятно и на студентите, и на преподавателите, и на администраторите. Студентите не получават от образованието „пълната стойност на плащаните парични такси“, преподавателите не се оценяват според качеството на преподаването, а администраторите се издигат според възможностите за осигуряване на средства от законодателните органи. Затова и решенията се търсят във финансиране на висшето образование чрез обвързани кредити и ваучерна (бонова) система, както и във въвеждане (в името на свободата на избора) на боновата система и в началното, и в средното образование.⁴¹

Идеите на Смит, развити в гл. I на кн. V на „Богатството на народите“, за засилване на личния интерес и за осигуряване чрез държавно предприемачество на част от публичните блага, напълно кореспондират и с полаганите усилия за реструктуриране на държавните естествени монополи в съвременни условия (в сектори като енергетика, жп транспорт, газоснабдяване, пощи и телекомуникации, водни дружества и др.) по пътя на приватизацията, образуването на смесени държавно-частни дружества, отдаването на концесия, различните видове контракти за управление, услуги и т.н.

Изобщо възнаграждението на заетите с обществени дейности лица трябва да съответства на изпълнението и вложеното усърдие. Това принципно положение не бива да се нарушава въпреки трудностите при определяне на количествената им мярка. Възнаграждението трябва да „отговарят възможно по-точно на естеството на службата“ – ако са прекалено ниски, ще страдат от „посредствеността и негодността“ на упражняващите ги, а ако са прекалено високи – „от небрежността и леността“⁴².

⁴⁰ Пак там, с. 740.

⁴¹ Вж. Фридман, М., Р. Фридман. *Свободата на избора. Лична декларация*. София: „Даян Яков“, 1997, 232–291.

⁴² Смит, А. Цит. съч., с. 789.

За Смит поддържането на режима на естествената свобода, „предоставянето на занаятите сами на себе си е неизменно правило на държавната власт“. За него „няма по-несъвместимо съчетание от това на търговец и владетел“. Търговският дух прави владетеля лош управник, а властническият дух от своя страна – също тъй лош търговец.⁴³ Затова икономическата дейност трябва да се осъществява по „естествен ход“, с естествено пазарно регулиране. Не е необходимо да се управляват неща, които се саморегулират естествено, и да се правят излишни усилия и разходи за това. „Естественият стремеж на всеки човек да подобри положението си, когато е оставен да се проявява свободно и сигурно, пише Смит, е толкова могъщ принцип, че само той (к. м., Л. К.) без всякакво съдействие е способен не само да води обществото към богатство и разцвет“⁴⁴, но и да преодолява „неуместните“ препятствия, с които „глупостта на човешките закони го затруднява“. Административното поощрително насочване на капитали от правителствата към дадени отрасли в по-големи размери, отколкото „естественото им стичане“ при свободна конкуренция, или отклоняването им в резултат на рестриктивни „извънредни ограничения“ в по-голям размер от „отлива“ им при естествен ред „...в действителност действа *противно на главната цел, която иска да постигне. Тя спъва напредъка на обществото към действително богатство и величие, вместо да го ускорява, и намалява действителната стойност на годишния продукт на неговата земя и труд* (к. м., Л. К.), вместо да я увеличава.“⁴⁵ Суверенът (правителствата) трябва да се освободи от задълженията да направлява и насочва дейността на частните лица към определени отрасли, да я остави на естественото регулиране на конкурентните пазарни сили, защото то най-пълно отговаря на интересите на обществото. Вижда се, че Смит отстоява разбирането за ненамеса на правителствата в икономиката, разглежда държавата като арбитър, а не като участник в стопанската дейност. Освен това той твърди, че не съществуват „никаква човешка мъдрост и знания“ за направляването на промишлената дейност на частните лица от държавата.

Идеите на Смит за липсата на „човешка мъдрост и знания“ в регулирането на стопанската дейност намират потвърждение и се превръщат в основен гносеологически тезис във философската концепция на стожера на либералните ценности през XX век Фр. фон Хайек. За него „знанията никога не съществуват в концентрирана или интегрирана форма, а само във вид на разсеяни частици непълни и често противоречиви знания, които притежават всички отделни индивиди“⁴⁶. Индивидуалните човешки познания са частич-

⁴³ Пак там, с. 795.

⁴⁴ Смит, А. Цит. съч., с. 524.

⁴⁵ Пак там, с. 671.

⁴⁶ Хайек, Фр. Индивидуализъм и економическият порядък. Москва: Изд. „Изограф“, Изд. „Начала-Фонд“, 2001, с. 89.

ни, ограничени и опровергаеми, в своята цялост те не са „известни никому“, а „всеки знае немного“. Индивидуалното човешко познание се отнася не за общото („тоталността на нещата или събитията“), а „към отделен аспект или късче реалност“. Като безкрайно разнообразие от противоречиви факти и мнения те непрекъснато се развиват, променят, обогатяват. Тъй като „съществената сложност на обществения организъм не позволява да се претендира за всезнание“⁴⁷, не е възможно да се състави цялостна и обективна картина на обществото и икономиката. Обстоятелството, че „използването на знанието на никого не е дадено в цялата негова пълнота“, затруднява опитите за обяснение и рационално влияние на социалните процеси. Затова и социалистите са „жертва на пагубна самонадеяност“ и „централизираното планиране на икономиката е по принцип неизпълнимо“. Хората в определена степен могат да разберат връзката между явленията и процесите, но не и да ги управляват. Неявното и непълно личностно знание Хайек свързва с концепцията си за „спонтанния ред“, съгласно която икономиката не трябва да се развива „по съзнателния замисъл и намерения“ на хората, ориентирана към изпълнение на строго определени задачи, подчинена на общи цели. Напротив, тя трябва да функционира самопроизволно, спонтанно, като резултат от „непреднамерено следване на определени традиционни и морални практики“, съблюдавайки само „абстрактните правила на поведение“. Към икономическата дейност трябва да се научим не „да стопанисваме грубо“ и да „придаваме на модела нужната форма“, както например занаятчията вае изделието, а да „подхождаме като градинари, които култивират явленията като растения“⁴⁸, създавайки условия за техния растеж. Казаното напълно потвърждава убеждението на Хайек, който смята себе си за продължител на мислителите от „шотландската школа“ А. Фергюсън, А. Смит и Д. Юм.

Но не само това. Още при Смит срещаме в зародишна форма една от максимите на либерализма за държавата като лош стопанин. Несъвместимо с естествената свобода е не само съчетанието търговец и владетел, но и владетел и стопанин. Според Смит продажбата на кралските земи във всяка голяма монархия в Европа и превръщането им в частна собственост само за няколко години би довело „до по-доброто им обработване и стопанисване“. Това ще породи увеличение на техния продукт, на дохода и потреблението на народа и в крайна сметка до нарастване на населението на страната.⁴⁹

⁴⁷ Пак там, с. 43.

⁴⁸ Хайек, Фр. Методологическият индивидуализъм и задача на социалните теоретически науки. – В: Хайек, Фр. Познание, конкуренция и свобода. Антология на сочиненията. Москва: „Пневма“, 1999, с. 45.

⁴⁹ Смит, А. Цит. съч., с. 800. Населението не се разглежда от Смит като зададен ограничен фактор, а като променлив, влияещ върху величината на ежегодно потребяваните „предмети от първа необходимост и жизненни удобства“. Върху годишния труд като фонд за дос-

Онова, което е валидно за земята, се отнася и за останалите фактори на производството. Смит твърди, че „не е възможно да се съхраняват с такава грижовна бдителност“ чужди пари, с каквато „съдружниците в частна компания съхраняват своите“⁵⁰. Макар че казаното визира директорите на акционерните компании, с пълна сила това се отнася и за управляващите „народните пари“ държавни служители.

Резюмирайки казаното от Смит относно ролята на държавата в икономиката, можем да направим извода, че той е защитник на *максимална конкуренция и пазар* и на *минимална, но силна държава*. Това означава правителствата да съсредоточат усилия за изпълнение на първичните си функции – на държава-„пазач“. Намесата ѝ в икономиката трябва да е ограничена и допълваща. Ако използваме обоснованите от френския икономист М. Албер фази в развитието на капитализма, разбиранията на Смит съответстват на първата фаза на „капитализъм (пазар – б. а., Л. К.) срещу държавата“. Това е класическо либерално схващане в стария английски смисъл, което не съвпада напълно с налаганото от неокласиците като теория и от М. Тачър, Р. Рейгън и други правителствени ръководители от 80-те години на миналия век като икономическа политика, „капитализъм (пазар) вместо държава“⁵¹.

* * *

Направеният анализ дава основание за някои изводи.

1. На Смит икономическата мисъл дължи модела на икономическия човек, воден в стопанската си дейност от личния интерес. Личните интереси са първоосновата, „локомотивът“ на икономическото развитие. Изпълнявайки дейностите, които произтичат от личните им интереси, икономическите агенти способстват за нарастване на общественото благосъстояние. Личната изгода не противоречи на обществените интереси, а действа едностранно и синхронизирано с тях, като начин на тяхната реализация.

2. В прочутата метафора за „невидимата ръка“ на пазара Смит разкрива „диригента“ на егоистичните интереси на индивидите в условията на свободна конкуренция. При „естествена свобода и ред“ пазарната икономика само на пръв поглед е архаична. Тя не трябва да се отъждествява с икономическата анархия. В действителност нейното развитие е подчинено на

тавяне на тези продукти освен производителността на труда влияе и броят на заетите с „полезен“ труд, а нарастващото население е един от пътищата за постигане на благоденствие.

⁵⁰ Пак там, с. 722.

⁵¹ Вж. *Албер, М.* Капитализъм против капитализма (пер. с франц.). – В: *Економическая школа.* Санкт-Петербург, 1998, 265–267.

строги, независими от волята и съзнанието на хората „естествени“ закони. В зародишна форма той разработи схващането за оптимално разделение на ресурсите в условията на свършена конкуренция.

3. „Шотландският мъдрец“ обосновава положителните ефекти от свободната външнотърговска дейност, заклеявайки ограниченията върху свободната международна търговия и ги квалифицира като неразумни, безполезни, абсурдни и т.н. Допусканите от него два случая на протекции във външнотърговската дейност, свързани с отбраната и уеднаквяването на условията на търговията, определя като „най-глупавия начин на обезщетение на местния производителен труд“.

4. Смит е противник на интервенционализма в икономиката. Той защитава тезата за възможно максимална конкуренция и пазар и за минимална държава. Но за него пазарната икономика не означава беззаконие. Свършената свобода в икономиката е немислима без „свършено правосъдие“, осигурявано от държавата. Безпрепятственото проявление на „невидимата ръка“ е облечено в правни норми. На държавата той отрежда по-скоро функции на гарант („пазач“) с ограничена и допълваща намеса в икономиката.

5. Смит обосновава разбирането за космополитичния характер на капитала. За него собствениците на капитал са граждани на света. С виждането си в тази област той трасира съвременното неокласическо обяснение на миграцията на капитала с пределната производителност на факторите на производството.

На базата на казаното можем да заключим, че Адам Смит не е основател на либералната икономическа доктрина, но полага либералните принципи в основата на икономикса, вгражда ги като фундамент и неизменно условие на икономическата система, която създава.

Показателна е случката от биографията на А. Смит, разказана от руския историк на икономическата мисъл А. Аникин. През 1787 г. по време на пребиваване в Лондон Смит посещава прием, на който присъства отбрано общество, включително и министър-председателят на Англия по това време Уилям Пит. При влизането на Смит в залата всички стават. С професорски маниер той вдига ръка и с жест ги приканва да седнат. Премиер-министърът обаче се доближава до Смит и казва: „След Вас, докторе, ние всички тук сме ваши ученици.“⁵² Може би министър-председателят на Англия с провежданите от него реформи в областта на търговията наистина е имал основание да се нарече ученик на Смит. С още по-голяма сила обаче това важи за всички онези, които смятат себе си за икономисти. И днес, и в бъдеще.

⁵² Аникин, А. Младостта на науката. С., Наука и изкуство, 1978, с. 215.

АДАМ СМИТ Е ПРОЗРЯЛ НЕ САМО ВЕЛИЧИЕТО НА ПАЗАРА, НО И НЕДЪЗИТЕ МУ¹

„Пазарът е най-мощният социален механизъм на цивилизацията“ (Ал. Гор), притежаващ обаче и съществени недъзи – „генератор на рискове, нестабилност, кризи“ (Дж. Стиглиц), дори терминатор на духовността.

Адам Смит е общопризнат „баща“ на либерализма (от лат. *liberalis* – търговско-икономическа дейност, освободена от опека, намеса и регулации от страна на държавата; свободна търговия)². Той (либерализмът) е актуален вече над 230 години, през който период е изживял два свои възхода или зенита – от „Богатството на народите“ (1776) до Първата световна война и от „рейгъномиката“ и „тачъризмът“ (края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век) до настъпването на глобалната финансово-икономическа криза през 2007/2008 година; между тези два възхода и/или зенита е периодът на войните, Великата депресия (1929/1933) и на кейнсианската регулирана икономика; през този етап се зароди и разви непазарното или социалистическото централизирано-планово стопанство.

Настъпилата през 2007/2008 г. глобална финансово-икономическа криза спонтанно пренасочи погледите на икономисти и политици от А. Смит към Дж. М. Кейнс, дори към Маркс, като евентуални спасители от нея. Не само реториката, но и действията на правителствата, изразени главно чрез техните финансово щедри антикризисни програми, направиха реверанс на Кейнс, а доколкото извършиха национализации на ключови финансови институции – и на Маркс. Вярно е, че фалираха бизнес организации от реалния и от финансовия сектор, но кризата се стовари главно върху редовите данъкоплатци и наетия т.нар. човешки капитал.

¹ Статията е публикувана в сп. *Икономически алтернативи* (Стоянов, В. Адам Смит е прозрял не само величието на пазара, но и недъзите му. – *Икономически алтернативи*, бр. 4 / 2010, 3–27).

² Освен за икономически се говори и за политически либерализъм, чийто символ е демократията.

Финансово-икономическата криза и борбата срещу нея, респективно нейното преодоляване се превърна във водеща световна тема. Тя бе включена в дневния ред, както на националните правителства, така и на всички наднационални организации, включително Г-7 плюс 1 и новосформираната Г-20, на ежегодния форум в Давос и много други.

Кризата разклати устоите на либерализма и се оформи засилващо се критично отношение към него, включително и към цялостната следвоенна Бретън-Уудска финансово-икономическа архитектура, а също така спрямо т.нар. Вашингтонски консенсус. Като че най-радикален в тази посока се оказа десният френски президент Н. Саркози главно чрез словото си пред форума в Давос, заради което бе обвинен дори в симпатии към и пропаганда на социализма. Това показва, че либерализмът, зад който стоят изключително мощни икономически сили, няма лесно да се примири с наложените и допълнително подготвяните му финансово-икономически регулации, от които бе успял да се освободи. В тази връзка възниква още един твърде важен въпрос: Дали тези регулации ще имат дълготраен характер или след преодоляването на кризата ще се обявят за ненужни и ще се възстанови статуквото на либерализма?

Впрочем непосредствената цел на настоящата статия е по-друга (макар че косвено е свързана и с отговора на така поставените въпроси), а именно – да се покаже и докаже, че, първо, А. Смит не е бил либерален (пазарен) фундаменталист, за какъвто обикновено го считат и каквито фактически са някои от неговите съвременни адепти и пламенни последователи (като Айн Ранд, например) и второ, че самият той е прозрял не само величието на пазара, но е „уловил“, разкрил и показал и неговите слабости, недостатъци и недъзи; именно те са във фокуса на нашия научен анализ.

I.

Едни автори свързват цивилизацията с пазара и неговия механизъм, други – с държавата, трети – с писмеността; всички те, разбира се, елементи на цивилизацията. Тя (цивилизацията), респ. културата е изключително сложен духовен феномен с тотален социален обхват и значение. Пазарът е твърде важен цивилизационен феномен, но едва ли е обосновано да се третира като тъждество на цивилизацията; той е едно от нейните изражения и проявления.

Генезисът на пазара е заложен в първите случайни форми на размяна (които са били извършени между първобитните общини) и постепенно разширяват своята честота и обхват. А. Смит обяснява размяната със силни

психологически мотиви – „склонността на човешката природа... да обменя, разменя и заменя един предмет срещу друг...“, което не се среща при друга раса животни“³. Обстоятелството, че размяната не се среща при друга раса животни е доказателство, че тя не е природен, а рационален, цивилизационен, културен феномен, артефакт, който обаче обслужва природни инстинкти; това се отнася и за пазара като цяло. Вярно е, че А. Смит е заложил при размяната на психологическия момент, но да не забравяме, че той е и първият, който е изтъкнал изключителната роля и значение на разделението на труда като предпоставка и основа на размяната, респ. на търговията, на пазара изобщо.

Неимоверно широкообхватният характер на пазара роди и словосъчетанието пазарна икономика или пазарно стопанство (и общество), като съвременен по-неутрален синоним на капитализъм, капиталистическо стопанство, капиталистическа икономика, капиталистическо общество, които понятия бяха натоварени с голям идеологически заряд. Впрочем след 1989 г. нещата се промениха коренно, тъй като антиподът им и най-голям исторически враг – социализмът (реалният) изчезна от историческата сцена, а теоретичните му основи – марксизмът – се обезцени в изключително голяма степен. До 1989 г. икономиките обикновено се разграничаваха на пазарна и непазарна, но непазарната или социалистическата икономика се саморазпадна и се трансформира в пазарна. Така че след 1989 г. би могло да се говори само за един тип икономика – пазарната. Тя от своя страна може да се обособи на:

- свободна (либерална) пазарна икономика а ла А. Смит и
- регулирана (от държавата) пазарна икономика а ла Дж. М. Кейнс.

П. Дракър обаче счита (а и други автори, разбира се), че напълно свободна търговия никога и никъде не е имало, освен в учебниците и предлага да не се казва „свободна търговия“, а „по-свободна търговия“⁴, която, според него винаги е била комбинация от свободна и протекционистична (регулирана) търговия“⁵. На тази основа битува схващането, че икономиката винаги е била „смесена“ и само съотношението между частното и държавното ѝ начало е било различно, което схващане, изглежда реалистично; „чистите“ икономики и общества обикновено се третирали като утопични. Един от най-авторитетните изследователи на размяната, търговията, пазара, Ф. Бродел⁶, е обособил определени стадии или етапи в развитието им, но смятаме, че те могат да се сведат до два основни:

1. Докапиталистически етап или стадий, който се характеризира с две

³ Смит, А. *Богатство на народите*. София: ИК „Рата“, 2006, с. 19.

⁴ Дракър, П. *Мениджмънт на бъдещето*. София: „Карива“, 1997, с. 74.

⁵ Вж.: Дракър, П. Цит. съч., с. 74.

⁶ Вж.: Бродел, Ф. *История на размяната*. София: „Прозорец“ (година на издаване няма).

основни неща, а именно: а) недостатъчна зрелост и пълнота на пазара и б) силното му регулиране от страна на държавата. Въпреки това обаче „златният телец“ е бил актуален; въпреки това той е актуален още от възникването на парите.

2. Капиталистически стадии, при който пазарът придобива облик, мащаби, характер и значение на първостепенен социален феномен и механизъм за осъществяване на икономическите отношения между хората. В рамките на този стадий биха могли да се обособят няколко подетапа, а именно:

– Меркантилизъм (от фр. mercantile – търговски, спекулантски, много пристрастен към печалба; подетап, който поставя силен акцент върху търговията, главно външната, като източник на богатство в универсалната му форма – злато (и сребро).

– Физиократичен подетап (от фр. fisiocratie – господство на природата). Именно физиократите са тези, които са разбрали изключителната социална роля на пазара и необходимостта от освобождаването му от „притесненията“ на държавата чрез техния девиз: Laissez faire, laissez passer. Девизът на физиократите призовава държавата да създаде необходимите условия и предпоставки за ефективното функциониране на пазара – мир, стабилна валута, ниски данъци, добри търговски закони и ефективна (добре работеща) съдебна система⁷ и да го остави да действа.

– Либерализъм, чиито символ е А. Смит. Той по същество приема девиза Laissez faire на физиократите и всички техни препоръки „... нужни за издигането до най-високите върхове на благополучието от бездната на варварството...“, но А. Смит ще изрече точните формулировки⁸. Той обаче не обръща подобаващо внимание и не отдава специално значение на съдебната система, защото като морален философ не е допускал, че законите и моралът могат да бъдат незачитани или пренебрегвани. Въпреки това „от Аристотел и Тома Аквински до Джон Лок и А. Смит – икономиката не се е отделяла от моралните цели, нито се е считало, че производството на богатство е самоцел“⁹.

– Споменахме, че на възхода и/или на зенита на либерализма се слага край от две важни събития, породени от Първата световна война и Световната икономическа криза от 1929/1933 г.: а) Победата на Октомврийската революция, която положи основите на реалния социализъм, респ. на цен-

⁷ Вж.: Кенеди, Пол. *Възход и падение на великите сили*. София: „Св. Георги Победоносец“, том I, 1997, с. 47; Кант, Ем. *Педагогика. Спорът на факултетите*. София: „Хр. Ботев“, 1994, с. 24 (под линия).

⁸ Кенеди, Пол. Цит. съч., с. 47.

⁹ Цит. по: Бел, Д. *Културните противоречия на капитализма*. София: „Наука и изкуство“, 1994, с. 10.

трализираното плано̀во-ико̀номическо управление като антипод и отрицание на либералната пазарна икономика и б) възникването и утвърждаването на кейнсианството като коректив на либерализма.

Непазарната социалистическа плано̀во-централизирана икономика (и общество) просъществува около 70 години, загуби битката с пазарната икономика, която просто я замени и трудно може да се очаква, че тя би могла да стане отново актуална; кейнсианството обаче – може, и фактически то започва да става актуално.

Официалният „жизнен цикъл“ на кейнсианството продължи много по-малко от този на реалния социализъм, но след началото на кризата от 2007/2008 г., т.е. след втория възход, зенит и провал на либерализма, кейнсианството отново става актуално. А. Смит обаче не е развенчан, но до пиедестала и бюста му се изправи отново и този на Кейнс.

А. Смит обаче гениално схваща и разбира мотивиращата, организиращата, координиращата и целенасочващата роля и значение на пазара от типа на *Laissez faire*. Неговата „философия“ за пазара в концентриран вид се съдържа преди всичко в примера му за хлебаря, месаря и пивоваря. Той пише: „Човекът почти непрекъснато се нуждае от помощта на своите близки и напразно би я очаквал само от тяхното благоволение. По-вероятно е да постигне своето, ако може да заангажира техния егоизъм в своя полза и да им покаже, че за тях самите е изгодно да направят за него това, което иска от тях... Ние очакваме своя обяд не от благоволението на месаря, пивоваря и хлебаря, а от ревнивото им отношение към собствените им интереси. Ние се обръщаме не към тяхната хуманност, а към техния егоизъм и никога не им говорим за нашите нужди, а за техните изгоди. Никой освен просякът не иска да зависи почти напълно от благоволението на своите съграждани“¹⁰. Именно това е „точната формулировка за пазара“ по Пол Кенеди. В пазарни условия, според А. Смит, егоизмът на едни се явява благо за други и в края на краищата се постига създаването (производството) на повече блага (по-голямо богатство), а следователно и по-високо благополучие, без обаче да се обръща внимание на нарастващото до невероятни мащаби неравномерно разпределение на благата.

И все пак А. Смит не е бил либерален фундаменталист, за какъвто някои го смятат и каквито са много негови съвременни пламенни последователи и адепти. Като казваме това, имаме предвид следното:

Първо, изричното му разграничаване от утопията, доказателство за което е следната му мисъл: „Очакването, че във Великобритания наистина свободата на търговията ще възтържествува напълно, е така абсурдно, как-

¹⁰ Смит, А. Цит. съч., с. 20.

то да се очаква, че ще се установи Океания или Утопия¹¹. Затова трябва да се съгласим с П. Дракър, че „свободната търговия съществува само в учебниците“ и с предложението му да се използва понятието или словосъчетанието „по-свободна търговия“, която, според него, винаги е комбинация от свободна и протекционистична (регулирана) търговия.

Второ, тезата му за т.нар. „умерена стопанска дейност на държавата“, под което се е разбирало изграждането и поддържането от нейна страна преди всичко на инфраструктурата, която е била от първостепенно значение както за държавното, така и за частното стопанство. Към „умерената стопанска дейност на държавата“ класиците добавят и т.нар. „естествени монополи“ (както на национално, така и на местно (общинско) равнище). Съвременните последователи на А. Смит обаче ги приватизират, но в действителност не се премахва монополното им положение, поради което те си остават монополисти-терористи. Краткият опит, който и у нас е налице с приватизацията на водопроводно-канализационните мрежи и системи, на електроразпределителните дружества, топлофикация, сметоизвозването и хигиенизирането на населените места потвърждава горния извод. Ще видим, че А. Смит е бил против корпорациите изобщо, защото е виждал в тяхно лице монополни структури, които подриват основите на конкуренцията, която при естествените монополи по същество липсва.

Трето, критичното му отношение към силно фаворизирания от него либерален пазар и пазарен механизъм чрез разкриване и посочване на неговите слабости и недъзи.

Четвърто, А. Смит не е обосновавал приватизацията и комерсализацията на социалната сфера, нито на „естествените“ монополи.

Преди обаче да анализираме критичното отношение на А. Смит към фаворизирания от него пазарен механизъм чрез формулирането и изтъкването на неговите слабости, недостатъци и недъзи, бихме искали да обърнем внимание върху две неща, а именно:

Първо, да изтъкнем и докажем, че редица от съвременните последователи на А. Смит са много по-големи либерали от самия него, доколкото те изцяло и напълно абсолютизират пазара и пазарния механизъм и гледат на него само и единствено през утопични очила. За пример ще дадем Айн Ранд (Алиса Розенбаум – емигрантка от бившия Съветски съюз в САЩ) по три причини: тя бе обявена в САЩ за „мислител на XX век“, оказала е силно влияние върху такива видни личности като М. Тачър и А. Грийнспан и е твърде продуктивна; най-важните ѝ публикации могат да се видят и по лавиците на нашите книжарници. Нейното суперлиберално верую е: „тър-

¹¹ Цит. по: Хайек, Фр. фон. *Право, законодателство, свобода*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1996, с. 80.

говският принцип е единственият рационален и етичен принцип на всички човешки взаимоотношения, лични и обществени, частни и публични, материални и духовни..., човек трябва да живее (само) за себе си, без да се жертва за другите, нито да жертва другите за себе си¹².

Смятаме, че е излишно да коментираме току-що цитираното суперлиберално верую на Айн Ранд, само ще обърнем внимание на две неща: а) че се абсолютизира до крайна степен индивидуализмът-егоизмът и б) че се предлага тотално прилагане на търговския принцип и то не само към материалните, но и към духовните взаимоотношения на хората в обществото. Следователно, според Айн Ранд и компания, всичко без изключение – било то материално или духовно благо, респ. ценност, може и следва да бъде предмет на покупко-продажба.

Разбира се, абсолютизирането на егоизма не е „патент“ на Айн Ранд, нито на А. Смит. На него са обърщали внимание още стоиците, а дори и преди тях, а така също по-възрастните от А. Смит именити негови колеги-учени – Б. Мандевил и а. К. Хелвещий. За Манделвил „егоизмът е движеща сила на целия нравствен и културен живот“, а за Хелвещий „всяка дейност има за мотив човешкия егоизъм“, поради което „всякаква проповед на морал е безполезна“. Мандевил дори е считал, че „нравствените понятия са измислени от господарите, за да държат масите в покорство“¹³.

Наистина егоизмът и алтруизмът са антиноми, но още древногръцките философи, схоластите, религията, хуманизмът като цяло, са се опитвали да постигнат определен оптимум („златно сечение“) между тях. Стоиците са считали, че „да полагаш грижи за себе си, значи, когато това го правиш правилно, да полагаш грижи и за всеобщото благо“, а за Седжук „всеки трябва да работи за всеобщото щастие... (и) същността на етиката е в разрешаването на непреодолимото противоречие между алтруизъм и егоизъм“¹⁴; религията (християнската) противопоставя на егоизма любовта между хората. Общество, функциониращо само върху основите на егоизма или само на базата на алтруизма не е имало и едва ли би могло да има; подобно общество е по-скоро утопия или илюзия.

Ако моралният философ А. Смит беше жив, сигурно не би приел обосноваваната духовна комерсиализация. Тя междувпрочем и за съжаление е в ход и с основание тревожи и безпокои все повече хора както от светски, така и от религиозни среди. В случая ще се позовем на двама от най-изявените представители на едните и на другите среди – Сб. Бжежински – професор, бивш съветник на президента на САЩ по националната сигурност и настоящият папа Бенедикт XVI.

¹² Ранд, А. *Добродетелта на егоизма*. София: „МаК“, 2008, с. 41 и 48-49.

¹³ Цит. по: Шмит, Х. и Шишков, Г. *Философски речник*. София: УИ „Кл. Охридски“, 1997, с. 361 и 700.

¹⁴ Вж.: Пак там, с. 560 и 592.

В случая Сбигнев Бжежински говори за „тип утопизъм, защитаващ един твърде своеобразен икономически процес без оглед на морални последици... Подобна защита напомня дарвиновата теория за оцеляване на най-приспособилите се видове... Всичко това противоречи на елементарната представа за социална справедливост“¹⁵. Той (Бжежински) използва такива понятия за характеризирани на съвременното пазарно общество като „рhetорика и ценности, ориентирани консумативно“, „заклинания с понятието пазар“, „морално объркване“, „духовна празнота“, „морална криза и духовен упадък“; той обявява „холивудските филмови и телевизионни продуценти за културни разбойници“¹⁶.

Аналогични са оценките и квалификацията и на папа Бенедикт XVI – „парите и богатството се превръщат в мяра на всичко... хората се превръщат в стока... отчуждават се... настъпва морално разпадане... духовна пустота... разрушаване на съвестта... либералният пазар налага своите непреклонни закони на всички аспекти на живота. Целият морал на църквата, т.е. цялата духовна и антропологична концепция на християнството, вече не намира съответствие и разбиране в днешния западен (пазарно-капиталистически и материалистически – В. С.) свят“¹⁷.

Цитираните автори и техните оценки и квалификации, от една страна, будят тревога и провокират негативни мисли и емоции, но от друга страна те обуславят и един важен извод – макар, че пазарът е цивилизационен или културен феномен, артефакт, той подкопава основите на духовността и я заменя с грубия материален интерес, поради което (той) с основание се обявява за „убиец на културата“ и на духовността въобще.

Разбира се, пазарът, респ. неговите недъзи, е основният фактор за духовно-моралната криза, но не е единствен. Съдействие в тази посока е оказала и кризата на християнската религия и църква. Тя настъпва още през IV век, при разделянето на единната Римска империя на източна – Византия със столица Константинопол, и западна – със столица Рим. Както е известно това води до обособяването и на две самостоятелни църкви – Източноправославната, начело с патриарх и Западно-католическата, начело с папа, но окончателният разрив между тях настъпва едва през XI век – 1054 г.

По-късно се разразява криза в самата Римо-католическа църква, която довежда до Реформацията и създаването на още две самостоятелни църкви – протестантската и англиканската, а колко са сектите едва ли може точно да каже; някои сочат, че в християнската религия и нейното практическо приложение са налице около 34 000 (тридесет и четири хиляди) различия!

¹⁵ Вж.: Бжежински, С. *Извън контрол*. София: „Обсидиан“, 1994, с. 83.

¹⁶ Пак там, с.с. 65, 66, 72, 78, 79 и 81.

¹⁷ Тесоре, Д., *Рацингер: въведение. Нравствените, политически и религиозни възгледи на Бенедикт XVI*. София: „Сиела“, 2007, с. 41, 46, 71, 115, 116, 119, 129, 130, 131, 169, 180.

Все пак до Френската революция критиките към Св. Престол и висшия клир са били главно морално-канонически, но Френската революция им придава съществени политически и икономически измерения; църквата обаче се отделя от държавата, значителна част от имотите ѝ се конфискуват (преди това е била най-богатата институция в Европа) и нейните духовни и социални функции и роля се ограничават; оформи се тенденция към отслабване ролята и влиянието на религията и църквата в обществото. Просвещението и развитието на науката също подкопават позициите на религията и църквата. Фридрих Ницше дори обяви Бог за мъртъв, а Ф. Достоевски допълни, че вече всичко е позволено. Така християнската общност **започна да се самолишава от своя абсолютен морално-духовен еталон** – една от причините за кризата на духовността и морала.

По-късно, в началото на Първата световна война, **светът като цяло се лиши и от своя хилядолетен абсолютен еталон-измерител на всички материално-веществени ценности и богатства – златния стандарт**, чиято агония приключи окончателно през 1971 г. Той бе заменен от сурогат – непълноценни, декретни или политически пари – „кръгли икономически нули“ (по М. Фридман). Счита се, че това обстоятелство е оказало силно отрицателно влияние върху духовно-моралния облик и характер на човечеството като цяло. Ето какво пише Хари Шулц: „Именно златният стандарт принуждаваше нациите (и техните правителства – В. С.) да спазват определена граница на дълговете, разходите и социалните планове. Именно около тези ограничения се създадоха разумни модели за поведение и те повлияха на всички. Хората бяха по-честни, по-морални, по-хуманно настроени... (След отпадането на златния стандарт) вече няма никакви граници на действията и диктата на правителствата... Парите са стандарт, който се просмуква във всички области на човешката дейност... Колкото повече се увеличава несигурността на парите, толкова повече расте и покварата. Ако имахме златен стандарт, щяхме да имаме и човешки стандарт! Двете са неразривно свързани“¹⁸.

Не с всичко от приведения цитат можем да се съгласим, но той все пак заслужава да се позамислим над него. Някой би казал, че фалшификацията на парите съпътства почти цялата им история, а в началото на XVIII век Джон Лоу извършва изключително мащабен опит във Франция да спаси от финансов фалит френското кралство чрез изключително масова емисия на непълноценни пари, но все пак всичко това е в рамките на златен стандарт, а от 1971 г. той окончателно и като че ли безвъзвратно е премахнат.

Разбира се, дълбоко в основата на духовно-моралната криза стои пазарът, защото именно той придава ценност на парите. При златния стандарт

¹⁸ Цит. по: Липс, Ф. *Конспирацията срещу златото*. София: „Дилोक“, 2006, 328–330.

обезценяването им също е възможно, но в обективни граници, докато при декретните или политически пари то по същество е безгранично или за граница би могло да се приемат разходите по отпечатването на съответните купюри, в сравнение с изразяваната от тях стойност.

Следователно би могло да се каже, че пазарът придава ценността на парите, които разпалват материалистично-хедонистични страсти и желания за постигането на които духовно-моралните „спирачки“ се оказват неефективни. Впрочем в преследването на материалистично-хедонистични желания и цели се погават не само морални, но и юридически норми (законали). С други думи, увеличава се престъпността и вероятно би могла да се търси и открие правопрпорционална зависимост между степента на социално-икономическа диференциация и степента или мащабите на престъпността, мотивирана от материалистично-хедонистични подбуди.

Второ, бихме искали да обърнем внимание на един, според нас, парадокс (или поне така изглежда). Той се изразява в това, че моралният философ А. Смит извежда егоизма като първостепенна цивилизационна човешка ценност, но оригиналното при него е, че третира **пазара като механизъм за трансфер на егоизма**, от който трансфер всички са морално удовлетворени и икономически облагодетелствани.

С. Н. Булгаков отива по-далече от А. Смит, доколкото третира икономическата дейност, чийто символ е пазарът, като универсална форма за оцеляване, като борба на живота срещу смъртта¹⁹. Безспорно е, че оцеляването е най-силният инстинкт, който стои в основата на егоизма, подсилван от себеутвърждаването и хедонизма.

Характерно е обаче, че при всички останали животински видове, с изключение на човека, оцеляването им, е насочено така да се каже навън, в смисъл, че то се осъществява за сметка на други животински видове (при месоядните) или на природната растителност и продукти на земята (при тревопасните животни). Инстинктът за оцеляване при човека е насочен не само навън – към други животински видове и продуктите на природата, но и навътре, към собствения му род и неговите представители. Тук вероятно някои ще си помислят за канибализма, но тази най-варварска проява по същество е изчезнала и е заменена от цивилизационни методи – лъжата, измамата, подлостта и пр. противозаконни и неморални действия до елегантния легален и морален механизъм на конкуренцията от социал-дарвинистки тип за оцеляване на най-пригодните, доколкото пазарът се счита за абсолютно безпристрастен арбитър в битката за икономическо оцеляване и просперитане на най-пригодните.

Що се отнася до непазарното или социалистическото централизирано планово управление, то има своите дълбоки корени в „Държавата“ на

¹⁹ Булгаков, С. Н. *Философия хозяйство*. Москва: изд. „Мысль“, 1990, 39–41, 109.

Платон и в Царството Божие на Христос, а така също в избуялите върху тяхната основа многобройни утопични визии за света. Пазарното стопанство по същество победи непазарното, което породи две важни явления или последици, а именно: а) невероятно силно повишаване „акциите“ на либерализма, от една страна, и от друга – катастрофалното обезценяване на тези на непазарното и саморазпадналото се през 1989 г. социалистическо общество; б) третирането на кейнсианството или на изграденото с негова помощ социално пазарно стопанство, социална държава или на държавата на всеобщото благосъстояние, изглеждащи в очите на крайните неолиберали нещо като полусоциализъм, ако може така да се каже. Те по същество се обявиха срещу кейнсианската теория за регулираната икономика и издигнаха тезата за „чист“ пазарен капитализъм, квалифициран (от Сб. Бжежински) като „тип утопия“. В рамките на неолибералната контрареволуция Западът трябваше да премине или да се трансформира от „смесена“ икономика в „чиста“ пазарно-капиталистическа такава, а Изтокът (бившите социалистически страни) – от „чист“ социализъм в „чист“ капитализъм, но кризата неизбежно направи актуална „смесената“ икономика и кейнсианството.

II.

По времето на А. Смит и определен период след него, главният, респ. активният икономически субект на пазара е бил индивидуално-семеен предприемач. Корпоративно-хазартният капитализъм все още е бил в началната си фаза. Дори „в началото на XIX век (все още – В.С.) 4/5 от населението са били предприемачи..., 1870 г. те са 1/3, а към 1940 г. само 1/5 от заетото население вече са предприемачи“²⁰. За разлика от тогава, „днес... почти всички работещи са наети (работници и – В.С.) служители. Доклад (още) от 1970 г. показва, че в САЩ само 7,82% от цялото заето население над 16 години работят самостоятелно, т.е. са „независими“²¹ стопански субекти в качеството им на производители и търговци от рода на А. Смитовия месар, пивовар и хлебар. Останалите над 90% работят като наети в т.нар. от патриарха на икономическата наука на XX век Кенет Гълбрайт **организации** – фирми, корпорации, компании и пр.

Той (К. Гълбрайт) е формулирал и лансирал понятието „**обратна верига**“, под която е имал предвид бизнес организациите с гигантски мащаби, които доминират на пазара, като го манипулират и насочват в желаната от тях посока. Впрочем спорът кой има „тежката“ дума на пазара – търсенето

²⁰ Фром, Е. *Душевно здравото общество*. София: „З. Стоянов“, 2004, с. 305.

²¹ Фром, Е. *Да имаш или да бъдеш?* София: „Кибеа“, 1996, 308–309.

(на потребителите) или предлагането (на производителите) има сравнително дълга история. К. Гълбрайт е категоричен, че посредством т.нар. от него „обратна верига“ решаващата дума на пазара е на страната на предлагането, на производителите-гиганти. Впрочем в тази връзка Л. Мампайе пише: „Една класическа верига предполага, че заповедите (респ. сигналите – В.С.) се дават от потребителите чрез пазара до производителите. В „обратната верига“ производствените организации пускат своите пипала, за да контролират, дори да направляват поведението на пазара и да моделират обществените нагласи на онези, на които привидно служат“²². Главният инструмент в тази посока е сугестивно-манипулативната реклама, за която в световен мащаб се изразходват към 500 млрд. долара, които разбира се, се калкулират в цените на рекламираните стоки и услуги и се понасят от потребителите им.

Чрез т.нар. от К. Гълбрайт „обратна верига“ фактически се възражда законът на Ж. Б. Сей.

К. Гълбрайт очевидно е имал предвид бизнес организациите, но бихме могли да разширим спектъра на организациите, като споменем, че освен открити или легитимни има и такива, които имат характер на **затворени или тайни и полутайни общества**; те се свързват с т.нар. „**теория за конспирацията**“. Едни автори ги надценяват, други ги подценяват, но те съществуват и функционират от най-древни времена и продължават да изпълняват определена обществена функция и роля, което установихме от собствени проучвания²³.

Отношението на А. Смит към организациите изобщо и към корпорациите в частност е било в зависимост от това дали те съдействат за осъществяване на реална и лоялна конкуренция или я възпрепятстват. Според него „всички корпорации и повечето корпоративни закони са били създадени именно за да се предотврати намаляването на цените, а от тук и на работната заплата и печалбата, като се ограничи свободната конкуренция“²⁴, която за него е нещо като свещена крава.

Разбира се, по-късно ще дойде същинският корпоративен капитализъм, който ще обуслови т.нар. антимонополно или антитръстовско законодателство и политика, а множество корпорации ще придобият сила и мощ, равностойни на една средноголяма държава; от стоте най-големи икономики вече повече от половината са корпоративни. Конкуренцията се пренесе на супервисоко равнище, т.е. между супергиганти, които оперират в рамките на т.нар. „Глобално село“, появи се и нова форма на конкурен-

²² Вж.: Мампайе, Люк. Зли орисници над люлката над Европа. – *Монд дипломатик* от м. декември, 2008, с. 8.

²³ Вж.: Стоянов, В. От Царството Божие до царството на парите. София: ИК „Галик“, 2008, с. 382 и следв.

²⁴ Смит, А. Богатството на народите..., с. 126.

ция – между регионални икономически съюзи, чийто първообраз е Европейският съюз (ЕС).

Финансово-икономическата глобализация, където решаваща роля играят икономическите субекти – гиганти, е придобила най-завършени форми и характер във финансово-икономическата сфера, но тя се оказва неадекватна на държавно-политическата раздробеност на света. Това несъответствие се компенсира от многобройни международни организации – ООН, СТО, МВФ, СБ, Г-7 + 1, Г-20 и много други, които осъществяват глобалното управление.

Според Алвин и Хайди Тофлър има много хора, които желаят създаването на единно световно правителство... финансирано може би от глобален данък“, но засега „глобалното управление е сбор (или се осъществява – В.С.) от международни организации“²⁵ при доминиране на световния хегемон – САЩ. Бившият президент (два мандата) на ФРГ Х. Шмит смята, че „новите цели на Америка ще променят света в следващите няколко десетилетия“²⁶.

Едва ли обаче може да се приеме за отговаряща на реалността тезата, че съвременният глобален свят се управлява само от междудържавни организации под егидата на САЩ, като се изключат от този процес глобалните корпорации, респ. техните представители и общества, които някои автори, струва ни се с основание, наричат „невидимо правителство“²⁷. Други автори твърдят, че правителствата винаги се вслушват в гласа на глобалните корпорации²⁸. Ако перифразираме Х. Форд, може да се каже, че това което е изгодно за глобалните корпорации и за САЩ, е изгодно и за глобалния свят като цяло.

Все по-активно се дискутира необходимостта от глобално управление. В студията си на тази тема проф. В. Маринов обособява три основни форми, модели или системи на глобално управление на икономическата система, а именно:

- Модел на хегемонистична стабилност;
- Модел на неолиберален институционализъм или глобално управление без глобално правителство и
- Други (алтернативни) идеи за глобално управление – концепцията за нов медиавализъм – отстраняване на правителствата от управлението и замяната им с НПО (неправителствени организации), които са вече около 40 000 и формират нещо като глобално гражданско общество²⁹.

²⁵ Тофлър, А. и Х. *Революционното богатство*. София: „Обсидан“, 2007, с. 65.

²⁶ Шмит, Х. *Силата на бъдещето*. София: „Медиатема“, 2006, с. 19, 40.

²⁷ Роуланд, У. *Корпорация алчност. Защо корпорациите владеят нашия свят и как по-воляваме това да се случи*. София: „В. Люцканова“, 2007, с. 185.

²⁸ Тофлър, А. и Х. *Цит. съч.*, с. 510.

²⁹ Вж.: Маринов, В. *Относно глобалното управление на международната икономическа система*. – *Годишник на УНСС*, 2009, с. 139 и следв.

В рамките на алтернативните идеи за глобално управление се срещат и други форми, но в посочените по-горе модели не се откроява мястото на глобалните корпорации, а именно те са главните реални субекти на глобалното управление, защото както казва Л. Търоу, „капитализмът е дал властта за вземане на решения в ръцете на собствениците на капитала“³⁰. Така че „в сърцето на една нация (вече) живеят две общности – корпоративна и човешка, а техните ценности са в пълен конфликт... за корпорациите порокут е добродетел, а добродетелта е порок“³¹.

Изобщо светът на А. Смит е бил твърде различен от съвременния. Освен това в епохата на Смит е доминирала протестантската етика и пуританският дух, за които са били немислими „неморален бизнес, продажни политики“³², „властови доходи“ (по Дж. Бюканан). Непознати за времето на А. Смит са били културната, екологичната, ресурсната и други съвременни кризи, а така също корупцията, тероризмът, лобизмът, публично-частното партньорство, аутсорсингът, офшорните зони и пр. пазарно-управленски иновации. Те обаче не са били чужди на К. Гълбрайт, поради което не бива с лека ръка да се отминава неговата „обратна верига“. Има, според Тофлър, и „водеща към дъното конкуренция“, при която обикновено се използват непочтени начини и средства, особено от глобалните корпорации, „които са се превърнали в институции с безпрецедентна власт и влияние“³³. Джон Пъркинс описва един конкретен случай, в който главни действащи лица са „горили“ и „чакали“, които чрез „моркова“ и „тоягата“ принуждават новоизбран президент на развиваща се страна да промени отношението и политиката си спрямо опериращите върху територията на неговата страна глобални петролни компании на САЩ и да „слушка чичо Сам“, както се изразява авторът. Впрочем нека цитираме разказа на „чакала“:

„Влязох в кабинета на Ел Президенте на втория ден след избора и му честитих победата.

Той седеше зад огромно писалище и се хилеше като лукова глава.

Пъгнах лявата си ръка в джоба на самото и му рекох:

– Сеньор президент, тук има двеста милиона долара. Ако се включите в играта, те остават за вас и вашето семейство. Сещате се какво имам предвид. Да се държите добре с моите приятели от нефтените компании. И да слушкате чичо Сам.

Приблжих се още по-плтно. Наведох се над бюрото му и му показах с очи десния си джоб.

– А тук има пистолет и куршум с вашето име – в случай, че решите да спазите предизборните си обещания.

³⁰ Търоу, Л. *Бъдещето на капитализма...*, с. 25.

³¹ Роуланд, У. Цит. съч., с.197, 229.

³² Вж.: Морао, А. *История на САЩ*, том II. София, 1992, с. 168.

³³ Роуланд, У. Цит. съч., с. 20.

После се тръшнах на едно кресло и му изрецитирах списък на президенти, които са били застреляни или свалени, защото не са „слушали Чичо Сам“ – от Дием до Торихос. Абе, както се казва, рутинната процедура!

И човекът схвана посланието.³⁴

Коментарът, както се казва в подобни случаи, е излишен. Вероятно и подобни случаи е имал предвид Дж. Стиглиц (Нобелов лауреат по икономика и бивш гл. икономист на СБ) да заяви, че съвременната търговия не е свободна, а принудителна, а т.нар. приватизация – варваризация³⁵.

Негативното отношение на А. Смит към корпорациите вероятно се е повлияло и от ролята на прословутата Ост-индийска компания (основана в началото на XVII век), която е разполагала с държавнически атрибути (химн, знаме, валута, армия) и е изпълнявала, така да се каже, държавнически функции – защитавала е британските интереси в региона. Не са изключени аналогични държавнически функции и за съвременните глобални корпорации. Впрочем Русия вече разреши на своите петролни и газови гиганти да организират собствена въоръжена охрана на петролопроводите и газопроводите си. Общоприето е, че между икономическата и политическата власт винаги е имало „топла връзка“. Това А. Смит гениално го е „уловил“ и отразил така: „големите капиталисти, големите търговски семейства обикновено или участват в управлението (държавното, разбира се – В.С.) или упражняват косвено влияние върху него“³⁶. Той констатира, че „самото общество всъщност се превръща в търговско“³⁷, но „интересите на представителите на даден отрасъл на търговията или промишлеността винаги се различават в известно отношение от интересите на обществото, дори са противоположни на тях.“³⁸ Това, което е „видяно“ още от А. Смит се е превърнало в една обичайна глобална реалност днес. Почти е общоприета тезата за формирането на съвременно **глобално олигархическо общество**, представителите на което стават все по-нелоялни към националните държави и гледат и действат повече глобално, отколкото национално. Констатира се, че глобалните олигарси се разграничават и физически от националните общества, в които живеят и евентуално са разположени централите им. На тази основа започна да се говори за „ново средновековие“. Следователно съвременната глобална корпорация „наистина е (огромна – В.С.) автономна сила, която оперира в нашия свят... и по природа е етичен егоист“³⁹.

³⁴ Пъркинс, Дж. *Тайната история на американската империя. Истината за глобалната корупция*. София: „Изток–Запад“, 2007, с. 155.

³⁵ Цит. по: Капитализмът днес, сборник (преводни) статии 2000–2009. София: „Жерва“, 2009, с. 100, 101.

³⁶ Смит, А. *Богатството на народите...*, с. 466.

³⁷ Пак там, с. 28.

³⁸ Пак там, с. 250.

³⁹ Роуланд, У. Цит. съч., с. 200, 202.

Изглежда е прав Н. Чомски, като твърди, че „свободният пазар е достоен за възхвала (и възхищение – В.С.) идеал, (но само) ако резултатите от неговото действие отговарят на властимащите и на привилегированите“⁴⁰. Неговото твърдение изглежда още по-убедително на фона на откровението на един от представителите на съвременните олигарси Уорън Бъфет, който казва: „Има, разбира се, класова борба, но моята класа, класата на богатите ръководи тази борба. И ние я спечелихме“⁴¹. Така че едва ли е лесно „да накараме капитализма да работи за мнозинството, а не (само) за малцинството“⁴². Класовата борба, за която говори У. Бъфет обаче едва ли би могла да се счита за окончателно приключена. Ако „несъвършеният човек е принуден да живее в несъвършено общество“⁴³, то историята на цивилизациите е показала и доказала, че у него като че ли е налице някакво изконно вътрешно чувство за справедливост, което го мотивира и „обрича“ на „вечна“ борба за усъвършенстване на обществените отношения. Стремешът към доброто или великото общество на У. Липман (Lippmann, W., *The Great Society*) (К. Попър, „Отворено общество“, т. I, с. 231) и други нему подобни утопични или полуутопични общества – изглежда непреодолим; така е било поне до сега. Бедата е, че доброто общество за едни, не е добро за други. Не е известно общество, което да е било добро за всички и приемано като такова от всички. Така че може би е по-добре да се говори за приемливо, поносимо или балансирано общество, наричано „среден (благороден) път“ от източните религии и философии, които пледират и за „глобална хармония“, докато Аристотел е използвал понятието „златна среда“.

У. Бъфет обаче не уточнява какви начини и средства е използвала неговата класа, за да извоюва победата и по-конкретно дали и доколко са използвани и т.нар. **тайни общества**, за които споменахме в предходното изложение. От това, което сме проучили за тях, сме стигнали до категоричното убеждение, че първо, те водят своето начало от древен Египет и Шумер, второ, съществували са и са функционирали през целия цивилизационен период на човечеството и са имали разнообразен характер и цели – религиозни, политически, социални и криминални, които не винаги са били добре разграничени, трето, в тях обикновено са членували посветени, просветлени или т.нар. елит, четвърто, имали са строга йерархия и специфични ритуали, пето, винаги са оказвали определено влияние и въздействие върху общественото развитие; литературата за тях е огромна, но тъй като източ-

⁴⁰ Чомски, Н. *Необходими илюзии. Промиването на мозъците в демократичните общества*. София: ИК „Бард“, 2005, с. 67.

⁴¹ Цит. по: „Монд дипломатик“, м. ноември–декември, 2009 г., с. 2, колона втора.

⁴² Бърнет, Т., Геймс, А. *Кой управлява света? Войната между глобализацията и демокрацията*. София: ИК „Хермес“, 2007, с. 214.

⁴³ Дал, Р. *Демокрацията и нейните критики*. София: „КХ“, 2006, с. 73.

ниците на информация за тях са специфични, някои от авторите – много добре запознати с тази материя, считат, че определена доза скептицизъм би била полезна.

С риск за известно отклонение бихме желали да кажем още нещо, което считаме за съществено. Според Н. Дейвис „най-старото тайно общество в Европа е било Лигата на Свещения двор, или Heilige Fehme... освен онези, които са си останали напълно тайни... Лигата е имала (което е характерно за почти всички тайни общества – В.С.) елитна каста от посветени Wissenden или мъдреци, сложна система от клетви, знаци и ритуали и йерархична структура“⁴⁴. Важна информация за тайните общества в Европа ни дава „Откровението на Сион“ на Лин Пикет и Клайв Принс. Освен това тази книга ни дава определена представа за т.нар. **синархия** – групи от хора, „излъчени да управляват („масите“, „тълпите“ – В.С.) в качеството им на предопределен елит... синоним на управление, осъществявано от тайни организации, но подобно управление не се включва в политическия спектър „ляво“–„дясно“⁴⁵. Смята се, че „синархията изисква йерархия, вместо равенство, братство, свобода“⁴⁶. Освен йерархията, другата основа, върху която се изгражда синархията е редът, респ. синхронното действие и поведение на хората, подобно на клетките и органите в тялото на човека; от древни времена синархията прави аналогия между функционирането на човешкото тяло и държавното управление; Платон дори нарича държавата човек в уголемен вид или всеки човек следва да знае своето място, роля, предназначение, права и отговорности в системата на управлението на обществото под ръководството, разбира се, на предопределения за тази цел елит.

Доколкото синархията се свързва с управление на елити бихме могли да направим определена връзка между нея и съвременната политологическа теория за управляващите елити, които обаче в условията на демокрацията се избират от т.нар. електорат. Затова се счита, че привържениците на синархията проявяват предпочитание към автократични и тоталитарни управления, при които „изненади“ са по-малко вероятни.

Редица автори считат, че в рамките на елита има суперелит, който чрез своите тайни общества „дърпа конците“, т.е. явяващ се „сила, действаща зад кулисите“, както се изразява К. Попър (Отворено общество, т. I, с. 25).

Ако приемем, че синархията е форма на управление чрез елити, както общо взето е било, бихме могли да приемем, демокрацията, в определена степен и смисъл, като нейно украшение. Търоу твърди, че „хората започват да разглеждат изборите като смяна на една група мошеници с друга група

⁴⁴ Дейвис, Н. *Европа. История*. В. Търново: „Абагар“, 2005, с. 371.

⁴⁵ Пикет, Л., Кл. Принс. *Откровението на Сион*. София: ИК „Бард“, 2007, с. 416, 428.

⁴⁶ Пак там, с. 430.

мошеници⁴⁷ – представители на едни или други партии, придобили понякога характер на легални мафии.

Като че ли първоначалните мотиви и цели на синархията са били главно религиозни или по-скоро религиозно-политически, докато днес те се преди всичко икономически или политико-икономически. Класическата синархия като че ли е приела форма и характер на политически и икономически либерализъм – определяне на икономическия елит чрез свободния пазар, а на политическия – чрез свободни демократични избори, но под зоркото око на суперелита и неговите силни и влиятелни тайни и полутайни общества.

Все пак обаче цитираните автори Пикет и Принс изразяват критично отношение към класическата синархия, доколкото тя изхожда от предпоставката, че едни хора превъзхождат други, само защото са родени в дадени семейства или имат една или друга физическа или расова характеристика⁴⁸.

Бихме желали да разширим разсъжденията си относно интересната и с твърде стари „корени“ теория за синархията. Ако я приемем за обоснована, трябва да кажем, че тя съществено е променила своя облик и характер през „Новото време“ и след него. Имаме предвид премахването на привилегированите съсловия със „синя кръв“, респ. аристокрацията, но сравнително дълго се съхранява ролята и значението на династичните фамилии, чието предназначение е да управляват държави и народи. Да си припомним, че след Освобождението от турско робство представители на видни българи (гърци и румънци също) са тръгнали по Европа да търсят подходящ княз или цар от династично потекло. Известно е, че и до днес в някои европейски страни е запазена кралската институция, което е по-скоро израз на уважение към традицията.

При републиканско-демократичните форми на управление, които се установяват в Европа в периода на и след „Новото време“ основните политически субекти стават политическите партии. Именно те чрез перманентни избори излъчват от своя състав законодателните, изпълнителните и съдебни структури, т.е. властовия елит, който със съдействието на бюрократите-експерти управлява държавата (било самостоятелно или в коалиция с други партии).

При икономическия елит обаче изборът се осъществява на друга основа – чрез пазара, който се счита за абсолютно безпристрастен арбитър между пазарните конкуренти. На съвременния пазар се конкурират преди всичко и формално организации (по К. Гълбрайт), зад които обаче стоят конкретни управляващи ги или техни собственици, чиято социална тежест и значение зависи от големината на „кесиите“ им.

⁴⁷ Търоу, Л. *Бъдещето на капитализма или как днешните икономически сили оформят утрешния свят*. София: „В. Люцканова“, 2000, с. 382.

⁴⁸ Пикет, Л., Кл. Принс. Цит. съч., с. 355.

Едва ли има някой, който не би се съгласил за две неща, а именно, първо, че между икономическия и политическия елит винаги е имало твърде „топла връзка“ и/или „преливане“ от единия към другия, и второ, че практически не би могло да има елити (респ. техни представители), които не биха направили всичко необходимо не само да се задържат на своите позиции, но и да ги разширят, укрепят и заздравят.

Така че от съвременна гледна точка бихме могли да приемем синархията като утвърждаване позициите на елитите в управлението на държавата и на обществото, а вече и на света като цяло с активното съдействие на тайните и полутайните им общества.

А. Смит категорично твърди, че „съображенията за собствена частна печалба са единственият мотив, който кара собственикът на един капитал да го влага в земеделието, промишлеността или даден клон на търговията“⁴⁹, докато неговите съвременни последователи се опитват да докажат, че печалбата не винаги е цел на производството. В същото време обаче те твърдят, че целта на финансовия мениджмънт на бизнес организациите е увеличаване на богатството на собствениците им. Това обаче би могло да стане и фактически става по един единствен начин – чрез увеличаване на печалбата и нарастването на рентабилността, което Макс Вебер дебело е подчертал и не само той, разбира се. С други думи, това, което те отричат пряко, го признават косвено. Тук се изкушаваме да цитираме Маркс, с което е потвърдил казаното от А. Смит по един впечатляващ начин: „Капиталът се бои от отсъствието на печалба или от твърде малка печалба, както природата се бои от пустотата. При 10 % печалба капиталът е съгласен на приложение, при 20 % печалба той се оживява, при 50% положително е готово да си разбие главата, при 100 % погазва всякакви човешки закони... при 300% няма таква престъпление, което би го спряло, дори и страхът от бесилото“⁵⁰. Следователно „истината е, че максимизирането на печалбата (при минимизиране на времето за реализацията ѝ – В.С.) е същността на капитализма“⁵¹.

Бихме искали да припомним, че в исторически план отношението към търговската дейност и печалбата е претърпяло пълен обрат. Още от кабалистично-библейски времена то е било негативно. Известно е, че именно Христос е изгонил търговците от храма. Този негативизъм към търговията, печалбата и лихвата (лихварството) се запазва до късното Средновековие. Меркантилизъмът и либерализъмът коренно го променят, а съвременните либерали (или някои от тях) се опитват да докажат, че печалбата може да не бъде цел на производството, т.е. на икономическата дейност, на бизнеса. В тактически план такова отношение към печалбата би могло да се приеме, но

⁴⁹ Смит, А. *Богатството на народите...*, с. 249, 355.

⁵⁰ Вж.: Грамм, М. И. *Занимательная энциклопедия...*, Челябинск, 2000.

⁵¹ Търоу, Л. *Бъдещето на капитализма...*, с. 175.

е абсурдно то да се прилага дългосрочно или в стратегически план; фали-тът или най-малко влошаването на финансово-икономическото състояние и произтичащите от това негативни последици, са неизбежни. Да работи бизнесът без печалба е все едно да искаме от живия организъм да живее без храна.

А. Смит отива по-далеч и обобщава, че „интересите на третата класа (като цяло) никога не съвпадат напълно с интересите на обществото, те са класа, която обикновено е заинтересована да заблуждава, дори да потиска обществото и която в много случаи го е заблуждавала и потискала“⁵². Видя-хме, че и У. Бъфет откровено го признава.

Сериозно разминаване е налице между А. Смит и неговите съвременни последователи неолиберали, които се опитват да представят взаимоотношенията между работодатели и наемна работна сила като партньорски и идилични, докато за техния патрон нещата са съвсем други. Ето как той ги представя: „Размерът на обикновената работна заплата навсякъде зависи от договора, който е прието да се сключва между тези две страни, чиито ин-тереси съвсем не са тъждествени. Работниците искат да получат колкото е възможно повече, работодателите дават колкото е възможно по-малко... На-шите манифактуристи и търговци се оплакват много от вредните последици на високите работни заплати... но те нищо не казват за вредните последици от високите печалби“⁵³. В случая ни се иска да припомним, че „Теорията за народния капитализъм“ бе един от опитите да се преодолее противоречието или антагонизмът между „труда и капитала“, между работодатели и наемни работници (и служители) чрез участието им в разпределението на печал-бите срещу предварително предоставяните им акции, с което да придобият самочувствие и поведение (и) на собственици (Вероятно тази идея идва от И. Г. Фихте, който още в края на XVIII в. е предложил участие на всички граждани в печалбите на държавното стопанство). Тъй като теорията за на-родния капитализъм днес не е актуална едва ли ще е пресилено, ако се каже, че новата „Теория за човешкия капитал“ изпълнява подобна функция – да представи взаимоотношенията между работодатели и наемни работници и служители като партньорски и еднопосочни, каквито според Смит не са и не биха могли да бъдат.

Любопитно е, че А. Смит е видял нееднаквата роля на пазара в нацио-нален и международен план. Докато в национален план пазарът изпълнява подчертано позитивна роля, то при международния пазар според него не е така. По-конкретно той пише: „Търговията (международната – В.С.), която по своята природа трябва да бъде връзка на единение и дружба между наро-

⁵² Смит, А. *Богатството на народите...*, с. 250.

⁵³ Пак там, с. 101.

дите, е станала най-богатият източник на разединение и омраза⁵⁴, макар че „свободният обмен на практика не води до един обединен свят“⁵⁵.

След А. Смит отношението към външната търговия коренно се променя от последния представител на класицизма Дж. Ст. Мил, който пише: „Бързото разширяване на външната търговия и нейните огромни мащаби са главна гаранция за всеобщ мир“⁵⁶; от Дж. Ст. Мил фактически води своето начало теорията за миротворческия характер на външната търговия.

Ако свържем теорията за синархията с тезата на А. Тофлър за „новия кадийан колониализъм“⁵⁷, би се получила по-вярна и реална представа за съвременното общество. Под „кадийан колониализъм“ А. Тофлър има предвид форма на финансово-икономическа, информационна и технологична зависимост на едни субекти (фирми, корпорации, национални стопанства, държави) от други такива, без да се използва инструментариумът на класическия колониализъм, познат много добре на А. Смит. Залогът от производството и предлагането на отворените глобални пазари на високотехнологични, качествени и конкурентоспособни продукти е изключителен. На който му се отдаде подобна възможност, той заема доминиращо място на глобалния пазар като цяло и започва „легалното търсене, извличане и присвояване на облага (rent-seeking behavior)⁵⁸. Това се постига и „когато могъщи интереси започнат да контролират свободния пазар“⁵⁹. Авторът на цитираните мисли говори за „нови тревожни явления“⁶⁰, като има предвид засилването на лобизма, който деформира пазарната конкуренция, а така също участието на големи сътруднически си фирми и компании в тайни споразумения между привидни противници и създаването по такъв начин на скрита концентрация на икономическа мощ, насочена в ущърб на трета страна⁶¹.

Разбира се, цитираният по-горе Дж. Кей не казва кой знае какво нещо съвсем ново, но показва някои недъзи на съвременния корпоративен глобален пазарен капитализъм, който либералите не виждат или не искат да видят.

Впрочем, ако се опитаме да градираме тези недъзи, може би на първо място трябва да се постави произвеждането от пазара на невероятна социално-икономически неравенства, които многократно надвишават т.нар.

⁵⁴ Пак там, с. 466.

⁵⁵ Тод, Ем. *Залезът на империята*. София: „Албор“, 2003, с. 227.

⁵⁶ Мил, Дж. Ст. *Основы политической экономии*. Москва, 1980, с. 345.

⁵⁷ Тофлър, А. *Трусове във властта*. София: „Народна култура“, 1996, с. 486.

⁵⁸ Кей, Джон. Могъщи интереси опитват да контролират глобалния пазар. Статия от „Файнейшъл таймс“, преведена и отпечатана във в. „Класа“, 12.XI.2009 г., с. 13.

⁵⁹ Пак там, с. 13.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Пак там.

от Л. Търоу коефициент на интелигентност (КИ); колкото пазарът е по-свободен, толкова неравенствата, които създава, са по-големи. Литературата гъмжи от фактически примери в това отношение, но ще приведем няколко, които считаме за най-обобщаващи и най-силно изразяващи явлението.

Преди това обаче бихме искали да кажем, че неравенството прави впечатление още на Платон, който пише: „В една държава... не трябва да съществува нито тежка бедност сред някои от гражданите, нито на свой ред (прекалено) богатство, тъй като бедността и богатството взаимно се пораждат. Законодателят е длъжен да постави в граници и двете. Граница на бедност нека бъде стойността на дела, който получава всеки... Като приема това за мярка, законодателят позволява да бъде придобивано имущество по-голямо по стойност от два, три или четири пъти“⁶². Дж. Кели добавя, че „в тези граници Платон желае частната собственост да бъде уважавана“⁶³.

П. Дракър сочи, че „средният доход в най-богатата държава през 1910 г. е бил най-много три пъти по-голям от средния доход в най-бедната тогава държава“⁶⁴, т.е. в рамките, посочени от Платон, докато днес тази разлика е вече над 700 пъти! (За 2006 г. БВП на глава на населението за най-богатата държава – Люксембург е 71 200 долара, а за най-бедната държава – Бурунди – само 100 долара). Разликата между средната величина на БВП на глава от населението между първите 10 най-богати и последните 10 най-бедни държави (също към 2006 г.) е към 300 пъти⁶⁵, докато 60-те години на ХХ век тези различия са били 30 пъти, а 90-те години – 150 пъти⁶⁶. Очевидно тенденцията е супер динамична, едва ли не експлозивна.

Картината е аналогична и във вътрешен или национален план, където различията са много по-драстични. В литературата се сочи, че бившият шеф на „Кока-кола“ (който е бил от кубински произход) е получавал годишно възнаграждение от компанията в размер на един милиард долари, които съпоставени със средния доход на американците означават хиляди пъти разлика; разликите в имуществено отношение са още по-големи. Така например първите 500 души, които са най-богатите хора в света, притежават богатства, колкото 500 милиона души от най-бедното население на света, 1% от населението в света владее около 40% от богатствата му, докато 50% от световното население живее с под 2 долара на ден. Малко трудно е да се асимилират подобни данни, но те са факт.

Любопитно е все пак да се знае, че на фона на намаляването на доходите по отношение на ниските социални „етажи“, възнагражденията на

⁶² Кели, Дж. М. Цит. съч., с. 36.

⁶³ Пак там, с. 36.

⁶⁴ Дракър, П. *Мениджмент на бъдещето...*, с. 87.

⁶⁵ Вж.: Fischer-Weltal almanach, Fr.am Mein, 2009, s. 536

⁶⁶ Вж.: Бжежински, Сб. *Извън контрол...*, с. 187.

висшите управляващи на фирмите и компаниите, засегнати най-силно от кризата, са били за периода 2004–2007 г. между 5–7 млн. и над 163 млн. долара годишно, но обикновено са в диапазона от няколко десетки милиона долара⁶⁷.

Сигурно е прав Л. Търоу, като казва, че „никой не знае със сигурност какво ще се случи в нашето общество, ако неравенството продължи да се увеличава“ и то в условия, когато „няма заплахи (имат се предвид заплахите, идващи от системата на бившия реален социализъм – В.С.), нито идеологии (които да обединяват хората – В.С.), нито достатъчно силни водачи, които да сплотяват в едно световната система“⁶⁸. Някои световно известни личности като бившия папа Йоан Павел II, Р. Дарендорф, Ш. Перес и други предричат дори бунтове и революции, защото именно нарастващите неравенства са в основата на твърде много от съвременните социални бедни – от тероризма и пиратството, през нелегалния трафик дори и на хора, до джебчийството. Тук само ще споменем за прецедентния случай, който скоро бе съобщен по новините – в проповедта си един пастор (от западна държава) обосновал необходимостта да се коригира една от Божиите заповеди – „Не кради!“ – в смисъл, че изпадналите в бедствено положение хора могат да крадат, но само за да оцелеят и то не от малките магазинчета, а от големите търговски вериги, защото техните икономически възможности са много по-големи.

Бедата обаче е, че кражбата и престъплението изобщо, не е породено само от необходимостта за оцеляване, а се превръща в „своего рода (системна – В.С.) икономическа дейност“⁶⁹. Парламентът на световните религии твърди, че „нашият свят преминава през фундаментална криза... налице е заплашително натрупване на нерешени проблеми... прекалено слабо съзнание за общото благо... политическо парализиране... светът се намира в своеобразна агония“⁷⁰.

„Накъде, човече?“ обобщава тревожния въпрос на все повече хора акад. Г. Близнаков чрез заглавието на своята интересна книга⁷¹. Л. Търоу е категоричен, че „трябва да се измисли нещо ново“, в сравнение с това, което е, и продължава: „Всичко да бъде обществено – моделът на комунизма (показа и доказва, че – ВС) не върши работа. Всичко да бъде частно – моделът на феодализма и скритият модел на капитализма – също не върши работа...“

⁶⁷ Вж.: Капитализмът днес....., с. 273.

⁶⁸ Търоу, Л. *Бъдещето на капитализма...*, с. 241, 408.

⁶⁹ Пак там, с. 240.

⁷⁰ Декларация за световен етос, Парламент на световните религии, 04.09.1993, Чикаго, САЩ. София: „КХ“, 2005, с.с. 1 и 3

⁷¹ Вж.: Близнаков, Г., акад. *Накъде, човече?* София: АИ „М. Дринов“, Славянски университет, 1998.

капитализмът трябва да претърпи дълбока метаморфоза⁷². Въпросът на въпросите обаче е, първо, каква да бъде тази метаморфоза и второ, може ли тя изобщо да се осъществи, ако зад идеята за нея не застанат тези, на които, както твърди и самият Търоу, капитализмът е дал право (или те сами са си го извоювали) да вземат най-важните решения – собствениците на капитала? Или те ще бъдат принудени да го сторят под натиска на общественото мнение?

Напълно се солидаризираме с Л. Търоу, че нито социализмът-комунизъмът, нито прекалено либералният капитализъм вършат (добра) работа на обществата, в които се прилагат. Освен това те са обобщаващи характеристики на социално-икономически системи, които са били актуални през последните около две столетия и са силно идеологизирани. Ако мислено „прекосим“ историята от най-древни времена до днес, можем да установим, че отделни общества и през определени исторически периоди са стигали в своето развитие до две (полярни) крайности. По традиция ще ги характеризираме като „ляво“ и „дясно“.

Под „ляво“ (класическото) имаме предвид общества, функциониращи върху основата на обществена форма на собственост и отличаващи се със сравнително равномерно разпределение на богатата; първобитните общества общо взето са били от този тип; християнските общини – също; от същия тип е било и обещаното от Христос Царство Божие, а така също научният социализъм-комунизъм на Маркс-Енгелс и техните последователи. „Левите“ общества, общо взето, фаворизират социалното, но подценяват икономическото начало.

„Десните“ общества се характеризират с частна форма на собственост и неравномерно разпределение на собствеността, ресурсите, богатата изобщо, а най-съвременното от тях – капитализмът, общо взето се „сраства“ с пазара и демокрацията. Характерно за него е фаворизирането на пазара и икономическата ефективност, но и с negliжирането на социалните ценности. За най-„дясно“ общество се счита социалният дарвинизъм, където модел на социалните отношения е суровата природна действителност или „естественото право“ от юридическа гледна точка.

Икономическите стимули в „левите“ общества са много по-слаби, в сравнение с тези при „десните“. Социализмът е характеризирани като „икономически недостатъчен“ още през 20-те години на ХХ век и тази му „икономическа недостатъчност“ бе главната причина той да бъде победен от пазарния капитализъм през 1989 г. Ако обаче социализмът е „икономически недостатъчен“, то либералният капитализъм може да се дефинира като социално недостатъчен. Очевидно крайностите не са доброто решение, тъй

⁷² Търоу, Л. *Бъдещето...*, с. 374, 408.

като самите те са проблем или създават проблеми. Тази истина е разбрана още от древните източни религии и философи, които са лансирали идеята за „средния (благородния) път“. От своя страна Аристотел е говорил за „златна среда“, т.е. за „златната „ пресечна точка между дуалистично-диалектичските крайности, наричани от източните философии „ин“ и „ян“. С други думи не е необходимо да търсим и откриваме посоката и модела за „дълбоката метаморфоза на капитализма“ (по Търоу), която трябва да претърпи съвременният суперлиберален капитализъм, доближаващ се до социалния дарвинизъм; този модел („на средния път“) е обоснован и лансиран преди хилядолетия. Основание да си спомним за източноазиатския „среден (благороден) път“ на развитие ни дава и екоменичната идея/визия, че „всички големи религии“ го насърчават... като имат предвид сложността на индивидуалните и колективните стремежи, емоции и интереси... като среден път между собственост и презрението към собствеността, хедонизма и аскетизма, плътската наслада и враждебното отношение към чувствеността⁷³. Следователно пледира се за „едно цялостно мислене, което да направи възможно **балансирането между европейско-американското и азиатското мислене**“⁷⁴ (подчертаното от мен – В.С.). За подобна интеграция между азиатските религиозни ценности и християнската вяра пледира и папа Бенедикт XVI. Защото в края на краищата е по-добре да е налице равновесие и хармония в обществото, отколкото конфронтация в съвременния глобален свят, при който „само за минути може да се предизвикат глобални сътресения..., но не компютърът, а човекът ще спаси човека“⁷⁵. Има основание да се вслушаме в призива на Парламента на световните религии за „постигане на разбирателство помежду си и социално поносими, изискващи мир и щадящи природата форми на живот“⁷⁶.

Разбира се, „средният (благородният) път“, наричан още „Трети път“⁷⁷ и непосредствено свързаните с него „равновесие“ и „хармония“, не са нещо ново и за европейско-американското мислене; популярен е и като „смесена (държавно-частна или частно-държавна) икономика“. Това по същество бе кейнсианската теория за регулираната икономика, която в САЩ прие наименованието „New Deal“ на президента Рузвелт, а в Европа се именуваще социално пазарно стопанство, социална държава, държава на всеобщото благоденствие. За съжаление тази доктрина се оказа неприемлива, нито за правоверните марксистично-социалисти, които я нарекоха „буржоазно-

⁷³ Кюнг, Х. *Проект за световен етос*. София: „КХ“, 2003, с. 77.

⁷⁴ Пак там, с. 37.

⁷⁵ Пак там, с. 31, 49.

⁷⁶ Декларация за световен етос..., с.2.

⁷⁷ Вж.: например Гидънс, А. *Третият път*. София: „Прозорец“, 1998.

реформистка концепция⁷⁸, нито за крайните либерали, които след т.нар. неолиберална революция (от края на 80-те, началото на 90-те години на ХХ век) ѝ обявиха „война“ с тезата си за „чист“ пазарен (либерален) капитализъм. В стремежа към реализацията на доктрината за „чист“ капитализъм, икономиките, за които бе характерен средният или третият път, респективно смесените икономики, започнаха да се трансформират и реструктурират в либерални и суперлиберални такива.

Същественото обаче за хората са не само и толкова идеологическите квалификации, колкото оценката дали и доколко една или друга общественно-икономическа система служи на хората, а не обратно. Именно средният път, смесените икономики служат най-добре на най-голям брой хора. Вярно е, че подобен „завой“ би ограничил стимулите към труд, но и прекалено напрегнатият труд има своята висока социална цена; човекът не е машина. Би трябвало обаче сериозно да се замислим, ако е вярна тезата, че при бъдещия „постчовек вече няма да бъде възможно да се говори за „човешки вид“⁷⁹.

В най-абстрактен философски аспект човешкият живот се е въртял не само около държавата и религията, както смята Фр. Шелинг, а дори и Аристотел, защото няма как да се пренебрегне основополагащата човешка дейност – икономическата. За С. Н. Булгаков тя е универсална форма за борба на живота срещу смъртта, т.е. за оцеляване и съществуване. С други думи три са силите, които са формирали обликът на човека и социума като цяло, на индивидуалния и на социалния Аз – икономика, религия и държава; и трите тези сили са културни феномен, артефакти, макар че ако приемем икономиката за универсална форма за оцеляване и съществуване (по Булгаков) в нея ще се окаже наличие не само на природен, а и на духовен елемент. Икономиката и държавата са се „грижили“ преди всичко за тялото на човека, а религията – за духа (и душата) му. Впрочем шумерско-азиатската философско-религиозна традиция разглежда човека като двоичен, т.е. като сложно дуалистично-диалектическо „ин“ и „ян“ единство от външно и видимо материално-природно тяло (*soma corpus*) и вечен вътрешен, невидим дух (*pneuma, animus, psyche, thymos*). За древноегипетската традиция човекът е троичен в смисъл, че вътрешната или невидимата му същност има два компонента – дух и душа (*psyche, thymos*), дори се говори за три вида души – човешки, животински и растителни.

„Никой обаче не е доказал съществуването на душа, но и никой не е могъл чрез логически предположения да отхвърли това твърдение“⁸⁰, но двоич-

⁷⁸ Вж.: Экономическая энциклопедия политической экономии, том III. Москва, 1979, с. 565.

⁷⁹ Куева, М. Когато битове, атоми, неврони и гени образуват БАНГ. – *Монд дипломатик*, от м. октомври, 2009, с. 22.

⁸⁰ Близнаков, Г., акад. *Накъде, човече?* София: АИ „М. Дринов“, Славянския университет, 1998, с.15.

ността означава един външен и един вътрешен (духовно-душевен – В.С.) живот⁸¹, т.е. неговият живот има два взаимносвързани компонента – външен, природно-инстинктивен и вътрешен, духовен или духовно-душевен.

Независимо от това, че човекът е създал своя изключително широка и нарастваща културна среда (за сметка на култивирането на дивата природа, а и на самия себе си) Фр. Ницше твърди, че „у всеки от нас дреме варваринът, дивият звяр“⁸². Още от стоиците (III в. пр. н.е.), а и преди тях, се спори върху какви основи да се изгради и да функционира обществото – върху законите на природата или тези на духа, които са се считали за божествена „искра“. За Л. Фойербах обаче „божествената същност не е нищо друго освен човешка същност“⁸³. На тази основа възникват и споровете относно това дали Бог е сътворил човека по свой образ и подобие или обратно.

Но да оставим настрана тези дълбоки и сложни религиозно-философски спорове. Може да се счита за общоприето, че човек е двоичен и вътрешната или невидимата му душевно-духовна същност е вечна и по-висша от временната външна и видимата му материална или природно-биологична същност, независимо дали ѝ се приписва теистична основа и произход или не. Да не се забравя и обстоятелството, че технологичният и духовно-културният прогрес не се осъществяват с еднаква динамика и еднопосочно; технологичният прогрес винаги се осъществява възходящо и все по-динамично, докато духовно-културният възход познава или се съпътства и от спадове.

Ако изходим от двете основополагащи същности на човека, бихме могли да кажем, че адекватна на природно-биологичната същност на човека би била социална система, която да е напълно адекватна на вътрешната или невидимата духовно-душевна същност на човека и като че ли най-подходящо би било Царството Божие на Христос, което по всяка вероятност ще си остане вечна утопия. Въпросът е бихме ли могли да пренебрегнем едната или другата същност на човека. Отговорът, поне за сега, е „не“. Доколкото обаче се налага известно съчетание или „компромис“ между тях неизбежно стигаме до идеята за „средния (благородния) път“, „третия път“, „смесената икономика“ или популярните в Европа след Втората световна война „социална държава“, „социално пазарно стопанство“, „държава на всеобщото благоденствие“, чиито друг израз на теоретико-методологическа основа или инструментариум фактически е теорията на Дж. М. Кейнс за регулираната от държавата икономика.

Ако приемем, че двете същности на човека са даденост, която не можем да пренебрегнем, а да се съобразяваме с тях, неизбежно се налага изводът за

⁸¹ Философия на религията и евангелската теология. София: „КХ“, 2005, с. 210.

⁸² Цит. по Бел, Д. Цит. съч., с. 43.

⁸³ Философия на религията..., с. 229.

необходимостта от „среден“ или „трети път“, от „златна среда“, от „смесена икономика“. Освен това историческият опит е показал и доказал, че човекът и социумът като цяло има нужда не само от пазар, но и от държава, които не би трябвало да се противопоставят, а да се търси оптималното взаимодействие между тях в името на човека и за неговото добруване.

Като имаме предвид гореказаното, а така също обстоятелството, че дори А. Смит е осъзнал недъзите на либералния пазарен механизъм и по същество не е бил краен или фундаменталист, че настъпилата глобална финансово-икономическа криза показва, че само на слепите пазарни сили не може и не бива да се разчита, неизбежно се налага изводът, че „средният (благородният) път“ е най-доброто решение; остава единствено да се спори за степента, мащабите и инструментариума за регулация на пазара, т.е. за използване и на инстинктите, но на облагородена основа. В противен случай „оварваряването“, озверяването, „зоологизирането“, връщането към „зверилника“ е неизбежно; едва ли е успокоително, че „зверилникът“ ще бъде високо технологизиран.

В противен случай би трябвало да се съгласим дори с Хитлер, че „на земята предстои да се води много тежка борба за съществуване на човечеството. В последна сметка винаги побеждава само инстинктът за самосъхранение. Под натиска на този инстинкт цялата т.нар. човечност, която е само израз на нещо средно между глупост, страхливост и самомнение, се топи като сняг от пролетно слънце. Човечеството е станало велико, защото вечно се е борило, човечеството ще загине, ако настъпи вечен мир“ („Моята борба“, С., 2001, с. 142).

Изводът се налага сам по себе си, като имаме предвид, че абсолютно свободният пазар а ла Айн Ранд е също форма на война, само че икономическа. Тя обаче също води до жертви не само в преносния, но и в буквалния смисъл на думата. Според т.нар. радикални еколози коренът на всички беди на съвременното човечество идват от обезпокоително нарастващото несъответствие между динамично увеличаващия се брой на населението и ограничаване на природните ресурси⁸⁴. Значи налагат се жертви и то в буквалния смисъл на думата, за да се сведе населението на земята до около 4 млрд. души. Има и такива, които считат, че редуцията би трябвало да бъде с 90%⁸⁵. „Успокоителното“ е, че в пазарната война ще „оцеляват най-способните“.

Както казваше К. Попър „марксизмът умря от (много – В.С.) марксизъм“, но дали няма такава опасност и за либерализма? Безспорно е, че пре-

⁸⁴ Вж.: Капитализмът днес..., с. 143.

⁸⁵ Вече е проведен и Първият световен конгрес за определяне на оптималния брой на населението на земята – 1993 г. в Лондон.

доставянето на съдбата на човечеството само (или главно) на слепите пазарни сили, т.е. на природно-инстинктивните мотиви и цели (сили) не води светът на добър край. Бедата обаче е в това, че и разумът с неговите върхови научни постижения преди всичко в сферата на оръжията на масово унищожаване, а така също в сферата на генното инженерство също смушава и безпокои все повече духовете, още повече като се има предвид, че високите технологии имат и висока (силна) разрушителна сила. И все пак, като че ли няма друго, на което да се разчита освен на трудно дефинируемото понятие „здрав разум“. Както твърди един от първите представители на Ренесанса Джовани Пико де ла Мирандола „ни небесен, ни земен, ни смъртен, ни безсмъртен си ти, човече! Защото ти сам си длъжен, съгласно твоята воля и чест, да бъдеш своя собствен художник и ваятел и да създадеш себе си от собствения си материал. Ти си свободен да изпаднеш на животинското стъпало. Но ти можеш да се извисиш и до най-висшите сфери на божественото. Ти можеш да бъдеш това, което пожелаеш“⁸⁶. За съжаление, като че ли оптимизмът все повече отстъпва на песимизма, изразен от известните френски философи Е. М. Чора и Р. Генон така: „...Цивилизацията е в упадък и нищо не може да попречи на нейното изчезване... тя вече е в някакъв съюз с дявола... битийната съдържателност на човека намалява с всяка негова крачка напред... зърното все по-трудно се отделя от плевата... обетованият „нов свят“ все повече напомня на нов ад“⁸⁷.

Този отчайващ песимизъм показва, че човечеството е пред съдбовен избор, за който вече е налице известна ориентация и готовност, но по-радикалната визия за него, изразена от десния Н. Саркози на форума в Давос и обвинението към него, че пропагандира комунизъм показва, че ще има и сериозна съпротива; твърде мощни са силите, които стоят зад девиза: „повече пазар, по-малко държава“, но общо взето вече всички сме в един кораб и опасностите са не само за „гребците“, но и за „капитана“ и „екипа му“. Освен това Х. Спенсър сигурно има основание да твърди, че „увеличаването на благосъстоянието не означава, че се увеличават ценностите на индивидуалния живот“⁸⁸.

Редица автори като че ли прибързано направиха извода за „смъртта“ на войствения пазарен фундаментализъм, но световно известната активистка на алтерглобализма Наоми Клайн твърди, че „каквото и да се крие зад последните развития, не вярвайте на твърденията, че финансовата криза означава смърт на т.нар. „пазарна идеология“. Тя обслужва интересите на

⁸⁶ Цит. по: Булгаков, С. Н. Цит. съч., с. 190.

⁸⁷ Апокалипсис смисла, сборник работ западних философов XX–XXI веков, философский бестселлер. Москва: „Алгоритм“, 2007, с. 55, 56, 61, 211 и 230.

⁸⁸ Спенсер, Г. *Опыты научные политические и философские*. Минск, 1998, с. 1134.

капитала и командва живота ни или отстъпва встрани в зависимост от полезността ѝ за тези интереси за даден период от време⁸⁹.

Общозвестна е гъвкавостта на либералния капитализъм (Л. Търоу твърди, че той е съвместим и с робството) и неговите невероятни способности да приватизира печалби и да социализира загуби, но безспорно е, че фундаменталистският му модел се провали. Фундаменталният въпрос е дали този провал ще има само временни тактически последици или ще бъде съпътстван от трайни стратегически промени, чиито ориентир може и следва да бъде „средният (благородният) път“ и подобряване на социалната хармония? Смятаме, че отговорът на т.нар. фундаментален въпрос зависи, според нас, от два основни фактора, а именно: доколко ще може да се упражни необходимият обществен натиск върху класата на У. Бъфет и компания и какъв подход, начини и средства ще се предложат и приложат за преодоляване на нарастващото несъответствие между увеличаващото се население на земята и намаляващите ресурси за осигуряване на нормалното и достойното му съществуване. Но както казва А. Дж. Гойнби, „историята на културата протича без схема, по всяко време е възможно всичко“⁹⁰.

⁸⁹ Клайн, Н. Не се заблуждавайте, „свободният пазар“ е жив! Цит. по: Капитализмът днес..., с. 281.

⁹⁰ Цит. по: Шмит, Х., Шишков, Г. Цит. съч. с. 625.

Дейвид Рикардо (1772–1823)

ЗА ПРИНЦИПИТЕ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ И ДАНЪЧНОТО ОБЛАГАНЕ¹

(избрани текстове – част 1)²

1817 г.

Предговор

Продуктите на земята – всичко, което се добива от нейната повърхност чрез обединеното прилагане на труд, машини и капитал, – се делят между три класи на обществото, именно собственика на земята, притежателя на парите или капитала, необходим за нейното обработване, и работниците, с чийто труд тя се обработва.

Но в различните стадии на общественото развитие дяловете от цялата продукция на земята, които се падат на всяка от тези класи под името рента, печалба и работна заплата, са съществено различни в зависимост главно от фактическото плодородие на почвата, от натрупването на капитала и нарастването на населението, от сръчността и умението на работниците и от инструментите, използвани в земеделието.

Да определи законите, които регулират това разпределение, е главната задача на политическата икономия. Колкото и да бе обогатена тази наука от произведенията на Тюрго, Стюърт, Смит, Сей, Сисмонди и др., те дават много малко задоволителна информация относно естественото движение на рентата, печалбата и работната заплата.

В 1815 г. г-н Малтус в своето „Изследване на природата и развитието на рентата“ и един учен от университетския колеж в Оксфорд в своето „Есе за

¹ Подборът на текстовете е направен от ст.н.с. к.ик.н. Атанас Леонидов по книгата на *Д. Рикардо*. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. София, 1981. (On the Principles of Political Economy, and Taxation. By David Ricardo, Esq. London, John Murray, 1817.)

² Текстовете са публикувани в сп. *Икономическа мисъл* (Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане (избрани текстове – част 1). – *Икономическа мисъл*, 12/1990, 56–67).

приложението на капитала към земята“ публикуваха почти по едно и също време правилна теория за рентата, без познаването на която е невъзможно да се разбере въздействието на нарастването на богатството върху печалбата и работната заплата или да се проследи задоволително влиянието на данъците върху различните класи на обществото, особено когато предмет на облагане са продуктите, добити непосредствено от повърхността на земята. Тъй като Адам Смит и другите компетентни автори, които споменах, нямаха правилен възглед за принципите на рентата, те не разбраха, струва ми се, много важни истини, които могат да бъдат открити само след като бъде задълбочено схванат въпросът за рентата.

За да се поправи този недостатък, са нужни способности, далеч надвишаващи ония, които притежава авторът на следващите страници. Но след като разгледа въпроса най-внимателно, след помощта, която получи от трудовете на гореспоменатите изтъкнати автори, и след ценния опит, който последните няколко години, богати с факти, дадоха на сегашното поколение, той вярва, че няма да се сметне за самонадеяно от негова страна да изложи възгледите си за законите на печалбата и работната заплата и за действието на данъците. Ако принципите, които той смята за правилни, бъдат действително признати за такива, нека други, по-компетентни от самия него, ги доразвият до всичките им важни изводи.

Критикувайки общоприетите възгледи, авторът сметна за необходимо да обърне по-специално внимание върху ония места в съчиненията на Адам Смит, с които има основание да не е съгласен. Но той се надява, че поради това никой няма да помисли, че не споделя заедно с ония, които признават важността на науката политическа икономия, възторга, който задълбоченият труд на този бележит автор тъй справедливо поражда.

Същото може да се каже за превъзходните трудове на г-н Сей, който не само бе първият или един от първите континентални автори, които правилно оцениха и приложиха принципите на Смит, и направи повече от всички други континентални автори, взети заедно, за да представи на европейските нации принципите на това просветено и полезно учение, но и успя да внесе по-логичен и по-поучителен ред в науката и да я обогати с няколко оригинални, точни и дълбоки изследвания.³ Но уважението, което авторът храни към произведенията на този господин, не му попречи да разкритикува със свободата, налагана според него от интересите на науката, ония места от неговата „Политическа икономия“, които явно противоречат на собствените му идеи.

³ Глава XV, част I, „Пазари“, съдържа по-специално някои твърде важни принципи, които според мен са обяснени за пръв път от този забележителен автор.

Глава I

За стойността

Отдел първи⁴

Стойността на една стока, или количеството от която и да е друга стока, за което тази стока би била сменена, зависи от относителното количество труд, което е необходимо за тяхното производство, а не от по-голямата или по-малката компенсация, която се плаща за този труд.

Адам Смит отбелязва, че „думата стойност има две различни значения – понякога тя изразява полезността на даден предмет, а понякога възможността за придобиване на други вещи, предоставяна от притежаването на този предмет. Първата може да бъде наречена потребителска стойност, втората – разменна стойност. Вещите – продължава той, – които имат най-голяма потребителска стойност, често имат малка или нямат никаква разменна стойност; обратно, ония, които имат най-голяма разменна стойност, имат малка или нямат никаква потребителска стойност.“ Водата и въздухът са извънредно полезни, те са дори необходими, за да съществуваме, но при нормални обстоятелства срещу тях не може да се получи нищо. Обратно, златото, макар и да е малко полезно в сравнение с въздуха и водата, се разменя срещу голямо количество други предмети.

Следователно полезността не е мярка на разменната стойност, макар и да е абсолютно съществена за нея. Ако един предмет е съвсем безполезен, с други думи, ако той по никакъв начин не може да допринесе за задоволяване на нашите нужди, той би бил лишен от разменна стойност, колкото и рядък да е или каквото и количество труд да е необходимо за набавянето му.

Притежавайки полезност, стоките черпят разменната си стойност от два източника: от своята рядкост и от количеството труд, нужно за тяхното добиване.

Има някои стоки, чиято стойност се определя единствено от редкостта им. Никакъв труд не може да увеличи тяхното количество и затова стойността им не може да бъде намалена чрез увеличено предлагане. Към този род стоки спадат някои редки статуи и картини, редки книги и монети, вина с особено качество, които могат да бъдат приготвени само от грозде, отглеждано на специална почва, срещаща се в много ограничено количество. Стойността им съвсем не зависи от количеството труд, първоначално необходимо за тяхното производство, и се изменя с изменението на богатството и склонността на ония, които желаят да ги притежават.

⁴ Разделянето на първа глава на отдели липсва в първото издание.

Но тези стоки представляват много малка част от масата стоки, които всеки ден се разменят на пазара. Преобладаващата част от тези предмети, които са обект на желание, се доставя от труда; количеството им може да бъде увеличено не само в една, но и в много страни без каквото и да било предопределяно ограничение, ако сме склонни да употребим труда, необходим за тяхното получаване.

Следователно, когато говорим за стоки, за тяхната разменна стойност и за законите, които регулират относителните им цени, винаги имаме предвид само такива стоки, чието количество може да бъде увеличено чрез изразходване на човешки труд и в производството на които конкуренцията действа без ограничение (...)

Това, което всяка вещь действително струва на онзи, който я е придобил и който желае да я продаде или размени срещу нещо друго, са трудът и усилията, които той може да спести и с които може да направи впечатление на други хора (...)

Учението, че това е действителната основа на разменната стойност на всички неща, с изключение на ония, чието количество не може да бъде увеличено с човешки труд, има огромно значение за политическата икономия; защото от нищо друго не произтичат толкова грешки и толкова много разногласия в тази наука, както от смътните представи, които се свързват с думата стойност.

Ако количеството на възпътения в стоките труд регулира разменната им стойност, всяко увеличение на количеството труд трябва да увеличава стойността на онази стока, за която той се изразходва, така както всяко намаление трябва да я намалява (...)

Отдел втори

Трудът с различно качество се възнагражда различно. Това не е причина за промяна в относителната стойност на стоките.

Но като казвам, че трудът е основата на всяка стойност и че относителното количество труд определя {почти изключително⁵} относителната

⁵ Вместо четирите абзаца, поставени в големи скоби, в първото издание има следния текст: [И така, неправилно е да кажем заедно с Адам Смит: „тъй като трудът може понякога да купи по-голямо, а понякога по-малко количество от тези стоки, се изменя именно тяхната стойност, а не стойността на труда, с който те се купуват“, и следователно „трудът, никога непроменящ своята стойност, е единствено крайното и действително мерило, с което винаги и навсякъде може да се оценява и сравнява стойността на всички стоки“, но правилно е да кажем, както е казал преди това Адам Смит, „че съотношението между количествата труд, необходими за придобиване на различни предмети, е, изглежда, единственото обстоятелство, което може да даде някакво правило за тяхната размяна“, или, с други думи, че именно срав-

стойност на стоките, не трябва да се предполага, че изпускам изпредвид различните качества на труда и трудността да се сравнява едновременно или едnodневен труд в един отрасъл с труд със същата продължителност в друг отрасъл. Оценката на различните качества труд бързо се регулира на пазара с достатъчна точност за всички практически цели и много зависи от сравнителната сръчност на произвеждащия и интензивността на извършения труд. Скалата, веднъж формулирана, търпи незначителни изменения. Ако едnodневният труд на работника-ювелир струва повече от едnodневния труд на обикновения работник, това е отдавна урегулирано и поставено на съответно място в скалата на стойността (...)

Отдел трети

Стойността на стоките се влияе не само от непосредствено приложения труд, но и също така от труда, вложен в оръдията, инструментите и сградите, с които се подпомага този труд (...)

... разменната стойност на произведените стоки е пропорционална на труда, употребен за тяхното производство; не само за непосредственото им производство, но и за изготвянето на всички оръдия и машини, нужни за осъществяване на специфичния труд, в който те се използват (...)

Отдел четвърти

Принципът, че количеството труд, използван при производството на стоките, регулира тяхната относителна цена, значително се видоизменя при използването на машини или друг основен и траен капитал (...)

Не може да има покачване на стойността на труда без падане на печалбата. Ако житото трябва да се раздели между фермера и работника, то колкото по-голям дял се дава на последния, толкова по-малко остава за първия. Също така, ако сукното или памучните стоки се разделят между работника и чо-

нителното количество стоки, което трудът произвежда, определя тяхната сегашна или минала относителна стойност, а не сравнителните количества стоки, които се дават на работника срещу неговия труд.

Ако би могло да се намери една стока, за производството на която сега и винаги би се изисквало точно същото количество труд, тази стока би имала неизменна стойност и би била извънредно полезна като мерило, с което биха могли да се измерват измененията в стойността на другите предмети. Ние не познаваме подобна стока и затова не сме в състояние да установим каквото и да било мерило на стойността. За изработването на правилна теория обаче е твърде полезно да се установи кои са съществените качества на едно мерило, за да знаем причините за измененията в относителната стойност на стоките и да прибавим способността да изчислим степента на вероятното им въздействие.]

века, който го използва, то колкото по-голям дал се дава на първия, толкова по-малко остава за последния (...)

Отдел пети

Принципът, че стойността не се променя при повишаване или падане на заплатите, също е видоизменен от нееднаквата трайност на капитала и нееднаквата бързина, с която той е върнат на своя вложител (...)

Глава II За рентата

Остава обаче да разгледаме дали присвояването на земята и обусловеното от него създаване на рента ще предизвика някакво изменение в относителната стойност на стоките независимо от количеството труд, необходим за тяхното производство. За да разберем тази страна на проблема, трябва да изследваме природата на рентата и законите, които регулират нейното повишаване или снижаване. Рентата е онзи дял от продукта на земята, който се плаща на земевладелеца за използването на първичните и неразрушими сили на почвата. Но тя често бива смесвана с лихвата и печалбата от капитала и в обикновения език този термин се употребява за всичко, което един фермер плаща ежегодно на земевладелеца (...)

При първоначално заселване на една страна, където има в изобилие богата и плодородна земя, много малка част от която трябва да се обработва за издръжката на съществуващото население, или може в действителност да бъде обработена с капитала, с който населението разполага, рента няма да има, защото никой не би плащал за ползването на земята, щом има в изобилие още неприсвоена земя, намираща се на разположение на всеки, който би пожелал да я обработва.

По общите закони на предлагането и търсенето за такава земя не би се плащала рента по същата причина, поради която нищо не се плаща за ползването на въздуха и водата или за който и да било друг от даровете на природата, които съществуват в неограничено количество. С дадено количество материал и с помощта на атмосферното налягане и еластичността на парата машините могат да вършат работа и да съкращават човешкия труд в твърде значителна степен; но използването на тези природни помощници е безплатно, защото те са неизчерпаеми и са на разположение на всеки. По същия начин пивоварът, фабрикантът на спирт и бояджията непрекъснато използват въздуха и водата при производството на своите стоки; но тъй

като запасите от тях са безгранични, те нямат цена. Ако цялата земя имаше еднакви свойства, ако тя беше {неограничена⁶} по количество и однородна по качество, за нейното ползване не би се плащало нищо освен там, където тя има особено изгодно положение. Следователно рента изобщо се плаща за ползване на земята само защото тя е {неограничена по количество}⁷ и защото с нарастването на населението започва да се обработва земя от по-лошо качество или с по-неизгодно разположение. Когато с развитието на обществото се разработва второкачествена по плодородност земя, първокачествената веднага почва да дава рента и размерът на тази рента ще зависи от разликата в качеството на тези два вида земя (...)

Разменната стойност на всички стоки, били те промишлени изделия или продукт на мини, или продукт на земята, винаги се регулира не от малкото количество труд, достатъчно за тяхното производство при най-благоприятни условия, ползвани изключително от ония, които имат специални производствени удобства, а от по-голямото количество труд, изразходвано по необходимост за тяхното производство от ония, които не разполагат с такива удобства; от ония, които продължават да произвеждат при най-неблагоприятни условия; под най-неблагоприятни условия се подразбират най-неблагоприятните, при които необходимото количество продукт налага да се продължи производството (...)

Повишаването на рентата винаги е резултат от увеличеното богатство на страната и от трудността да се осигури храна за нейното нараснало население. То е симптом, но никога не е причина за богатството, защото често, когато богатството се увеличава най-бързо, рентата или си остава на едно равнище, или дори пада. Рентата се увеличава най-бързо, когато намалява производителната сила на разполагаемата земя. Богатството расте най-бързо в ония страни, в които разполагаемата земя е най-плодородна, вносът е най-малко ограничен и в които чрез усъвършенствания в земеделието добивите могат да бъдат увеличени без каквото и да е увеличение на съответното количество вложен труд и където следователно рентата расте бавно (...)

Глава IV

За естествената и пазарната цена

Като правим труда основа на стойността на стоките, а сравнителното количество труд, необходимо за тяхното производство – правило, което определя съответните количества стоки, които трябва да се разменят едни срещу

⁶ Вместо {неограничена} в първото издание е употребено [безгранична].

⁷ Вместо думите в големи скоби в първото издание пише: [има различни качества с оглед на производителната ѝ сила].

други, това не значи, че отричаме случайните и временните отклонения на действителната или пазарната цена на стоките от тази тяхна първична и естествена цена.

При нормални условия няма стока, която за що-годе продължителен период от време да се предлага точно в онази степен на изобилие, в която изискват нуждите и желанията на хората, следователно няма стока, чиято цена да не е изложена на случайни и временни колебания.

Само в резултат на подобни изменения капиталът се разпределя точно, в нужното количество и не повече, за производството на различните стоки, които се търсят. С повишаването или падането на цената печалбата се издига над или пада под общото си равнище и капиталът бива или насърчаван да се стича, или предизвестяван да се изтича от отрасъла, в който са станали колебанията.

Дотогава, докато всеки човек е свободен да влага своя капитал, където си иска, той, разбира се, ще му търси най-изгодното вложение; естествено той ще бъде недоволен от печалба 10%, ако, влагайки капитала си другаде, може да получи печалба от 15%. Тази нестихваща страст на всички капиталисти да изоставят по-малко доходното за по-изгодно производство има силната тенденция да изравнява нормата на печалбата на всички или да я установява в съотношение, което по преценката на страните компенсира всяко предимство, което един може да има – или да изглежда, че има – пред друг (...)

...именно желанието на всеки капиталист да отклони своя капитал от по-малко доходния в по-доходния отрасъл не позволява на пазарната цена на стоките да остава шо-годе дълго време било много над, било много под тяхната естествена цена. Именно тази конкуренция регулира променливата стойност на стоките така, че след като бъде платена работната заплата за труда, необходим за тяхното производство, и бъдат покрити всички други разходи, които са нужни, за да се приведе вложеният капитал в първоначалното му състояние на продуктивност, оставащата стойност, или излишъкът, ще бъде във всеки отрасъл пропорционална на стойността на вложения капитал.

В седмата глава на „Богатството на народите“ всичко, което се отнася до този въпрос, е изяснено много компетентно. След като напълно признахме временното въздействие, което случайни причини могат да оказват върху цените на стоките, както и върху работната заплата и върху печалбата от капитала при различното му приложение, без да влияят върху общата цена на стоките, работната заплата или печалбата, тъй като това въздействие е еднакво във всички стадии на общественото развитие, {ние изобщо няма да го}⁸ вземаме под внимание, когато разглеждаме законите, регулиращи

⁸ Вместо думите в скоби в първото издание пише: [може би ни е позволено изобщо да не го].

естествените цени, естествената работна заплата и естествената печалба, които са напълно независими от тези случайни причини. Така че, като говоря за разменната стойност на стоките или за покупателната сила на всяка една стока, аз винаги имам предвид силата, която би притежавала, ако не ѝ действаше някаква временна или случайна причина, и която е нейната естествена цена.

Глава V

За работната заплата

Както всички други предмети, които се купуват и продават и количеството на които може да се увеличава или намалява, трудът има своя естествена и своя пазарна цена. Естествената цена на труда е онази цена, която е необходима, за да даде възможност на работниците, общо взето, да съществуват и да продължават рода си, без техният брой да се увеличава или намалява.

Способността на работника да издържа себе си и семейството си, което е необходимо, за да се поддържа броят на работниците, не зависи от количеството пари, което той получава под формата на работна заплата, а от количеството храна, предмети от първа необходимост и удобства, които са му станали необходими по силата на навика и които тези пари могат да купят. Следователно естествената цена на труда зависи от цената на храната, предметите от първа необходимост и удобствата, нужни за издръжката на работника и неговото семейство. С повишение на цената на храната и предметите от първа необходимост естествената цена на труда ще расте; с падане на тяхната цена естествената цена на труда ще пада.

С прогреса на обществото естествената цена на труда винаги има тенденцията да се повишава, защото една от главните стоки, от които се регулира естествената му цена, има тенденцията да поскъпва поради растящата трудност на нейното производство. Но тъй като подобренията в земеделието и откриването на нови пазари, откъдето могат да се внасят средства за живот, могат временно да неутрализират тенденцията за повишаване на цената на предметите от първа необходимост и дори да доведат до падане на естествената им цена, същите причини ще предизвикват съответно въздействие върху естествената цена на труда (...)

Пазарната цена на труда е цената, която реално се плаща за него в резултат на естественото действие на съотношението между предлагане и търсене; трудът е скъп, когато е оскъден, и евтин, когато съществува в изобилие. Но колкото и да се отклонява пазарната цена на труда от естествената му цена, подобно на цените на стоките тя има тенденцията да се съобразява с нея.

Именно когато пазарната цена на труда надвишава естествената му цена, работникът се намира в цветущо и щастливо положение, може да купува по-голямо количество предмети от първа необходимост и да си позволява повече развлечения и следователно да отглежда здраво и многочислено семейство. Но когато в резултат на насърчението, което високата работна заплата дава за увеличаване на населението, броят на работниците нарасне, работната заплата отново пада на равнището на естествената цена и дори в резултат на противодействие пада понякога под нея.

Когато пазарната цена на труда е под естествената му цена, положението на работниците е най-окаяно: тогава бедността ги лишава от онези удобства, които навикът прави абсолютно необходими. Едва след като лишенията намалят техния брой или се увеличи търсенето на труд, пазарната цена на труда ще се повиши до естествената му цена и работникът ще разполага с умерените удобства, които ще му осигури естествената цена на работната заплата.

Въпреки тенденцията на работната заплата да се съобразява с нейната естествена норма, пазарната ѝ норма в едно прогресиращо общество може за определен период да бъде постоянно над естествената; защото щом бъде неутрализиран стимулт, който едно увеличение на капитала дава за ново търсене на труд, друго увеличение на капитала може да има същия ефект, така че ако капиталът расте постепенно и постоянно, търсенето на труд може да бъде постоянен стимул за увеличаване на населението (...)

...с всеки напредък на обществото, с всяко нарастване на неговия капитал пазарната работна заплата ще се повишава; но продължителността на нейното повишаване ще зависи от това, дали се е повишила също естествената цена на {труда}⁹; а това отново ще зависи от повишението на естествената цена на ония предмети от първа необходимост, за които се изразходва работната заплата.

Не трябва да се подразбира, че естествената цена на {труда}, дори оценена в храна и предмети от първа необходимост, е абсолютно неизменна и постоянна. Тя се колебае в различни времена в една и съща страна и твърде съществено се различава в различните страни. Тя зависи главно от нравите и обичаите на народа (...)

В различните състояния на обществото натрупването на капитали или на средства за прилагане на труда става повече или по-малко бързо и трябва във всички случаи да зависи от производителните сили на труда. Производителните сили на труда са обикновено най-големи, когато има в изобилие плодородна земя; в такива периоди натрупването често става толкова бързо, че нарастването на предлагането на работници изостава от нарастването на предлагането на капитала.

⁹ Вместо {труда} в първото издание е употребено [работната заплата].

Пресметнато е, че при благоприятни условия населението може да се удвои за 25 години; но при също такива благоприятни условия целият капитал на една страна би могъл да се удвои може би за по-кратък период. В такъв случай през целия период работната заплата би имала тенденция да се повишава, защото търсенето на труд би нараснало още по-бързо от предлагането.

В нови заселища, където се въвеждат занаятите и познанията на поцивилизовани страни, вероятно капиталът има тенденция да расте по-бързо от броя на хората; и ако недостигът на работници не се покрие от по-гъсто населени страни, тази тенденция твърде много би повишила цената на труда. Колкото по-гъсто населени стават тези страни и колкото повече започва да се разработва земя от по-лошо качество, толкова повече отслабва тенденцията към нарастване на капитала; защото излишният продукт, който остава след задоволяване нуждите на съществуващото население, трябва по необходимост да бъде пропорционален на леснотата на производството, т.е. на по-малък брой хора, заети в производството. Следователно, макар при най-благоприятни условия да е вероятно продуктивността на земята да надвишава способността на населението да се размножава, това няма да продължава така дълго; защото поради това, че земята е ограничена по количество и различна по качество с всяко увеличение на вложения в нея капитал продуктивността ѝ ще се понижава, докато способността на населението да се размножава си остава винаги същата (...)

При естествения напредък на обществото работната заплата ще има тенденцията да пада, доколкото се регулира от предлагането и търсенето, защото предлагането на работници ще продължава да нараства в същата степен, докато търсенето им ще се увеличава бавно (...)

С нарастване на населението и цената на предметите от първа необходимост постоянно ще се повишава, защото ще бъде нужен повече труд за тяхното производство. При това положение, ако паричната работна заплата пада, докато всяка стока, за която се изразходва, поскъпва, работникът ще пострада двойно и скоро ще загуби напълно възможността да преживява. Поради това, вместо да пада, паричната работна заплата ще се повишава; но тя няма да се повиши достатъчно, за да даде възможност на работника да купува толкова много материални блага и предмети от първа необходимост, колкото е купувал преди повишението на цените на тези стоки (...)

Така, въпреки че работникът ще бъде заплащан реално по-лошо, това увеличение на работната му заплата по необходимост ще намали печалбата на фабриката; защото стоките му няма да се продават на по-висока цена, а разходите за тяхното производство ще се увеличат (...)

И така, оказва се, че същата причина, която повишава рентата, именно растящата трудност да се осигури допълнително количество храна с про-

порционално същото количество труд, ще повишава и работната заплата; затова, ако стойността на парите е неизменна, и рентата, и работната заплата ще имат тенденцията да растат с нарастването на богатството и населението.

Но между повишаването на рентата и повишаването на работната заплата има следната съществена разлика: повишаването на паричната стойност на рентата се придружава от увеличение на дела ѝ от продукта; по-голяма е не само паричната рента на земевладелеца, но и житната му рента; той ще има повече жито и всяка определена мярка от това жито ще се разменя срещу по-голямо количество от всички други стоки, чиято стойност не се е повишила. Съдбата на работника ще бъде по-малко щастлива; наистина той ще получава по-голяма парична заплата, но житната му работна заплата ще се намали и той не само ще разполага с по-малко количество жито, но и ще се влоши общото му положение, защото ще му бъде по-трудно да поддържа пазарната норма на работната заплата над естествената ѝ норма (...)

Като всеки друг договор работната заплата трябва да бъде предоставена на честната и свободна конкуренция на пазара и никога не трябва да се контролира чрез намеса на законодателството.

Ясната и пряка тенденция на законите за бедните се намира в пълно противоречие с тези очевидни принципи; те не водят – съгласно доброжелателното намерение на законодателството – към подобрене на положението на бедните, а към влошаване на положението и на богатите, и на бедните; вместо да правят бедните богати, те са предвидени да правят богатите бедни; и докато сегашните закони са в сила, в реда на нещата е средствата за издръжка на бедните прогресивно да растат, докато погълнат целия чист доход на страната или поне такава част от него, каквато държавата ще ни остави, след като задоволи собствените си, никога нелипсващи потребности по обществените разходи (...)

Глава VI

За печалбата

(...) Ако предположим, че житото и промишлените стоки винаги се продават на една и съща цена, печалбата ще бъде висока или ниска съобразно с това, дали работната заплата е ниска или висока. Но да предположим, че цената на житото се покачва, защото е нужен повече труд за неговото производство; тази причина няма да повиши цените на промишлените стоки, за чието производство не се изисква допълнително количество труд. Следователно, ако работната заплата продължава да е същата, печалбата {на фабрикантите}¹⁰

¹⁰ Думите, поставени в големи скоби, са добавени в третото издание.

би останала същата; но ако – което е абсолютно сигурно – работната заплата се повиши с покачването на цената на житото, тогава печалбата неизбежно ще падне (...)

Едно падане на общата норма на печалбата съвсем не е несъвместимо с частично повишаване на печалбата в отделни отрасли. Именно поради различията в печалбата капиталът се прехвърля от един отрасъл в друг. Следователно, докато общата печалба пада или постепенно се установява на по-ниско равнище в резултат на повишаване на работната заплата и на растящата трудност да се снабдява нарастващото население с предмети от първа необходимост, печалбата на фермер може за непродължителен интервал от време да бъде над предишното равнище. Възможно е също отделен отрасъл на външната и колониалната търговия да получи извънреден стимул за известно време; но допускането на този факт ни най-малко не обезсилва теорията, че печалбата зависи от високата или ниската работна заплата, работната заплата – от цените на предметите от първа необходимост, а цените на последните – главно от цената на храната, защото цените на всички други нужни предмети могат да бъдат увеличени почти неограничено (...)

...естествената тенденция на печалбата е да пада; защото с прогреса на обществото и с нарастването на богатството нужното допълнително количество храна се получава чрез изразходване на все повече и повече труд. Тази тенденция, това всъщност падане на печалбата успешно се забавя на чести интервали от усъвършенствания в машините, свързани с производството на предмети от първа необходимост, както и от открития в агрономическата наука, даващи ни възможност да освободим една част от труда, който е бил нужен преди, и следователно да повишим цената на най-необходимото за работника. Но повишаването на цената на предметите от първа необходимост и на работната заплата е ограничено; защото щом работната заплата стане равна (както в приведения случай) на 720 ф. ст. – целия доход на фермера, трябва да настъпи край на натрупването; работата е там, че никакъв капитал не може да дава тогава каквато и да било печалба и не може да се търси допълнителен труд и следователно населението ще достигне най-високата си точка. В действителност дълго преди този период твърде ниската норма на печалбата ще преустанови всякакво натрупване и почти целият продукт на страната, след като се плати на работниците, ще бъде собственост на ония, които притежават земя и събират десетък и данъци (...)

Трябва да очакваме също, че колкото и да намалее нормата на печалбата от капитала в резултат на натрупване на капитал в земята и на повишаване на работната заплата, все пак общата сума на печалбата би нараснала (...)

Глава VII

За външната търговия

Никакво разширение на външната търговия няма да увеличи непосредствено общата сума на стойността на една страна, макар че твърде мощно ще съдейства за увеличаване на масата на стоките и следователно на съвкупността от жизненни удобства. Тъй като стойността на всички чуждестранни стоки се измерва с количеството продукт на нашата земя и труд, което се разменя срещу тях, ние няма да имаме по-голяма стойност, ако чрез откриването на нови пазари получаваме двойно по-голямо количество чуждестранни стоки срещу дадено количество от нашите (...)

Капитал може да бъде натрупан по два начина: той може да бъде спестен или в резултат на увеличаване на прихода, или на намаляване на потреблението (...)

...нормата на печалбата се повишава не в резултат на разширяването на пазара, макар че подобно разширяване може да оказва еднакво въздействие за увеличаване на масата на стоките и по този начин да ни даде възможност да увеличим фондовете, предназначени за издръжката на труда, и материалите, в които той може да бъде вложен. За щастието на човечеството е еднакво важно жизнените ни удобства да растат както в резултат на по-добро разделение на труда, на това, че всяка страна произвежда ония стоки, за които е годна поради своето положение, климат и другите си естествени предимства, и ги разменя срещу стоките на други страни, така и в резултат на повишаване на нормата на печалбата (...)

Правилото, което регулира относителната стойност на стоките в една страна, не регулира относителната стойност на стоките, разменяни между две или повече страни.

При системата на пълна свобода на търговията всяка страна, разбира се, насочва своя капитал и труд в такива отрасли, които са най-изгодни за нея. Това преследване на индивидуална изгода е удивително свързано с общото благо на цялото. Като стимулира трудолюбието, възнаграждава изобретателността и използва най-ефикасно специфичните сили, които ни дава природата, то разпределя труда най-ефективно и най-икономично и същевременно, увеличавайки общата маса на продуктите, разширява всеобщата полза и обединява чрез една обща връзка на интерес и взаимодействие всемирната общност на нациите в цивилизования свят. Именно този принцип определя, че вино трябва да се произвежда във Франция и Португалия, жито трябва да се отглежда в Америка и Полша, а железарски изделия и други стоки трябва да се изготвят в Англия.

В една и съща страна печалбите се намират, общо взето, винаги на едно и също равнище или се различават само доколкото приложението на капи-

тала може да бъде повече или по-малко сигурно и подходящо. Друго е положението между различните страни. Ако печалбата от капитал, приложен в Йоркшир, надвишава печалбата от капитал, приложен в Лондон, капиталът бързо ще се премести от Лондон в Йоркшир и ще се получи равенство на печалбите; но ако в резултат на намаление на нормата на земеделското производство в Англия поради увеличение на капитала и населението работната заплата се повиши и печалбата падне, от това не следва, че капиталът и населението по необходимост ще се преместят от Англия в Холандия или Испания, или Русия, където печалбата може да е по-висока.

Ако Португалия няма търговски връзки с други страни, вместо да влага голяма част от своя капитал и труд в производството на вина, с които тя купува за собствена употреба сукното и железарските изделия на други страни, тя би била принудена да отдели част от своя капитал за изготвянето на тези стоки, които тогава би получавала навярно с по-ниско качество и в по-малко количество.

Количеството вино, което тя ще разменя срещу английско сукно, не се определя от съответните количества труд, изразходвани за производството на виното и сукното, както би било, ако и двете стоки се изготвяха в Англия, или и двете – в Португалия.

Англия може да се намира при такива условия, че за да произведе сукното, да е нужен трудът на 100 работници в продължение на една година, ако се опита да произвежда вино, това може да изисква труда на 120 души за същото време. Следователно Англия ще установи, че има интерес да внася вино и да го купува чрез износ на сукно.

За да се произведе виното в Португалия, може да е нужен трудът само на 80 души в продължение на една година, а за да се произведе сукното в същата страна, може да се изисква трудът на 90 души за същото време. Следователно за нея ще бъде изгодно да изнася вино срещу сукно. Тази размяна може да става дори стоката, която Португалия внася, да може да бъде произведена там с по-малко труд, отколкото в Англия. Макар да може да произведе сукното с труда на 90 души, тя ще го внася от една страна, където за производството му е нужен трудът на 100 души, защото за нея ще бъде по-изгодно да влага своя капитал в производството на вино, срещу което ще получи повече сукно от Англия, отколкото би могла да произведе, ако прехвърли една част от своя капитал от производството на вино в производството на сукно.

Така Англия би давала продукта на труда на 100 души срещу продукта на труда на 80 души. Подобна размяна не би могла да става между индивидите на една и съща страна. Трудът на 100 англичани не може да бъде разменен срещу продукта на труда на 80 англичани, но продуктът на труда на 100 англичани може да бъде разменен срещу продукта на труда на 80 пор-

тугалци, 60 руси или 120 индуси. Разликата в това отношение между една отделна страна и много страни се обяснява лесно, ако вземем под внимание трудността, с която капиталът се прехвърля от една страна в друга, за да търси по-подходящо приложение, и енергичността, с която той неизменно се мести от една област в друга в една и съща страна.

Несъмнено за английските капиталисти и за потребителите от двете страни би било изгодно при подобни обстоятелства и виното, и сукното да се произвеждат в Португалия и следователно капиталът и трудът на Англия, заети в производството на сукно, да се прехвърлят за същата цел в Португалия. В такъв случай относителната стойност на тези стоки би се регулирала от същия принцип, както ако едната от тях се произвеждаше в Йоркшир, а другата в Лондон; а във всеки случай, ако капиталът се стича свободно в ония страни, където би могъл да бъде вложен най-доходно, не би имало каквато и да било разлика в реалната или трудовата цена на стоките освен допълнителното количество труд, необходим за превозването им до различните пазари, където те трябва да бъдат продадени.

Опитът обаче показва, че въображаемата или действителната несигурност на капитала, когато не се намира под непосредствения контрол на своя притежател, наред с естественото нежелание на всеки човек да напусне родната страна и близките си и да се повери с всичките си установени навици на едно чуждо правителство и на нови закони, възпират емиграцията на капитала. Тези чувства, чието отслабване би предизвикало съжаление в мен, карат повечето богати хора да се задоволяват с ниска норма на печалбата в собствената си страна, вместо да търсят по-изгодно влагане на богатството си в чужди страни...

ЗА ПРИНЦИПИТЕ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ И ДАНЪЧНОТО ОБЛАГАНЕ¹ (избрани текстове – част 2)²

1817 г.

Глава VIII За данъците

Данъците са дял от продукта на земята и труда на една страна, предоставян в разпореждане на правителството, и винаги се плащат в края на краищата или от капитала, или от прихода на страната (...)

Когато годишното производство на една страна {повече от възстановява}³ годишното ѝ потребление, се казва, че това увеличава капитала ѝ; когато годишното ѝ потребление най-малкото не се покрива от годишното ѝ производство, се казва, че това намалява нейния капитал. Следователно капиталът може да бъде увеличен чрез увеличаване на производството или чрез намаление на {непроизводственото}⁴ потребление.

Ако потреблението на правителството, увеличено чрез налагане на допълнителни данъци, се покрива или с увеличение на производството, или с намаление на потреблението от страна на народа, данъците ще падат върху прихода и националният капитал ще си остава незасегнат; но ако производството не се увеличи или {непроизводственото}⁴ потребление на народа не

¹ Подборът на текстовете е направен от ст.н.с. к.ик.н. Атанас Леонидов по книгата на Д. Рикардо. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. София, 1981. (On the Principles of Political Economy, and Taxation. By David Ricardo. Esq. London, John Murray, 1817).

² Текстовете са публикувани в сп. *Икономическа мисъл* (Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане (избрани текстове – част 2). – *Икономическа мисъл*, 1/1991, 85–92.

³ Вместо повече от възстановява в първото издание пише: надвишава.

⁴ Думите в големите скоби са добавени в третото издание.

се намали, данъците по необходимост ще падат върху капитала {т.е. те ще намалят фонда, предназначен за производствено потребление}⁴.

Съразмерно с намаляването на капитала на една страна неизбежно ще намалява нейното производство, следователно, ако народът и правителството продължават да правят същите {непроизводителни}⁴ разходи при постоянно намаление на годишното производство, ресурсите на народа и държавата ще се изчерпват с нарастваща бързина и ще последват нищета и разруха.

Въпреки огромните разходи на английското правителство през последните 20 години едва ли има съмнение, че увеличеното производство от страна на народа е било повече от компенсация. Националният капитал не само не бе засегнат, но и значително нарасна и годишният приход на народа – дори след плащането на данъците – сега навярно е по-голям, отколкото в който и да било предишен период на нашата история.

За доказателство можем да се позовем на нарастването на населението, разширяването на земеделието, разрастването на търговския флот и промишлеността, строежа на корабостроителници, прокопаването на множество канали, както и на много други скъпи начинания; всички свидетелстващи за нарастването както на капитала, така и на годишното производство (...)

{Вярно е обаче, че без данъците това нарастване на капитала би било значително по-голямо. Няма данъци, които да нямат тенденцията да намаляват способността за натрупване. Всички данъци по необходимост падат или върху капитала, или върху прихода. Ако те падат върху капитала, те трябва пропорционално да намалят фонда, от чийто размер винаги се регулира производствената дейност на страната, а ако падат върху дохода, те трябва да намаляват натрупването или да принудят данъкоплатците да спестят размера на данъка, намалявайки в съответния размер предишното си непроизводително потребление на предмети от първа необходимост и луксозни предмети.}⁵ Някои данъци оказват подобно въздействие в много по-голяма степен от други, трябва да признаем, че голямото зло на данъчното облагане може да се открие не толкова при анализа на един или друг от неговите обекти, колкото в съвкупността на неговите резултати, взети заедно.

Данъците не са по необходимост данъци върху капитала, защото са наложени върху капитал, нито върху дохода, защото са наложени върху доход (...)

⁵ Вместо думите, поставени в големи скоби, в първото издание пише: [Няма данъци, които да нямат тенденцията да спъват натрупването, защото няма данък, който да не може да се разглежда като възпиращ производството и водещ до такива резултати, както при лошата почва или климат, намаляване на умението или трудолюбието, влошеното разделение на труда или загубата на някои полезни машини; и въпреки че].

Присъщото на всеки човек желание да пази общественото си положение и да поддържа богатството си на достигнатата веднъж висота води към това, че повечето данъци – наложени върху капитала или върху дохода – се плащат от дохода; следователно с нарастването на облагането или с увеличаването на правителствените разходи годишните разходи на народа трябва да намаляват, освен ако той е в състояние да увеличава пропорционално своя капитал и своя доход. Политиката на правителството би трябвало да поощрява тази склонност у народа и никога да не налага такива данъци, които неизбежно ще паднат върху капитала; защото, като налага подобни данъци, то засяга фонда, предназначен за издръжка на труда и по този начин намалява бъдещото производство на страната (...)

Глава XX

Стойност и богатство, техните отличителни свойства

„Един човек е богат или беден – казва Адам Смит – според степента, в която може да си позволи да се ползва от предметите от първа необходимост, удобствата и развлеченията на човешкия живот.“

Следователно стойността съществено се различава от богатството, защото зависи не от изобилието, а от трудността или леснотата на производството. Трудът на един милион души във фабриките винаги ще произведе една и съща стойност, но невинаги ще произведе едно и също богатство. В резултат на изобретяването на машини, на усъвършенстването на уменията на работника, на по-добро разпределение на труда или на откриването на нови пазари, където може да се направи по-изгодна размяна, един милион души могат при едно състояние на обществото да произвеждат два или три пъти количеството богатство, т.е. „предмети от първа необходимост, удобства и развлечения“, което биха могли да произведат при друго състояние на обществото, но с това те ни най-малко няма да увеличат стойността; защото стойността на всяко нещо се повишава или пада пропорционално на леснотата или трудността да бъде то произведено, или, с други думи, пропорционално на количеството труд, вложено при неговото производство (...)

Един човек е богат или беден според изобилието на предмети от първа необходимост и луксозни предмети, с които може да разполага; и все едно дали разменната стойност на тези предмети по отношение на парите, жито-то или труда е висока или ниска, те еднакво ще допринесат за жизнените удобства на своя притежател. Само смесването на понятията стойност и богатство, или благосъстояние, е ставало причина да се твърди, че богат-

ството може да бъде увеличено чрез намаляване на количеството на стоките, т.е. на предметите от първа необходимост, удобствата и удоволствията на човешкия живот. Ако стойността беше мярка на богатството, това не би могло да се отрича, защото оскъдността на стоките повишава тяхната стойност; но ако Адам Смит е прав, ако богатството се състои от предмети от първа необходимост и предмети за удоволствие, тогава то не може да бъде увеличено чрез намаляване на количеството им (...)

Г-н Сей въпреки поправките, които е направил в четвъртото и последно издание на своя труд, дава според мен изключително неуспешна дефиниция за богатство и стойност. Той счита, че тези две понятия са синоними и че човек става богат пропорционално с увеличаването на стойността на неговата собственост и възможност да разполага с изобилие от стоки (...)

Глава XXI

Влиянието на натрупването върху печалбата и лихвата

(...) „Когато капиталите на мнозина богати търговци се влагат в един и същ отрасъл на търговията, конкуренцията между тях естествено води към понижаване на тяхната печалба; и когато подобно увеличение на капитала става във всички отрасли на търговията в същото общество, същата конкуренция трябва да има същото действие във всички отрасли.“ Адам Смит говори тук за покачване на работната заплата, но това е временно покачване, дължащо се на това, че {фондовете}⁶ са били увеличени, преди да се е увеличило населението; и той, изглежда, не разбира, че по същото време, когато капиталът е нараснал, в същото отношение е нараснала работата, която той трябва да върши. Г-н Сей обаче много задоволително е показал, че няма капитал с даден размер, който да не може да бъде приложен в една страна, защото търсенето е ограничено само от производството. Всеки произвежда само за да потребява или да продава, и винаги продава само с намерение да купи някоя друга стока, която може да му бъде непосредствено полезна или да съдейства за бъдещо производство. Следователно, като произвежда, той по необходимост става или потребител на собствените си стоки, или купувач и потребител на стоките на някое друго лице. Не трябва да се предполага, че той ще бъде що-годе дълго време зле осведомен за стоките, които може да произвежда най-изгодно, за да постигне своята цел, именно притежаването на други стоки; следователно малко вероятно е той продължително време да произвежда стока, която не се търси.

⁶ В първото издание пише: [фондовете за издръжка на труда].

Така че в една страна не може да бъде натрупано каквото и да било количество капитал, който да не може да бъде вложен производително, докато работната заплата не се повиши толкова много вследствие на повишаване на цените на предметите от първа необходимост и поради това остане толкова малко за печалбата от капитала, че секва стимулт за натрупване. Докато печалбата от капитала е висока, хората ще имат стимул да натрупват. Докато човек не е задоволил още някои свои потребности, той ще търси повече стоки; и това търсене ще бъде платежоспособно, докато той може да предложи някаква нова стойност срещу тях (...)

Продуктите винаги се купуват с продукти {или услуги}⁷, а парите са само средство, с което се извършва размяната. Една отделна стока може да бъде произведена в прекалено голямо количество и пазарът може да бъде преситен от нея до такава степен, че да не се връща изразходваният за нея капитал; но това не може да стане с всички стоки (...)

{...няма граници за търсенето и никакви граници за влагането на капитал, докато той дава някаква печалба. Каквото и изобилие на капитал да съществува, няма друга причина за падането на печалбата освен покачването на работната заплата; по-нататък може да се добави, че единствената действителна и постоянна причина за покачването на работната заплата е повишаващата се трудност на снабдяването на растящия брой работници с храна и предмети от първа необходимост.}⁸ (...)

Глава XXVII

За паричното обращение и банките

(...) Като всички други стоки златото и среброто имат стойност само съразмерно с количеството труд, необходим за тяхното производство и за доставянето им на пазара. Златото е около 15 пъти по-скъпо от среброто не защото се търси повече, нито защото предлагането на сребро е 15 пъти по-голямо от предлагането на злато, а само защото за получаването на дадено количество злато е необходимо 15 пъти по-голямо количество труд.

Количеството пари, което се използва в една страна, трябва да зависи от тяхната стойност: ако за обращението на стоките се употребява само злато, би било нужно само една петнадесета от количеството, което би било достатъчно, ако за същата цел се използваше среброто.

Едно обращение никога не може да бъде толкова обилно, че да прелива, защото, като намалявате стойността на средствата за обращение, вие

⁷ Думите в скоби са добавени в третото издание.

⁸ Абзацът, поставен в големи скоби, е добавен в третото издание.

увеличавате в същото отношение тяхното количество, а като увеличавате стойността им, намалявате тяхното количество (...)

Едно парично обращение е в най-съвършено състояние, когато се състои изцяло от книжни пари, но от книжни пари, имащи еднаква стойност със стойността на златото, което те претендират да представляват. Употребата на книжни пари вместо злато замества най-скъпото средство за обращение с най-евтино и дава възможност на страната – без загуба за отделните лица – да размени всичкото злато, което е употребявала преди за тази цел, срещу суровини, материали и хранителни продукти, чрез чиято употреба се увеличават нейното богатство и нейните удобства (...)

В една друга част на този труд аз се постарях да покажа, че действителната стойност на една стока се регулира не от случайните изгоди, от които могат да се ползват някои от нейните производители, а от действителните трудности, с които се сблъсква най-малко благоприятстваният производител. Така е и с лихвата за парични заеми; тя не се регулира от нормата на лихвата, при която Английската банка отпуска заеми, все едно дали тя е 5,4 или 3%, а от нормата на печалбата, която може да се получи от влагането на капитала и която е напълно независима от количеството или от стойността на парите (...)

Глава XXX

За влиянието на търсенето и предлагането върху цените

Цената на стоките се регулира в последна сметка от производствените разходи, а не, както често се твърди, от съотношението между предлагането и търсенето. Съотношението между предлагането и търсенето, разбира се, може временно да повлияе на пазарната стойност на една стока, докато тя се предлага в по-голямо или по-малко изобилие съобразно с увеличаването или намаляването на търсенето. Но това действие ще бъде само временно.

Намалете разходите за производството на шапки и цената им ще падне в края на краищата на равнището на новата им естествена цена, макар търсенето им да се е удвоило, утроило или учетворило. Намалете разходите на препитанието на хората, като намалите естествената цена на храните и дрехите, с които се поддържа животът, и работната заплата в края на краищата ще падне, въпреки че търсенето на работници може да нарасне твърде много.

Мнението, че цената на стоките зависи единствено от съотношението между предлагането и търсенето или между търсенето и предлагането, станало почти аксиома в политическата икономия и е било източник на много

грешки в тази наука. Именно това мнение накара г-н Бюкънън да твърди, че работната заплата не се влияе от повишаване или падане на цените на хранителните продукти, а единствено от търсенето и предлагането на труд, и че един данък върху работната заплата не би я повишил, защото не би изменил съотношението между търсенето и предлагането на работници (...)

Глава XXXI За машините⁹

В настоящата глава аз ще изследвам влиянието на машините върху интересите на различните класи на обществото. Това е въпрос с голяма важност, който, изглежда, никога не е бил изследван по начин, който да доведе до някакви задоволителни резултати. Това още повече ме задължава да изразя мнението си по този въпрос, защото след дълго обмисляне то претърпя значителна промяна. Въпреки че не си спомням някога да съм публикувал нещо, отнасящо се до машините, което да е нужно да отричам, все пак съм подкрепял теории, които сега считам за погрешни. Затова сега считам за свое задължение да подложя на изследване сегашните си възгледи заедно със съображенията ми в тяхна подкрепа.

От момента, в който за първи път насочих вниманието си към въпросите на политическата икономия, съм на мнение, че такова приложение на машините към някой клон на производството, което ще има за резултат спестяване на труд, е добро за всички. То е придружено само от неудобствата, които се появяват в повечето случаи на прехвърляне на капитал и труд от един отрасъл в друг. Струваше ми се, че ако земевладелците получават същата парична рента, те ще бъдат облагодетелствани от намалението на цената на някои стоки, за които те изразходват своите ренти, и това намаление на цената е неизбежен резултат от употребата на машини. Аз мислех, че капиталистите са облагодетелствани точно по същия начин. Всъщност този, който е открил машината, или този, който първи я е приложил, би получил допълнителна изгода, тъй като за известно време ще получава по-голяма печалба. Но пропорционално на степента, в която машината влиза във всеобща употреба, цената на произведената стока ще се понижава в резултат на конкуренция до своите разходи за производство; т.е. когато капиталистът ще получава същата парична печалба, както преди, и само ще споделя с всички общата изгода от въвеждането на машината – като купувач, на когото е дадена възможност при същия паричен приход да разполага с допълнително количество предмети за удоволствие и забавление. Аз мислех,

⁹ Тази глава не фигурира в първото издание на книгата на Рикардо.

че и класата на работниците е еднакво облагодетелствана от употребата на машини, тъй като с еднаква парична работна заплата те ще имат средства за купуване на повече стоки. Мислех, че няма да настъпи никакво намаление на работната заплата, защото капиталистът ще има властта да търси и използва същото количество труд, както преди, въпреки че може би ще има нужда да го използва за производство на нова или поне различна стока. Ако при използването на едно и също количество труд чрез подобрената машина може да се учетвори количеството чорапи, а търсенето им само да се удвои, известно количество работници ще бъдат освободени от производството на чорапи. Но тъй като капиталът, който ги е използвал, все още съществува и тъй като е в интерес на притежателите му да го влагат производително, струваше ми се, че той ще бъде вложен в производството на друга, полезна за обществото стока, за която неизбежно ще има търсене. Защото аз бях и съм дълбоко впечатлен от истинността на забележката на Адам Смит, че „желанието за храна при всеки човек е ограничено от малкия капацитет на човешкия стомах, но желанието за удобства, за украсяване на жилищата, за дрехи, екипаж и мебели, изглежда, няма граница или поне определени размери“. Тъй като ми се струваше, че ще има същото търсене на труд, както преди, и че работната заплата няма да бъде по-ниска, аз мислех, че трудещата се класа, както и другите класи, ще получи преимущество от всеобщото поевтиняване на стоките, произтичащо от използването на машини. Това бяха моите възгледи и що се отнася до земевладелците и капиталистите, те продължават да бъдат непроменени. Но аз съм убеден, че заместването на човешкия труд с машини често е много вредно за интересите на класата на работниците.

Моята грешка произтича от предположението, че ако нарасне чистият доход на обществото, неговият брутен доход също нараства. Сега вече аз имам причини да мисля, че единият фонд, от който земевладелците и капиталистите получават своя приход, може да се повишава, докато другият, от който трудещата се класа главно зависи, може да се намали. Оттук следва, че аз съм прав да твърдя, че същата причина, която може да увеличи чистия приход на една страна, може в същото време да създаде излишък в населението и да влоши положението на работника (...)

Всичко, което аз имам да докажа, е, че откриването и употребата на машини може да бъде придружена от намаление на brutния продукт и ако това стане, то би било във вреда на трудещите се класи и известен брой от тях ще бъдат лишени от работа и част от населението би станала излишна в сравнение с фондовете за неговото използване.

Предложеният от мен случай е най-простият, който можах да подбера, но не би имало разлика в резултата, ако бяхме предположили, че машината се прилага към производството на който и да е фабрикант – на произво-

дителя на сукно или на памучни тъкани, ако след въвеждането на машини в производството на един производител на сукно се произвежда по-малко сукно, тъй като той няма нужда от тази част от сукното, която е отивала за заплащане на големия брой работници. Вследствие употребата на машина за него е необходимо да възпроизвежда стойност, само равна на консумираната стойност заедно с печалбите от целия капитал. 7500 ф. ст. сега вършат работа на капиталиста толкова добре, колкото 15 000 ф. ст., тъй като този случай по нищо не се различава от първия. Само може да се каже, че търсенето на сукно ще бъде толкова голямо, колкото преди, и може да се попита кой ще ни снабдява със сукно. Кой ще търси сукно? – Фермерите и другите производители, които влагат капиталите си в производството на предмети от първа необходимост като средство за получаване на сукно. Те дават на производителя на сукно житото и предметите от първа необходимост, които той дава на своите работници срещу сукното, което тяхната работа му дава.

Тази търговия сега ще престане. Производителят на сукно, използвайки по-малко хора и разполагайки с по-малко сукно, няма да иска повече храна и облекло. Фермерите и другите, които произвеждат предмети от първа необходимост в края на краищата като средство, не биха могли повече да получават сукно чрез такова прилагане на капитали и следователно или те самите ще вложат капитали в производството на сукно, или ще ги дадат в заем на други, за да може да се достави стоката, от която те действително имат нужда. Стоката, за която никой няма средства или за която няма търсене, може да не бъде повече произвеждана. Това ни води до същия резултат – търсенето на труд ще намалее и стоките, необходими за поддържането на труда, няма да се произвеждат в същото изобилие.

Ако тези възгледи са правилни, то следва: *първо*, че откриването и полезното прилагане на една машина винаги води до увеличаване на чистия продукт на страната, въпреки че след неопределен период от време може би и сигурно няма да се увеличи стойността на чистия продукт.

Второ, че увеличението на чистия продукт на страната е съвместимо с намаление на brutния продукт и че мотивите за използване на машини са винаги достатъчни за тяхното използване, ако те увеличават чистия продукт, въпреки че може би често трябва да намаляват и количеството, и стойността на brutния продукт.

Трето, мнението, споделяно от трудещите се класи, че използването на машини често е пагубно за техните интереси, не е основано на предразсъдъци и грешки, а съответства на верните принципи на политическата икономия.

Четвърто, че ако подобренията вследствие употребата на машини средства за производството увеличават в толкова голяма степен чистия продукт

на страната, че да не намалее брутният продукт (има предвид количеството стоки, а не стойността), то положението на всички класи ще бъде подобро. Земевладелецът и капиталистът ще са облагодетелствани не чрез увеличението на техните рента и печалба, а от преимуществото в резултат от изразходването на същите като преди рента и печалба за стоки с доста значително намалена стойност. В същото време положението на трудещите се класи също ще бъде значително подобро: първо, от увеличеното търсене на домашни слуги; второ, от подтика за спестяване на прихода, който толкова обилният чист продукт би осигурил; трето, от ниската цена на всички предмети за потребление, за които техните заплати ще бъдат изразходвани (...)

Изложените от мен твърдения, надявам се, няма да доведат до извода, че не бива да се поощрява въвеждането на машини. За да се изясни горният принцип, аз предположих, че подобрената машина се открива внезапно и се употребява и се прилага в широки размери, но истината е, че тези открития са постепенни и действат по-скоро при определяне къде да се вложи капиталът, който е спестен и натрупан, отколкото този, който е вече в употреба.

С всяко нарастване на капитала и населението стойността на храната ще се увеличава поради увеличаващата се трудност на нейното производство. Увеличената стойност на храната ще доведе до повишаване на работната заплата, а всяко повишаване на работната заплата ще има тенденция да насочва спестения капитал във все по-голяма степен отпреди към използване на машини. Машините и трудът са в постоянна конкуренция и често машините не могат да бъдат използвани, докато стойността на труда не се повиши.

В Америка и в много други страни, където лесно се набавя храна за населението, няма толкова голямо изкушение за използване на машини както в Англия, където стойността на храната е висока и се изисква много труд за нейното производство. Причината, която повишава стойността на труда, не повишава стойността на машините и следователно с всяко увеличение на капитала по-голяма част от него се влага в машини. С нарастването на капитала търсенето на труд ще продължава да нараства, но не пропорционално на неговото нарастване. Съотношението би било по необходимост намаляващо.

В предишните страници аз отбелязах също, че увеличението на чистия доход, изчислен в стоки, което е винаги следствие от подобряване на машините, води до ново спестяване и натрупване. Трябва да се запомни, че това спестяване е ежегодно и скоро трябва да създаде фонд, много по-голям от загубата на брутен продукт, причинена от откриването на машината. Тогава търсенето на труд ще бъде толкова по-голямо, колкото преди, и положение-

то на народа ще бъде още повече подобро от увеличените спестявания, които ще станат възможни благодарение на увеличения приход.

Използването на машини никога, в нито една държава, не може да бъде безопасно да бъде възпрепятствано, защото, ако не се позволи на капитала да получи по-голям чист приход, който употребата на машини би му осигурила, то капиталът ще бъде изнесен в чужбина. Това ще намали търсенето на труд в много по-сериозна степен, отколкото би направило това в най-широкото приложение на машини, тъй като, когато капиталът се влага в страната, той трябва да създава някакво търсене на труд, машините не могат да работят без участието на хора и не мога да бъдат създавани без съдействието на човешкия труд. Чрез влагане на част от капитала в подобрените машини ще се намали нарастващото търсене на труд; чрез изнасянето на капитала в друга страна търсенето ще бъде напълно унищожено.

Цените на стоките също така се регулират от разходите за тяхното производство. С използването на подобрени машини разходите за производството на стоки са намалени и следователно могат да се продадат на чуждестранния пазар на по-ниска цена. Ако обаче трябва да отречете употребата на машини, докато всички други страни я поощряват, вие ще бъдете задължени да изнасяте своите пари в замяна на чуждестранни стоки, докато понижите естествената цена на своите стоки, до цената на стоките в другите страни. Встъпвайки в размяна с тези страни, вие можете да смените стока, която струва двудневен труд у вас, за стока, която струва едnodневен труд в чужбина. Тази неизгодна размяна ще е следствието от вашите собствени действия, тъй като стоките, които вие изнасяте и които ви струват двудневен труд, биха ви стрували само едnodневен труд, ако не бяхте отхвърлили разумно въведената от вашите съседи употреба на машини (...)

Глава XXXII

Възгледите на г-н Малтус за рентата

(...) Ако работната заплата пада, би се повишила печалбата, а не рентата. Ако работната заплата се повишава, би паднала печалбата, а не рентата. Повишаването на рентата и работната заплата и падането на печалбата са обикновено неизбежните следствия на една и съща причина – растящото търсене на храна, увеличеното количество труд, което е нужно за тяхното производство, и тяхната обусловена от това по-висока цена. Ако земевладелецът се откаже от цялата си рента, работниците няма да бъдат ни най-малко облагодетелствани. Ако {беше възможно за}¹⁰ работниците да се

¹⁰ Думите, поставени в големи скоби, са добавени в третото издание.

откажат от цялата си работна заплата, земевладелците не биха извлекли никаква облага от това. Но и в двата случая фермерът би получил и задържал всичко, от което те са се отказали. В това съчинение аз се постарях да покажа, че едно падане на работната заплата не би имало друго следствие освен повишаване на печалбата. {Всяко повишение на печалбата е благоприятно за натрупване на капитал и за по-нататъшно увеличение на населението и следователно по всяка вероятност ще доведе в крайна сметка до увеличаване на рентата}¹⁰ (...)

Джон Стюарт Мил (1806–1873)

ОСНОВИ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ* (избрани текстове – част 1)¹

1848 г.

Предговор

Появата на подобен трактат, какъвто е представеният тук, и на тема, на която вече са посветени редица доста ценни трудове, може би се нуждае от известно обяснение.

Вероятно би било достатъчно да се каже, че нито един от съществуващите трудове по политическа икономия не съдържа най-новите постижения в теорията на този предмет. От дискусиите през последните няколко години се раждат много нови идеи и представи за ново прилагане на старите идеи и представи, особено по проблемите на паричното обращение, външната търговия и по важни въпроси, свързани повече или по-малко тясно с колонизацията. Затова би било целесъобразно да се извърши пълно преразглеждане на цялата политическа икономия, дори само поради намерението да се внесат в нея резултатите от проведените изследвания и хармонично да се съединят с принципите, установени преди от най-добрите мислители на тази наука.

Авторът обаче не си поставя като единствена и дори главна цел да запълни празнините в предишните трактати със същото заглавие. Задачата на настоящата книга е различна от задачите, които решава който и да е трактат по политическа икономия, появил се в Англия след труда на Адам Смит.

Най-характерната особеност на труда на Адам Смит, особеност, която най-много го отличава от други подобни произведения или дори от превъз-

* Подборът на текстовете и научната им редакция са направени от ст.н.с. д. ик. н. Атанас Леонидов по книгата на Мил, Дж. С. Основы политической экономии. Т. I–II. Москва: Прогрес, 1980 (Mill, J. *Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy*. Augustus K. Kelley Publishers. Fairfield, 1976).

¹ Текстовете са публикувани в сп. *Икономическа мисъл* (Мил, Дж. С. Основы на политическата икономия (избрани текстове, предговор). – *Икономическа мисъл*, 4/1991, 85–104).

хождащи го по равнище на изложение на общите принципи на разглеждания предмет, се състои в това, че авторът неизменно свързва теоретичните положения с тяхното прилагане в практиката. Вече това обстоятелство само по себе си предполага изследването на по-широк кръг идеи и теми, отколкото този кръг, който е включен в политическата икономия, разглеждана като отрасъл на абстрактните науки. При прилагането в практиката политическата икономия тясно се преплита с редица други отрасли на социалната философия. Като изключим строго частните проблеми, то едва ли ще се намерят практически въпроси, дори такива, стоящи по своя характер най-близо до чисто икономическите, които могат да бъдат решавани на основата само на икономическите предпоставки. Ето защо Адам Смит никога не отстъпва от тази истина; ето защо при практическото прилагане на принципите на политическата икономия той неизменно се обръща към други, често по-широки обобщения, отколкото това позволява чистата политическа икономия, като по такъв начин той създава надеждна основа за използването на принципите на тази наука за практически цели, благодарение на която „Богатството на народите“ единствен сред другите трактати по политическа икономия не само придобива популярност сред широк кръг читатели, но и оказва силно влияние върху умовете на хората – както на практиците, така и на законодателите.

Авторът смята, че труд, подобен по своето предназначение и обща концепция на труда на Адам Смит, но използващ по-широк кръг знания и позадълбочените идеи на века, е именно този принос, от който сега се нуждае политическата икономия. Книгата „Богатството на народите“ е остаряла в много отношения и като цяло е незадоволителна. Политическата икономия в съответното ѝ разбиране се е намирала по времето на Адам Смит все още в младенческа възраст и оттогава се е развивала, а науката за обществото, от която този бележит мислител на практика никога не е отделял своята специфична дисциплина, далеч надхвърля рамките на това състояние, в което се е намирала по негово време, макар че все още остава на ранните етапи на своето развитие. Но до настоящия момент не са предприети опити да се обедини неговият практически метод на изследване на политическата икономия с развилите се оттогава теоретични представи в дадена област или да се установи връзка между икономическите явления в обществото и най-добрите социални идеи на съвременността, както това великолепно прави Адам Смит спрямо философията на своя век.

Това е задачата, която си поставя авторът на настоящия труд. Дори частичната ѝ успешна реализация би се оказала толкова полезно постижение, че той доброволно поема риска за евентуалния неуспех. Необходимо е обаче да се добави, че макар авторът да е имал намерение да напише труд с практически и доколкото разрешава същността на предмета, популярен

характер, той в никакъв случай не се опитва в името на постигането на тези съблазнителни цели да жертва строго научния ход на разсъжденията. Въпреки че се стреми неговият трактат да се превърне в нещо по-голямо от едно просто изложение на абстрактни доктрини на политическата икономия, заедно с това той иска именно такова изложение да се съдържа в неговия труд (...)

Предговор към третото издание (юли 1852 г.)

Главата за собствеността е преписана почти изцяло. Съвсем не бих искал съдържащите се в нея възражения против най-известните социалистически схеми да се възприемат като осъждане на социализма, разглеждан в качеството му на краен резултат на човешкия прогрес. Единственото възражение, на което в настоящото издание се отдава някакво важно значение, това е неподготвеността на човечеството като цяло и особено на трудещите се класи, крайната им непригодност към такова обществено устройство, което ще предяви що-годе значителни изисквания към техния интелект или порядъчност. Струва ми се, че великата цел на социалния прогрес трябва да се състои в това човечеството чрез култивирането на този прогрес да се пригоди към онова състояние на обществото, където биха се съчетали най-голямата лична свобода с такова справедливо разпределение на плодовете на труда, което сегашните закони за собствеността откровено дори не си поставят за цел. Ще бъде ли постигнато и кога подобно духовно и нравствено съвършенство, а индивидуалната собственост под някаква форма (дори и под форма, доста различна от сегашната) или обществената собственост върху средствата за производство и управляемото разпределение на продуктите ще създават ли най-благоприятни условия за щастието на хората, за най-великото усъвършенстване на човешката природа – това е въпрос, отговорът на който съвсем очевидно ще предоставим на бъдещите поколения. Сегашното не е способно да даде този отговор.

Главата „За вероятното бъдеще на трудещите се класи“ е обогатена с придобития вече след публикуването на първото издание опит от кооперативните асоциации във Франция. Този важен опит показва, че е настъпило вече време за по-бързо и широко разпространение на работническите асоциации, отколкото това е било възможно да се осъществи успешно преди появата на оклеветените демократични движения в Европа, които, макар и временно, да са жестоко смазани, обилно са разпръснали вече семената на бъдещия прогрес. Постарал съм се по-точно да очертая тенденцията на социалните преобразования, чиято първа стъпка са именно тези асоциации; наред с това съм се стремил да отделя кооперативното движение от преуве-

личените или изобщо погрешни декламации против конкуренцията, с които така широко злоупотребяват неговите привърженици (...)

Предварителни бележки

(...) Често се случва всеобщото убеждение, присъщо на хората от която и да е епоха от историята на човечеството, убеждение, от което по онова време никой не е бил и не може да бъде свободен с изключение на най-великите гении и храбреци, да се превръща през следващата епоха в толкова очевиден абсурд, че е трудно да си представим как е било възможно въобще някога да се повярва в подобно нещо. Така става и с теорията, според която парите са синоним на богатството. Приписването на такова свойство на парите изглежда прекалено нелепо, за да се отнасяме сериозно към подобно мнение. То прилича на примитивните детски фантазии, разрушавани мигновено само от една дума на възрастните. Но нека никой не се залъгва, че би могъл да избегне тази заблуда, ако е живял по времето, когато тя е господствала. Всички представи, породени от обикновения живот и всекидневната стопанска практика, съдействат за нейното разпространение. Докато тези представи са единствена основа за оценката на ролята на парите, то това, което ние сега смятаме за пълен абсурд, се е възприемало като нещо напълно естествено. Разбира се, в момента, когато това схващане за същността на парите се поставя под съмнение, то вече е обречено на изчезване. Но на никой не му идва наум да се усъмни в неговата правота, докато не се разпространяват определени методи за характеристика и анализ на икономическите явления, наложили се сред обществеността само под влиянието на Адам Смит и неговите тълкуватели.

Обикновено при разговор богатството се изразява в пари. Ако попитате колко е богат някой, ще ви отговорят, че притежава толкова и толкова хиляди фунта. Всички доходи и разходи, печалби и загуби, всичко, което прави човека по-богат или по-беден, се оценява като придобиване или загуба на определено количество пари. Естествено състоянието на всеки индивид включва не само парите, които са фактически в наличност или му се полагат, но и всички други предмети, притежаващи ценност. Но тези предмети не се оценяват по качеството си, а като известно количество пари, срещу което могат да бъдат продадени; в случай че те бъдат продадени за по-малка сума, то притежателят им ще се смята за по-малко богат, въпреки че самите предмети не променят своите качества. Също така е вярно, че хората не стават по-богати, когато държат парите си, без да ги използват, и че в името на получаване на печалба те трябва да са готови да направят и разходи. Тези, които забогатяват чрез търговия, постигат това, като дават пари за стоки и продават стоките за пари; първата част от процеса е също толкова необходима, колкото и втората. Но човек, който купува стоки с цел

да забогатее, извършва тази покупка с идеята да ги продаде срещу повече пари, отколкото е дал самият той. Следователно получаването на пари дори за самия него е крайна цел на операцията. Често му плащат не с пари, а с някакви други стоки, чиято стойност е равна на продадените от него стоки. Той обаче ги приема по парична стойност с надежда след това да спечели от тях по-голяма сума пари от тази, на която стоките са били оценени при покупката. Търговец, който осъществява широка дейност с бърз оборот на капитала, във всеки един момент разполага само с малък дял от този капитал под формата на налични пари. Но ценността на наличните стоки той вижда само в това, че те могат да бъдат обвърнати в пари; нито една сделка той не смята за завършена дотогава, докато крайният ѝ резултат не се изрази в изплащане на пари или полици. Когато търговецът се оттегля от сделките, превръща цялото си състояние в пари и предполага, че това е единственият начин да придобие своята печалба. Той се ръководи от това, че едва ли не само парите са богатство, а останалите ценности, които могат да се превършат в пари, са средство за постигането на това богатство.

Въпросът за каква все пак цел са необходими парите, ако не за задоволяване на потребностите и получаване на удоволствие за себе си и за другите, ни най-малко няма да смути привърженика на тази система. Действително, ще каже той, именно това е предназначението на богатството и е доста похвално, когато то се ограничава до националните стоки, тъй като, придобивайки такива стоки, вие обогатявате своите съотечественици с такава сума, каквата сте изразходвали. Моля ви се, харчете си богатството, както искате, за задоволяване на каквито и да е желания по ваш вкус, но вашето богатство се състои не от тези желания, а от количеството пари или паричен годишен доход, с помощта на които задоволявате тези желания.

Наред с многото обстоятелства, придаващи правдоподобност на предпоставката, залегнала в основата на меркантилистичната система, съществуват и някои (макар далеч недостатъчни) аргументи в полза на разграничаването, което така настойчиво провежда тази система между парите и всички останали видове ценна собственост. Ние действително и по право определяме изгодите, които богатството носи на човека, не по количеството полезни и приятни неща, използвани от него на практика, а по властта, която той има над цялата съвкупност от полезни и приятни неща, по способността му да задоволява всяка своя потребност, да придобива всичко, което пожелае. А такава сила притежават парите, докато всичко друго в една цивилизована държава има тази сила само дотолкова, доколкото може да се обменя срещу пари. Притежаването на всеки ценен предмет означава владеенето единствено на този предмет и на нищо друго; ако желаете да имате вместо него друг предмет, то трябва първо да го продадете, или пък, ако това въобще е възможно, да сте готови на неудобства и проточване на

делката, докато намерите човека, който разполага с това, което ви е необходимо, и е готов да осъществи размяна. Но с помощта на парите вие можете веднага да си купите която и да било вещь и човек, чието състояние под формата на пари или предмети, които лесно могат да бъдат превърнати в пари, притежава според него самия и според другите не само един предмет, а наведнъж всичко това, което парите му позволяват да придобие по свое усмотрение. Ползността на преобладаващия дял от богатството с изключение на съвсем незначителна част от него се състои не във възможността да се задоволяват ежедневните желания, а в подчинената на неговия притежател, скрита в богатствата способност да осигури постигането на всяка една цел. Но такава способност пряко не притежават никакви други видове богатства освен парите. Парите са единствената форма на богатство, годна не само за конкретна употреба, а въобще за всякаква употреба. Това им качество не може да убегне от вниманието на правителствата, тъй като има за тях съществено значение (...)

Дотолкова, доколкото икономическата организация на обществото зависи от състоянието на естествените науки, тя остава предмет на изследване на самите естествени науки и производните от тях приложни науки. Но що се отнася до степента, в която причините за икономическата организация на обществото се коренят в моралните и психологическите фактори, в институциите и обществените отношения или свойствата на човешката природа, то с изследването на тези причини трябва да се занимават не естествените, а етичните и социалните науки – те вече са предмет на науката, наречена „политическа икономия“.

Създаването на богатство, извличането от земните недра на средства за съществуване и удоволствия на човека съвсем очевидно не може да се извърши произволно. Тук действат определени условия. Сред тях – някои естествени условия, които зависят от свойствата на материята и дълбочината на опознаване на тези свойства от човека в една или друга страна или в една или друга епоха. Тези условия не се изучават от политическата икономия, а се приемат като дадени на основата на данните от естествените науки или от житейския опит. Като съединява с тези факти на заобикалящата ни среда други истини, отнасящи се до човешката природа, политическата икономия се опитва да разкрие вторичните или производните закони, които управляват създаването на богатството и съдържат обяснението за разликата между богатство и бедност на настоящи и предишни етапи и позволяват да се предвиди какво увеличение на богатството е възможно в бъдеще.

За разлика от законите на производството законите на разпределението се създават частично от самите хора, тъй като механизмът на разпределение на богатството във всяко определено общество зависи от приетите от него закони и обичаи. И макар че правителствата и народите са упълномощени

да решават какви трябва да бъдат институциите, те не могат произволно да определят как тези институции трябва да функционират. Условието, от които зависи тяхната власт върху разпределението на богатството, и начинът на въздействие върху разпределението с помощта на различни кодекси на поведение, които обществото може да сметне за целесъобразно да установи, са предмет на научно изследване в същата степен, в каквата и всички естествени природни закони.

Предмет на настоящия трактат са законите на производството и разпределението и някои произтичащи от тях следствия (...)

Книга II

Разпределение

Глава I

За собствеността

(...) Противниците на принципа за частната собственост могат да се разделят на две категории: тези, чиито плановете предполагат абсолютно равенство при разпределението на материалните средства за живот и удоволствия, и тези, които допускат неравенство, но неравенство, основаващо се на определен действителен или въображаем принцип за справедливост или обща целесъобразност и независимо само от случая, подобно на повечето от съществуващите социални неравенства. Начело на първата група следва да се постави Оуен и неговите последователи като хора, които принадлежат към сегашното поколение и излагат възгледите си по-рано от останалите. В недалечното минало като апостоли на сходни доктрини придобиват известност Луи Блан и Кабе (макар че първият от тях отстоява равенството при разпределението само като преход към още по-високи норми на справедливост, които изискват всички да работят според способностите и да получават според потребностите). Тази икономическа система се назовава с оригиналната дума „комунизъм“ – дума с континентален произход, появила се едва в последно време у нас. Думата „социализъм“, която се появява сред английските комунисти и е приета като название, характеризиращо тяхната собствена доктрина, сега (1849) се използва на континента в по-широк смисъл, като термин, който не предполага задължително комунизъм или пълно унищожаване на частната собственост, но се прилага за всяка система, изискваща земята и оръдията за производство да не бъдат собственост на отделни лица, а на общности или асоциации, или правителства. Две от тези системи предявяват най-големи интелектуални претенции, а именно

сенсимонизмът и фуриеризмът, наречени на имената на техните истински или смятани за такива създатели (...)

(...) Каквито и да са качествата или недостатъците на тези разнообразни планове, справедливо е да се каже, че те са практически неосъществими. Нито един здравомислещ човек не може да се усъмни в това, че една селска комуна от няколко хиляди жители, обработваща на принципа на общото владение такава площ земя, която сега изхранва тези хора и произвежда с обединения труд и с помощта на най-съвършените методи необходимите промишлени изделия, ще може да произвежда такова количество продукти, което ще е достатъчно нейните членове да живеят комфортно, и ще намери начини да изисква, а ако е необходимо, и да принуди всеки трудоспособен член на асоциацията да положи необходимия за постигането на тази цел труд.

Възражението, което обикновено се издига против системата на колективната собственост и равенството при разпределение на продуктите, система, чиято същност е и в това, че всеки постоянно ще се старее да се измъкне от справедливо полагащата му се част труд, безспорно показва и действителните затруднения. Но тези, които настойчиво повтарят подобно възражение, забравят до каква огромна степен същото това затруднение съществува и при системата, на която понастоящем се основават девет десети от извършвания от обществото труд. Това възражение предполага, че на добросъвестен и успешен труд са способни само хора, които сами ползват плодовете на своя труд. Но колко е малка тази част от целия обществен труд в Англия, от минимално до максимално заплащания, изпълнявана от хора, работещи за собствена изгода. От жетваря-ирландец или общия работник до члена на Върховния съд или министъра почти целият труд в обществото се заплаща с надница или заплата с определен размер. Работникът във фабриката е по-малко лично заинтересуван от своя труд, отколкото членът на една комунистическа асоциация, тъй като за разлика от члена на тази асоциация той не работи за благо на общността, към която лично принадлежи. Разбира се, може да се каже, че самите работници в повечето случаи не са лично заинтересувани от резултатите от своя труд, но тях ги наблюдават, контролират, насочват техния труд и изпълняват умствената част от него лица, които са лично заинтересувани. Но и това не е всеобщо правило. Във всички обществени и в редица от най-едрите и най-преуспяващите частни предприятия не само изпълнението на отделни производствени процеси, но и контролът и наблюдението са поверени на длъжностни лица, получаващи заплати. И макар че ползата от „господарското око“ – ако господарят е бдителен и способен, – е станала поговорка, трябва да се помни, че в социалистическата ферма или фабрика всеки работник би се намирал под наблюдението не на един господар, а на цялата общност. В краен случай на упорито-

то нежелание да се изпълнява полагаемата се част труд общността би могла да прибегне към същите тези средства, към които сега прибегва обществото, за да принуди хората да спазват необходимите условия на обществените отношения. Уволнението, единственото засега съществуващо средство, е безполезно, ако всеки друг работник, който може да бъде нает, се труди не по-добре от своя предшественик; правото да уволнява позволява на работодателя да получи от своите работници само обичайното количество труд, но този обичаен труд може да бъде в една или друга степен неефективен. Дори този работник, който е лишен от работа поради собствената си леност или небрежност, не е подложен (и при най-неблагоприятния за него случай) на никаква по-сурова санкция от спазване на дисциплината на работното място и ако желанието това да се избегне е достатъчна подбуда при една система, то и при друга то ще си остане същото. Напълно съзнавам силата на въодушевляването, което съпътства труда тогава, когато изгодата от допълнителните условия напълно или в значима степен принадлежи на работника. Но при сегашната система в промишлеността това въодушевляване в повечето от случаите не съществува. Дори и ако комунистическият труд се окаже по-малко енергичен от този на селянина-собственик или занаятчията, работещ за собствена изгода, той би бил вероятно по-енергичен от труда на наемния работник, който изобщо няма лична заинтересуваност от работата. При съвременното състояние на обществото небрежността на необразованите класи наемни работници към изпълняването на възложените според условията на наемния труд задължения е въпиющ факт. Признато условие на комунистическия план е всеобщото образование, а при това условие членовете на асоциацията без съмнение ще изпълняват своите задължения също толкова прилежно, колкото изпълняват своите задължения мнозинството от получаващите заплата служещи от средните и висшите класи, за които не се смята, че задължително нарушават оказаното им доверие затова, че докато не са уволнени, те получават една и съща заплата, колкото и небрежно да си изпълняват задълженията. Безспорно, общо казано, възнаграждението чрез определена фиксирана заплата не поражда максимално старание на служителите от нито една класа и това е най-значителният разумен довод, който може да се изтъкне против комунистическия труд.

Но дори това, че посоченото несъвършенство непременно ще съществува, въобще не се поставя под съмнение от хора, които не са свикнали да мислят извън пределите на познатия им ред. Хората са способни да се поддават на въздействието на обществения дух в много по-голяма степен, отколкото е прието да се смята за възможно в сегашния век. Историята показва, че големи групи хора могат успешно да бъдат накарани да поставят обществения интерес над личния. И не съществува друга почва, която да е толкова благоприятна за развитието на подобно чувство както комунисти-

ческата асоциация, тъй като всички стремежи, цялата физическа и умствена дейност, използвани днес при надпреварата за частни лични изгоди, ще изискват друга сфера на приложение и естествено ще я открият в грижите за обща полза на асоциацията. При комунизма привързаността на гражданина към общността би била обусловена от същата причина, с която така често се обяснява предаността на католическия свещеник или монах към интересите на неговия орден. И независимо от стремежа да служи на благо на обществото, всеки член на асоциацията би могъл да бъде подложен на въздействието на най-универсалния и един от най-силните лични мотиви – влиянието на общественото мнение. Вероятно никой не ще отрече силата, с която този мотив възпира хората от постъпки и грешки, порицавани със сигурност от обществото; но опитът от всички случаи, при които хората публично се съревновават помежду си, дори в дребните неща, или неща, носещи някаква полза на обществото, свидетелства също за силата на състезателния дух, стимулиращ най-енергичните усилия заради одобрението и възхищението от страна на другите. Социалистите съвсем не отхвърлят този вид конкуренция, която намира израз в състезанието – кой ще може да направи повече за общото благо. Следователно до каква степен комунизмът ще намали енергичността на труда и дали в крайна сметка въобще ще я намали – този въпрос трябва да се смята на настоящия етап (1852) за още нерешен.

Другото възражение срещу комунизма е сходно с възражението, което така често и настойчиво се издига срещу законите за помощ на бедните. Твърди се, че ако на всеки член от обществото бъдат осигурени средства за съществуване – както на него самия, така и на всичките му деца – при едно-единствено условие, че той желае да се труди, то ограничението, което се налага върху размножаването на хората чрез благоразумие, би престанало да действа и населението би нараствало с такива темпове, които биха довели обществото на последователни етапи на засилваща се нищета към фактическа гладна смърт. Действително за такова опасение биха съществували доста сериозни основания, ако комунизмът не би осигурявал никакви мотиви за ограничаване, равностойни на тези, които той премахва. Но комунизмът е именно такъв ред, при който може да се очаква, че общественото мнение най-енергично ще се противопостави на подобна егоистична невъздържаност. Всякакво увеличение на числеността на населението, което намалява комфорта или увеличава труда на масите, би предизвикало пряко и очевидно неудобство за всеки член на асоциацията (сега несъществуващо), неудобство, което при комунизма не може да се припише на алчността на работодателите, нито на несправедливите привилегии на богатите. При така изменилите се обстоятелства общественото мнение непременно би порицало подобна или друга невъздържаност, нанасяща вреда на общество-

то, и ако порицанието е недостатъчно, то общественото мнение ще пресече невъздържаността с едни или други наказания. Комунистическият план, който не е особено уязвим за възражения, основаващи се на опасността от пренаселение, напротив, притежава това преимущество, че в значителна степен съдейства за предотвратяването на това зло.

По-реална трудност представлява справедливото разпределение на труда между членовете на общността. Съществуват различни видове труд. Но с каква мярка трябва да се съизмерват? Кой ще съди какъв обем памук трябва да се изпреде, колко стоки трябва да се разпределят в магазините или какво количество тухли да се поставят, колко комина да се изчистят, за да са еквивалентни на определен обем труд, полаган в изораването на земята? Комунистическите автори така остро осъзнават сложността на съизмерването на качествено различни дейности, че обикновено смятат за необходимо да осигурят изпълнението на различни видове полезен труд поред от всички членове; но решаването на този въпрос по такъв начин, който слага край на разпределението на дейностите, би пожертвало толкова много предимства на кооперативното производство, че би се намалила рязко производителността на труда. Освен това дори сред изпълняващите еднаква дейност номиналното равенство на труда в действителност би се оказало толкова въпиющо неравенство, че чувството за справедливост би въстанало против прилагането на този принцип. Хората не са годни в еднаква степен за изпълнение на всеки вид труд и едно и също количество труд е неравно бреме върху плещите на слабите и силните, здравите и крехките, бързите и бавните, тъпите и съобразителните.

Но тези трудности, макар и съществуващи в действителност, все пак са преодолими. Разпределението на работата според силите и способностите на хората, смекчаването на общото правило в случаите, когато неговото действие би било прекалено жестоко, не представлява проблем, който човешкият ум, направляван от чувството за справедливост, не би могъл да реши. И най-лошото, и най-несправедливото разпределение на труда при системата, която има за цел постигане на равенство, би било толкова далеч от неравенството и несправедливостта, с които сега се разпределя трудът (да не говорим за възнаграждението), че едва ли си заслужава да се взима под внимание тази несправедливост. Необходимо е също така да се помни, че комунизмът като обществена система съществува само като идеал, че понастоящем трудностите на тази система личат много по-ясно от способностите за тяхното отстраняване и че човешкият ум едва сега започва да изобретява начини за конкретна организация на комунистическото общество с цел да преодолее неговите трудности и да извлече максимална изгода от неговите възможности.

Затова, ако би трябвало да се прави избор между комунизма с всичките

му възможности и сегашното (1852) състояние на обществото с всичките му присъщи страдания и несправедливости; ако институцията на частната собственост по необходимост носи със себе си като следствие такова разпределение на продукта на труда, каквото виждаме сега – разпределение, почти обратнопропорционално на труда, при което най-големият дял се пада на хора, никога не работили, по-малък на тези, чиято работа е почти номинална, и така нататък по низходяща линия, като възнаграждението се намалява колкото по-тежък и по-неприятен става трудът до положението, че хората, извършващи най-изморителната и изтощаваща работа, не могат със сигурност да разчитат, че ще изкарат пари поне за най-насъщните си жизнени потребности; ако би трябвало да се избира само между всичко това и комунизма, то всички трудности на комунизма, големи и малки, биха представлявали не повече от пясъчинка върху везните. Но за да бъде приемливо това сравнение, би трябвало комунизмът в най-съвършената му форма да се сравни със системата на частната собственост, но не такава, каквата е тя сега, а с тази, каквата може да се постигне. Принципът на частната собственост още никога не е бил подложен на справедливо изпитание в която и да е страна – в сравнение с някои други страни той като че ли е изпробван най-малко в Англия. Общественото устройство на страните от съвременна Европа води своето начало от разпределението на собствеността, което е било резултат не от справедливо разделяне или придобиване чрез усърден труд, а чрез завоевания и насилия; и въпреки всичко постигнато чрез труд в продължение на много векове с цел да се модифицира това, което е било създадено чрез насилие, съществуващата система запазва много и значителни белези от своя произход. Законите на собствеността все още не са в съответствие с онези принципи, върху които се гради оправданието на частната собственост. Такива закони превръщат в собственост неща, които в никакъв случай не трябва да бъдат собственост, и установяват безусловна собственост върху други, върху които трябва да съществуват само ограничени права на собственост. Тези закони не осигуряват справедливо равенство между хората, като едни обременяват със затруднения, а на други предоставят предимства, умишлено благоприятстват неравенството и не дават възможност на всички да започнат да се съревновават при равни условия. Това, че всички действително ще започнат при съвършено равни условия, противоречи на закона за частната собственост, но ако същите старания, каквито се полагат за задълбочаване на неравенството във възможностите, произтичащо от естественото действие на принципа за частната собственост, бъдат приложени за смекчаване на това неравенство, чрез всички начини, които не подкопават самия принцип; ако законодателството би имало тенденция да благоприятства дифузията, а не концентрацията на богатството – да стимулира разделянето на големи количества богатства, а не да се

стреми да предотврати това раздробяване – тогава би проличало, че принципът на частната собственост няма необходимата връзка с тези материални и социални бедствия, които се считат от почти всички социалистически автори за негови присъщи последици.

Всяка апология на частната собственост съдържа предположението, че частната собственост е гаранция, предоставяна на хората за притежаване на плодовете на собствения им труд и пестеливост. Това, че на едни хора се гарантира притежаването на плодовете от труда и пестеливостта на други хора, получени от тези други хора без каквито и да е заслуги или усилия от страна на първите, не е същността на дадената институция, а само страничен резултат, който, развивайки се до известна степен, не съдейства за целите, узаконили частната собственост, а напротив, им противоречи. За да съдим за крайното предназначение на институцията на собствеността, ние трябва да предположим коригиране на всичко онова, което е причина за функционирането на тази институция, по начин, противоположен на посочения справедлив принцип за пропорционалността между възнаграждението и труда, върху който според всички издържачи критика оправдания на частната собственост се гради тази институция. Трябва също така да се предположи наличието на две условия, без които и при комунизма, и при всички други закони или институции положението на масите непременно ще бъде жалко и бедствено. Едно от тези условия е всеобщото образование, другото – необходимото ограничаване на числеността на членовете на общността. При наличието на тези две условия дори при сегашните обществени институции не би имало нищета; и ако се предположи, че съществуват тези две условия, то въпросът за социализма няма да бъде, както обикновено твърдят социалистите, въпрос за единственото спасение от бедствията, потискащи днес човечеството, а само въпрос за сравнителните предимства на тези системи и това ще трябва да реши бъдещето. Ние знаем много малко за това, какво могат да постигнат както индивидуалната дейност, така и социализмът в своите най-добри форми, за да съдим коя от тези две системи ще се утвърди като окончателна форма на човешкото общество.

Ако се осмелим да правим догадки, то вероятно решението ще зависи преди всичко от едно съображение, а именно: коя от двете системи е съвместима с най-голяма свобода и самобитност, непринуденост на хората. След осигуряването на средствата за съществуване най-силна от личните потребности на хората е свободата; и (за разлика от физическите потребности, които с развитието на цивилизацията стават все по-умерени и все повече се поддават на контрол) силата на тази потребност не намалява, а нараства съобразно с развитието на умствените и нравствените способности. Идеал както за общественото устройство, така и за обществения морал би могло да бъде осигуряването за всички хора на пълна независимост и

свобода на действията, без каквито и да е ограничения освен забраната да се нанася вреда на другите. Също такъв идеал е както образованието, което би учило хората, така и обществените институции, които биха изисквали от тях да не заменят контрола върху своите действия срещу какъвто и да е комфорт и изобилие или да се отричат от свободата заради равенството, да лишават хората от едно от най-възвишените качества на човешката природа. Остава да изясним до каква степен запазването на това качество е съвместимо с комунистическата организация на обществото. Безспорно това възражение срещу комунистическите плодове, както и други подобни възражения, е крайно преувеличено. Не е необходимо да се изисква от членовете на асоциацията да живеят в общности, по-големи от сегашните, както и не е необходим контролът върху това, по какъв начин всеки сам ще се разпорежда със своята индивидуална част от продукта и свободното време, което вероятно ще бъде продължително, ако асоциацията се ограничи с производство на действително заслужаващи труд неща. Не е необходимо също така хората да бъдат приковани към едно или друго занятие на определено място. Налаганите от комунизма ограничения биха изглеждали като свобода в сравнение със сегашното положение на повечето хора. Основната маса работници в Англия и в повечето други страни има толкова малка възможност за избор на работа и толкова малка свобода на движение, практически се намира в такава зависимост от установените правила и волята на други хора, че по-малка свобода не би могло да има освен при абсолютно робство; при това, без да говорим за абсолютното подчинение на женската половина на човечеството на мъжете, тази женска половина, на която учението на Оуен и други социалистически учения (и това им прави голяма чест) дава права, равни във всички отношения с правата на господстващия досега пол. Но за достойнствата на комунизма не бива да съдим, сравнявайки със сегашното лошо състояние на обществото; не е достатъчно и това, че комунизмът обещава по-голяма лична и умствена свобода, отколкото тази, която имат сега хората, непритежаващи напълно нито едната, нито другата, за да се считат свободни. Въпросът е в това, ще съществува ли някакво убежище за индивидуалността на характера, няма ли общественото мнение да се превърне в ярем на тиранията, няма ли абсолютната зависимост на всеки от всеки и надзорът на всички върху всеки да превърне обществото в скучно еднообразие на мисли, чувства, постъпки. Това еднообразие е вече един от въпиющите пороци на сегашното общество, въпреки че в него се наблюдава много по-голямо разнообразие във възпитанието и стремежите и много по-малка зависимост на индивида от масите, отколкото това ще бъде при комунизма. Нито едно общество, в което оригиналността е предмет на порицание, не може да се смята за здраво. Съвместима ли е комунистическата доктрина с това разнообразно развитие на човешката

природа, с толкова много различия и във вкусовете, и в талантите, и в гледните точки, с всичко това, което представлява значителна част от нещата, правещи човешкия живот интересен, но стимулирайки умствената дейност чрез противопоставяне и предоставяйки на всеки индивид безброй мисли, до които не би стигнал сам, дали тя се превръща в главната движеща сила на интелектуалния и нравствен процес – именно това е въпросът, който все още се нуждае от изследване (...)

(...) Опитът трябва да реши до каква степен и колко скоро ще успее някоя от възможните системи за обща собственост (или няколко такива системи) да замени „организацията на промишлеността“, основана на частната собственост върху земята и капитала. Засега ние можем, без да се опитваме да поставяме граници за по-нататъшното развитие на присъщите на човешката натура способности, да твърдим, че политикономистът още доста дълго време ще се занимава предимно с условията за съществуване и прогреса, характерни за обществото, основаващо се на частната собственост и личната конкуренция, и че главната цел на стремежите при сегашното състояние на човешкото развитие не е премахването на системата на частната собственост, а нейното подобряване и предоставянето на пълни права на всеки член на обществото да участва в изгодите, които тя носи (...)

Глава IV

За конкуренцията и обичая

§ 1. В условията на господството на частната собственост разпределението на продукта се обуславя от два определящи фактора: конкуренцията и обичая. Важно е да се определи степента на влиянието на всеки фактор и това по какъв начин действието на единия от тях се променя под влиянието на другия.

Всички политикономисти, а особено английските, са свикнали да придават почти изключително значение на първия от двата фактора, като в незначителна степен отчитат влиянието на другия (противоположния) принцип. Те са склонни така да се изразяват, като че ли мислят, че конкуренцията действително винаги постига това, към което се стреми на теория. Отчасти това е разбираемо, ако се вземе под внимание, че само благодарение на принципа на конкуренцията политическата икономия има право да претендира за научност. Съобразно с това, в каква степен размерът на рентата, печалбата, заплатата и цените се определят от конкуренцията, те могат да бъдат подчинени на закона. Ако се предположи, че конкуренцията е единственият регулатор на рентата, печалбата, заплатите и цените, могат

да се формулират доста общи и притежаващи научна точност принципи, в зависимост от които ще се регулират рентата и т.н. Политикономистите справедливо смятат това за свое дело; и от политическата икономия като от абстрактна или хипотетична наука не бива да се изисква нещо повече, пък и на повече тя не е способна. Но да се предполага, че конкуренцията наистина има толкова неограничена сила, би означавало да се придържаме към съвсем превратна представа за действителното развитие на човечеството. Не говоря за естествения или изкуствения монопол или за някаква намеса на властта в свободния ход на производството или размяната. Политикономистите винаги отчитат подобни причини, нарушаващи действието на конкуренцията. Говоря за такива случаи, при които действието на конкуренцията с нищо не е ограничено, при които конкуренцията не среща никакви пречки нито в същността, нито в изкуствените препятствия, но при които резултатът се определя все пак не от конкуренцията, а от обичая или навика, а конкуренцията или изобщо не съществува, или се проявява по начин, съвсем различен от този, който обикновено се смята за естествен за нея.

§ 2. Всъщност съвсем отскоро конкуренцията става принцип, регулиращ що-годе в значителна степен споразуменията от икономически характер. Колкото по-дълбоко се вглеждаме в миналото, толкова по-добре се забелязва значителното влияние на установилите се обичаи върху сделките и задълженията. Причината е очевидна. Обичаят е най-могъщият защитник на слабите от силните; техен естествен защитник, където не съществуват закони или правителства, способни да им осигурят защита. Обичаят е преграда, която тиранията е принудена в известна степен да уважава, дори тогава, когато хората са доведени до състояние на крайна потиснатост. Например свободата на конкуренцията е празна дума за трудещите се, живеещи в бурно военно общество; при такова общество трудещите се никога не ще могат да приведат условията на своя труд в съответствие с посочения принцип; тук винаги се намира някой господар, който поставя на везни своя меч и предписва условия по свое желание. Но макар и въпросите да се решават по принципа на правото на най-силния, не е в интерес и въобще не е в правилата на най-силния да използва това право до краен предел и всяко смекчаване на това право има тенденцията да се превръща в обичай, а всеки обичай има тенденцията да се превръща в право. И не конкуренцията в която и да е форма, а възникващите по този начин права определят при примитивното състояние на обществото тази част от продукта, която се използва от хората, създали този продукт (...)

Книга III Размяната

Глава I За стойността

§ 1. Предметът, към чието разглеждане ще пристъпим сега, заема толкова важно и забележително място в политическата икономия, че в представите на някои учени неговите граници се сливат с границите на самата наука. Един от известните автори беше предложил политическата икономия да бъде наречена „каталактика“ или наука за размяната, други я наричаха наука за стойността. Ако тези названия биха ми се стрували логично правилни, то тогава трябваше да поставя разглеждането на основните закони за стойността в началото на нашето изследване, а не да го отлагам до третата част на труда; и вече една възможност за толкова дълга отсрочка е доказателство за това, че подобно мнение за характера на политическата икономия е прекалено ограничено. Действително в предшестващите книги на настоящия труд възникваше необходимост предварително да засегнем въпроси за теорията на стойността, особено стойността на труда и земята. Въпреки това е очевидно, че от двата големи раздела на политическата икономия – производството на богатството и неговото разпределяне – разглеждането на стойността е свързано с последния раздел, и то само дотолкова, доколкото конкуренцията е средство за разпределяне, а не установена практика или обичай. Условието и законите за производството биха останали същите, ако устройството на обществото не зависи от размяната или не я допуска. Дори при сегашната система на производство, при която дейностите са много раздробени и възнаграждението на всеки зает в производството зависи от цената на специфичната стока, размяната не е основен закон при разпределянето на продукцията; по същия начин, както за пътищата и каретите съвсем не са важни законите на движението, а тази част на оборудването, чрез която се извършва движението. Смесването на тези представи означава по мое мнение не само логическа, но и практическа грешка. В дадения случай е налице грешка, доста разпространена в политическата икономия, която се свежда до това, че не се различават необходимостта, произтичаща от същността на нещата, и необходимостта, създадена от общественото устройство. Тази грешка, както ми се струва, винаги поражда две противоположни заблуди: от една страна, кара политикономистите да включват чисто преходните истини на техния предмет в състава на неговите постоянни и универсални закони, а от друга, води до това, че мнозина погрешно приемат постоянните закони на производството (като закони, върху които

се основава необходимостта от задържане на растежа на населението) за временни, случайни свойства на съществуващото обществено устройство – свойства, които могат да бъдат пренебрегнати от създателите на новата система на общественото устройство.

Но при подобно състояние на обществото, когато производствената система напълно се основава върху покупката и продажбата и всеки индивид поддържа своето съществуване предимно не с помощта на продуктите, в чието производство участва сам, а с помощта на продукти, придобити чрез двойна размяна – продажба, след която следва покупка, – въпросът за стойността се превръща в основен. Почти всяка хипотеза относно икономическите интереси на така създалото се общество предполага някаква теория за стойността и най-малката грешка в този предмет води до съответни грешки във всички наши изводи и всяко смътно или мъгливо разбиране за стойността създава бъркотия и неопределеност във всичко останало. За щастие в законите за стойността не е останало нищо (1848), което би трябвало да си изясни съвременният или който и да е бъдещ автор; теорията на този предмет е завършена. Единствената трудност, която е необходимо да се преодолее, се състои в това, че при формулирането на теорията предварително трябва да се разрешат основните затруднения, възникващи при нейното прилагане; а формулирането е възможно само при известна прецизност на изложението и изрядна търпеливост на читателя. Но (ако той е новак в тези изследвания) той ще бъде щедро възнаграден, тъй като дълбокото разбиране на предмета ще му позволи с лекота и бързина да разбере повечето останали въпроси на политическата икономия.

§ 2. Ние трябва да започнем с определянето на нашата терминология. Адам Смит в един често цитиран откъс засяга най-очевидната двусмисленост на думата „стойност“, която в един смисъл означава полезност, а в друг – покупателна сила, или според неговото собствено определение – стойност, проявяваща се при употреба, и стойност, проявяваща се при размяна. Но както отбелязва Де Кинси, Адам Смит, обяснявайки чрез пример това двойно значение, сам изпада в друга двусмисленост. Той говори, че предметите, притежаващи най-висока стойност, която се проявява при употребата, често имат съвсем малка стойност, проявяваща се при размяната, или изобщо нямат такава, което е справедливо, тъй като това, което може да се получи без труд и жертви, не притежава стойност, колкото и да е полезно или необходимо. Но той допълва, че предметите с най-висока стойност, като например диаманта, могат да имат малка стойност, проявяваща се при употребата, или изобщо да я нямат. Това използване на думата „употреба“ не е значението, използвано от политическата икономия, а друго значение, при което употребата се противопоставя на удоволствието. Политическата икономия няма нищо общо с относителната оценка на различните видове

употреба, която се дава от философа или моралиста. В политическата икономия употребата на предмета означава неговата способност да задоволява определено желание или да служи на определена цел. Диамантите притежават тази способност във висша степен и ако не я притежаваха, не биха имали никаква цена. Стойността, проявяваща се при употреба, или както я нарича Де Кинси, теологичната стойност, е крайният предел на стойността на размяната. Разменната стойност на предмета може и в най-малка степен да отстъпва на стойността, проявяваща се при употреба, но да се мисли, че тя може да надвиши стойността, проявяваща се при употреба, означава да се допусне противоречие, тъй като това предполага, че заради притежаването на един предмет хората ще дадат повече от пределната стойност, която те сами определят за този предмет като средство за задоволяване на своите наклонности.

Когато понятието „стойност“ се използва без определение, това в политическата икономия означава винаги стойността на размяната, или както я наричат Адам Смит и неговите последователи, стойност на способността за размяна (израз, който никакво позоваване на който и да е авторитет не може да направи добре звучащ на английски език). Де Кинси използва вместо него безупречния термин „разменна стойност“.

Разменната стойност трябва да се различава от цената. Понятията „стойност“ и „цена“ се използват като синоними от първите политикономисти и невинаги се различават дори от Рикардо. Но по-прецизните съвременни автори, които се стремят да избегнат разточителното използване на двата удачни научни термина за едно понятие, употребяват понятието „цена“ за изразяване на стойността на предмета в парично отношение – за изразяване на количеството пари, срещу което той ще бъде разменен. Затова под цена на предмета по-нататък ние ще разбираме неговата парична стойност; под стойност или разменна стойност – неговата обща покупателна сила, власт, която притежаването на даден предмет дава над всички продавани стоки.

§ 3. Но тук отново е необходимо да бъдат направени някои пояснения. Какво се подразбира под власт над стоките? Един и същ предмет се разменя срещу голямо количество от един вид стоки и срещу много малко количество от друг вид. Костюмът може да се размени срещу голямо количество хляб и много малко количество скъпоценни камъни. Стойността на предмета при размяната срещу едни стоки може да нараства, а при размяната на други – да намалява. Сюртукът може да бъде разменен през настоящата година срещу по-малко количество хляб, отколкото през миналата година, ако реколтата е лоша, но срещу по-голямо количество стъкло или желязо, ако е премахнат данъкът върху тези стоки или в производството им са внедрени някои усъвършенствания. Не може да се каже дали се е повишила или понижила при тези условия стойността на сюртука. Може само да се

каже, че тя е спаднала спрямо един предмет и е нараснала спрямо друг. Но съществува и друг случай, при който всеки човек без никакво колебание ще отговори доколко се е променила стойността на сюртука, а именно случаят, когато причината за нарушаването на разменните стойности е нещо, което пряко влияе върху производството на сюртука, а не върху производството на хляба или на стъклото. Да предположим например, че благодарение на някакво изобретение в тъкачното оборудване става възможно сукното да се получава с двойно по-малки разходи от предишните. Като резултат от това би било понижаването на стойността на сюртука и ако тя би се понижала поради тази причина, то тя ще се понижи не само по отношение на хляба или зърното, но и спрямо всички стоки, които могат да се купят с изключение на тези, при които спадането на стойността е повлияно от сходна причина. Затова ние бихме казали, че се получава спадане на разменната стойност или на общата покупателна сила на сюртука. Понятието обща разменна стойност води своето начало от факта, че действително съществуват причини, по силата на които предметът е склонен да променя своята стойност при размяна на всякакви предмети, т.е. на тези предмети, които не са попаднали под влияние на сходни причини.

При научното разглеждане на разменната стойност е целесъобразно да се абстрахираме от действието на всички причини освен тези, които са в основата на стоката, подлежаща на разглеждане. Причините, залежали в основата на стоките, с които ние сравняваме дадена стока, влияят върху нейната стойност спрямо сравняваните стоки, а причините, заложи в самата тази стока, влияят върху стойността ѝ спрямо всички останали стоки. За да съсредоточим нашето внимание върху последните причини, е уместно да се предположи, че всички стоки освен дадената запазват неизменна своята относителна стойност. Когато ни се налага да обсъждаме причините за повишаване или намаляване на стойността на зърното, ние предполагаме, че сукното, коприната, ножовете, захарта, дървеният материал и другите стоки, макар и да се различават по покупателна сила спрямо зърното, запазват неизменни пропорциите, при които те се разменят помежду си. При това предположение всяка от стоките може да бъде приета в качеството си на представител на всички останали стоки, тъй като колкото и да се изменя стойността на зърното спрямо всяка друга стока, тя се изменя по същия начин и в същата степен спрямо всички останали стоки; повишаването или понижаването на нейната стойност, изразена в даден предмет, – всичко това трябва да се вземе под внимание. Затова паричната стойност или цената на даден предмет не по-лошо ще представи общата му разменна стойност или покупателна сила и ще се използва от нас заради очевидното удобство в това негово репрезентативно качество при условие, че парите не променят

общата си покупателна сила, т.е. цените на всички останали предмети освен разглеждания остават неизменни.

§ 4. Разликата между стойността и цената (така както ги определихме) е толкова очевидна, че едва ли е необходимо да се дава пример. Но в политическата икономия най-големите грешки възникват поради това, че не се забелязват най-очевидните истини. Колкото и да е проста тази разлика, тя има последици, в които читателят, незапознат с предмета, не би било лошо да вникне. Следващата последица е една от най-главните. Съществува такова явление като общо повишаване на цените. Може да се повиши паричната стойност на всички стоки, но общо повишаване на стойностите е невъзможно. Това е логична несъвместимост. Стойността на стоката А може да нарасне само ако тя се разменя срещу по-голямо количество от стоките Б или В, но в този случай те трябва да се разменят срещу по-малко количество от стоки А. Стойностите на всички предмети не могат да нарастват една спрямо друга. Ако при определени условия стойността на половината стоки на пазара се повишава, то тези същите условия предполагат спадане на стойността на другата половина стоки и по аналогичен начин спадането предполага повишаване. Стойността на всички разменяни предмети не може едновременно да спада или да нараства, както не може всеки един от дузината бегачи едновременно да изпревари всички или всяко едно от стотина дървета да надрасне останалите. Колкото и да е проста тази истина, сега ще видим, че тя не се взема под внимание в някои най-разпространени мнения на теоретици и т. нар. практики. И като първи пример ние ще се позовем на огромното значение, което във въображението на повечето хора има общото нарастване или спадане на цените. От това, че повишаването на цената на някоя стока обикновено означава повишаването на нейната стойност при всеобщ растеж на цените, хората изпитват смъртно чувство, че стойността на всички предмети се е повишила едновременно и всички собственици са станали по-богати. обстоятелството, че паричните цени на всички предмети могат да се повишават или да падат при условие, че това се извършва в еднаква степен, само по себе си няма никакви последици с изключение на влиянието върху вече сключените договори. То не влияе на нито една работна заплата, печалба или рента. Всеки получава повече пари в един случай и по-малко в друг, но не повече и не по-малко от преди от всичко това, което се купува с пари. Това има съществено значение подобно на използването на по-голям или по-малък брой бюра за счетоводни сметки. Единственото нещо, чиято стойност в дадения случай действително се променя, са парите, и единствените, които печелят или губят, са притежателите на пари или тези, които трябва да получат или да платят определени парични суми. Такъв вид изменения имат едно значение за получателите на рента и кредиторите и съвсем друго (противоположно) за тези, които

трябва да плащат рента или дългове. С една дума, се нарушават твърдо установените парични споразумения и това е нещо лошо, независимо дали от него печели длъжникът или кредиторът. Но даденото обстоятелство не се отразява на нито една от бъдещите сделки. Затова нека да запомним (а да си припомним ще ни се наложи често), че общото нарастване или общото спадане на стойностите е логично противоречие и че общото повишаване или общото спадане на цените е равносилно само на изменението на стойността на парите и няма никакво значение с изключение на това, че влияе върху съществуващите споразумения, свързани с получаване и изплащане на определени парични суми. Необходимо е да се добави, че то влияе и на интересите на производителите на пари.

§ 5. Преди да започнем изследването на законите за стойността и цената, съм длъжен да направя още една забележка. Трябва веднъж завинаги да предупредя, че разглеждам случаи, когато стойността и цените се определят само от конкуренцията. Те могат да бъдат сведени до определен закон, който може да бъде изведен само дотолкова, доколкото стойността и цените се определят чрез конкуренцията. Необходимо е да се има предвид фактът, че купувачите също така усърдно се стараят да купуват по-евтино, както продавачите да продават по-скъпо. Затова стойностите и цените, за които важат нашите изводи, са търговските стойности и цени, които се дават в ценоразписите; цените на пазарите на едро, където покупката, както и продажбата са делови операции; където купувачите не жалят сили, за да разберат и в повечето случаи действително разбират, минималната цена, по която може да бъде получена стока от определено качество, и където поради тази причина важи аксиомата, че на един и същ пазар не може да има две цени за стока с едно и също качество. Нашите твърдения ще бъдат верни в много по-ограничен смисъл за цените на дребно, цените, заплащани за стоки за лично потребление. За такива стоки често съществуват не само две, а много различаващи се една от друга цени в различните магазини или дори в един и същ магазин, тъй като навикът и случаят имат не по-малко значение, отколкото общите принципи. Покупките за лично потребление се осъществяват дори от деловите хора невинаги според търговския принцип: чувствата, които съпровождат операциите по получаването и изразходването на дохода, често са прекалено различни. Дали поради леност, или поради нехайство, или поради това, че хората смятат за известна изтънченост да плащат, без да задават въпроси, три четвърти от тези, които могат да си позволят това, се съгласяват да купуват вещи за лично потребление на много по-високи цени от необходимите; бедните често постъпват така, но поради незнание или недостатъчна разсъдливост, поради липса на време да търсят и питат и нерядко по принуждение (явно или скрито). Затова цените на дребно не се подчиняват с цялата закономерност, която би могла да се

очаква, на действието на причините, определящи цените на едро. Влиянието на тези причини действа в крайна сметка върху цените на дребно и е действителна причина за такива изменения в тях, които имат общ и постоянен характер. Но тук не съществува непрекъснато или точно съответствие. Обувки с еднакво добро качество се продават в отделните магазини по цени, които се различават значително, а цената на кожата може да спадне и без да се очаква, че по-имотните купувачи ще започнат да плащат по-малко за обувките. И въпреки това цената на обувките действително понякога спада и когато това става, причината се крие винаги в някакво общо условие, например поевтиняване на кожата; а когато кожата поевтинява, дори ако нищо не се изменя в магазините, посещавани от богати хора, занаятчиите и общият работник получават своите обувки обикновено на по-ниска цена и се наблюдава известно понижаване на договорните цени, по които обувките се доставят за работниците и войниците. При всички разсъждения за цените трябва да се подразбира следната уговорка: „...предполага се, че всички страни се грижат за своите интереси“. Невнимателното отношение към тези различия е водило до неправилно прилагане на абстрактните принципи на политическата икономия и още по-често – до тяхното незаслужено дискредитиране чрез сравняването с фактори, различни от тези, на основата на които са изведени принципите и които, както може да се очаква, напълно им съответстват (...)

Глава VIII

За зависимостта на парите от търсенето и предлагането

§ 1. За съжаление при разглеждането на този предмет от самото начало ние трябва да се простим със съществуващата двусмисленост на горния израз. Стойността на парите изглежда толкова точно понятие, толкова далечно от възможността за невярно тълкуване, колкото и всеки друг научен термин. Стойността на предмета е това, срещу което предметът ще бъде разменен, стойността на парите е това, срещу което ще се разменят парите, покупателната сила на парите. Ако цените са ниски, то за пари могат да се купят много други неща и тяхната стойност следователно е висока; ако цените са високи, то с пари могат да се купят малко неща и парите притежават ниска стойност. Стойността на парите е обратнопропорционална на общото равнище на цените: тя спада, когато то се повишава, и расте, когато то се понижава (...)

Да предположим, че количеството пари у хората се е увеличило, а потребностите и наклонностите на цялото общество спрямо потреблението са останали същите; тогава повишаването на търсенето ще се разпростре

върху всички предмети в еднаква степен и ще настъпи общо повишаване на цените. Ние заедно с Хюм бихме могли да допуснем, че една сутрин всеки човек в страната намира в джоба си златна монета; но този пример би означавал изменение в съотношенията на търсенето на различни стоки; и преди всичко предметите, които представляват разкош за бедняците, биха си повишили цената в много по-голяма степен, отколкото останалите предмети. Затова по-добре е да предположим, че към всеки фунт или шилинг, или пенс, който и да е неговият притежател, изведнъж би се добавил още един фунт, шилинг или пенс. Това би довело до увеличаване на паричното търсене и следователно до увеличаване на паричната стойност, или на цените на всички видове предмети. Това увеличаване на стойността не би донесло полза никому и не би предизвикало никакво изменение, освен че ще се наложи да се пресмята по-голямо количество фунтове, шилинги и пенсове. При този случай биха се увеличили само стойностите, изразени в пари, т.е. в предмета, необходим само за покупката на други предмети, и никой не би получил възможност да ги придобие в по-голямо количество, отколкото преди. Цените биха нараснали в определена пропорция, а стойността на парите би се понижила в същата пропорция.

Необходимо е да се отбележи, че тази пропорция точно би съответствала на пропорцията, в която се увеличава количеството на парите (...)

§ 4. Направеното от нас твърдение относно зависимостта на общото равнище на цените от количеството пари, намиращи се в обращение, трябва да се разбира като твърдение, приложимо само за такава ситуация, когато парите, т.е. златото или среброто, са изключително оръдие за размяната или действително преминават от ръка на ръка при всяка покупка, а кредитът не е познат в нито една от своите форми. Ако кредитът се включи като покупателно средство, различно от наличните пари, то, както ще видим по-нататък, връзката между цените и общата маса средства, намиращи се в обращение, е в много по-малка степен пряка и тясна и вече не допуска толкова опростен начин на изразяване. Но изследвайки такъв сложен предмет като паричното обращение и цените, е необходимо да заложим в основата на нашата теория дълбокото разбиране на най-простите случаи, които ние постоянно ще откриваме в качеството им на основни случаи, породени от практиката. Твърдението, че увеличаването на количеството на парите повишава цените, а намаляването на това количество ги понижава, е най-простото в теорията на паричното обращение и без него не бихме притежавали ключа към нито една от останалите постановки на тази теория. Но при всички случаи освен най-простите и примитивните, за което вече стана дума, това твърдение е справедливо само при други равни условия, а кои са тези други условия, които трябва да бъдат равни, още не сме готови да определим. Но и сега ние можем да посочим една-две уговорки, с които този принцип трябва да

се приема при опита да се използва за практическо обяснение на явленията; уговорки, които са необходими още повече във връзка с това, че посоченото твърдение, макар и да представлява научна истина, през последните години послужи за появата на много повече лъжливи теории и погрешни тълкувания на факти, отколкото всяко друго твърдение за размяната. От времето на подновяването (със закона от 1819 г.) на размяната на книжни пари срещу монети и особено от периода на търговската криза от 1925 г. най-предпочитаното обяснение за всяко повишаване или понижаване на цените е „парично обращение“; и подобно на повечето общоразпространени теории тази догма беше използвана, без да се отчитат условията, при които тя би била вярна.

Например обикновено се предполага, че ако се увеличава количеството на парите в една държава или количеството на всички съществуващи пари, то като резултат задължително трябва да се очаква покачване на цените. Но това съвсем не е толкова неизбежно следствие. Стойността на всяка стока се определя не от нейното налично количество, а от количеството, предлагано за продажба. Каквото и да е количеството на парите в страната, върху цените ще влияе само тази тяхна част, която постъпва на стоковия пазар и действително се разменя там срещу стоки. Всичко, което увеличава размера на посочената част пари в страната, води до повишаване на цените. Но спестяваните пари не оказват влияние върху цените. Парите, натрупани от отделни индивиди за непредвидими обстоятелства, които обаче не са възникнали, не влияят върху цените. Парите в хазната на Английската банка, както и парите, съхранявани като резерв от частните банки, не влияят върху цените, докато не бъдат пуснати в обращение. Но дори и при този случай те не оказват влияние, освен ако не са пуснати с цел да бъдат изразходвани за стоки.

Често се наблюдават случаи, когато дори значително количество внасяни в страната пари действително се инвестират като капитал и отново се изнасят, без ни най-малко да повлияят върху стоковите пазари, а само върху пазара на ценни книжа, или както обикновено, макар и неправилно го наричат, паричния пазар. Ще се върнем към вече споменатия пример с чужденеца, пристигнал в страната с голям запас пари. Ние предположихме, че той ще използва своите средства за закупуване на стоки за лично потребление или построяване на фабрика и наемане на работници и във всеки случай той (при други равни условия) би предизвикал повишаване на цените. Но е доста вероятно вместо постигането на една от тези цели той да предпочете да вложи своето състояние срещу получаване на определен лихвен процент; да предположим, че той е направил това по най-баналния начин, включвайки се в конкуренцията за получаване на част от фондовите ценности, държавните полици, железопътните облигации, търговските

плащания, ипотеките и т.н., които се намират в обращение. Постъпвайки по такъв начин, той би повишил цената на тези различни видове ценни книжа, или с други думи, би понижил лихвения процент; и тъй като това би нарушило съществуващото преди съотношение между размерите на лихвените проценти на капитала вътре в страната и извън нея, то вероятно това би накарало някои хора, които търсят приложение за оборотния си капитал, да го насочат за инвестиране в чужбина, вместо да купуват в своята страна ценни книжа на по-скъпа цена. По този начин от страната би могло да изтече същото количество пари, каквото е постъпило преди, докато за цените на стоките временното пребиваване на влезлите в страната пари би останало без последствие. Разглежданият случай заслужава особено внимание и сега започва да се признава фактът, че движението на скъпоценни метали от една държава в друга в по-голяма степен се обуславя от състоянието на пазара на кредити в различните страни и в по-малка степен от цените, отколкото се предполагаше преди.

За да се избегнат сериозни грешки при тълкуването на явленията в търговията, е необходимо да се засегне още един въпрос. Ако в определен момент се наблюдава увеличаване на броя на паричните сделки, което винаги може да се случи под влиянието на измененията в спекулативната дейност и дори под влияние на смяната на сезоните (тъй като отделни видове сделки се извършват само през определено годишно време), то разширяването на паричната маса, което е само пропорционално на това увеличаване на броя на сделките и съответства на неговата продължителност, не води до повишаване на цените. Всяко тримесечие, когато Английската банка изплаща дивиденди по държавните ценни книжа, количеството пари, намиращо се в обращение, внезапно се увеличава; според някои оценки увеличението е от $1/5$ до $2/5$ от общата сума на банкнотите в Английската банка. Въпреки това не се наблюдава никакво влияние върху цените; и само след няколко седмици паричната маса отново намалява до своите обикновени размери просто за сметка на съкращаването на търсенето (след такова обилно осигуряване с налични пари) на пари, отпускани от Английската банка под форма на дисконто и кредити. По подобен начин се колебае количеството на парите в селскостопанските райони през различните годишни времена. Най-малък е размерът на парите през август, като „към Коледа тяхното количество постепенно се увеличава и достига своя най-голям размер около Благовещение, когато обикновено земеделецът приготвя пари за внасяне на рентата или летните данъчни плащания“ и когато той предимно се обръща към провинциалните банкери за отпускане на кредити. „Тези изменения се извършват със същата последователност, както в смяната на сезоните, и толкова малко нарушават равновесието на пазарите, както и редовните тримесечни колебания на количеството на банкнотите на Английската банка.

С приключването на допълнителните плащания излишъкът от пари², оценяван на половин милион, „също така безусловно и незабавно се поглъща и изчезва“².

Ако не беше се очаквала появата на допълнително количество пари за осъществяването на тези допълнителни плащания, то би трябвало да се случи едно от посочените три събития: или да се извършат плащания без пари, като се прибегне към един от трите начина, които позволяват това; или да се ускори скоростта на обращението с цел с една и съща сума да се извършват по-голям брой плащания; или ако нито едно от двете не се осъществи, би се наложило да се изземват пари за допълнителни плащания от стоковите пазари и следователно биха спаднали цените. Увеличаването на количеството на средствата за обращение, съответстващо на своите размери и продължителност на временното напрежение на деловите операции, не повишава цените, а само пречи на тяхното понижаване.

По-нататък в нашето изследване ще бъдат посочени много други уговорки, с които трябва да се приеме твърдението, че стойността на средствата за обращение зависи от търсенето и предлагането и е обратнопропорционална на количеството средства за обращение; ограниченията, които при сложната система на кредита, подобно на съществуващата в Англия, правят това твърдение крайно неточно отражение на реалното положение на нещата (...)

Глава XII

Влияние на кредита върху цените

(...) § 3. Склонността на търговците да увеличават търсенето на стоки, използвайки като покупателна сила целия си кредит или значителна част от него, зависи от техните очаквания за печалба. Когато съществува общо мнение, че цената на определена стока би трябвало по всяка вероятност да се повиши поради увеличаване на търсенето, предизвикано от лоша реколта, трудности при вноса или поради някои други причини, търговците проявяват склонност да увеличават своите стокови запаси, с цел да получат печалба от очакваното повишение на цените. Вече сама по себе си тази склонност съдейства за осъществяването на очаквания резултат, т.е. покачването на цените, и ако повишаването е значително и продължава да расте, това привлича други спекуланти, които се надяват на по-нататъшно покачване на цените, докато те не започнат да спадат. Те осъществяват нови покупки, което увеличава обема на отпуснатите заеми и по такъв начин покачването

² Fullarton. Regulation of Currencies. 2nd edit., 87–89.

на цените, за което отначало са съществували известни разумни основания, често се засилва просто от спекулативните покупки, докато не излезе далеч извън рамките на тези основания. След известно време това излиза наяве, нарастването на цените се прекратява и притежателите на стоки, като смятат, че е настъпило време да реализират своята печалба, бързат да продават. Цената започва да спада, притежателите на стоки, за да избегнат още по-големи загуби, се устремяват към пазара, но тъй като при това състояние на пазара купувачите са малко, то цената пада много по-бързо, отколкото се е повишавала. Лицата, закупили стока на по-висока цена, отколкото позволява здравият разум, и застигнати от обратното движение на цените, преди да успеят да пласират стоката си, понасят загуби, пропорционални на степента на спадане на цените и на количеството купена или взета на кредит стока.

Всички тези явления могат да имат място и в общество, непознаващо кредита: цените на едни или други стоки могат да нарастват в резултат на прекомерни спекулации, а след това бързо да спадат. Но при липса на кредит това едва ли би могло да обхване едновременно всички стоки. Ако всички покупки се извършват с налични пари, то необичайното увеличение на потребностите от пари, необходими за покупка на стоки, чиято цена се е покачила, би трябвало да се компенсира с намаляването на количеството на парите на пазара на други стоки, чиято цена вследствие на това спада. Естествено вакуумът частично може да се запълни чрез ускоряването на обращаемостта на парите; и количеството на парите, което се намира в обществото, действително се увеличава по такъв начин през периодите на активни спекулативни сделки, тъй като хората в такова време не държат запаси от големи суми, а получавайки пари, бързат да ги вложат в някоя съблазнителна сделка. Този източник обаче е ограничен: ако количеството на парите като цяло остава неизменно, хората не могат да ги харчат много повече за покупка на едни стоки, без да съкратят разходите си за други. Но това, което те не са в състояние да направят с помощта на наличните пари, те го правят чрез разширяване на кредита. Когато хората отиват на пазара и купуват стоки срещу пари, които те тепърва се надяват да получат, те черпят от бездънен, с нищо неограничен източник. Поддържаната по такъв начин спекулация може да обхване значителен брой стоки, без да се отрази върху операциите с други видове стоки. Тя може дори да обхване всички стоки едновременно. Ние бихме могли да си представим, че под влиянието на подобна епидемия на страстен хазартен порив всички търговци, вместо да правят обикновените си поръчки на фабрикантите или фермерите, се стремят да изкупуват всичко, което могат да намерят и което размерът на техния капитал и кредит им позволява да си набавят. Всички цени биха се покачили изключително много, дори ако не би се увеличило нито количеството на парите, нито масата на кредитните средства, а покупките биха се

осъществявали само благодарение на простото разширяване на кредита по книга. След известно време тези, които са закупили стоки, биха пожелали да ги продават, а цените биха спаднали рязко.

Това е най-крайният пример на явлението, наричано търговска криза (...)

Понижаването на цените, както и покачването им, се предизвиква не от някое обстоятелство, въздействащо на парите, а от състоянието на кредита, чието необичайно разширяване през периода на нарастването на цените, се сменя със значително съкращаване през периода на тяхното спадане. Но кредитните операции никога не се прекратяват изцяло (...)

§ 8. Някои известни авторитети виждат по-голяма разлика между банкнотите и другите кредитни средства, що се отнася до влиянието им върху цените, отколкото тази, която ние имаме основание да допуснем; според тях разликата е не в степента, а в начина на въздействие. Те обосновават тази разлика с факта, че всички полици и чекове, както и задълженията по сметките, трябва да бъдат погасявани и действително се погасяват в крайна сметка със златни и сребърни монети или банкноти. Затова намиращите се в обращение банкноти заедно с металните пари според тях са основа за останалите кредитни средства, а тъй като надстройката трябва да се намира в определено съотношение с базата, то количеството на банкнотите определя масата на всички други кредитни средства. Те вероятно мислят, че ако се увеличава броят на банкнотите, то се увеличава и масата на полиците, плащанията с чекове и – бих си позволил да добавя – се разширява кредитът по търговските книги. Затова предполагат, че чрез регулиране и ограничаване на емисията на банкнотите може косвено да се въздейства в същата посока и върху всички други форми на кредита. Смятам, че съм изложил позицията на тези учени без грешки, макар че никога не съм я срещал изложена достатъчно ясно, за да бъда уверен в това, че разбирам тази позиция. Може и да е справедливо това, че като цяло (макар и да не е задължително) другите кредитни средства действително са повече или по-малко, когато се увеличава или намалява количеството на банкнотите, тъй като едни и същи условия водят до разширяването на кредита във всичките му форми. Но не виждам основания да смятам първото като следствие от второто. Разбира се, ако ние преди всичко допуснем, че цените се регулират от златните и сребърните монети и банкнотите, а аз подозирам, че подобно допускане действително има място, то посочената позиция е вярна, тъй като в зависимост от това, дали са по-високи или по-ниски цените, едно и също количество покупки ще предизвика по-голямо или по-малко увеличение на масата полици, чекове, а също и разширяване на кредита по търговските книги. Но при подобно разсъждение първата предпоставка сама по себе си е теза, която изисква доказателства. Ако я елиминираме, то аз не знам как бихме могли да обо-

сновем такъв извод. Кредитът, предоставян на което и да е лице, от хора, с които това лице сключва сделки, зависи не от количеството на банкнотите или монетите, намиращи се в момента в обращение, а от мнението на тези хора за платежоспособността на заемополучателя и ако някои съображения от общ характер се взимат под внимание, то това става само през период на липса на заемни средства, когато заемополучателите сами не са наясно ще получат ли кредит, на който са свикнали да разчитат; и дори през този период те обръщат внимание на общото състояние на пазара на заеми, а не на количеството на банкнотите (въпреки превзетата теория). Следователно ето от какво зависи склонността на хората да предоставят кредит. Склонността на търговците да използват кредит зависи от очакваната печалба, т.е. от мнението им за вероятната бъдеща цена на тяхната стока, а това мнение се основава както на вече извършващото се покачване или спадане на цените, така и на оценката за перспективата на тяхното движение в зависимост от предлагането и равнището на потреблението (...)

Превод: Нина Б. Милушева

ОСНОВИ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ* (избрани текстове – част 2)¹

1848 г.

Книга III Размяната

Глава XIII За неразменяемите книжни пари

§ 3. В политическата икономия не съществува нещо, което да се опира на толкова очевидни доказателства, като положението, че книжните пари са вредни, ако с помощта на обратимостта или на друга еквивалентна по резултат ограничителна основа не се поддържа тяхното съответствие със стойността на металните пари. И въпреки че това положение достатъчно активно се налага на общественото мнение в процеса на дългогодишните дискусии, неговите противници са все още многобройни и както по-рано, така и сега различни фантазори представят нови и нови планове за премахването на всички икономически бедствия на обществото чрез неограничена емисия на неразменяеми книжни пари. Тази идея действително е много примамлива. Възможността да се погаси националният дълг, да се заплатят разходите на правителството, без да се прибегва към данъчно облагане, и накрая да се ощастливи цялото общество, е забележителна перспектива, ако би могло да се повярва, че всичко това може да се постигне, като се отпечата няколко букви върху късчета хартия. Повече не би могло да се очаква и от философския камък (...)

§ 4. Другата заблуда, върху която се опират защитниците на неразменяемите пари, е, че според тях увеличаването на общата маса на средствата за

* Подборът на текстовете и научната им редакция са направени от ст.н.с. д. ик. н. Атанас Леонидов по книгата на Мил, Дж. С. Основы политической экономии. Т. 2–3, Москва, 1980.

¹ Текстовете са публикувани в сп. *Икономическа мисъл* (Мил, Дж. С. Основы на политическата икономия (избрани текстове). – *Икономическа мисъл*, 5/1991, 88–108).

обращение съживява промишлеността. Тази идея беше издигната от Хюм в неговия „Очерк за парите“ (Essay on Money) и оттогава тя намери многобройни предани привърженици, за което свидетелства появата на Бирмингамската парична школа, един от най-видните представители на която беше някога Атууд. Той твърди, че повишаването на цените, предизвикано от увеличаването на количеството пари, намиращи се в обращение, стимулира всички производители максимално да разширят производството и дава възможност напълно да се използват трудът и капиталът на страната и че това задължително е ставало през всички периоди на нарастване на цените при условие, че то е било достатъчно значително. Бих се осмелил обаче да отбележа, че стимулт, предизвикващ според Атууд необичайното усърдие на всички хора, занимаващи се с производствена дейност, е трябвало да се основава върху очакването да се получат повече стоки, повече реално богатство, а не просто късчета хартийки срещу продукта на техния труд. Но това очакване не трябва да се оправдава по силата на самите условия на приетата предпоставка, тъй като, ако предположим, че всички цени нарастват еднакво, то никой от производителите в действителност няма да получи за своите стоки повече, отколкото преди. Тези, които са съгласни с Атууд, биха могли да предубедят своите противници само по един начин – да продължат своите разсъждения, в действителност погрешни, и да представят нещата по такъв начин, че сякаш прогресиращото нарастване на паричните цени позволява на всеки производител да получава все по-голямо възнаграждение, докато той реално никога не би го получил. Посочвайки пълната практически неосъществимост на този план, не е необходимо да се привеждат каквито и да било други аргументи против него. Той би могъл да бъде възможен само в този случай, ако хората вечно биха били уверени, че колкото повече късчета хартия притежават, толкова по-голямо ще бъде тяхното богатство и никога не биха открили, че за цялото притежавано количество хартия не може да се купи нищо повече от това, което се е купувало преди. Но такава заблуда не е имало нито през един от тези периоди на високи цени, на чийто опит споменатата Бирмингамска школа отдава толкова голямо значение. През периодите, които Атууд погрешно смята за периоди на процъфтяване и които са били просто периоди на спекулация (както и трябва да бъде, когато цените се повишават при обращението на разменяемите книжни пари), спекулантите съвсем не са се надявали да забогатеят от това, че високите цени ще се задържат. Напротив, те са разчитали, че цените ще се намалят, но че всеки, който успее да продаде, докато те все още са високи, ще притежава по-голямо количество фунта стерлинги с незначителна стойност. Ако към края на спекулативния период биха се пуснали книжни пари в такова количество, което да е достатъчно за поддържане на цените на най-високото равнище, достигнато по време на спекулацията, то

никой не би изпаднал в такова отчаяние, както спекулантите, тъй като печалбата, която те са се надявали да получат, като реализират съевременно стоките си (за сметка на своите конкуренти, които са купували, когато спекулантите са продавали и са били принудени да продават след падането на цените), би се стопила в ръцете им и нищо друго не би им останало, освен да преброяват малко повече хартийки.

Възгледите на Хюм не се отличават съществено от доктрината на Атууд. Хюм смята, че цените на различните стоки не растат едновременно и че затова някой може да получи реална печалба, ако успее да получи за стоката си повече пари в момент, когато цените на стоките, които той би искал да купи, все още не са се повишили. Хюм вероятно е предполагал, че тази печалба получава винаги този, който пръв се заеме с нейната реализация. Но очевидно е също, че на всеки, който получава по такъв начин печалба, по-голяма от обикновената, съответства друг, който пък получава по-малко от обикновеното. Ако нещата биха се развивали така, както предполага Хюм, би трябвало да губят тези продавачи, цените на стоките на които са се покачвали по-бавно от другите, т.е. продавачите, които биха продавали по старите цени, докато техните купувачи вече са забогатели от новите цени. Такъв продавач е получил срещу стоката си само обикновеното количество пари, докато за някои стоки той ще бъде принуден да плати повече от преди. Затова, ако той вече знае какво става, повишава цената на стоката си и тогава купувачите му няма да получат печалбата, която, както се предполага, трябва да ги стимулира. И обратното, ако продавачът нищо не подозира и започва да разбира какво става едва тогава, когато в процеса на изразходването на парите си забелязва, че не може да се сдобие с толкова стоки, то той ще получи по-малко от обичайното възнаграждение за труда и за капитала си. Затова, ако дейността на един търговец се поощрява, то изглежда дейността на друг по силата на противоположната причина трябва да се намира в упадък (...)

Глава XIV

За свръхпредлагането

§ 1. След като завършихме в предишните глави изложението на основите на теорията за парите, ще се върнем към един от въпросите на общата теория за стойността, който не може да бъде задоволително разкрит, докато не бъдат разбрани до известна степен характерът и функциите на парите, тъй като грешките, които ще ни се наложи да анализираме и опровергаваме, произтичат преди всичко от неразбирането на тези функции.

Видяхме, че стойността на който и да е предмет се стреми към определена средна величина (наричана естествена стойност), а именно към такава, при която този предмет се обменя срещу всички други предмети пропорционално на разходите за тяхното производство. Видяхме също, че фактичката или пазарната стойност на предмета съвпада с естествената или се доближава до нея само средно за цяла редица години и постоянно я превишава поради промените в търсенето или случайните колебания в предлагането; но тези колебания се изравняват сами по силата на това, че предлагането се стреми да се приспособи към търсенето, което съществува по отношение на стоката при нейната естествена стойност. Общият резултат произтича от процеса на изравняване на колебанията в противоположна насоченост. Скъпотията или недостатъчното предлагане, от една страна, и свръхпредлагането, или на търговски език насищането на пазара със стоки, от друга, са явления, присъщи за всички стоки. При първия случай, докато съществува недостатъчно предлагане, стоката носи на производителите или продавачите изключително висока норма на печалба, при втория – предлагането надвишава тази величина, при която съществува търсене по стойност, позволяваща да се получи обикновена печалба, затова продавачите трябва да се задоволяват с печалба, по-малка от обикновената, а в краен случай дори да понесат загуби.

Предвид на това, че явлението свръхпредлагане и свързаните с него неудобства и дори загуби за производителите и търговците могат да се появят при всеки вид стока, много хора, вкл. някои известни политикономисти, са смятали, че тези явления могат да засегнат наведнъж всички видове стоки, че може да съществува общо свръхпроизводство на богатствата, при което общото предлагане на стоките ще надвишава търсенето и вследствие на това ще настъпи влошаване на положението на всички класи производители. Срещу тази гледна точка, проповядвана от Малтус и Чалмърс в Англия и Де Сисмонди на континента, вече изказах своето мнение в книга I, но при този етап на нашето изследване не можех да дам пълен анализ на грешката, дължаща се до голяма степен (според мен) на смесването на понятията стойност и цена.

Това учение в самата си същност съдържа, както ми се струва, толкова много недоразумения, че никак не ми е лесно да го изложа по начин, който едновременно да е ясен и да задоволява неговите привърженици. Те твърдят, че общият излишък на продукти, който не съответства на търсенето им, не само е възможен, но и периодично съществува в действителността; че при такива случаи е невъзможно да се намерят купувачи за стоките, които да са съгласни да платят цената, покриваща разходите по производството и носеща печалба; че вследствие на това се наблюдава общо понижаване на цените и стойностите (тези автори рядко прокарват ясна граница между двете понятия), поради което, произвеждайки повече, производителите

се чувстват не по-богати, а по-бедни. Във връзка с това Чалмърс се старее да внуши на капиталистите необходимостта от нравствено въздържане при гонитбата на печалби, а Сисмонди се противопоставя срещу използването на машини и внедряването на различни изобретения, увеличаващи производителната сила. И двамата твърдят, че натрупването на капитал може да се развива прекалено бързо по силата не само на нравствените, но и на материалните интереси на онези, които произвеждат и натрупват, затова съветват богатите да предотвратят това зло чрез по-широко непроизводително потребление.

§ 2. Когато тези автори говорят, че предлагането превишава търсенето, не е ясно кой от двата елемента на търсенето те имат предвид – желанието да се притежава един предмет или средствата за неговото придобиване; взимат ли под внимание факта, че при такива случаи количеството на стоките за потребление е по-голямо от това, което обществото желае да консумира или което е в състояние да плати. При такава неопределеност трябва да се анализират и двете предположения. Да допуснем отначало, че количеството на произведените стоки не е по-голямо от това, което обществото би се радвало да потреби. Възможно ли е в такъв случай да съществува недостатъчно търсене на всички стоки поради липса на платежни средства? Този, който мисли именно така, не отчита какво точно представляват средствата за заплащане на стоките. А това са просто стоки. За всеки човек средство за заплащане на продуктите, произведени от други хора, е неговият собствен продукт. Всички продавачи са неизбежно и *ex vi termini* (по определение) купувачи. Ако можехме неочаквано да удвоим производителните сили на страна, то бихме увеличили двойно и предлагането на стоките на всички пазари, но заедно с това бихме удвоили и покупателната способност. Всеки, удвоявайки търсенето, би удвоил и предлагането; всеки би имал възможност да купува два пъти повече, тъй като всички биха имали два пъти повече предмети за размяна. Възможно е в такъв случай действително да се появи излишък на едни или други стоки. Макар обществото и да би искало да увеличи двойно съвкупното им потребление, желанието да се консумират някои видове стоки може да бъде вече предварително задоволено.

Затова обществото може да предпочете да увеличи потреблението на други видове продукти повече от два пъти или да изразходва своята увеличаваща се покупателна способност за някакви нови стоки. Съответно с това ще се приспособява и предлагането, а стойностите на стоките ще се съгласуват както и преди с разходите за тяхното производство. Във всеки случай предположението, че стойността на всички предмети може да се понижи и че вследствие на това възнаграждението на всички производители ще се окаже недостатъчно, е напълно абсурдно. Ако стойностите не се променят, онова, което става с цените, не е съществено, тъй като възнаграждението на

производителите зависи не от обстоятелството колко пари получават, а от това, колко потребителски стоки получават срещу своите собствени стоки. Освен това парите са също стока и ако се предполага, че количеството на всички стоки се е удвоило, то трябва да предположим, че и количеството пари също се е удвоило, а в такъв случай нито цените, нито стойностите няма да се понижат.

§ 3. И така, тъй като търсенето зависи от състоянието на платежните средства, общият излишък на предлагането или излишъкът на всички стоки спрямо търсенето е невъзможен. Но вероятно може да се предположи, че в обществото липсват не средства за купуване, а желание за притежаване на определен предмет и че може би общият продукт на промишлеността надвишава това, което то би желало да консумира, или поне тази част от него, която разполага с достатъчно средства. Напълно е очевидно, че един продукт създава пазар за друг и че страната разполага с достатъчно богатство, за да купи цялото богатство на страната; но тези, които притежават средства, могат да нямат потребности, а тези, които имат потребности, да нямат средства. Затова част от произведените стоки може да не намери своята реализация поради липса на средства у тези, които искат да консумират, или на желание у онези, които притежават средствата.

Това е най-правдоподобната форма на разглежданото учение, която за разлика от изложената по-горе не съдържа такова противоречие. Напълно е възможно количеството на някой определен вид стока да превишава количеството, което може да бъде потребено от тези, които имат възможност да купуват, и абстрактно да си представим, че това може да се случи с всички видове стоки. Грешката се състои в неразбирането на обстоятелството, че макар всички, които разполагат със средства за покупка на стоки и могат да имат в изобилие всички предназначени за потребление стоки, фактът, че тези лица продължават да разширяват своето производство, доказва, че в действителност посоченото по-горе се случва. Да допуснем най-благоприятната за целта хипотеза: в едно затворено общество всеки член притежава такова количество предмети от първа необходимост и от известни предмети за разкош, колкото желае да има; а тъй като е трудно да си представим, че лицата, чиито потребности са били напълно задоволени, ще започнат да се трудят и да пестят, за да получат това, което не желаят, то ние ще предположим, че в страната е пристигнал чужденец и е започнал да произвежда допълнително количество от някоя стока, която и преди това е била достатъчна за пазара. Тук някои могат да кажат, че това е свръхпроизводство. Съвсем вярно, ще отговоря, това е свръхпроизводство на дадена конкретна стока; обществото няма нужда от по-голямо количество от тази стока, то се нуждае от нещо друго. Наистина местните жители не са имали нужда от нищо. Но не би ли му потрябвало нещо на самия чужденец? Нима, произ-

веждайки допълнителен продукт, той е работил без всякакъв стимул? Той е произвел продукт, но не този, който трябва. Той може би е имал нужда от храна, а е произвел часовници, с които всички вече са достатъчно осигурени. Пришелецът заедно със себе си е донесъл в страната и търсенето на стоки, равно на всичко онова, което той може да произведе със своя труд, и в крайна сметка грижата внесено от него предлагане да съответства на търсенето е негова. Ако чужденецът не е могъл да произведе нещо, което би породило сред обществото нова потребност или ново желание, за чието задоволяване някой би произвел повече хляб и би го разменил срещу предлаганата стока, то на чужденеца му остава само едно – да произвежда този хляб за себе си или като разоравя свободна земя, ако такава се намери, или като стане арендатор, съдружник или наемен работник при някой предишен владеец, който желае частично да се освободи от своята работа. Пришелецът е произвел ненужна вещ вместо нужна; възможно е той самият да не е този производител, който е необходим на обществото; но тук няма свръхпроизводство; производството не е излишно, а е просто неправилно избрано. По-горе видяхме, че този, който донася на пазара допълнително количество стоки, носи и допълнителна покупателна способност; сега пък виждаме, че той носи и допълнително желание за потребление, тъй като, ако нямаше такова желание, той не би си направил труда да произвежда. Следователно нито в един от елементите на търсенето не може да има недостиг, когато е налице допълнително предлагане. Макар че е напълно възможно да съществува търсене на един вид стока, а се предлага за съжаление друга.

Стигналият до крайност опонент може би ще започне да твърде, че има лица, които произвеждат и натрупват просто по навик – не защото искат да станат по-богати или желаят да увеличат своето потребление, а просто *vis inertiae* (по инерция). Те продължават да произвеждат, защото оборудването вече е монтирано, спестяват и реинвестират своите спестявания, тъй като няма за какво да ги изразходват. Допускам, че това е възможно и че в редки случаи е така; но то ни най-малко не променя нашия извод. Защото какво правят тези лица със своите спестявания? Те ги влагат в производството, т.е. изразходват ги, използвайки труд. С други думи, като разполагат с излишна покупателна сила и като не знаят за какво да я използват, те дават нейния излишък за общата полза на трудещите се класи. А нима последните също няма да знаят как да употребят този излишък? Можем ли да предполагаме, че техните потребности са напълно задоволени и те продължават да се трудят просто по навик? Дотогава, докато това не е налице, докато трудещите се класи още не са достигнали състоянието на пълна задоволеност, няма да има недостиг в търсенето на продукта на капитала, колкото и бързо той да се натрупва, защото, ако за капитала не остава никакво друго приложение, то той винаги може да бъде вложен в производството на предмети от първа

необходимост или на предмети за разкош за трудещите се класи. А когато и те няма да имат желание да придобиват такива предмети, то ще използват всяко увеличение на заплатата, за да намалят своята работа. По такъв начин свръхпроизводството, което в случая отначало ни се е струвало теоретически възможно, в действителност не съществува поради липса на работници. И така, от която и гледна точка да разглеждаме дадения въпрос, до каквито и крайности да стигаме, измисляйки най-благоприятни условия, въпреки това теорията за общото свръхпроизводство съдържа нелепост.

§ 4. Какво тогава е принудило хората, размишляващи много за икономическите явления и дори стремящи се поновому да ги осветят с помощта на свои оригинални теории, да се придържат към толкова погрешен възглед? Струва ми се, че са ги заблудили грешките в интерпретациите на едни или други факти от търговския живот. Те са смятали, че възможността за общо свръхпроизводство на стоки е била потвърдена на практика. Тези автори са предполагали, че виждат дадено явление при определени условия на пазара, истинското обяснение на които е съвсем различно.

Вече описвах състоянието на стоковите пазари, което е присъщо на така наречената търговска криза. При такива периоди действително свръхпредлагането на стоки надвишава паричното търсене, т.е. с други думи, налице е недостатъчно предлагане на пари. Вследствие на внезапното унищожаване на голяма маса кредити никой не иска да се лиши от наличните си пари, а мнозина са готови да понесат всякакви жертви, за да се сдобият с пари. Затова почти всеки се превръща в продавач, а купувачите са малко. При този случай действително може да се наблюдава, макар и само по време на кризата, рязко спадане на цените, обусловено от явлението, което като цяло може да се нарече насищане на пазара или паричен глад. Но би било голяма грешка да се смята, подобно на Сисмонди, че търговската криза е резултат на общо свръхпроизводство. Това е просто последица от излишни спекулативни закупувания. Тук няма постепенно понижаване на цените, а се извършва рязка реакция срещу прекомерното им нарастване. Пряка причина от това е съкращаването на кредита, средство за преодоляване – не намаляване на предлагането, а възстановяването на доверието. Очевидно е също така, че такова временно разстройване на пазара е зло само затова, че е временно. При такава ситуация намаляват само паричните цени и ако те не биха се повишавали отново, нито един от търговците не би понесъл загубите, тъй като най-ниската цена би означавала за него същото, което е означавала и най-високата тогава, когато е съществувала. Това явление в никакъв случай не съответства на онова описание на злото, наричано свръхпроизводство, дадено от тези известни политикономисти. Те си представят, че положението на производителите постоянно се влошава поради липса на пазари, но тази мисъл съвсем не се потвърждава от характера на търговската криза.

Друго явление, което, изглежда, служи за потвърждаване на мнението за общия излишък на богатството и прекомерното натрупване и има постояннен характер, е намаляването на печалбите и лихвите, което се извършва едновременно с увеличаването на населението и производството. Причината за това намаляване се крие в обстоятелството, че поддържането на труда става все по-скъпо поради увеличаването на броя на населението и търсенето на хранителни продукти, което изпреварва подобренията в селското стопанство. Тази важна особеност на икономическия прогрес на народите ще бъде детайлно разгледана и анализирана в следващата книга... Очевидно е, че тя е съвсем различна от явлението, наричано липса на стокови пазари, макар и често да се смесва с него в жалбите на тези класи хора, които са заети в производството и търговията. Действителното обяснение на съвременното състояние на промишлеността се състои в това, че едва ли за размерите на производството съществува висша граница, над която предприемачът да не би могъл да премине при условие, че се задоволява с малка печалба. Това е добре известно на всички дейни и познаващи добре своята работа предприемачи, но дори тези от тях, които се покоряват на изискванията на своето време, се оплакват и желаят да има по-малко капитал, или, както те се изразяват, конкуренцията да бъде по-слаба, защото печалбата би могла да бъде и по-голяма. Но ниските печалби и недостатъчното търсене това са различни неща; производството и натрупването, които само намаляват печалбите, не могат да бъдат наречени излишък на предлагане или на производство. Какво в действителност представлява това явление, какви са неговите последици и необходими граници – това ние ще разберем, когато специално разгледаме тези въпроси.

Известни са ми не много факти от икономически характер, освен двата споменати по-горе, които биха дали почва за формиране на мнение относно това, че общото свръхпроизводство на стоки все пак някога е съществувало. Убеден съм, че при търговските сделки няма нито един факт, за чието обяснение би било необходимо такова фантастично предположение.

Това е основен въпрос и всякакво различие на мненията по него води до радикално противоположни понятия в политическата икономия и особено там, където става въпрос за практиката. Съгласно една от гледните точки ние трябва да разгледаме как може да се съчетае достатъчното производство с възможно най-доброто разпределение; съгласно друга – да се взима под внимание и трети фактор, а именно как да се осигури реализацията на продукцията или да се ограничи производството до мащаби, определяни от обема на пазара. Освен това толкова противоречива по своята същност теория не може да не води до недоразумения и в характера на предмета и не може да даде достатъчно ясна представа за много най-сложни икономически явления в обществото. Тази грешка, както ми се струва, е била съд-

боносна за системите на тримата известни икономисти, за които споменах: Малтус, Чалмърс и Сисмонди. Те превъзходно са разбирали и обяснили редица основни теореми на политическата икономия, но това съдбоносно неразбиране, подобно на завеса, непропускаща нито един лъч, е заставало между тях и най-трудните въпроси. В още по-голяма степен са обърквани от това неясно разбиране възгледите на тези, които не са притежавали такива високи умствени способности. Справедливостта към двама видни учени изисква от нас да привлечем вниманието на читателя към факта, че заслугата за разясняването на този във висша степен важен въпрос принадлежи на континента главно на проникателния Ж. Б. Сей, а в Англия на (Джеймс) Мил, който формулира (освен убедителното изложение на дадения предмет в неговите „Елементи на политическата икономия“) това вярно учение с изключителна сила и яснота в своята ранна брошура, написана във връзка с провежданата по това време полемика и озаглавена „В защита на търговията“. Това е първото му произведение, получило известност, и той още повече го е ценял, тъй като то е наложило началото на отношенията му с Дейвид Рикардо, който цял живот е бил за него най-скъп и близък приятел (...)

Глава XVII

За международната търговия

§ 1. Причините, които принуждават да бъдат докарвани стоки отдалеч, а не да се произвеждат заради удобство по възможност най-близко до пазара, където ще се продават за потребление, често се разбират доста повърхностно. Някои предмети физически не могат да бъдат произвеждани по друг начин, освен при специфични условия на температурата, почвата, водата и въздуха. Но съществуват много други предмети, които, макар и да биха могли без особени затруднения да се произвеждат в каквото и да е количество на място, все пак се внасят отдалеч. По общоприето мнение това зависи от обстоятелството, че внасят им е по-евтин от производството на място и това е действителната причина. Но този довод се нуждае от известно разяснение. Ако два предмета се произвеждат на едно и също място и единият струва по-евтино, то обяснението е, че за производството на първия са необходими по-малко изразходван труд и капитал, т.е. по-малко разходи. В това ли се състои причината за разликата в цената на стоките, произведени на различни места? Дали се изнасят стоки само от местата, където те се произвеждат с по-малко разходи на труд (или време, представляващо друг елемент на производствените разходи), отколкото там, където ги докарват? Има ли законът, определящ съответствието между постоянната стойност на стоката и производствените разходи, за продукти, произвеждани на други

места, същата сила както и за стоки, произведени на близко разположени места?

Ще видим, че отговорите на тези въпроси са отрицателни. Понякога предметът може да се продава по най-ниската цена, след като е направен не на това място, където може да се произведе с най-малко разходи на труд и най-малко ограничения. Англия може да внася зърно от Полша срещу платно дори и в този случай, когато за нея би било много по-изгодно да произвежда и едното, и другото на място. Англия може да изнася за Португалия памучни платове срещу вино, макар че за Португалия производството на тези стоки би изисквало по-малко разходи на труд и капитал, отколкото за Англия.

Това не би могло да стане между близко разположени места на производство. Ако условията за производство на обувки на северния бряг на Темза биха се оказали по-благоприятни, отколкото на южния, то нито един чифт обувки нямаше да бъде произведен на последния. Производителите на обувки заедно със своите капитали биха преминали на северния бряг или от самото начало биха се настанили там, тъй като в качеството си на конкуренти на един и същ пазар с производителите на северния бряг те не биха могли да компенсират неизгодното си положение за сметка на потребителя; цялата загуба би се отразила върху тяхната печалба и те не биха се примирявали дълго с получаваната ниска печалба, когато просто преминавайки през реката, биха имали възможност да я увеличат. Но при отдалечените едно от друго места, особено в различните страни, печалбата може да остане различна, защото хората не се преселват сами и не прехвърлят своите капитали в отдалечени места, без да имат много силни подбудителни мотиви за това. Ако капиталът би се премествал в отдалечени части на планетата със същата готовност и при същите незначителни подбудителни мотиви както при преместването от една част на града в друга; ако производителите биха премествали фабриките си в Америка или Китай винаги когато от това би могла да се спести поне малка част от разходите, то размерът на печалбата би останал еднакъв навсякъде по света, а всички предмети биха се произвеждали само там, където при същите разходи на труд и капитал те могат да се произвеждат в най-голямо количество и с най-добро качество. Възможно е сега да се наблюдава такава тенденция: капиталът става все повече и повече космополитен. В наше време сходството между нравите, обичаите и институциите на по-цивилизованите страни толкова се е увеличило, а отчуждеността толкова намаляла, че населението и капиталът се преместват от една страна в друга при много по-малко подбуждане, отколкото преди. Въпреки това между различните части на света все още се запазват съществени разлики в заплатите и печалбите. Необходим е много малък стимул, за да се премести капиталът или да се преселят

хората от Уорикшир в Йоркшир. Но за да бъдат накарани да се преселят в Индия, колониите или Ирландия, този стимул трябва да е много по-силен. Във Франция, Германия или Швейцария капиталът се премества вероятно почти толкова лесно, както и в колониите. Разликите в езика или държавното устройство едва ли са толкова сериозно препятствие като климата и разстоянието. В страни, които досега оставаха варварски, или в такива като Русия и Турция, където процесът на цивилизация е едва в началото си, капиталът мигрира само при перспектива за получаване на много висока свръхпечалба.

Следователно между отделните територии, особено между различните страни (без значение е дали ще се намират под една и съща върховна власт, или не), може да известна степен да съществува голямо неравенство във възнаграждението на труда и капитала, без това да кара населението да се преселва от едно място на друго, и то да се преселва такава част от него, която да е достатъчна за отстраняване на неравенството. Като правило капиталът независимо от сферата на прилагане се стреми да остане в своята страна дори тогава, когато влагането му в същата сфера зад граница е по-изгодно. Но и при такива условия страната може и вероятно ще търгува с други страни. Тя ще изнася някои стоки дори в такива места, където разходите на труд за производството им са по-ниски. На практика, дори ако предположим, че тези страни имат предимство пред дадената държава във всички отрасли, все пак при производството на едни стоки тези предимства ще са по-големи, отколкото при производството на други, и страните ще сметнат за по-изгодно да внасят такива продукти, при създаването на които предимствата им са по-малки с цел да имат възможност да изразходват по-голямо количество от своя труд и капитал за стоки, където тяхното предимство е по-голямо.

§ 2. Както вече бях посочил в една от моите работи², според Рикардо (мислител, който има най-голям принос при разясняването на дадения предмет) „размяната се обуславя от разликата не в абсолютните, а в относителните производствени разходи. За нас може да е по-изгодно да внасяме желязо от Швеция срещу памучни платове, дори ако рудниците и фабриките са по-производителни от шведските. Защото, ако за нас наполовина е по-изгодно да произвеждаме памучни платове и на една четвърт стомана и ако ние можем да продаваме нашите платове в Швеция на същата цена, която Швеция би трябвало да плаща, ако ги произвежда сама, то ние получаваме и желязото, и платовете с изгода, равна на половината. Търгувайки с чужденци, ние често можем да получаваме техните стоки с разходи за труд и капитал, по-малки от тези, които струват на самите чужденци. Въпреки

² Essays on some Unsettled Questions of Political Economy, Essay I.

това тази търговия ще бъде изгодна и за чужденеца, тъй като стоката, получавана от него в резултат на размяната, макар и да ни струва по-малко, но на него би му струвала повече.“³

За да разясни условията, при които размяната на стоки между две страни може да се извършва и при които не може, Джеймс Мил в труда си „Елементи на политическата икономия“ прави предположение, че такива стоки като сукно и зърно е по-изгодно да се произвеждат в Полша, а не в Англия. Отначало той допуска, че предимството е еднакво и за двата вида стоки: за производството на определено количество сукно и зърно в Полша са необходими по 100 дни, а в Англия по 150. „От това следва, че количеството сукно, което струва на Англия 150 дни, внесено в Полша, би се равнявало на същото количество от тази стока, струващо там 100 дни труд; затова при размяната срещу зърно сукното ще се обменя срещу такова количество зърно, чиято стойност е равна на 100 дни. Но преди това беше прието, че количеството зърно, което струва 100 дни труд в Полша, е равно на количеството, за което в Англия са изразходвани 150 дни труд. Следователно за сукното, струващо 150 дни труд, Англия би получила такова количество зърно, което тя би могла да произведе, като изразходва 150 дни труд. Освен това, внасяйки зърно, Англия би понесла разходи, свързани с транспорта на стоката. При такива условия размяната въобще не може да се осъществява.“ В случая се предполага сравнителните производствени разходи на двете стоки в Англия и Полша да са еднакви, макар че абсолютните разходи са били различни. Ние виждаме, че при такова условие не би имало икономия на труд нито в една от страните, ако производството се ограничи само с едната стока, а другата се внася.

Нещата са съвсем други, когато не само абсолютните, но и сравнителните производствени разходи за двете стоки са различни в двете страни. „Ако – продължава същият автор – сукното, за чието производство в Полша са необходими 100 дни труд, в Англия се произвежда за 150 дни, а зърното, произвеждано в Полша за 100 дни, не може да бъде произведено в Англия за по-малко от 200 дни, то тук се появява съответстващ стимул за размяна. Срещу това количество сукно, което Англия е произвела за 150 дни, тя би могла да купи такова количество зърно, което да струва на Полша 100 дни труд; но количеството зърно, което се произвежда в тази страна за 100 дни труд, би се равнявало на количеството, произведено в Англия за 200 дни.“ Като внася зърно от Полша и го плаща със сукно, Англия би го получила за 150 дни труд, докато в противен случай то би струвало 200 дни труд. По такъв начин Англия икономисва 50 дни труд при всяко повтаряне на сделката. Но това би било икономия не само за нея, но и за всички страни,

³ Elements of Political Economy, 3 rd ed., p. 120.

тъй като тя е получена не за сметка на Полша, която срещу зърно, което ѝ струва 100 дни труд, е купила сукно, което би и струвало също толкова, ако сама го произвеждаше. Следователно при тази предпоставка Полша нищо не губи, но и нищо не печели от търговията, тъй като внесеното сукно ѝ струва точно толкова, колкото и произведеното от нея. За да може тя да има определена изгода от търговията, е необходимо печалбата, която получава Англия, да се намали до известна степен; срещу зърното, което на Полша ѝ струва 100 дни труд, тя трябва да купи от Англия по-голямо количество сукно, отколкото е в състояние да произведе сама за същите 100 дни труд, т.е. повече от това, което Англия би произвела за 150 дни труд. По такъв начин Англия ще получи зърно, което би ѝ струвало 200 дни труд, по стойност, която ще бъде повече от 150, но по-малко от 200 дни. Затова тя ще получи вече не цялата сума от икономията на труда, осигурявана от търговията между двете страни.

§ 3. От посоченото по-горе става ясно в какво се състои изгодата от международния обмен, с други думи – от международната търговия. Освен че тя дава възможност на страните да получават такива стоки, които те сами изобщо не биха могли да произвеждат, международната търговия позволява по-ефективно да се използват производителните сили в целия свят. Ако две търгуващи помежду си страни биха се опитали в границите, в които физически е възможно, да произвеждат сами всичко това, което те до този момент са внасяли една от друга, то трудът и капиталът на двете страни не биха били така производителни: двете заедно не биха получили от своята промишленост такова количество стоки, както в случай, че всяка една от тях би произвела и за себе си, и за партньора тези стоки, чието производство им позволява да използват най-ефективно труда. Добавката, която получават двете страни, като комбинират своето производство, представлява именно изгодата от търговията. Възможно е една от двете страни да отстъпва значително пред другата по своите производствени възможности и нейният труд и капитал биха могли да се използват по-изгодно, ако се преместят в друга страна. Трудът и капиталът, изразходвани за това да се превърне територията на Холандия в годна за обитаване, биха донесли по-голяма полза, ако бяха пренесени в Америка или Ирландия. Продукцията, произвеждана от целия свят, би била повече или разходите на труд за производството ѝ по-малки, ако всеки предмет би се произвеждал там, където съществуват най-благоприятни условия за неговото производство. Но народите не се преселват *en masse* (изцяло) поне в наши дни и тъй като трудът и капиталът на страната остават в нея, най-изгодно е влагането им в такива производства (както за производителя, така и за международния пазар), където изоставането на страната е най-малко (ако не съществуват такива сфери, в които тя би имала преимущества).

§ 4. Преди да продължим, нека да сравним изложената гледна точка относно изгодата от международната търговия с други теории, господствали преди и до известна степен господстващи и сега.

Съгласно посочената теория единствената пряка изгода от международната търговия са внасяните стоки. Страната получава тези предмети, които тя или въобще не би могла да произвежда, или би трябвало да ги произвежда само с разходи на труд и капитал, по-големи от тези, които й струва производството на стоки, изнасяни от нея за заплащане на вноса. По такъв начин при същите разходи на труд и капитал тя получава повече от необходимите й стоки или същото количество, но при по-малки разходи на труд и капитал, като насочва излишъка за производство на други предмети. Посочената широко разпространена теория не забелязва тази изгода и смята, че изгодата от търговията произтича от износа, като че ли печалбата за страната не се състои в това, което тя получава, а в това, което дава в процеса на международната търговия. Разширяващ се пазар за продукцията на страната (обилно потребление на нейните стоки), реализация на свръхпроизводството на нейните стоки – това са фразите, с които е прието да се определят изгодите и предимствата на търговията с чуждите страни. Тази представа ще ни бъде по-ясна, ако си спомним, че авторитетни изразители на идеите на меркантилизма винаги досега са били представители на класата хора, която се занимава с търговски сделки. На практика тази гледна точка е остатък, запазен от теорията на меркантилизма, според която парите се смятат за единственото богатство, а продажбата, или с други думи, размяната на стоки срещу пари, се смята (за страните, непритежаващи собствени находища) за единствен начин за увеличаване на богатството. В същото време вносът на стоки, т.е. връщането на пари, според същите възгледи е равносилно на намаляване на богатството.

Мнението, че парите са единственото богатство, отдавна е потънало в забрава, но е оставило след себе си многобройни привърженици и дори самият Адам Смит, който го разгромява, е запазил отделни възгледи, които не могат да бъдат свързани с никой друг източник. Представите на Адам Смит за международната търговия се свеждат до това, че външната търговия открива възможност за реализация на излишния продукт на страната и за доходно възпроизводство на част от националния капитал. Тези формулировки внушават мисли, несъвместими с точното разбиране на явлението. Терминът „излишък на продукта“ като че ли има предвид, че страната в някаква степен изпитва необходимост да произвежда изнасяното зърно или сукно. В действителност, ако частта от продукта, която страната не трябва сама, не бъде необходима и не бъде потребена в някое друго място, то тя или ще започне да се произвежда направо със загуба, или, ако не бъде произведена, съответстващият на нея капитал ще остане незаает и пропор-

ционално на това ще се намали цялата маса продукти на страната. Но всяко едно от тези предположения е напълно погрешно. Страната произвежда стоки за износ свръх своите потребности не по някаква вътрешна потребность, а по силата на това, че този е най-евтиният начин да се осигури с други стоки. Ако страната не би изнасяла този излишък, неговото производство би се прекратило и като не разполага с еквивалент за размяна, тя не би внасяла нищо. Но трудът и капиталът, заети преди това в производството на стоки за износ, биха намерили приложение в производството на предмети, внасяни до този момент от чужбина; а в случай, че някои от тях не биха могли да се произведат, то биха се произвеждали техни заместители. Безспорно тези видове стоки биха се произвеждали с по-големи разходи от стоките, срещу които по-рано са били купувани. Но пропорционално на това би нараснала стойността и цената на тези стоки и капиталът би се възстановявал с обичайната печалба от доходите по същия начин, както и тогава, когато е бил зает в производството на стоки за чуждия пазар. Загубите (след отстраняването на временните трудности при размяната) биха се понесли само от потребителите на внасяните стоки: тези, които ще бъдат принудени или да се лишат от внасяните преди стоки, потребявайки вместо тях други не толкова по вкуса им, или плащайки за тях по-висока цена, отколкото преди.

В общоразпространената представа за това, какво дава на страната международната търговия, има много грешни постановки. Когато се говори за търговията като за източник на национално богатство, представят се по-скоро огромни състояния, придобивани от търговците, отколкото понижаване на цените за потребителите. Но доходите на търговците, ако, разбира се, не се ползват с изключителни привилегии, не са повече от печалбите, получени от влагането на капитала в самата страна. Ако някой казва, че капиталът, вложен в определен момент във външната търговия, не би могъл да се използва за снабдяване на вътрешния пазар със стоки, то аз бих могъл да възразя, че това не е нищо друго освен същата заблуда, която съществува относно общото свръхпроизводство, разглеждано от нас в предишната глава; само че в случая нещата са толкова очевидни, че не е необходимо да се позоваваме на общата теория. Ние не само виждаме, че капиталът на търговеца би намерил приложение, но дори знаем как ще се ползва. При този случай би се осигурило такова приложение на капитала, равно на това, което е било унищожено. С прекратяването на износа би се прекратил и равният му по стойност внос и цялата тази част от дохода на страна, която е била използвана за вносни стоки, би могла свободно да се изразходва за същите стоки, произвеждани от самата страна или за други стоки. В действителност търговията е средство за поевтиняване на производството; и във всички случаи тя носи в крайна сметка изгода за потребителя. От своя страна търговецът е също винаги уверен в това, че ще получи своята печалба,

независимо дали купувачът ще получи повече или по-малко за своите пари. Като говорим за това, ние не смятаме да отричаме влиянието (за което вече стана дума и което по-долу ще бъде разгледано по-подробно), което поевтиняването на стоките може да окаже върху нарастването на печалбите. Посоченото явление се наблюдава в случай, когато поевтинялата стока принадлежи към категорията на стоките, потребявани от работниците, и се включва в стойността на разходите на труд, определяща величината на нормата на печалбата.

§ 5. И така, именно в това се крие пряката икономическа изгода от външната търговия. Но съществуват и косвени ефекти, които трябва да се причислят към изгодите от висш порядък. Един от тези ефекти се състои в това, че при всяко разширяване на пазара възниква тенденция към усъвършенстване на процеса на производството. Страната, която произвежда за по-широк пазар, отколкото нейния собствен, може да задълбочава разделението на труда, да разширява приложението на машините, има по-добри възможности за изобретения и усъвършенствания на производствените процеси. И все пак нещата, които съдействат за увеличаването на производството на стоки в рамките на едно и също място, благоприятстват общото повишаване на производителните сили в света. Външната търговия има още едно значение, което се отнася преди всичко до ранния стадий на промишленото развитие. Народът може да се намира в неподвижно, апатично, неразвито състояние, когато неговите вкусове или са напълно задоволени, или са напълно неразвити и той може да не изявява цялата си производителна енергия поради липса на стимул за дейност. Външната търговия, запознавайки народа с нови цели, изкушавайки го с по-леките възможности за придобиване на предмети, които доскоро той е смятал за недостъпни, понякога извършва истински промишлен преврат в страната, чиито ресурси са останали неразвити поради липса на енергия и честолюбие у нейния народ. Външната търговия подбужда тези, които са се задоволявали с оскъден комфорт и са се трудили недостатъчно, да работят по-усърдно за задоволяване на новите си вкусове и дори да спестяват и натрупват капитал за още по-пълно задоволяване на тези вкусове в перспектива.

Но влиянието на търговията върху умствените и нравствените качества на народа е по-важно от икономическите изгоди.

Едва ли може при сегашното ниско равнище на развитие на човека да не се цени това, че хората осъществяват контакти с други хора, които не приличат на тях по начин на мислене и действие, различен от този, с който сме свикнали. Търговията сега, както някога войната, е главен източник за такива контакти. Търговците, готови да рискуват и живеещи в по-цивилизовани страни, са били първите проводници на цивилизацията за варварите. Търговията има голямо значение за отношенията между цивилизованите

народи, а тези от своя страна винаги са били и остават в наше време един от главните източници на прогреса. За хората, които при съществуващото досега равнище на възпитание едва ли биха могли да развият у себе си добри качества, без да допуснат грешки, е необходимо постоянно да сравняват собствените си представи и навици с опита и примера на лица, живеещи при други условия. Няма народ, на който изобщо не му е необходимо да заимства от други народи не само отделни обичаи и навици, но и такива съществени черти от характера, които са недостатъчно развити у него. Накрая, търговията първа е научила народите да се отнасят доброжелателно към богатството и процъфтяването на всеки един народ. В миналото всеки патриот, недостатъчно развит за това да смята себе си за гражданин на света, е имал желанието всички страни освен неговата собствена да бъдат слаби и бедни и да се управляват лошо. Сега той вижда в тяхното богатство и прогрес пряк източник за богатството и прогреса на своята страна. Външната търговия превръща войната в архаизъм, като засилва и укрепва личните интереси, които по своята същност са противоположни на войната. И без преувеличение може да се каже, че именно бързото разширяване на международната търговия и нейните големи мащаби като главен гарант на общия мир създават трайна зона за непрекъснатия прогрес на идеите, институциите и човешката раса като цяло (...)

Книга IV

Влияние на общественото развитие върху производството и разпределението

Глава VI

За състоянието на застой

§ 1. В предшестващите глави се излага общата теория на икономическото развитие на обществото, при което основните понятия се обясняват в общоприетия смисъл. Става дума за нарастването на капитала, увеличаването на броя на населението, усъвършенстването на производствените навици и техниката на производството. Но при разглеждането на всяко постъпателно развитие, което по своя характер не е лишено от определени ограничения, не можем да се задоволим само с разкриването на законите на движението. Неизбежни са следните въпроси: каква е целта на това движение; към каква крайна цел се стреми обществото, осигурявайки прогреса на производството; какви условия за съществуване на човечеството ни очакват, в случай че прогресът спре?

Политикономистите винаги са били длъжни малко или повече да разбират, че увеличаването на богатството не е безпределно и в края на този процес, който те наричат постъпателно развитие, се намира състоянието на застой, че всяко нарастване на богатството е само отлагане на този момент, когато ще настъпи това състояние и всяка стъпка напред ни приближава към него. Посоченото по-горе ни позволява да разберем, че тази цел винаги е достатъчно близка, за да може да бъде видяна изцяло, че ние винаги сме редом с нея и ако не сме я постигнали в далечното минало, то това е било, защото тя винаги се е отдалечавала от нас. Най-богатите и процъфтяващи страни доста скоро биха достигнали до състояние на застой, ако производството не се усъвършенстваше постоянно и ако временно се прекратяваше преливането на капитал от тези страни в неразвити или слабо развити райони на света.

Тази възможност в крайна сметка да се избегне състоянието на застой, тази непреодолима нужда потокът от човешко трудолюбие накрая да се превърне на пръв поглед в неподвижно море, без съмнение би трябвало да представлява за политикономистите от двете последни поколения неприятна и безнадеждна перспектива, тъй като духът и посоката на техните разсъждения са изцяло насочени към доказването на икономическата необходимост от постъпателно динамично развитие на обществото, при това единствена и изключителна. Например Мак Кълъх смята за признак на процъфтяване не едрото производство и правилното разпределение на богатството, а неговото бързо нарастване. За него показател за процъфтяване са високите печалби, но тъй като тенденцията към нарастването на богатството, което той нарича процъфтяване, предизвиква намаляване на печалбите, икономическият прогрес според него трябва да води до ограничаване на процъфтяването. Адам Смит постоянно предполага, че при застой на богатството положението на основната част от населението, макар и да не бъде абсолютно бедствено, все пак задължително ще бъде лошо и ще е задоволително само в процеса на неговото развитие. Теорията, чиято същност се състои в обстоятелството, че колкото и да се отдалечава нашата гибел, прогресът на обществото трябва „да спре, засядайки в плитчината на нищетата“, именно тази теория, която е далеч от това да се превърне в нечестиво изобретение на Малтус, както са смятали мнозина досега, е била в явна или скрита форма потвърдена от най-изтъкнатите му предшественици и успешно можем да се борим, само използвайки неговите принципи. Преди да бъде обърнато внимание върху закономерностите за развитието на населението като главен фактор, определящ равнището на възнаграждението на труда, увеличаването на населението се разглеждаше практически като постоянен показател; предполагаше се, че във всички случаи при естествено и нормално развитие на нещата в обществото трябва да се извършва постоянно уве-

личаване на числеността на населението. Оттук произтича необходимостта от непрекъснато увеличаване обема на жизнените средства за осигуряване на благоприятни физически условия за съществуването на по-голямата част от човечеството. Публикацията на „Опита“ на Малтус откри нова ера в подхода към този въпрос и въпреки признатите грешки в първото издание, малко автори са направили повече от това, което е направил самият автор в следващите издания на книгата, за да разпространят тези по-справедливи и обнадеждаващи възгледи за бъдещето.

Дори при постъпателно развитие на капитала в старите страни съзнателното или благоразумното ограничаване броя на населението е необходимо за предотвратяването на такова положение, при което увеличаването на този брой ще изпреварва нарастването на капитала и условията за съществуване на най-нисшите класи на обществото ще започнат да се влошават. Когато при всички или при мнозинството от хората липсва решителен стремеж да възпрепятстват това влошаване (не съществува воля да се запази установеното равнище на условията за съществуване), положението на най-бедните слоеве дори в условията на постъпателното развитие ще се влошава до този краен предел, при който те все още ще могат да проявяват търпение. Същата тази решимост би проявила своите резултати при запазването на неизменни условия за съществуване на най-бедните слоеве и при застой, като вероятността за появата на подобна решимост никак не е по-малка. Действително, дори сега страните, в които се проявява най-голямо благоразумие при регулирането на броя на населението, често са страни с най-ниски темпове на нарастване на капитала. Там, където съществуват неограничени перспективи за получаване на работа за все по-голям брой хора, в по-малка степен се проявява необходимостта от благоразумна съдържаност. Ако е ясно, че новата работна сила може да намери приложение само като изтласква останалите, вече заети в производството, би могло в определена степен да се надяваме на общото влияние на благоразумието и общественото мнение, което би довело до ограничаване броя на бъдещото поколение до размери, необходими за замяната на съществуващото сега поколение.

§ 2. И така, аз няма да разглеждам застой на капитала и богатството с това безусловно отвращение, което винаги са проявявали политикономистите на старата школа. Склонен съм да смятам, че това състояние ще означава доста съществено подобряване в сравнение с нашето сегашно положение. Съзнавам, че съвсем не съм очарован от жизнения идеал на тези, които смятат борбата за преуспяване за нормално състояние на човешкото съществуване, и не съм уверен, че необходимостта да се мачка, унищожава, блъска с лакти, да се изпреварват всички останали, която е основна черта на съвременния обществен живот, представлява по-добрата съдба, която

човечеството може да си пожелае, а не само неприятна проява на един от етапите на прогреса на производството. Възможно е това да е необходим стадий от развитието на цивилизацията и тези европейски страни, които са били така щастливи, че са успели да избегнат този стадий, все пак ще трябва да минат през него. Застойното състояние е само епизод от процеса на растежа, а не признак на упадък, тъй като няма задължително да доведе до крах на големите надежди и героичните добродетели, което беше доказано на света от Америка и нейната Велика гражданска война, от поведението на целия народ и многобройните прекрасни примери на отделни хора; и може да се надяваме, че Англия при подобно трудно и напрегнато положение би се държала по аналогичен начин. Но това съвсем не е този вид обществено съвършенство, което ще предизвика у филантропите на бъдещето горещо желание да окажат съдействие за неговата реализация. Най-приемливо в действителност е положението, когато богатството е сила и в максимално възможна степен е обект на всеобщ стремеж; пътят към неговото осъществяване трябва да бъде открит за всички, без каквато и да било предубеденост и привилегии. Но най-доброто състояние на човечеството би било това, когато никой не е беден, никой не се стреми да стане по-богат и не съществуват никакви причини хората да се опасяват, че ще бъдат изтласквани назад заради усилията на други да си пробият път напред.

Без съмнение е по-желателно да се използва енергията на човечеството в борбата за забогатяване, подобно на това, както тя е била използвана по време на войни, докато по-добрите хора не успеят да убедят останалите в необходимостта да се заемат с достойни дела, вместо да обрекват тази енергия на изчезване и застои. Докато хората са груби, на тях им трябва възбуждания и те ще ги получат. В същото време хора, които не смятат сегашния ранен стадий на усъвършенстване на човечеството за последен етап на този процес, могат да бъдат оправдани за тяхното относително безразличие към този тип икономически прогрес, който предизвиква възторг у традиционните политици, а именно към простото разширяване на производството и увеличаване на натрупването. За запазването на националната независимост важно значение има страната да не изостава в това отношение прекалено много от останалите си съседи. Но разширяването на производството и увеличаването на натрупването сами по себе си нямат голямо значение до този момент, докато нарастването на броя на населението или някое друго обстоятелство пречат на основната част от него да се възползва от определен дял от изгодата от тях. Не знам защо е достойно за похвала, когато хора, вече по-богати, отколкото е необходимо, удвояват своите възможности да потребяват предмети, които им доставят съвсем малко удоволствие или изобщо не им доставят удоволствие, ако не се смята това, че те са символ на богатството или че много хора всяка година преминават от

средните в по-богатите класи или от класата на заетите с работа богати хора в класата на бездействащите. Само в изостаналите страни растежът на производството има важно значение, докато икономиката на най-развитите се нуждае от подобряване на разпределението, като един от пътищата за това е по-строгото ограничаване нарастването на броя на населението. Институциите, осигуряващи изравняването на разпределението, независимо дали то е справедливо, или не, не могат самостоятелно да го осъществяват; в тяхна власт е единствено постигането на максималните доходи на обществото, но самите те не са способни да постигнат постоянно положение на най-нисшите класи.

От друга страна, ние можем да предположим, че подобряването на разпределението ще бъде постигнато в резултат на общото въздействие на благоразумието и предпазливостта на отделни хора, както и на въвеждането на система от закони, съдействащи за равенство на индивидуалното богатство, доколкото подобно равенство съответства на справедливото искане всеки човек да притежава плодовете на своя труд, колкото големи или малки да са те. Например ние можем да предположим (в съответствие с постановките, изложени в една от предшестващите глави) въвеждането на ограничения върху сумата, която всяко лице ще има право да получава като дарение или наследство, до размери, осигуряващи скромно независимо съществуване. По силата на въздействието на тези два фактора обществото придобива следните характерни особености: наличие на добре заплащана заможна група работници, липса на едри лични имуществата с изключение на тези, които са натрупани в продължение на един човешки живот; но затова пък съществува несравнимо по-широк от досегашния кръг от хора, които не само са освободени от черна работа, но и разполагат физически и умствено със свободно време, тъй като не извършват прост механичен труд и по силата на това биха могли свободно да развиват в себе си по-висши интереси и по такъв начин да служат за пример на другите класи, намиращи се в по-неблагоприятни условия за развитие. Подобно положение в обществото, където по-предпочитано в сравнение със съвременното, е не само напълно съвместимо със състоянието на застой, но и по своя характер очевидно в по-голяма степен му съответства, отколкото на което и да е друго.

Без съмнение в света, дори в старите страни, съществуват възможности за значително увеличаване броя на населението, ако се предположи, че и в бъдеще производството ще продължава да се развива с цел подобряване условията за живот, а капиталът ще расте. Но дори ако подобно увеличаване броя на населението да не носи вреда, аз не виждам достатъчно причини да се стремим към него. Гъстотата на населението, необходима за създаване на възможности за човечеството в максимална степен да използва всички предимства на кооперирането и социалното общуване, е постигната вече във

всички най-населени страни. Тази гъстота може да се окаже прекомерна, макар че всички ще имат в изобилие хранителни продукти и дрехи. Няма нищо хубаво в това, че човек е принуден постоянно да се намира в компанията на себеподобни. Светът, в който е изкоренена самотата, е негоден за нищо идеал. Самотата, която означава, че човек често остава сам със себе си, има решаващо значение за постигане на дълбочина на мисълта или развитие на личността, а самотата пред лицето на красотата и величието на природата е не само източник на мисли и надежди, възвисяващи отделния човек, едва ли без този източник обществото би могло да просъществува. Малко удовлетворение би донесло и съзерцаването на света, в който не е останало място за свободна игра на силите на природата, където всяко парче земя е обработено само за това, защото може да даде храна на човешките същества; разорано е всяко пустеещо място или естествено пасище, по-рано покрити с цветя; като съперници в борбата за храна са унищожени всички четириноги и птици, все още неопитомени от човека за неговите нужди; изкоренени са всеки храст от живия плет и всяко излишно дърво и накрая едва ли е останало място, където биха могли да растат диви храсти или цветя, все още неунищожени като плевели, в името на усъвършенстването на селското стопанство. Ако Земята трябва да загуби тази огромна част от своето очарование, която ѝ придава всичко онова, обречено на изчезване в резултат на неограниченото нарастване на богатството и населението, само за да се изхрани увеличеният брой на не по-добрите и не по-щастливите хора, то аз искрено се надявам, че в името на нашето бъдеще човечеството ще се задоволи да запази своята численост неизменна, преди нуждата да го принуди.

Едва ли е необходимо да се отбележи, че застоят на капитала и на броя на населението не предполага ограничаване на възможностите за усъвършенстването на човека. С нищо няма да се ограничи просторът за развитието на всички форми на духовната култура, на моралния и социалния прогрес, за развитието на изкуството да се живее и това развитие ще стане къде по-реално, когато мисълта на човека ще престане да се съсредоточава върху борбата за съществуване. Дори навиците в сферата на производството могат да се насаждат със същата добросъвестност и със същия успех само с тази разлика, че вместо изпълняването на единствената задача – увеличаване на богатството, усъвършенстванията в промишлеността ще доведат до действително закономерен резултат, те ще намалят разходите на труд. Съмнително е, че направените досега (1848) технически изобретения са облекчили всекидневния труд поне на едно човешко същество. Те са дали възможност на по-голям брой хора да влачат съществуване, свързано с еднообразния тежък труд и каторжните условия, и на по-голям брой собственици на манифактури и други хора да трупат богатство. Те са подобрили

условията за живот на средните класи. Но тези изобретения все още не са положили началото на онези велики промени в човешката съдба, които ще бъдат неизбежно предизвикани от изобретенията и на които принадлежи бъдещето. Само тогава, когато като допълнение към справедливите институции увеличаването на човечеството ще се определи чрез съзнателно управление върху основата на благоразумната предвидливост, всичко, завоювано от стихийните сили на природата чрез разума и енергията на авторите на научните открития, ще стане общо достояние на човечеството и средство за подобряване и възвисяване на неговата обща съдба (...)

Глава XI

Основания и граници на системата *laissez-faire* или на принципа на ненамеса

(...) Преди всичко ние трябва да установим разликата между двата вида намеса на правителството, които, макар и да се отнасят към един и същ предмет, рязко се отличават по своя характер и последици и изискват за своето оправдание аргументи, отстояващи в различна степен тяхната необходимост. Намесата може да се разпростира, включително до установяване на контрол върху свободните действия на частни лица. Правителството може да забранява на всички и на всеки да извършва определени дейности изобщо или да ги извършва без негово разрешение; също така може да го задължава да извършва конкретни дейности или да ги изпълнява по определен начин, като едновременно с това му предоставя правото да ги извършва или не.

Всичко това е директивна намеса на правителството. Съществува и друг вид намеса, която не е директивна; когато правителството, вместо да издава наредби и да задължава хората да ги изпълняват под заплахата от наказания, избира начин, който доста рядко се използва от правителствата, но способен да се окаже изключително важен, а именно когато правителството дава препоръки и предоставя обширна информация или свобода за действия на отделни лица при постигането на полезни за обществото цели със собствени средства и без да се намесва в тяхната дейност, но и без да им се доверява напълно, създава наред с техните учреждения свои собствени органи за същите цели (...)

Когато правителството предоставя средства за постигане на някоя определена цел и в същото време не пречи на никой да използва други средства, смятани за по-удобни, то в случая няма ограничаване на свободите, нито тягостна и унижителна принуда. При това отпада едно от основните възражения против намесата на държавата. Но почти във всички форми на пра-

вигелствената дейност присъства нещо, което се извършва принудително, а именно получаването на парични средства. Те се получават от данъци или постоянни доходи от държавна собственост, макар че дори и в този случай са причина за такъв принудителен данък, който би могъл да се осигури чрез продажба на тази собственост или чрез постъпването на годишни доходи от нея. И възраженията, неизбежно съпътстващи принудителните взимания, почти винаги значително се засилват от скъпоструващи предпазни мерки и обременяващи ограничения, които са необходими, за да се предотвратят опитите на отклоняване от плащане на задължителните данъци.

... Второто общо възражение против намесата на държавата се състои в следното: когато на правителството се възлагат всякакви допълнителни функции, това увеличава неговата мощ. Последното засяга както неговите пълномощия, така по-специално и влиянието му (...)

Третото общо възражение срещу намесата на държавата се основава на принципа на разделението на труда. Всяка допълнителна функция, която поема правителството, е ново натоварване на един орган, който и без друго е прекалено обременен със задължения. Като естествено следствие от това е незадоволителното изпълняване на повечето задължения; много от тях въобще не се изпълняват, тъй като правителството не е в състояние да прави това без протакане, което е пагубно за набелязаните мероприятия; по-трудните и по-малко ефективните задължения или се отлагат, или не им се обръща необходимото внимание, при това като оправдание за забавянето винаги има готов съответен претекст, а понеже мислите на лицата, възглавяващи администрацията, са заети преди всичко с детайлите на официалните дела (колкото и небрежно да се изпълняват), то те нямат нито време, нито намерение да се занимават с висшите интереси на държавата и с разработването на всеобхватни мерки за социално развитие.

Но всички тези неудобства въпреки тяхната реалност и сериозност се обуславят в много по-голяма степен от незадоволителната организация на правителствата, отколкото от обема и разнообразието на поетите от тях функции (...)

Ще отбележа и третото изключение в теорията, която твърди, че правителството не може да се занимава с дейността на частни лица също така успешно, както те самите. Това изключение се отнася за доста голяма група случаи, при които частните лица могат да извършват своята дейност само чрез пълномощници и при които т. нар. частна дейност в действителност малко се отличава от действията на държавния чиновник и при това едва ли може да бъде наречена дейност на заинтересованото лице. Всичко, което при частната инициатива може да бъде изпълнено само от акционерни компании, когато става въпрос за действителните достойнства на работата, може да бъде направено също толкова добре, а понякога и по-добре от дър-

жавата. Вярно е, че недобросъвестността, небрежността и неефективността на действията на правителството са станали пословични; но, общо казано, от същото страда и управлението на акционерните предприятия. Известно е, че директорите на акционерната компания са винаги и нейни акционери; но и членовете на правителството са неизменно данъкоплатци; за частните директори, както и за държавните чиновници, изгодата, която им се полага от добрата работа, не се равнява на изгодата, която могат да имат от лошата работа, дори ако не се вземе под внимание, че последното не е толкова главоболно. Някои могат да възразят, че акционерите като цяло осъществяват определен контрол върху дейността на директорите и почти винаги имат пълно право да уволняват директорите. На практика обаче се наблюдава, че осъществяването на това право е в такава степен затруднено, че изобщо едва ли се прибягва до него, с изключение на случаите на такова явно неумело или в крайна сметка неуспешно ръководство, което би повлякло след себе си уволнението и на директорите, назначени от правителството. На доста незадоволителната защита на интересите, осигурявана от общото събрание на акционерите, на личния им контрол и проверки може да се противопостави по-голямата гласност и по-оживените дискусии и забележки, които би трябвало да се очакват в свободните страни, когато става въпрос за дейност, в която взима участие общото правителство. По такъв начин за управлението, осъществявано от правителството, вероятно са характерни недостатъци, които не са задължително по-големи от недостатъците на управлението на акционерно дружество, а може би съвсем не са по-големи.

Справедливите доводи в полза на предоставянето на доброволни асоциации на всички видове дейност, която те са в състояние да провеждат, биха имали същата сила и тогава, когато би се изяснило, че дейността ще бъде провеждана от държавния чиновник също толкова добре или дори по-добре. Доводите за това вече бяха посочени: вреда от прекомерното обременяване на главните длъжностни лица на правителството с дейности, изискващи внимание и отвличащи ги от задълженията, които могат да изпълняват само те, т.е. цели, които могат да бъдат постигнати и без тяхно участие; опасност от безполезно разширяване на пряката власт и косвено влияние на правителството и увеличаване броя на случаите на сблъсъци между неговите длъжностни лица и частните граждани; нецелесъобразност от съсредоточаване в ръцете на господстващата бюрокрация на всички навици и целия опит от ръководенето на работи в голям мащаб, а също и на целия обществен потенциал за организирани действия. Подобна политика установява такива взаимоотношения между гражданите и правителството, които съществуват между децата и техните опекуни, и е основна причина за малките способности за политически живот – недостатък, който представлява отличителна черта за страните от Европейския континент, страдащи

от прекомерната намеса на държавата както при представителната, така и при едноличната форма на управление.

И така, именно по силата на тези причини трябва да се предоставят на доброволни асоциации повечето видове дейности, за които може да се предположи, че ще бъдат изпълнявани от тях поне задоволително; но от това все пак не следва, че правителството изцяло трябва да се откаже от контрола върху начина, по който тези асоциации ще действат. Съществуват много случаи, когато учреждение, занимаващо се с определен вид дейност, независимо каква е тя, поради самия ѝ характер тази дейност ще се окаже единствена по рода си, т.е. налице са много случаи, при които не може да се ликвидира монополът с цялата му власт да облага обществото с тежки данъци. Вече неведнъж посочвах газовите и водопроводните компании, между които в действителност не съществува никаква конкуренция, макар че се допуска абсолютна свобода на конкуренцията, и които, както показва опитът, са по-недостъпни за частните жалби и имат по-малка отговорност, отколкото правителството. Тук съществуването на няколко предприятия не оказва съответно влияние върху размера на разходите; и заплащането на услугите, без които е невъзможно да се живее, всъщност ще бъде подобно на този данък, което като че ли би се определяло от закона; малко са собствениците на жилища, които биха могли да посочат разликата между вноските, плащани от ползването на вода, и другите местни данъци. Що се отнася до тези специални услуги, то голяма част от доводите подкрепят мнението те да се изпълняват подобно на павирането и чистенето на улиците, разбира се, не от органите на общодържавното управление, а от муниципалните власти на градовете, и разходите за услугите да се покриват (както това става и сега) с местен данък. Но при много аналогични случаи, когато осъществяването на някои дейности е по-добре да се предостави на частното предприемачество, обществото се нуждае и от друга гаранция за надлежното изпълнение на услугите, освен изгодата на предприемача; и правителството трябва или да подчини частното предприемачество на разумни условия на дейност, осигуряващи обща изгода, или да запази в ръцете си такава власт над частното предприемачество, при която обществото може да получи поне изгодите на монопола. Това се отнася за шосетата, железопътните линии и каналите. Тези предприятия на практика са в значителна степен монополни; и правителството, предоставящо такъв монопол на частна компания без каквито и да е условия и уговорки, постъпва до голяма степен по същия начин, ако би разрешило на частно лице или на някое дружество да събира в своя полза какъвто им хрумне данък върху целия произвеждан в страната малц или внасян памук. Предоставянето на концесия за определено време е, общо взето, оправдано на базата на същия принцип, както и издаването на патент за изобретение. Но в подобни случаи държавата или трябва да запа-

зи правото си да получи обратно при определени условия така важното за обществото предприятие, или да определя максималния размер на цените за транспорт и превоз на товари и от време на време да променя този максимум. Вероятно е необходимо да се отбележи, че държавата може да бъде собственик на канали и железопътни линии, без непосредствено да се занимава с тяхната експлоатация, и че почти винаги компании, които взимат под аренда за определено време от държавата железопътна линия или канал, ще ги експлоатират по-добре (...)

Много научни изследвания, притежаващи огромна ценност за всяка нация и за цялото човечество, изискват от хората, които в други области биха могли да получат високи възнаграждения срещу своите услуги, постоянно изразходване на време и труд, а нерядко и големи материални разходи. Ако правителството не би имало власт и право да компенсира разходите и да дава възнаграждения за времето и труда, вложени в изследванията, то с подобни изследвания биха могли да се занимават само единици, които разполагат с богатство, даващо им независимост, и съвместяват технически знания, трудолюбие и огромен патриотизъм или горещо желание да получат научна слава.

С този проблем е свързан и въпросът за осигуряването на т. нар. класа на учените чрез получаването на заплата. Разработването на теоретични знания, макар и да представлява едно от най-полезните занимания, остава услуга, която се предоставя не на отделни хора, а на цялото общество и следователно е услуга, чието заплащане резонно *prima facie* (от пръв поглед) трябва да се изисква също от обществото, тъй като предоставянето на тази услуга не дава право за получаване на парично възнаграждение от някое частно лице; и ако възнаграждението за подобни услуги няма да бъде осигурено от държавния фонд, то те не само няма да имат никакво поощрение, но и ще се пресече всякакво желание у хората да се занимават с такава дейност, защото ще бъде невъзможно с подобни занимания да се печелят средства за съществуване и следователно повече хора, способни да извършват такъв вид дейност, ще бъдат принудени да изразходват по-голямата част от своето време за осигуряване на средства за живот. Впрочем това зло в действителност е по-малко, отколкото ни се струва. Както вече казахме, огромни резултати в тази област са постигнали обикновено онези, които са разполагали с минимум свободно време; и често отделянето по няколко часа всекидневно за обикновени занимания е било съвместимо с най-блестящите постижения в литературата и философията. И все пак съществуват изследвания и експерименти, които изискват не само продължителни, но и постоянни разходи на време и труд; съществуват занимания, които в такава степен концентрират и изтощават умствените способности, че енергичното им използване в други области става невъзможно дори в свободното време.

Затова е доста желателно да съществува някакъв начин, който да позволява осигуряването на услуги за обществото от страна на учените-изследователи и евентуално от някои други категории, като им се предоставят средства за съществуване, достатъчни, за да могат да посветят на своите специфични занимания значителна част от времето си. Университетските корпорации представляват учреждения, напълно подходящи за тази цел, но те едва ли някога са я преследвали, тъй като в най-добрия случай работата там е награда за предишни успехи, в памет на това, което е било направено от други, а не като възнаграждение за бъдещата дейност за развитието на науката. В някои случаи съответните средства за академиите на науките за древността, историята и т.н. са били дарения при тяхното учредяване. Явно най-ефективен и в същото време свързан с най-малко възможности за злоупотреба начин би било предоставянето на професорски места, което е съпроводено и с преподавателска дейност. Преподаването в една или друга сфера на знанията, поне в неговите висши раздели, е по-скоро поддръжка, отколкото пречка за системните разработки в същата област. Задълженията, свързани със званието професор, почти винаги оставят много време за самостоятелни изследвания; и най-големите успехи, постигнати в различните нравствени и естествени науки, са заслуга на тези, които са преподавали такива науки. Така е било, започвайки от Платон и Аристотел и завършвайки с великите имена на професорите от шотландските, френските и германските университети. Не споменавам за английските университети, тъй като в тях, както е известно, професорското звание е било почти номинално. Освен това изнасянето на лекции от професорите в големите учебни заведения дава възможност на обществото да съди ако не за качеството на преподаването, то поне за способностите и трудолюбието на самия преподавател; да се злоупотребява с правото на назначаване на подобни длъжности е много по-трудно, отколкото да се дават пенсии и заплати на лица, които не заемат видно положение в обществото.

С една дума, може да се каже, че правителството трябва да поеме върху себе си всичко това, чието изпълнение е желателно за общите интереси на човечеството и бъдните поколения или за текущите интереси на членовете на обществото, нуждаещи се от допълнителна помощ, ако цялата тази дейност не може да възнагради усилията на частните лица или обществото. Но преди да се заеме с подобна дейност, правителството трябва да определи дали изпълнението ѝ е възможно на базата на т. нар. частна инициатива и няма ли това да се извършва по-добре и по-успешно с усилията на правителството, отколкото с усърдието и щедростта на частните лица.

... По мое мнение казаното по-горе обхваща всички изключения от практическия принцип, съгласно който различните видове дейност на обществото могат по най-добър начин да бъдат извършени на базата на частната и

доброволната инициатива. Необходимо е впрочем да се добави, че на практика намесата на правителството невинаги може да се ограничи с точните граници, определящи случаите, които по своя характер са подходящи за такава намеса. При конкретни обстоятелства, характерни за дадена епоха или определен народ, могат да се появят такива изключителни обстоятелства, че едва ли ще се намери дейност, действително важна за общите интереси, по отношение на която правителствената намеса да не е желателна и необходима не защото частните лица не биха могли успешно да я изпълнят, а защото не биха искали да се занимават с нея. В един или друг период, на едно или друго място не би имало нито пътища, нито докове, нито пристанища, нито канали, нито напоителни съоръжения, нито болници, нито училища, нито колежи, нито печатници, ако те не бяха създавани от правителството, тъй като обществото или е прекалено бедно, за да разполага с необходимите за това средства, или в такава степен е неразвито, че не е в състояние да оцени тяхното значение, или не притежава достатъчно навици за съвместни действия, за да може да избере средства за постигане на желаната цел. В по-голяма или по-малка степен това е справедливо за всички страни, свикнали с деспотизъм, и особено за тези, при които между народа и правителството съществува огромна дистанция в равнището на развитие като например в страните, завоювани от и подчинени на по-енергичен и развит народ. В много райони на света народите не са в състояние да предприемат неща, които изискват големи средства и съвместни усилия, и ако правителството не ги поеме, те остават неизпълнени. При подобни случаи правителството по най-несъмнен начин може да демонстрира искреността на гражданите си за най-голямото благо на своите поданици, като се заеме с тези видове дейност, които ще бъде принудено да изпълнява поради безпомощността на обществото, и то по начин, позволяващ такава безпомощност да се поправи, а не да се задълбочи и увековечи. Доброто правителство ще оказва помощ под форма, която поощрява и развива всички заложи у хората наченки на желание за самостоятелна дейност. То старателно ще отстранява пречките и обстоятелствата, пречещи на частната предприемчивост, ще предоставя всякакви облаги, ще дава всички необходими указания и препоръки; при възможност неговите парични средства ще подпомагат усилията на частните лица, а няма да блокират тези усилия, при това за стимулирането на усилията правителството ще пусне в ход цяла система от награди и почести. В случаи, когато правителствената помощ се предоставя само поради липса на частна инициатива, тя трябва да се превърне по възможност в средство за възпитание у народа на изкуството да се реализират големи цели с помощта на енергията на отделни лица и доброволно сътрудничество.

Не сметнах за необходимо да се спирам тук върху тази част от задълженията на правителството, която според общото мнение безусловно е негова

дейност, а именно върху функциите да преследва и наказва частни лица, използващи своите свободи по начин, който нанася ущърб на другите, независимо дали това поведение се изразява в насилие, лъжа или небрежност. Тъжно е да се помисли каква огромна част от усилията и способностите, дори при най-доброто постигнато засега от обществото състояние, се използва от хората само за да обезвредят други хора. Истинската цел на правителството трябва да се състои в това максимално да се съкрати безползното пропиляване на силите. За тази цел е необходимо то да предприеме мерки, които биха накарали енергията, изразходвана сега от хората за нарушаване на чуждите интереси или за защита на своите интереси от подобни нарушения, да се пренасочи към законно прилагане на човешки способности, към това да се принудят силите на природата все повече да служат на материалното и нравственото благо.

КЛАСИЧЕСКА ТЕОРИЯ, НЕОЛИБЕРАЛИЗЪМ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ*

1. Класическата икономическа теория (Смит, Рикардо, Дж. Ст. Мил) и неолиберализмът заемат особено място в историята и настоящето на икономическата теория:

- Класицизмът е първата завършена теоретична система, оказала е и продължава да оказва влияние върху развитието на икономическата теория. Отправно начало е на основни течения в икономическата мисъл. В центъра ѝ е трудовата теория за стойността; прокламира икономическия либерализъм и ненамеса на държавата в икономиката; приема, че пазарната икономика има вградени регулатори, които автоматично я насочват към постигане и поддържане на равновесие.
- От седемдесетте години на миналия век неолиберализмът е световно доминиращо теоретично течение. То владее университетите, публичното и политическото пространство и, което е много важно, доминира в съзнанието на политическите и управленските елити в Европа и САЩ, влияе върху провежданата от тях икономическа политика. Повлия силно и върху прехода към пазарна икономика в страните от Централна и Източна Европа, в т.ч. и в България.¹
- Неолиберализмът е продължение на класическата теория в една от основните ѝ характеристики, изведена и в наименованието му. Не приема трудовата теория за стойността. Не е единна теоретична система, а по-скоро е система от възгледи.

Реалната икономика като обект на класическата и на неолибералните теории

2. Обект на икономическата теория е икономиката. Обектът е указан и в наименованието на теорията. Онова, което не е икономика, е извън полезре-

* Статията е публикувана в Известия (списание на Икономическия университет – Варна), 2007, кн. 2.

¹ Моделът на прехода, известен като Вашингтонски консенсус, е типичен неолиберален продукт.

нието на теорията. Тази логика, споделяна от класическата и от неолибералните теории, изглежда убедителна, но крие познавателни рискове.

Има различия във вижданията за границите на икономиката и съответно – на обекта на теорията. Без да влизаме в дискусия, по отношение на обхвата ѝ ще интерпретираме икономиката като включваща производството, разпределението, размяната и потреблението и отношенията между хората (групи от хора, обществени слоеве) в и по повод на производството, разпределението, размяната и потреблението; на входа на икономиката постъпват ресурси, на изхода ѝ са създадените (произведените) блага; съществена съставка на икономиката е механизмът на функционирането ѝ.

Има много различия и във вижданията за *предмета* на икономическата наука и на икономическата теория, в частност. Но при всичките дискусии за предмета ѝ възприемането на теорията като *теория за икономиката* винаги се е считало за нещо разбиращо се от само себе си.

Икономика и общество, цели и средства

3. Икономиката не е интелектуална сфера, заниманията в която са за духовно удовлетворение. И в индивидуален, и в обществен план обичайните мотиви за икономическа, в т.ч. и за трудова дейност не са духовни, а материални: осигуряване на условия за съществуването и развитието на индивида и на обществото. В общия случай и на индивидуално, и на обществено равнище икономиката *не е цел, а средство*. Средство за създаване, поддържане и развитие на икономически възпроизводимите условия за живот на хората и на обществото.

4. Няма икономика извън обществото и няма общество без икономика. Но обществото не е само икономика. Има също социална сфера и тя, като включваща условията за живот, е изключително важна. Има и други сфери.

Икономиката е във взаимодействие със социалната и с другите сфери на обществото.

Всяко общество има определено институционално устройство.

Природната среда не е част от икономиката и от обществото, но е основно условие за тяхното съществуване.

Изразено с термините на общата теория на системите и на системния (холистичния)² подход³ икономиката е подсистема в системата общество

² Термините системност и холистичност използваме и като синоними, и като взаимно допълващи се.

³ За общата теория на системите и за системния подход вж. напр. Ешби, У. Въведение в кибернетиката. София: Наука и изкуство, 1967; Исследования по общей теории систем. Пер.

и е във взаимодействие с други негови подсистеми, а също и със системи извън обществото, по-конкретно с природната среда.

5. В икономиката има много цели и различни техни градации по значимост. Цели от по-нисък ранг могат да бъдат средства за постигането на цели от по-висок ранг.

В класическата теория и в неолиберализма икономиката се третира извън контекста на цялата обществена система; тогава целите изглеждат по един начин. Ако се отчете мястото на икономиката в обществото, а също и отношенията ѝ с извънобществените системи, целите изглеждат по друг начин; цели от първото третиране се превръщат в средства при второто.

Крайната цел на икономиката в едно общество е създаване и поддържане на икономически възпроизводимите условия за живот и за духовно развитие на членовете на обществото. В класическата теория, в неолиберализма и в основаващите се на тях практики, целите на икономиката са други; смесват се цели и средства.^{4, 5}

Вътрешносистемните връзки „икономика↔общество“ и изолиращата абстракция⁶

6. Като обект на класическата теория и неолиберализма *икономиката е „извадена“ от контекста на системата общество и на заобикалящата я природна среда.* Това е изразено по-силно при неолиберализма.

с англ., Москва: Прогресс, 1969; Матеев, Е. Структура и управление на икономическата система. София: Наука и изкуство, 1987; Манов, В. Прогнозиране и планиране (на) развитието и управлението на икономическите системи. София: Унив. изд. Стопанство, 2001; Мантаева, Э. Принципы системного исследования. – Вестник Московского университета. Серия Экономика, 2000, № 6; Миркович, К. Утвърждаване на системния подход в икономическата теория. – *Икономическа мисъл*, 2006, № 5.

⁴ В българската литература въпросът е поставян неведнъж от проф. Ив. Ангелов: „Във всички страни където Международният валутен фонд имаше Stand-by споразумения през последните десетилетия беше проведена машабна *подмяна на целите със средствата* на развитието и на икономическата политика. Така стана и в България.“ (Ангелов, Ив. Икономиката на България и Европейският съюз – Стратегия за догонващо икономическо развитие до 2020 година. София, 2003, с. 81.)

⁵ „Вашингтонският консенсус смесва средствата и целите, както Джузеф Стиглиц посочи неколкократно ... Бюджетната предпазливост, стабилните валутни курсове, ниските данъци или дерегулацията не са цели на икономическата политика. Те са средства и трябва да осигурят постигането на крайната цел: устойчиво развитие и благосъстояние на хората.“ (Kolodko, G. Economic Neoliberalism Became Almost Irrelevant – Transition, Vol. 9, N 3, June 1998 – по: Ангелов, Ив. Цит. пр., с. 81).

⁶ Терминът „изолираща абстракция“ е на Валтер Ойкен – вж. W.Eucken: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Jena, 1940; Grundsätze der Wirtschaftspolitik. Tübingen, 1952 (на руски език – В. Ойкен: Основы национальной экономики. М., Экономика, 1994; Основные принципы экономической политики. Москва: Прогресс, 1995).

Научната абстракция е добре известен и ползотворен познавателен метод на теоретичния икономически анализ.⁷ Тя е в съответствие и със споменатата вече логика: онова, което *не е икономика*, е извън погледа на *икономическата* теория. Но, спомена се също, че тази логика, а сега ще добавим – и изолиращата абстракция, поставят ограничения пред теоретичния анализ и крият познавателни рискове.

6.1. Класическата теория, с провъзгласения в нея принцип на икономическия либерализъм, и неолиберализъм, в който този принцип е изведен в абсолютен приоритет, се интересуват от ресурси, производителност, конкуренция, механизми на функциониране на икономиката, ефективност, печалби, богатство, но не и, например, от социалните последици на функционирането и развитието на икономиката.

Въпросът за богатството, разбирано в най-общ смисъл като създаден и натрупан икономически резултат, за неговия произход, причини и нарастване, е централен за класическата теория; също и въпросът за мотивите, стимулите, печалбата и нейното увеличаване. Чрез Рикардо класическата теория поставя акцент и върху разпределението, но само като сфера от икономическия кръгооборот. Социалните резултати и последици от икономиката, социалната сфера, с която е свързана крайната цел на икономиката, са извън погледа на теорията. Логиката е: те не са икономика, а теорията е *икономическа* теория. Въпреки тежките социални проблеми в Европа, вкл. и може би дори особено в Англия⁸, по времето на създаването и утвърждаването на

⁷ Срещаме я в класическата школа (особено при Рикардо), субективната школа (Менгер, Визер, Бьом-Баверк), фрайбургската неолиберална школа (В. Ойкен и др.), неоавстрийската неолибералната школа (Л. Мизес, Хайек), неокласицизма и в други теоретични течения. С „изолираща абстракция“ започва „Капиталът“ на Маркс: „Богатството на обществата, в които господства капиталистическият начин на производство, се явява като грамадно натрупване на стоки, а отделната стока – като елементарна форма. Поради това нашето изследване започва с анализа на стоката.“ (К. Маркс, Ф. Енгелс. Съчинения. Второ издание. Том 23, София, 1968, с. 47)

⁸ Един от източниците на класическата теория са наблюдения и изследвания върху европейската и преди всичко върху английската икономика. По времето на Рикардо и Мил в Англия се извършва индустриалната революция, за която в специализираната литература се приема, че започва около 1780 г. Националният доход на страната нараства, бедността и мизерията на големи части от английското население – също. „Овцете изяждат хората“ – както гласи известната сентенция за огражденията и изтласкването на дребните арендатори и собственици от обработваните от тях земи. Според английски автори (по: Икономически теории. Част първа. Унив. изд. на ИУ Варна, 1999, с. 142, 193, 216 и др.) през втората четвърт на XIX век около една трета от манифактурните работници са на границата на гладна смърт. Голяма част от населението на Глазгоу няма видими средства за съществуване, освен кражби и проституция. Същото е положението и в Манчестър. Разтърсващо описание на социалните проблеми и условията на труд в английската индустрия от това време се съдържа в произведението на Фр. Енгелс „Положението на работническата класа в Англия“, построено върху автентични документи на държавните инспекции по труда (на бълг. език е публикувано в Маркс, К., Ф. Енгелс. Съчинения. Второ издание. Том 2, София, 1957, с. 225–506).

класическата теория, тя остава социално индеферентна⁹, макар, че именно състоянието и промените в социалната сфера и преди всичко на условията за живот, е целта, по отношение на която икономиката е средство.

Социалната индеферентност на класическата теория, игнорирането на връзките на икономиката с другите обществени подсистеми и *особено на връзките и въздействията ѝ в посока „икономика→други сфери“*, личи например в теорията за работната заплата и функционирането на пазара на труда: работната заплата се формира – и според теорията, трябва да се поддържа – на границата на минимума средства за съществуване на наемния работник и неговото семейство. Тя е гъвкава и неограничена отдолу. При свиване на производството се понижава. Ако част от заетите бъдат изтласкани извън икономиката и останат безработни, те излизат извън кръгозора на теорията. Населението служи като буфер за пулсиранията на икономиката. Ако икономиката не може да осигури необходимите – макар и на минимално равнище – условия за живот, вследствие на недохранване, болести, физическа и морална деградация, броят на населението се приспособява към състоянието и тенденциите в икономиката. Имплицитно, като следствие, този тезис на Малтус може да се изведе и от теоретичната система на Рикардо. За класическата теория главното и водещото са икономиката и нейните (непосредствени) цели – ефективност, конкурентоспособност, доходност; населението и социалната сфера са второстепенни, те са условие и буфер за функционирането на икономиката.

6.2. В друго историческо време и при други икономически и социални реалности, аналогични са подходът и трактовките на неолиберализма, макар и изразени с друга терминология. Перманентните призови на съвременния неолиберализъм за ниски корпоративни данъци, за ниско и „плоско“ подоходно облагане, „щадящо“ високите доходи, за „по-гъвкави“ работни заплати и „по-малко регулиран“ пазар на труда, за абсолютно свободно пазарно ценообразуване, за непрекъснато снижаване на социалните разходи, са съвременните изяви на социалната индеферентност (а може би на анти-социалността) на неолибералните теории.

Историческият опит показва, че реалните резултати от плътно следваща тези възгледи икономическа политика, вкл. във високоразвити страни (САЩ – Роналд Рейгън¹⁰, Джордж Буш; Англия – Маргарет Тачър), са: краткосрочно или средносрочно положително въздействие върху икономи-

⁹ Джон Стюарт Мил проявява сдържан интерес към условията, в които живеят английските наемни работници.

¹⁰ Политиката на правителството на Рейгън се обсъжда в: Hess, P., C. Ross. Principles of Economics. An Analytical Approach. West Publishing Company, 1993, 518–526 (препратката е по Минасян, Г. Пътят към еврото: опитът на страните от Източна Европа с паричен съвет. София: АИ „Марин Дринов“, 2004, с. 29).

ката, натрупване на проблеми в текущ и в дългосрочен план, изостряне на социалните противоречия.

Неолибералите не отричат, че има социални проблеми, вкл. такива, които са следствие от функционирането на икономиката. Но, казват те, това не са *икономически* проблеми.¹¹

7. В класическата теория са очертани връзки между икономиката и природата, но като правило еднопосочно „природа → икономика“: природата се има предвид като ресурс и ограничение – теорията се съобразява с естествените монополи, обосновава рентата вследствие различното плодородие на земята и т.н. Но в обратната посока „икономика → природа“ връзките и въздействията не се отчитат. Същото е и в неолибералните теории. И класическата теория, и неолиберализмът приемат, че пазарната икономика има вградени автоматични регулатори. Но дори ако се съгласим, че е така¹², в състояние ли е пазарната икономика да се саморегулира във въздействията си върху природата? По времето, когато е създадена класическата теория, този въпрос не е бил поставян (въпреки че въздействия върху природата е имало и тогава). Но днес въпросът стои и то много остро.

8. Науката и практиката в различни извънекономически сфери дават добри примери за отчитане на междусистемни връзки и въздействия.

8.1. В медицината и фармакологията е известен проблемът за страничните действия и противопоказанията¹³ на лекарствените средства. Помага се на едно, вреди се на друго: кортикостероидите имат мощно противовъзпалително действие върху ревматично-артритните заболявания, но нанасят и поражения; при същата група заболявания нестероидните средства имат също осезаемо противовъзпалително действие, но могат да увредят стомашно-чревния тракт. Депосулфамидите действат ефикасно при заболявания на устната кухина, гърлото, трахеята, но нанасят поражения върху бъбречно-

¹¹ По-различно е положението при немския неолиберализъм и неговите концепции за „социално пазарно стопанство“ и „благоденствие за всички“ – вж. напр. Шлехт, О. Основи и перспективи на социалното пазарно стопанство. София: Информа интелект, 1977; Тиме, Х. Социалното пазарно стопанство. София: Институт за пазарна икономика, 1995; Радке, Д. Пазарноикономически модели: социалното пазарно стопанство на ФРГ. Берлин, София, 1995; Ерхард, Л. Благоденствие за всички. София: УИ Стопанство, 1994; Леонидов, А. Ордолиберализъм, социално пазарно стопанство, трансформация. София: ЛИК, 2000; Müller-Armak, A. Soziale Marktwirtschaft. Frankfurt/M., 1972; Müller-Armak, A. Studien zur Sozialen Marktwirtschaft, Köln, 1960; Hamel, H. (Hrg.) Soziale Marktwirtschaft – Sozialistische Planwirtschaft. München, 1989; Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft. Stuttgart, Bd. 1 (1981), Bd. 2 (1988), Bd. 3 (1994); German Neo-Liberals and the Social Market Economy. London, 1989; Principles and Instruments of the Social Market Economy. Hamburg, 1992.

¹² Кейнсианството, други школи и историческият опит от последните сто години оспорват този тезис.

¹³ В специализираната литература се използва също терминът „контраиндикации“.

чернодробната система; в много страни те са извадени от употреба. Също и добре познатият аналгин – едновременно лечебно въздействие и противопоказаност в различни отношения; водещи фармацевтични производители не използват аналгина дори като съставка на лекарствени средства.¹⁴

Как биха изглеждали медицината и фармакологията днес, ако не отчитаха страничните действия и противопоказаността при лекарствените средства?

8.2. Човешкият организъм е типичен пример за сложна система със силни вътрешносистемни връзки. Подсистемите са взаимно зависими. Никой от тях не може да функционира извън общата система. Нерядко проблемите в една подсистема са следствие от проблеми в друга, пренесени от вътрешносистемните връзки. За съвременната медицина това е азбучна истина, която се има предвид в медицинската теория и практика.

8.3. Двигателят с вътрешно горене е основна подсистема на автомобила. Ако се имат предвид само параметри като брой на оборотите, налягане в горивните камери на цилиндрите, мощност, ефективност (разход на гориво за единица мощност) и др. от този род двигателите ще бъдат проектирани така, че да се постигнат максимални стойности по тези параметри. Но към двигателя като *подсистема на автомобила* се предявяват изисквания също за ниво на вибрации и шум, за вредни съставки в изгорелите газове, за сигурност и безопасност в работата му, за плавност при увеличаване и намаляване на оборотите и т.н. двигателят се конструира така, че да отговаря и на тези изисквания, въпреки че това води до влошаване на стойностите по първата група параметри.

Днес никой автомобилпроизводител не вражда в автомобилите си двигатели, които не са съобразени с другите подсистеми, вкл. и с изисквания, произтичащи от въздействията на двигателя и автомобила върху външни системи (природната среда, съответно изисквания към състава на изгорелите газове, евентуално към шума и др.).

9. От системния и холистичния подход като общонаучни познавателни средства следва, че частта (подсистемата) трябва да се разглежда като част от цялото (като подсистема на системата) и да се имат предвид връзките и

¹⁴Примерите могат да продължат с увлечението по антибиотиците през близкото минало и последвалата съдржаност в прилагането им – поради сходни причини.

От няколко години и понастоящем са популярни схеми за отслабване чрез намеса в механизмите на метаболизма; но е известно също, че те крият рискове.

Списъкът на употребяваните днес лекарствени средства е необятен; за повечето от тях се знае, че имат странични действия и противопоказаност в определени отношения. По въпроса има значителна специализирана литература, вкл. обемисти учебници и справочници по болести и увреждания, причинявани от лекарствени средства. В листовката към всяко лекарство, закупено от аптека, има раздел за странични действия и противопоказаност.

взаимодействията между нея, цялото и другите му части. Взета извън цялото, частта има определени свойства; взета в контекста на цялото тя има и други, системно обусловени свойства.

В икономическата теория системността и холистичността са застъпени по-осезаемо в институционализма, а също и в марксизма, но се игнорират от класическата теория, а след това и от неолиберализма.

Класическата теория и неолиберализмът са може би в онова състояние, в което биха били медицината и фармакологията, ако не отчитаха взаимодействието на подсистемите в човешкия организъм, страничните действия и противоположността на лекарствените средства. Още едно сравнение: представете си как биха изглеждали теорията, проектирането и производството на автомобилни двигатели, ако не се отчитаха специфичните изисквания и ограничения пред двигателите, произтичащи от това, че те са двигател *на автомобил*, т.е. че са част (подсистема) на цялото (системата) автомобил. Тези предположения изглеждат абсурдни за медицината, фармакологията, двигателостроенето и автомобилостроенето, но може би са правдоподобни за класическата теория и неолиберализма.

Устойчивото развитие като тест за класическата теория и неолиберализма

10. Докладът „Пределни на растежа“ на Римския клуб (1972) насочи вниманието на света към „неограничения ръст на производството и потреблението“, застрашаващ природната среда. Макар и бавно световната общественост осъзна проблема. Последва образуването на Комисията Брундтланд и нейният Отчет (1987). Постави се въпросът за социалната и институционалната страна на развитието. През 1992 г. в Рио де Жанейро, а по-късно и в Йоханесбург (2002), ООН обяви: устойчивото развитие има четири измерения – социално, икономическо, институционално и екологично.^{15, 16}

Устойчивото развитие на света, на международни региони, на национални държави и на вътрешно-национални региони привлича вниманието на много науки, в т.ч. и на икономическата, на световната общественост, на правителствата, на национални и международни организации.

¹⁵ В икономическата теория и в приложни икономически дисциплини термините „устойчивост“, „устойчив растеж“ и „устойчиво развитие“ се използват и в други значения, които са извън предмета на тази публикация.

¹⁶ В дефинициите на ООН на първо място е поставено социалното, а не икономическото измерение, което кореспондира и с представите за икономиката като средство за постигане на социални цели.

Интересен и значим е въпросът за механизмите на пазарната икономика, интерпретирани във връзка с устойчивостта: в състояние ли са те да насочват към устойчиво икономическо и обществено развитие?

Би могло да се твърди, че отнесени към реалностите на устойчивото развитие класическата теория и неолиберализмът са в състояние на частична – а може би и на по-значителна – познавателна неадекватност, която проличава по-релефно:

- ако се опитаме чрез тях да обясним икономиката – нейните цели, средства, взаимодействия и механизми в контекста на устойчивото развитие;
- или ако ги разглеждаме като теоретична основа за политика и действия по устойчивото развитие.¹⁷

Опитът показва и науката е забелязала¹⁸, че *пазарната икономика не е в състояние да се саморегулира в отношенията си с природата*: оставена на „невидимата ръка“ тя изхвърля годишно милиони тонове вредни вещества във въздуха, почвите и водите, нарушава екоравновесието и подрива основите на биологическото съществуване на човека, разрушава защитния слой атмосфера около планетата, който е абсолютно условие за съществуването на биологичните форми на живот, в т.ч. и на човешкия род. Проблемът е изключително сериозен.

Пазарните механизми и обусловеното от тях разпределение поддържат и засилват социалната поляризация.

„Икономическият егоизъм“, „невидимата ръка“, „вградените авторегулатори“, „минималната държавна намеса“ *не водят към устойчиво развитие*. Политика, следваща тези теоретични възгледи, по-скоро ще разстройва, отколкото ще укрепва устойчивостта на развитието *в социалното и екологичното му измерение*.

Заклучение

Научната (изолираща) абстракция е ползотворен познавателен метод, който ние също поддържаме. За целите на теоретичния анализ икономиката се „изважда“ от заобикалящата я и взаимодействаща си с нея обществена и природна среда. Но след това тя *трябва „да се върне обратно“ и полученото знание да се провери с отчитане на изключените чрез абстракцията среда, връзки и взаимодействия*.

¹⁷ Класическата и неолибералните теории тук се съпоставят *с реалностите* на устойчивото развитие, а не *с теорията* за него.

¹⁸ В българската литература – вж. Гечев, Р. Устойчиво развитие (Икономически аспекти). Дисертация за присъждане на степен „доктор на икономическите науки“, София, 2005, гл. III и IV.

Третирайки икономиката, нейното функциониране и развитие извън контекста на общественото развитие класическата теория и неолиберализмът подменят цели със средства, подчиняват цели от по-висок ранг (условия за живот на всички членове на обществото, съхраняване на природната среда) на цели от по-нисък ранг (ефективност, доходност, интереси), не отчитат негативни въздействия на икономиката върху други обществени и извънобществени системи.

Класическата теория и неолиберализмът не могат да обяснят икономиката в контекста на устойчивото развитие, възможностите им като теоретична основа за практическа политика по устойчивостта са ограничени и в този смисъл, както се отбеляза, би могло да се твърди, че са в състояние на частична – а може би и на по-значителна – познавателна неадекватност спрямо днешните и утрешните икономически и обществени реалности.

Втори раздел

**МАРКСОВОТО ИКОНОМИЧЕСКО
УЧЕНИЕ**

Карл Маркс (1818–1883)

Към критиката на политическата икономия*

Избрани текстове

1859 г.

Предговор

Аз разглеждам системата на буржоазната икономия в следния ред: капитал, поземлена собственост, наемен труд; държава, външна търговия, световен пазар. Под първите три рубрики изследвам икономическите условия за живот на трите големи класи, на които се разпада съвременното буржоазно общество; взаимната връзка между другите три рубрики е очевидна. Първият отдел на първата книга, която разглежда капитала, се състои от следните глави: 1) стоката; 2) парите, или простата циркулация; 3) капиталът изобщо. Първите две глави образуват съдържанието на настоящата книга.

...

Моето изследване завърши със заключението, че правните отношения, както и държавните форми, не могат да бъдат разбрани нито въз основа на самите тях, нито въз основа на тъй нареченото развитие на човешкия дух, а че, напротив, те се коренят в материалните условия на живота, чиято съвкупност Хегел, по примера на англичаните и французите от XVIII в., нарича „гражданско общество“, и че анатомията на гражданското общество трябва да се търси в политическата икономия. ... Общият резултат, до който стигнах и който, веднъж получен, служеше като ръководна нишка в моите изследвания, може накратко да се формулира така: В общественото производство на своя живот хората влизат в определени, необходими,

* Текстове са подбрани от Маркс, К. „Към критиката на политическата икономия“ [1859]. София, Партиздат, 4-то издание, 1983 (Marx, K., 1859, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, Franz Duncker, Berlin). Подборът е на доц. д-р Теодор Седларски.

независими от тяхната воля отношения – производствени отношения, които отговарят на определена степен от развитието на техните материални производителни сили. Съвкупността от тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка и на която отговарят определени обществени форми на съзнанието. Начинът на производството на материалния живот обуславя процеса на социалния, политическия и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а обратно, тяхното обществено битие определя съзнанието им. На известна степен от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения или – което е само юридически израз на същото – с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитие на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епоха на социална революция. С изменението на икономическата основа се извършва по-бавен или по-бърз преврат в цялата огромна надстройка. При разглеждането на такива преврати трябва винаги да се прави разлика между материалния преврат в икономическите условия на производството, който може да се установи с точността на природните науки, и правните, политическите, религиозните, художествените или философските, накратко, идеологическите форми, в които хората осъзнават този конфликт и го разрешават с борба. Както за отделния човек не може да се съди по това, което той сам мисли за себе си, така за една епоха на преврати не може да се съди по нейното съзнание. Напротив, това съзнание трябва да се обясни въз основа на противоречията на материалния живот, въз основа на съществуващия конфликт между обществените производителни сили и производствени отношения. Никога една обществена формация не загива, преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчно простор, и никога нови, по-висши производствени отношения не се появяват, преди материалните условия за съществуване на същите да са узрели в недрата на самото старо общество. Ето защо човечеството си поставя винаги само такива задачи, които то може да разреши, защото, по-отблизо погледнато, винаги ще се оказва, че самата задача възниква само там, където материалните условия за нейното разрешение са вече налице или най-малко се намират в процес на формиране. В общи черти азиатският, античният, феодалният и съвременният – буржоазният – начин на производство могат да бъдат наречени прогресивни епохи на икономическата обществена формация. Буржоазните производствени отношения са последната антагонистична форма на обществения производствен процес, антагонистична не в смисъл на инди-

видуален антагонизъм, а на антагонизъм, израстващ от обществените жизнени условия на индивидите; но развиващите се в недрата на буржоазното общество производителни сили създават същевременно материалните условия за разрешаването на този антагонизъм. Затова с тази обществена формация завършва предисторията на човешкото общество.

...

Лондон, януари 1859 г.

Карл Маркс

Раздел първи

Капиталът изобщо

Глава първа

Стоката

На пръв поглед буржоазното богатство изглежда като огромно натрупване на стоки, а отделната стока – като негово елементарно битие. Всяка стока се представя обаче от двояка гледна точка: като *потребителска стойност* и като *разменна стойност*.*

Преди всичко, по израза на английските икономисти, стоката е „някакво нещо, необходимо, полезно или приятно за живота“, предмет на човешки потребности, средство за живот в най-широкия смисъл на думата. Това битие на стоката като потребителска стойност съвпада с нейното природно, осезаемо съществуване. Пшеницата например е отделна потребителска стойност за разлика от потребителните стойности памук, стъкло, хартия и т.н. Потребителната стойност има стойност само за потреблението и се осъществява само в процеса на консумацията. Една и съща потребителна стойност може да бъде използвана различно. Но сумата на всичките възможни полезни употреби е синтезирана в нейното съществуване като нещо с определени свойства. Освен това тя е определена не само качествено, но и количествено. Съобразно с природната им своеобразност различните пот-

* *Aristoteles*. De Republica, L. 1, C. 9 (edit. I. Bekkeri, Oxonil 1837). [*Аристотел*. Политика, кн. 1, гл. 9, с. 13, изд. на И. Бекер, Оксфорд, 1837.] „Защото употребата на всяко благо е двояка... Едната е присъща на предмета като такъв, а другата – не; например един сандал може да служи и за обуване, и за размяна. И двете са потребителни стойности на сандала, тъй като и онзи, който разменя сандала срещу нещо, което му липсва, например срещу храна, също използва сандала. Но не по естествения начин на неговата употреба. Защото той не съществува заради размяна. Същото важи и за другите блага.“

ребителни стойности имат различни мерки, например шефел пшеница, топ хартия, аршин платно и т.н.

Каквато и да е обществената форма на богатството, винаги потребителните стойности образуват неговото съдържание, което отначало е безразлично към тази форма. По вкуса на пшеницата не може да се определи от кого е произведена, дали от руски крепостен, от френски дребен селянин или от английски капиталист. Макар да е предмет на обществени потребности и затова е в обществена взаимовръзка, потребителната стойност обаче не изразява обществено производствено отношение. Дадена стока като потребителна стойност е например диамант. По диаманта не може да се узнае, че той е стока. Там, където той служи като потребителна стойност, естетично или механично, на гърдите на леката жена или в ръката на шлифовача, той е диамант, а не стока. Да бъде потребителна стойност е необходима предпоставка за стоката, но да бъде стока е безразлично определение за потребителната стойност. Потребителната стойност в това безразличие към определението на икономическата форма, т.е. потребителната стойност като потребителна стойност, лежи извън кръга на въпросите, разглеждани от политическата икономия.* Тя попада в техния кръг само където сама е определение на формата. Тя е непосредствено веществената база, в която се изразява едно определено икономическо отношение – *разменната стойност*.

Разменната стойност се явява преди всичко като *количествено отношение*, в което потребителните стойности се разменят една срещу друга. В такова отношение те представляват една и съща разменна величина. Например 1 том Проперций и 8 унции емфие могат да бъдат еднаква разменна стойност въпреки разнородните потребителни стойности на тютюна и елегията. Като разменна стойност една потребителна стойност струва точно толкова, колкото и друга, стига да са взети в правилна пропорция. Разменната стойност на един дворец може да бъде изразена в определен брой кутии вакса за обуца. Обратно, лондонските фабриканти на вакса са изразили в дворци разменната стойност на своите многобройни кутии вакса. Следователно съвсем безразлични към своя естествен начин на съществуване и без оглед на специфичната природа на онази потребност, за която те са потребителни стойности, стоките се покриват една с друга в определени количества, заместват се една с друга в размяната, важат като еквиваленти и по този начин, въпреки привидната си пъстрота, представляват едно и също единство.

* Това е причината, поради която немските компилатори разглеждат *com amore* [с любов] потребителната стойност, означена с името „благо“. Вж. например *L. Stein. System der Staatswissenschaft, Bd. I, den Abschnitt von den „Gütern“*. [*Л. Щайн. Система на тактическите науки, т. I, отдел за „благата“*.] Сведения за „благата“ трябва да се търсят в „Ръководства по стокознание“.

Потребителните стойности са непосредствено средства за живот. На свой ред самите тези средства за живот са продукти на обществения живот, резултат на изразходвана човешка жизнена сила, *определен труд*. Като материализация на обществения труд всички стоки са кристализация на едно и също единство. Сега трябва да разгледаме определения характер на това единство, т.е. на труда, който е възплътен в разменната стойност.

Да приемем, че 1 унция злато, 1 тон желязо, 1 квартал пшеница и 20 аршина коприна са еднакво големи разменни стойности. Като такива еквиваленти, в които качествената разлика на техните потребителни стойности е заличена, те представляват еднакво количество от един и същ труд. Трудът, който е предметен равномерно в тях, сам трябва да бъде еднообразен, неразличаващ се, прост труд, за който също е безразлично дали се явява в злато, желязо, пшеница или коприна, както за кислорода е безразлично дали се намира в ръждата на желязото, в атмосферата, в сока от гроздето или в кръвта на човека. Но да се копае злато, да се добива желязо от рудника, да се произвежда пшеница и да се тъче коприна – това са качествено различни видове труд. И наистина това, което вещественно се явява като разлика между потребителните стойности, в процеса се явява като разлика между дейностите, създаващи потребителните стойности. Безразличен към отделното вещество на потребителните стойности, трудът, създаващ разменната стойност, е следователно безразличен и към отделната форма на самия труд. Освен това различните потребителни стойности са продукти от дейността на различни индивиди, т.е. резултат на индивидуално различни видове труд. Но като разменни стойности те представляват еднакъв, неразличаващ се труд, т.е. труд, в който е заличена индивидуалността на работещите. Затова трудът, създаващ разменна стойност, е *абстрактно всеобщ* труд.

Ако 1 унция злато, 1 тон желязо, 1 квартал пшеница и 20 аршина коприна са еднакво големи разменни стойности, или еквиваленти, тогава 1 унция злато, 1/2 тон желязо, 3 бушела пшеница и 5 аршина коприна са разменни стойности от съвсем различна величина и тази количествена разлика е единствената разлика, която те изобщо могат да имат като разменни стойности. Като разменни стойности от различна величина те представляват нещо повече или по-малко, по-големи или по-малки количества от онзи прост, еднообразен, абстрактно всеобщ труд, който образува субстанцията на разменната стойност. Пита се как да се измерват тези количества. Или по-точно, пита се какво е количественото битие на самия този труд, защото количествените разлики на стоките като разменни стойности са само количествени разлики на предметения в тях труд. Както времето е количественото битие на движението, така и *работното време* е количественото битие на труда. Различието в продължителността на труда е единствената разлика, която може да има трудът, ако приемем качеството му за дадено. Като работно време трудът получава свой мащаб в естествените мерки на времето – час,

ден, седмица и т.н. Работното време е живото битие на труда, безразлично към неговата форма, неговото съдържание или неговата индивидуалност, то е живо количествено битие на труда и същевременно иманентна мярка на това битие. Предметеното в потребителните стойности на стоките работно време е както субстанцията, която ги прави разменни стойности и оттам и стоки, така и мярката за измерване на определените величини за техните стойности. Съотносителните количества от различните потребителни стойности, в които се определя едно и също работно време, са еквиваленти, т.е. всички потребителни стойности са еквиваленти в пропорциите, в които те съдържат еднакви количества изразходвано, предметено работно време. Като разменни стойности всички стоки са само определени количества *кристализирало работно време*.

За да се разбере определянето на разменната стойност от работното време, трябва да се придържаме към следните основни гледища: свеждането на труда до прост, тъй да се каже, безкачествен труд; специфичния начин, по който трудът, създаващ разменна стойност, следователно и произвеждащ стоки, е *обществен труд*; най-после, разликата между труда, доколкото той има за резултат потребителните стойности, и труда, доколкото има за резултат разменни стойности.

...

Най-после трудът, създаващ разменна стойност, се характеризира с това, че общественото отношение на хората се представя сякаш превратно, а именно като общественото отношение на вещите. Само доколкото една потребителна стойност се отнася към друга като разменна стойност, трудът на различните индивиди се отнася един към друг като равен и всеобщ. Затова, ако е правилно да се каже, че разменната стойност е отношение между лица*, необходимо е все пак да се прибави: отношение, скрито под вещна обвивка. Както един фунт желязо и един фунт злато, въпреки техните различни физически и химически свойства, представляват *една и съща* тежест, така и две потребителни стойности на стоки, съдържащи едно и също работно време, представляват *една и съща разменна стойност*. Така разменната стойност се явява като обществена природна определеност на потребителните стойности, като определеност, която им е присъща като на вещи и вследствие на която те в процеса на размяната се заместват едни други в определени количествени съотношения, образуват еквиваленти, също както простите химически вещества се съединяват в определени количествени

* „Богатството е отношение между две лица.“ (*Galiani*. Della Moneta, p. 221. В том III на изданието на Кустоди „*Scrittori classici italiani di economia politica. Parte Moderna*“. Milano, 1803). [*Галиани*. За парите, с. 221 в том III на изданието на Кустоди „*Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти*“, Милано, 1803.]

съотношения, образуват химически еквиваленти. Само поради навика от всекидневния живот изглежда тривиално, разбиращо се от само себе си, че едно обществено производствено отношение приема формата на предмет, така че отношението на лицата в техния труд се представя по-скоро като отношение, в което вещите се намират едни към други и към хората. В стоката тази мистификация е още твърде проста. Всички повече или по-малко имат смътната представа, че отношението на стоките като разменни стойности е по-скоро отношение на лицата в тяхната взаимна производителна дейност. В по-висши производствени отношения тази привидност на простота изчезва. Всички илюзии на монетарната система произлизат от това, че по външния вид на парите* не се вижда, че са обществено производствено отношение, но във формата на природна вещ с определени свойства. При съвременните икономисти, които се надсмиват на илюзиите на монетарната система, проличава същата илюзия, щом започнат да боравят с по-висши категории, например с капитала. Тази илюзия проблясва в признанието на наивно учудване, когато това, което току-що грубо са помислили, че са установили като вещ, скоро се появява като обществено отношение, а след това започва пак да ги дразни като вещ онова, което току-що са фиксирали като обществено отношение.

...

В хляба като потребителна стойност ни интересуват неговите свойства като хранителен продукт, но в никой случай не ни интересува трудът на земеделеца, мелничаря, хлебаря и т.н. Ако благодарение на някакво изобретение 19/20 от този труд отпаднеха, хлябът щеше да оказва същата услуга, както и преди. Ако падаше готов от небето, той не би изгубил нито атом от своята потребителна стойност. Докато трудът, създаващ разменна стойност, се осъществява в равенството на стоките като всеобщи еквиваленти, трудът като целесъобразна производителна дейност се осъществява в безкрайното разнообразие на техните потребителни стойности. Докато трудът, създаващ разменна стойност, е *абстрактен всеобщ и равен* труд, трудът, създаващ потребителна стойност, е конкретен и отделен труд, който според формата и материала се разпада на безкрайно различни видове труд.

За труда, доколкото създава потребителни стойности, е погрешно да се каже, че е *единственият* източник на създаденото от него, а именно на вещественото богатство. Тъй като той е онази дейност, която приспособява веществото за една или друга цел, той се нуждае от веществото като предпоставка. В различните потребителни стойности пропорцията между труд и природно вещество е твърде различна, обаче потребителната стойност

* В първото издание *златото*; поправено в личния екземпляр.

винаги съдържа някакъв природен субстрат. Като целесъобразна дейност за присвояване на природното в една или друга форма трудът е природно условие на човешкото съществуване, независимо от всички социални форми условие за обмяната на веществата между човека и природата. Напротив, трудът, създаващ разменна стойност, е специфична обществена форма на труда. Например шивашкият труд в своята веществена определеност като отделна производителна дейност произвежда дрехата, но не и разменната стойност на дрехата. Той произвежда последната не като шивашки труд, а като абстрактно всеобщ труд, а този, последният, спада към една обществена взаимовръзка, която не е същата от шивача. Например в античната домашна промишленост жените са произвеждали дрехата, без да произвеждат разменната ѝ стойност. Трудът като източник на веществено богатство е бил познат както на законодателя Мойсей, така и на митническия чиновник Адам Смит.*

...

Ясно е, че разменната стойност на една стока, например на платното, не се изчерпва с пропорцията, в която друга една отделна стока, например кафето, образува нейния еквивалент. Количеството всеобщо работно време, чийто израз е аршинът платно, е реализирано едновременно в безкрайно различни обеми от потребителните стойности на всички останали стоки. Потребителната стойност на всяка друга стока образува еквивалент на един аршин платно в пропорцията, в която тя представлява същото количество работно време. Затова разменната стойност на *тази отделна стока* се изразява изчерпателно само в безкрайно много уравнения, в които потребителните стойности на всички останали стоки образуват нейния еквивалент. Една стока е изразена изчерпателно като *всеобщ еквивалент* само в сумата на тези уравнения, или в съвкупността на различните пропорции, в които тя е разменяема с всяка друга стока. Например редът от уравнения

1 аршин платно = $\frac{1}{2}$ фунт чай,

1 аршин платно = 2 фунта кафе,

1 аршин платно = 8 фунта хляб,

1 аршин платно = 6 аршина басма

може да бъде представен и така

1 аршин платно = $\frac{1}{8}$ фунта чай + $\frac{1}{2}$ фунт кафе + 2 фунта хляб +
+ $1\frac{1}{2}$ аршина басма.

* Фр. Лист, който никога не е могъл да разбере, защото разбирането е било изобщо чуждо на неговия практически заинтересован разсъдък, разликата между труда, доколкото той съдейства за създаването на полезни неща, на потребителна стойност, и труда, доколкото той произвежда определена обществена форма на богатството, разменната стойност, е виждал поради това в английските съвременни икономисти само плагиатори на Мойсей от Египет.

Ето защо, ако имахме пред себе си цялата сума от уравнения, в които изчерпателно се изразява стойността на един аршин платно, можехме да представим нейната разменна стойност във формата на един ред. Всъщност този ред е безкраен, защото кръгът на стоките никога не е окончателно затворен, а постоянно се разширява. Но докато по този начин едната стока измерва своята разменна стойност с потребителните стойности на всички други стоки, обратно, разменните стойности на всички други стоки се измерват с потребителната стойност на тази, измерваща се с тях стока.* Щом разменната стойност на един аршин платно се изразява с $\frac{1}{2}$ фунт чай или 2 фунта кафе, или 6 аршина басма, или 8 фунта хляб и т. н., следва, че кафето, чаят, басмата, хлябът и пр. са равни помежду си в онази пропорция, в която те са равни на едно трето, на платното, следователно платното служи като обща мярка за техните разменни стойности. Като предметено всеобщо работно време, т.е. като определено количество всеобщо работно време, всяка стока изразява своята разменна стойност последователно в определени количества от потребителните стойности на всички други стоки и обратно, разменните стойности на всички други стоки се измерват с потребителната стойност на тази отделна изключителна стока. Обаче като разменна стойност всяка стока е както изключителна стока, служеща за обща мярка на разменните стойности на всички останали стоки, така и, от друга страна, само една от многото стоки, в съвкупния кръг на които всяка друга стока изразява непосредствено своята разменна стойност.

...

Щом кафето, чаят, хлябът, басмата, накратко всички стоки, изразяват съдържащото се в самите тях работно време в платно, разменната стойност на платното се разгръща обратно във всички други стоки като в нейни еквиваленти и предметеното в самото него работно време става непосредствено всеобщото работно време, което се представя равномерно в различни количества на всички останали стоки. Платното става тук *всеобщ еквивалент* чрез *всестранното действие* на всички други стоки върху него. Като разменна стойност всяка стока ставаше мярка на стойностите на всички други стоки. Тук обратно, тъй като всички стоки измерват разменната си стойност посредством една отделна стока, изключената стока става адекватно битие на разменната стойност, нейно битие като всеобщ еквивалент. Напротив, безкрайната редица, т.е. безкрайното множество уравнения, в

* „Още една особеност на мярката е и това, да бъде в такова отношение с измереното нещо, че измереното става един вид мярка на измерващото.“ *Montanari. Della Moneta*, p. 41, в изданието на Кустоди, vol. III. Part Antica. [*Монтанари*. За парите, с. 41, в изданието на Кустоди, том III. Икономисти на древните времена.]

които се представяше разменната стойност на всяка стока, се свежда до едно единствено уравнение от само 2 члена. 2 фунта кафе = на 1 аршин платно е сега изчерпателният израз на разменната стойност на кафето, защото в този израз платното се явява непосредствено като еквивалент на определено количество от всяка друга стока. Следователно сега в рамките на процеса на размяната стоките съществуват една за друга като разменни стойности във формата на платно. Обстоятелството, че всички стоки като разменни стойности се отнасят една към друга само като различни количества предметно всеобщо работно време, се явява сега така, че те като разменни стойности представляват само различни количества *от един и същ* предмет, платното. Поради това всеобщото работно време се представя от своя страна като отделно нещо, стока наред със и извън всички други стоки. Но същевременно уравнението, в което стоката се представя за друга стока като разменна стойност, например 2 фунта кафе = 1 аршин платно, е приравняване, което трябва тепърва да се осъществи. Само чрез отчуждаването ѝ като потребителна стойност, което зависи от това, дали в процеса на размяната тя се е оказала годна като предмет на някоя потребност, стоката действително се превръща от формата си на кафе във формата си на платно, приема по този начин формата на всеобщия еквивалент и става наистина разменна стойност за всички други стоки. И обратно, поради това, че всички стоки чрез отчуждаването им като потребителни стойности се превръщат в платно, последното става превърнатата форма на всички останали стоки и само като резултат от това превръщане на всички останали стоки в него то непосредствено става *определяване на всеобщото работно време*, т.е. продукт на всеобщото отчуждаване, снемане на индивидуалните видове труд. Щом стоките удвояват по този начин своето съществуване, за да се явят една за друга като разменни стойности, и отделената като всеобщ еквивалент стока удвоява своята потребителна стойност. Освен отделната си потребителна стойност като отделна стока тя получава и една всеобща потребителна стойност. Самата тази нейна потребителна стойност е определена по форма, т.е. произлиза от специфичната роля, която тя играе в процеса на размяната вследствие на всеобщото действие на другите стоки върху нея. Потребителната стойност на всяка стока като предмет на отделна потребност има различна стойност в различните ръце, например има една стойност в ръцете на този, който я отчуждава, и друга стойност в ръцете на онзи, който я придобива. Отделената като всеобщ еквивалент стока е сега предмет на една всеобща потребност, израстваща от самия процес на размяната, и има за всеки една и съща потребителна стойност; да бъде носител на разменната стойност – всеобщо разменно средство. Така в тази една стока е разрешено онова противоречие, което стоката като такава включва в себе си – да бъде като отделна потребителна стойност едновременно и всеобщ еквивалент, а оттам и потребителна стойност за всеки, всеобща потре-

бителна стойност. Тъй че докато всички други стоки сега представят своята разменна стойност преди всичко като идеално, тепърва предстоящо да бъде реализирано уравнение с отделната стока, потребителната стойност на тази отделна стока, макар и реална, се явява в самия процес само като формално битие, което може да бъде реализирано едва чрез превръщане в истински потребителни стойности. Първоначално стоката се представяше като стока изобщо, като всеобщо работно време, предметено в отделна потребителна стойност. В процеса на размяната всички стоки се отнасят към отделната стока като към стока изобщо, просто *стока*, битие на всеобщото работно време в една отделна потребителна стойност. Затова като *отделни* стоки те се отнасят противоположно към една отделна стока като към *всеобщата стока**. Следователно обстоятелството, че стокопритежателите се отнасят взаимно към своите различни видове труд като към всеобщ обществен труд, се представя по такъв начин, че те се отнасят към своите стоки като към разменни стойности, а взаимното отнасяне на стоките една към друга като разменни стойности се представя в процеса на размяната като тяхно всестранно отнасяне към една отделна стока, като към адекватен израз на тяхната разменна стойност, което, обратно, се явява отново като специфично отнасяне на тази отделна стока към всички други стоки и поради това като определен, сякаш естествено възникнал обществен характер на дадено нещо. Отделната стока, която по този начин представлява адекватното битие на разменната стойност на всички стоки, или разменната стойност на стоките като отделна, изключителна стока, е – *пари*. Това е кристализация на разменната стойност на стоките, която те образуват в самия процес на размяната. Ето защо, докато вътре в процеса на размяната стоките стават една за друга *потребителни стойности*, като смъкват от себе си всякаква определеност по форма и се отнасят едни към други в своя непосредствен веществен образ, те трябва, за да се явят една към друга като *разменни стойности*, да приемат нова определеност по форма, да продължат до образуването на пари. Парите не са символ, тъй както не е символ съществуването на една потребителна стойност като стока. Обстоятелството, че едно обществено производствено отношение се представя като съществуващ въвн от индивидите предмет, а определените отношения, в които те встъпват в производствения процес на техния обществен живот, се представят като специфични свойства на едно нещо, това превръщане и тази не въобразена, а прозаично реална мистификация характеризират всички обществени форми на създаващия разменна стойност труд. В парите това се явява само по-фрапантно, отколкото в стоката.

Необходимите физически свойства на отделната стока, в която трябва да се кристализира паричното битие на всички стоки, доколкото непосред-

* Същият израз се среща у Дженовези. [Бележка в личния екземпляр.]

ствено произтичат от природата на разменната стойност, са: произволна делимост, еднообразност на всички части и липса на различия между всички екземпляри от тази стока. Като материализация на всеобщото работно време тя трябва да бъде еднородна материализация и да е способна да изразява само количествени разлики. Другото необходимо свойство е трайност на нейната потребителна стойност, тъй като тя трябва да се запази в процеса на размяната. Благородните метали притежават тези свойства в превъзходна степен. Тъй като парите не са продукт на разсъждаване или на споразумение, а се образуват инстинктивно в процеса на размяната, функцията на парите е била изпълнявана поредно от твърде различни, повече или по-малко неподходящи стоки. Появилата се на известна степен от развитието на разменния процес необходимост да се разпределят полярно между стоките определенията на разменната стойност и потребителната стойност, така че една стока да фигурира например като средство за размяна, докато другата се отчуждава като потребителна стойност, довежда до това, че навсякъде отначало случайно една или няколко стоки с най-всеобща потребителна стойност играят ролята на пари. Ако тези стоки не са предмет на някаква непосредствено съществуваща потребност, тяхното битие като веществено най-значителна съставна част на богатството им осигурява един по-общ характер, отколкото на другите потребителни стойности.

...

В действителност процесът на размяната на стоки не се появява първоначално в недрата на първобитните общини*, а там, където свършват, на техните граници, в малкото допирни точки, които те имат с други общини. Тук започва разменната търговия и оттук тя прониква във вътрешността на общината, върху която действа разлагачо. Ето защо отделните потребителни стойности, които стават стоки в разменната търговия между отделните общини, като роби, добитък, метали, образуват най-често първите пари вътре в самата община. Ние видяхме, че разменната стойност на една стока се представя като разменна стойност в толкова по-голяма степен, колкото подълга е редицата на нейните еквиваленти, или колкото е по-голяма сферата на размяна за тази стока. Ето защо постепенното разширение на разменната търговия, умножаването на размените и разнообразяването на влизащите в разменната търговия стоки развиват стоката като разменна стойност, напират за образуване на пари и с това действат разлагачо върху непосредств-

* Аристотел отбелязва същото за частното семейство като първоначална общност. Но първобитната форма на семейството е самото родово семейство, от историческото разлагане на което се развива частното семейство. „Защото в първобитната общност (а това е семейството) очевидно не е имало никаква необходимост от нея (размяната).“ (*Аристотел*. Политика, кн. 1, гл. 9, изд. на Бекер, Оксфорд, 1837, с. 14.)

вената разменна търговия. Икономистите обикновено извеждат парите от външните затруднения, които среща разширената разменна търговия, обаче при това забравят, че тези затруднения произлизат от развитието на разменната стойност, а оттам и на обществения труд като всеобщ труд. Например: стоките като потребителни стойности не са произволно делими, каквито трябва да бъдат като разменни стойности. Или пък стоката на *A* може да бъде потребителна стойност на *B*, докато стоката на *B* не е потребителна стойност за *A*. Или пък стокопритежателите може да се нуждаят в нееднакви стойности пропорции от неделимите стоки, които трябва да разменят помежду си. С други думи, под предлог, че изследват простата разменна търговия, икономистите си изясняват известни страни на противоречието, което се крие в битието на стоката като непосредствено единство на потребителна стойност и разменна стойност. От друга страна, те последователно се придържат към разменната търговия като към адекватна форма на процеса на размяната на стоките, която била само свързана с известни технически неудобства, срещу които парите били хитро измислено средство. Ето защо, изхождайки от това съвсем плоско становище, един духовит английски икономист правилно твърдеше, че парите били просто материален инструмент, като кораб или парна машина, но не и израз на общественно производствено отношение и следователно не били икономическа категория. Поради това те неправилно се разглеждали в политическата икономия, която фактически няма нищо общо с технологията.*

...

Размяната на стоките е онзи процес, в който обществената обмяна на веществата, т.е. размяната на отделните продукти на частните индивиди, е едновременно и създаване на определени обществени производствени отношения, в които влизат индивидите при тази обмяна на вещества. Развиващите се отношения на стоките една към друга кристализират като различни определения на всеобщия еквивалент и по този начин процесът на размяната е едновременно и процес на образуване на парите. Целостта на този процес, който се представя като протичане на различни процеси, е *обръщението*.

...

* „Парите са в действителност само инструмент за извършване на покупки и продажби“ (но кажете, моля, какво разбирате под покупки и продажби) „и тяхното изучаване толкова малко е част от науката политическа икономия, колкото и изучаването на кораби, парни машини или някакъв друг инструмент, който се употребява за облекчаване на производството и разпределяне на богатството.“ (*Th. Hodgkin. Popular Political Economy etc. London, 1827, 178–179.*)

...

Ето защо, макар че разменната стойност на стоката получава в цената само идеално различно от нея съществуване, и двоякото битие на съдържащия се в стоката труд съществува само още като различен начин на изразяване, поради което, от друга страна, материализацията на всеобщото работно време, златото, се противопоставя на действителната стока само още като представявана мярка на стойността, все пак в съществуването на разменната стойност като цена, или на златото като мярка на стойността, се съдържа в латентно състояние необходимостта от отчуждаването на стоката срещу звонково злато и възможността да не бъде отчуждена, накратко – съдържа се цялото противоречие, което произлиза от това, че продуктът е стока, или че отделният труд на частния индивид, за да има обществен ефект, трябва да се представи като своя непосредствена противоположност, като абстрактно всеобщ труд. Така че утопистите, които искат стоката, но не и парите, искат основаното върху частната размяна производство без необходимите условия за това производство, са последователни, когато „унищожават“ парите не чак в тяхната осезаема форма, а още в тяхната газообразна и мисловна форма като мярка на стойностите. В невидимата мярка на стойностите де-бне твърдата пара.

...

а) Метаморфозата на стоките

Разгледан по-отблизо, процесът на обръщението има две различни форми на кръгообръщение. Ако означим стоката с C , а парите с P , можем да изразим тези две форми така:

$C - P - C$

$P - C - P$

В този раздел ще се занимаем изключително с първата форма, или с непосредствената форма на стоковото обръщение.

Кръгообръщението $C - P - C$ се разлага на движението $C - P$, размяна на стока срещу пари, или *продажба*; на противоположното движение $P - C$, размяна на пари срещу стока, или *покупка*, и на единството на двете движения $C - P - C$, размяна на стоката срещу пари, с цел да се разменят парите срещу стока, или *продажба за покупка*. Обаче като резултат, в който угасва самият процес, се явява $C - C$, размяна на стока срещу стока – действителната обмяна на веществата.

Ако вземем за изходна точка първата стока, $C - P - C$ представлява нейното превръщане в злато и нейното обратно превръщане от злато в стока, или движение, в което стоката съществува първоначално като отделна потребителна стойност, после отхвърля това съществуване, придобива съществуване като разменна стойност, или всеобщ еквивалент, откъснато от всякаква връзка с нейното природно битие, след което отхвърля и него и най-после остава като действителна потребителна стойност за отделни потребности. В тази последна форма тя преминава от обръщението в консумацията. Ето защо целостта на обръщението $C - P - C$ е преди всичко цялата редица от метаморфози, през които преминава всяка отделна стока, за да стане непосредствена потребителна стойност за своя притежател. Първата метаморфоза се извършва в първата половина на обръщението $C - P$, втората – във втората половина $P - C$, а цялото обръщение образува *cuticulum vitae** на стоката. Но обръщението $C - P - C$ е само цялостната метаморфоза на една отделна стока, като едновременно с това е сбор от определени едностранни метаморфози на други стоки, защото всяка метаморфоза на първата стока е нейно превръщане в друга стока, следователно превръщане на другата стока в нея, следователно двустранно превръщане, което се извършва в един и същ стадий на обръщението. Ние трябва най-напред да разгледаме изолирано всеки един от двата разменни процеса, на които се разпада обръщението $C - P - C$.

$C - P$, или *продажба*: C , стоката, влиза в процеса на обръщението не само като отделна потребителна стойност, например като един тон желязо, но и като потребителна стойност с определена цена, да кажем 3 ф. ст. 17 шил. и 10½ п., или една унция злато. Тази цена, докато, от една страна, е експонат на съдържащото се в желязото количество работно време, т.е. на величината на неговата стойност, изразява едновременно с това и благочестивото желание на желязото да стане злато, т.е. да придаде на съдържащото се в самото него работно време формата на всеобщото обществено работно време. Ако това преминаване от една субстанция в друга не успее, тонът желязо не само престава да бъде стока, но и продукт, защото то е стока само защото не е потребителна стойност на своя притежател, или трудът на последния е действителен труд само като полезен труд за други, а за него е полезен само като абстрактен всеобщ труд. Ето защо задачата на желязото или на неговия притежател е да намери в стоковия свят онзи пункт, където желязото привлича златото. Но тази трудност, това *salto mortale*** на стоката е преодоляно, щом продажбата действително се извърши, както се приема тук при анализа на простото обръщение. Щом тонът желязо чрез

* Жизнения път (б. ред.).

** Смъртен скок (б. ред.).

своето отчуждаване, т.е. преминаване от ръцете, в които той е непотребителна стойност, в ръцете, в които е потребителна стойност, се осъществи като потребителна стойност, той реализира едновременно с това и своята цена и от само представлявано злато става истинско злато. На мястото на наименованието една унция, или 3 ф. ст. 17 шил. и 10½ п., е застанала сега една унция действително злато, а тонът желязо е отстъпил. Посредством продажбата $C - P$ се превръща реално в злато не само като стоката, която в своята цена е била идеално превърната в злато, но посредством същия процес и златото, което като мярка на стойностите е било само идеални пари и фактически е фигурирало само като парично наименование на самите стоки, се превръща в действителни пари.* Също както то идеално е станало всеобщ еквивалент, защото всички стоки са измервали в него своите стойности, така и сега като продукт на всестранното отчуждаване на стоките срещу него, а продажбата $P - C$ е процесът на това всеобщо отчуждаване – то се превръща в абсолютно отчуждаемата стока в реални пари. Но златото става в продажбата реални пари само защото разменните стойности на стоките са били в своите цени вече идеално злато.

Както при продажбата $C - P$, така и при покупката $P - C$ противостоят една на друга две стоки, единства от разменна стойност и потребителна стойност, обаче в стоката нейната разменна стойност съществува само идеално като цена, докато в златото, макар че то самото е действителна потребителна стойност, потребителната му стойност съществува само като носител на разменната стойност и затова – само като формална потребителна стойност, без да е отнесена към някаква действителна индивидуална потребност. Следователно противоположността между потребителната стойност и разменната стойност се определя полярно между двата крайни члена $C - P$, тъй че стоката е спрямо златото такава потребителна стойност, която тепърва трябва да реализира в злато своята идеална разменна стойност – своята цена, докато златото е спрямо стоката такава разменна стойност, която материализира тепърва в стоката своята формална потребителна стойност. Само чрез това удвояване на стоката, на стока и злато, и чрез също тъй двойното и противоположно отнасяне, при което всеки краен член е идеално това, което е реално противоположният му член, и е реално това, което противоположният член е идеално, следователно само чрез представяне на стоките като двустранни полярни проти-

* „Монетата бива два вида: идеална и реална; тя се употребява по два начина: за оценка на вещите и за тяхната покупка. За оценката идеалните пари са също тъй подходящи, както и реалните, а може би дори и повече. Другата употреба на парите се състои в покупката на самите вещи, които те оценяват... Цените и договорите се оценяват в идеални пари, а се осъществяват в реални пари.“ (Галиани. Цит. съч., с. 112 и сл.)

воположности се разрешават противоречията, съдържащи се в процеса на тяхната размяна.

Досега ние разгледахме $C - P$ като продажба, като превръщане на стока в пари. Но ако погледнем от страната на другия краен член, същият процес се явява по-скоро като $P - C$, като покупка, като превръщане на пари в стока. По необходимост продажбата е в същото време и своята противоположност, покупка – едното, ако се погледне на процеса от едната страна, и другото, ако се погледне на същия от другата страна. С други думи, процесът се различава в действителност само по това, че при $C - P$ инициативата изхожда от крайния член на стоката, или от продавача, а при $P - C$ тя изхожда от крайния член на парите, или от купувача. Следователно, като представяме първата метаморфоза на стоката, нейното превръщане в пари като резултат от изминаването на първия стадий на обръщението $C - P$, ние същевременно приемаме, че друга стока се е превърнала вече в пари и следователно се намира вече във втория стадий на обръщението $P - C$. Така ние попадаме в един порочен кръг на предпоставки. Самото обръщение е този порочен кръг. Ако не разглеждаме P в $C - P$ вече като метаморфоза на някоя друга стока, ние извеждаме акта на размяната от процеса на обръщението. Но извън този процес изчезва формата $C - P$ и една срещу друга остават вече само две различни C , да речем желязо и злато, чиято размяна не е отделен акт на обръщението, а акт на пряката разменна търговия. На мястото на своето производство златото е стока, както и всяка друга стока. Неговата относителна стойност, както и тази на желязото или на всяка друга стока, се изразява тук в онези количества, в които те взаимно се разменят. Но в процеса на обръщението тази операция е вече приета като предпоставка; неговата собствена стойност е вече дадена в цените на стоките. Затова нищо не може да бъде по-погрешно от представата, че в процеса на обръщението златото и стоката встъпват в отношението на пряката разменна търговия и че следователно тяхната относителна стойност се установява чрез тяхната размяна като прости стоки. Ако изглежда, че в процеса на обръщението златото се разменя срещу стоките просто като стока, тази привидност произлиза просто оттам, че в цените определено количество стока е вече приравнено към определено количество злато, т.е. че е вече отнесено към златото като към пари, като към всеобщ еквивалент, и поради това е непосредствено разменимо с него. Доколкото цената на една стока се реализира в злато, стоката се разменя срещу златото като стока, като отделна материализация на работното време, но доколкото в злато се реализира нейната цена, стоката се разменя срещу златото не вече като стока, а като пари, т.е. тя се разменя срещу златото като всеобща материализация на работното време. Но и в двете тези отношения количеството злато,

срещу което се разменя стоката в процеса на обръщението, не се определя от размяната, а, напротив, размяната се определя от цената на стоката, т.е. от нейната разменна стойност, оценена в злато.*

В процеса на обръщението златото се явява в ръцете на всеки като резултат от продажбата $C - П$. Но тъй като $C - П$, продажбата, е същевременно и $П - С$, покупката, явно е, че докато C , стоката, от която започва процесът, извършва своята първа метаморфоза, другата стока, която ѝ противостои като краен член $П$, извършва своята втора метаморфоза и следователно преминава през втората половина на обръщението, докато първата стока се намира още в първата половина на своя път.

Като резултат от първия процес на обръщението, на продажбата, се получава изходната точка на втория процес, парите. На мястото на стоката в нейната първоначална форма е застанал нейният златен еквивалент. Този резултат може да образува на първо време точка на покой, тъй като стоката, в тази нейна форма, притежава трайно съществуване. Стоката, която в ръцете на своя притежател не беше потребителна стойност, е сега във винаги използвана форма, тъй като е винаги разменяема, и от обстоятелствата зависи кога и в коя точка на повърхността на стоковия свят тя пак ще влезе в обръщението. Нейната фаза на златен пашкул образува самостоятелен период в нейния живот, в който тя може да остане по-късо или по-дълго време. Докато в разменната търговия размяната на една отделна потребителна стойност е непосредствено свързана с размяната на друга отделна потребителна стойност, тук общият характер на създаващия разменната стойност труд се проявява в отделянето и в безразличното разпадане на актовете на покупката и продажбата.

$П - С$, *покупката*, е обратното движение на $C - П$, а едновременно с това – втората, или заключителна метаморфоза на стоката. Като злато, или в нейното съществуване на всеобщ еквивалент, стоката може непосредствено да бъде представена в потребителните стойности на всички други стоки, които в своите цени се стремят към златото като към своя откъснат живот, но заедно с това посочват и височината на нотата, в която то трябва да звъне, за да скочат техните тела – потребителните стойности – на страната на парите, а душата им – разменната стойност – да скочи в самото злато. Всеобщият продукт на отчуждаването на стоките е абсолютно отчуждаемата стока. Не съществува вече качествено, а само количествено ограничение за превръщането на златото в стока, ограничението на неговото собствено количество, или величината на неговата стойност. „Всичко може да се купи

* Това, разбира се, не пречи пазарната цена на стоките да стои под или над тяхната стойност. Обаче това съображение е чуждо на простото обръщение и се отнася до една съвсем друга сфера, която предстои да бъде разгледана по-късно, когато ще изследваме отношението между стойността и пазарната цена.

със сухи пари.“ Докато в движението $C - P$ стоката чрез отчуждаването ѝ като потребителна стойност реализира своята собствена цена и потребителната стойност на чуждите пари, в движението $P - C$ тя реализира чрез отчуждаването ѝ като разменна стойност своята собствена потребителна стойност и цената на другата стока. Ако посредством реализирането на своята цена стоката едновременно превръща и златото в действителни пари, тя посредством обратното си превръщане превръща златото в своето собствено самоизчезващо парично битие. Тъй като стоковото обръщение има за предпоставка развито разделение на труда, следователно многостранност на потребностите на отделния индивид, обратно пропорционална на едностранността на неговия продукт, покупката $P - C$ ту ще се представи като уравнение с един сток еквивалент, ту ще се раздробява в редица сток еквиваленти, определена от кръга от потребностите на купувача и от величината на неговата парична сума. Както продажбата е едновременно и покупка, така и покупката е едновременно и продажба, $P - C$ е едновременно и $C - P$, обаче тук инициативата принадлежи на златото или на купувача.

Ако се върнем сега към цялостното обръщение $C - P - C$, ще се окаже, че в него една стока преминава през цялата редица свои метаморфози. Но в същото време, докато тя започва първата половина на обръщението и извършва първата метаморфоза, друга стока влиза във втората половина на обръщението, извършва своята втора метаморфоза и излиза от обръщението, и обратно – първата стока влиза във втората половина на обръщението, извършва своята втора метаморфоза и излиза от обръщението, докато в същото време трета стока влиза в обръщението, преминава първата половина от своя път и извършва първата метаморфоза. Следователно цялостното обръщение $C - P - C$ като цялостна метаморфоза на една стока е винаги едновременно и край на цялостната метаморфоза на друга стока, и началото на цялостната метаморфоза на трета стока, т.е. една редица без начало и без край. Нека за по-голяма прегледност, за да можем да различаваме стоките, да означим по различен начин C в двата крайни члена, например $C' - P - C''$. Всъщност първото звено $C' - P$ има за предпоставка, че P е резултат на друго $C - P$, следователно самото то е само последното звено от $C - P - C'$, докато пък второто звено $P - C''$ в своя резултат е $C'' - P$, следователно се представя самото то като първо звено от $C'' - P - C'''$, и т.н. По-нататък се оказва, че последното звено $P - C$, макар P да е резултат само на една продажба, може да се представи като $(P - C') + (P - C'') + (P - C''')$ и т.н., следователно може да се раздробява на маса покупки, т.е. на маса продажби, т.е. на маса първи звена от нови цялостни метаморфози на стоки. Тъй че ако цялостната метаморфоза на една отделна стока се представя не само като звено на верига от метаморфози без начало и без край, но и ка-

то звено на много такива вериги, процесът на обръщението на стоковия свят се представя – тъй като всяка отделна стока преминава през обръщението $C - P - C$ – като безкрайно сложна плетеница от вериги на това движение, което постоянно завършва и постоянно започва отново в безкрайно много различни точки. Обаче едновременно с това всяка отделна покупка или продажба съществува като безразличен и изолиран акт, чийто допълнящ акт може да бъде отделен от него по време и пространство и затова не е длъжен да се присъедини непосредствено към него като негово продължение. Тъй като всеки отделен циркуляционен процес $C - P$ и $P - C$ образува – като превръщане на една стока в потребителна стойност, а друга стока в пари, като първи и втори стадий на обръщението – в две направления самостоятелна точка на покой, а, от друга страна, всички стоки започват своята втора метаморфоза и заемат отправната точка на втората половина на обръщението в общата за тях форма на всеобщия еквивалент, т.е. на златото, в действителното обръщение едно произволно $P - C$ се нарежда до едно произволно $C - P$, втората глава от житието на една стока до първата глава от житието на друга стока. Например A продава желязо за 2 ф. ст., следователно извършва $C - P$, или първата метаморфоза на стоката желязо, но отлага покупката за по-късно време. В същото време B , който преди 14 дни е продал 2 квартера пшеница за 6 ф. ст., купува със същите 6 ф. ст. сако и панталон от „Мозес и син“, следователно извършва $P - C$, или втората метаморфоза на стоката пшеница. Тези два акта $P - C$ и $C - P$ се явяват тук само като звена на една верига, защото в P , в златото, всяка стока изглежда като всяка друга и защото по златото не се познава дали е метаморфозирано желязо или метаморфозирана пшеница. Следователно $C - P - C$ се представя в действителния циркуляционен процес като безкрайно случайна успоредност и последователност на пъстро разхвърляни звена на различни цялостни метаморфози. По този начин действителният процес на обръщението *се явява* не като цялостна метаморфоза на стоката, не като нейно движение през противоположни фази, а като прост агрегат от множество покупки и продажби, протичащи случайно едновременно или последователно. По този начин е заличена определеността по форма на процеса, и то толкова повече, че всеки отделен акт на обръщението, например продажбата, е в същото време и своята противоположност, покупка, и обратно. От друга страна, процесът на обръщението *е* движение на метаморфозите на стоковия свят и затова трябва да се отрази това движение и в своето цялостно движение. Как той го отразява, ще разгледаме в следващия раздел. Тук нека отбележим още само, че в $C - P - C$ двата крайни члена C по формата си не се намират в еднакво отношение спрямо P . Първото C се отнася като отделна стока към парите като към всеобща стока, докато парите като всеобща стока се отнасят към второто C като към единична стока. По тази причина $C - P - C$ може абстрактно логически да се сведе до заключителната форма

$O - B - E$, при която отделността образува първия краен член, всеобщността – свързващия среден член и единичността – последния краен член.

Притежателите на стоки са влезли в процеса на обръщението просто като пазители на стоки. В този процес те се противопоставят един на друг, в противоположната форма на купувачи и продавачи, единият във вид на персонифицирана буца захар, а другият във вид на персонифицирано злато. Щом буцата захар се превърне в злато, продавачът се превръща в купувач. Следователно тези определени социални характери не произлизат в никой случай от човешката индивидуалност изобщо, а от разменните отношения между хората, които произвеждат своите продукти в определената форма на стока. В отношението между продавача и купувача толкова малко са изразени чисто индивидуални отношения, че двамата могат да влязат в това отношение само доколкото техният индивидуален труд е отречен, т.е. доколкото става пари като *не*индивидуален труд. Ето защо колкото глупаво е да се схващат тези икономически буржоазни характери на продавач и купувач като вечни обществени форми на човешката индивидуалност, толкова погрешно е да бъдат облети в сълзи като премахване на индивидуалността.* Те са необходимо изображение на индивидуалността върху основата на определена степен на обществения производствен процес. При това в противоположност между купувач и продавач антагонистичната природа на буржоазното общество се изразява още толкова повърхностно и формално, че тази противоположност принадлежи и на предбуржоазни форми, тъй като тя изисква само индивидите да се отнасят един към друг като притежатели на стоки.

Ако разгледаме сега резултата от $C - P - C$, той се свежда до обмяна на веществата $C - C$. Разменена е стока срещу стока, потребителна стойност срещу потребителна стойност, а превръщането на стоката в пари, или сто-

* Колко дълбоко нанарява красивите души дори съвсем повърхностната форма на антагонизма, който се изразява в покупката и продажбата, показва следната извадка от книгата на господин *Исак Перейра* „Leçons sur l'industrie et les finances“, Paris, 1832 („Лекции по индустрията и финансите“, Париж, 1832). Обстоятелството, че същият този Исак е прословутият като основател и диктатор на „Crédit Mobilier“ (Има се предвид «Societe generale de Credit Mobilier» – голямо френско акционерно дружество, основано в 1852 г. от братя Перейра и узаконено с декрет от 18 ноември 1852 г.) парижки борсов вълк, показва същевременно какво значение има сантименталната критика на политическата икономия. Господин Перейра, тогава апостол на Сен Симон, казва: „Индивидите разменят помежду си продуктите на своите съответни производства вследствие на това, че те са изолирани, отделени един от друг, било в своя труд, било за консумация. От необходимостта за размяна произхожда необходимостта да се определи относителната стойност на предметите. Ето защо идеите за стойността и размяната са тясно свързани и изразяват и двете в своята актуална форма индивидуализъм и антагонизъм... Определянето на стойността на продуктите става само защото има покупки и продажби, с други думи – антагонизъм между различните членове на обществото. Интерес към цената и стойността има само там, където има продажба и покупка, т.е. където всеки индивид е принуден да се бори, за да се снабди с предметите, необходими за поддържане на своето съществуване.“ (Пак там, с. 2, 3 и сл.)

ката като пари, служи само за опосредстване на този обмен на веществата. По този начин парите се явяват само като *средство за размяна* на стоките, но не като средство за размяна изобщо, а средство за размяна, характеризирано чрез процеса на обръщението, т.е. *средство за обръщението*.*

От обстоятелството, че процесът на стоковото обръщението угаства в $C - C$ и поради това изглежда да е само разменна търговия, извършена при посредничеството на парите, или че изобщо $C - P - C$ не само не се разпада на два изолирани процеса, но заедно с това изразява и тяхното подвижно единство, да се прави заключение, че съществува само единството, а не и разделението между покупката и продажбата, е начин на мислене, чието критикуване спада към логиката, но не и към икономиката. Както разделението между покупка и продажба в процеса на размяната взривява местните първобитни, традиционно смирени и добродушно глупави прегради на обществения обмен на веществата, така то е същевременно и всеобщата форма на разкъсване на принадлежащите един към друг негови моменти и на тяхното противопоставяне един на друг, с една дума, то е общата възможност на търговските кризи, обаче само защото противоположността между стока и пари е абстрактната и всеобща форма на всички противоположности, съдържащи се в буржоазния труд. Ето защо може да има парично обръщението без кризи, но не може да има кризи без парично обръщението. Обаче това означава само, че там, където основаният върху частната размяна труд дори още не се е развил до образуване на пари, той не може естествено да породии такива явления, които имат за предпоставка пълно развитие на буржоазния производствен процес. Оттук може да се измери дълбочината на критиката, която чрез премахването на „привилегиите“ на благородните метали и чрез една така наречена „рационална практична система“ иска да отстрани „недъзите“ на буржоазното производство. От друга страна, като образец на икономическата апологетика е достатъчно да се приведе един израз, за който се носи славата, че е необикновено остроумен. *Джеймс Мил*, бащата на известния английски икономист Джон Стюарт Мил, казва:

„Не може никога да има липса на купувачи за всички стоки. Който и да предлага една стока за продажба, иска да получи в замяна на това друга стока и затова е купувач поради самия факт, че е продавач. Ето защо купувачите и продавачите на всички стоки, взети заедно, трябва да поддържат равновесието по силата на една метафизическа необходимост. Затова, ако за една стока има повече продавачи, отколкото купувачи, за друга стока трябва да има повече купувачи, отколкото продавачи.“**

* „Парите са само средство и движеща сила, докато стоките, полезни за живота, са само крайна цел.“ *Боагилбер*. Търговията на дребно във Франция, 1967, в сборника на Йожен Дер „Икономисти финансиста от XVIII век“, т. I, Париж, 1843, с. 210.

** През ноември 1807 г. в Англия излязло от печат едно съчинение на Уилям Спенс под заглавие „Britain independent of commerce“ [„Британия независима от търговията“], чий-

Мил възстановява равновесието, като превръща процеса на обръщение-то в непосредствена разменна търговия, но затова пък по контрабанден начин вмъква в непосредствената размяна взетите от процеса на обръщението фигури на купувача и продавача. Казано на неговия забъркан език, в такива моменти, когато всички стоки са непродаваеми, както например в Лондон и Хамбург в определени моменти на търговската криза през 1857–1858 г., има действително повече купувачи, отколкото продавачи на *една* стока, на *парите*, а повече продавачи, отколкото купувачи на *всички други видове пари*, на стоките. Метафизическото равновесие на покупките и продажбите се ограничава с това, че всяка покупка е продажба и всяка продажба е покупка, което не е никакво утешение за онези пазители на стоки, които не стигат до продажбата и следователно и до покупката.*

Разделението между продажба и покупка дава възможност покрай истинската търговия да се правят маса привидни сделки преди окончателната размяна между стокотворителите и консуматорите на стоки. По този

то принцип Уилям Кобет развил по-нататък в своя „Political Register“ [„Политически регистър“] в по-драстичната форма на „Perish commerce“ [„Долу търговията“]. В отговор на това Джеймс Мил публикувал през 1808 г. своето съчинение „Deffence of Commerce“ (има се предвид книгата: Дж. Мил. „Защита на търговията. Отговор на аргументите, с които г-н Спенс, г-н Кобет и др. се опитваха да докажат, че търговията не е източник на национално богатство“. Лондон, 1808), в което вече се съдържа приведенят аргумент, взет в текста от неговите „Elements of Political Economy“ [„Основи на политическата икономия“]. В своята полемика със Сисмонди и Малтус върху търговските кризи Ж. Б. Сей си присвоил тази прилична находка и понеже би било невъзможно да се каже с какво ново хрумване този комичен „prince de la science“ [принц на науката] е обогатил политическата икономия – неговата заслуга се състояла по-скоро в безпристрастието, с което той еднакво погрешно е разбирал своите съвременници Малтус, Сисмонди и Рикардо, – неговите континентални почитатели го разтърбили като откривател на онова съкровище относно метафизическото равновесие на покупките и продажбите.

* „Начинът, по който икономистите представят различните определения на формата на стоките, може да се види от следните примери:

„Ако притежаваме пари, достатъчно е да извършим само една размяна, за да получим желаня предмет, докато с други излишни нам продукти трябва да извършим две размени, от които първата (получаването на пари) е несравнено по-трудна от втората.“ (*Opdyke, G. A Treatise on Political Economy. New York, 1851, 287–288. [Ъндайк, Д. Трактат върху политическата икономия. Ню Йорк, 1851, 287–288].*)

„По-голямата продаваемост на парите е именно ефект, или естествено следствие, от по-малката продаваемост на стоките.“ (*Corbet, Th. An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc. London, 1841, p. 117. [Корбет, Т. Изследване на причините и формите на националното богатство и т. н. Лондон, с. 117].*) „Парите притежават способността винаги да са разменими срещу това, което измерват.“ (*Bosanquet. Metallic, Paper and Credit Currency etc. London, 1842, p. 100. [Бозанкет. Метални, книжни и кредитни пари и т.н. Лондон, 1842, с. 100].*)

„Парите могат всякога да купят други стоки, докато другите стоки не всякога могат да купят пари.“ (*Tooke, Th. An Inquiry into the Currency Principle, 2 ed. London, 1844, p. 10. [Тук, Т. Изследване на законите на паричното обръщение, 2-ро изд. Лондон, 1844, с. 10].*)

начин то дава възможност на маса паразити да проникват в процеса на производството и да експлоатират това разделение. Но това пак означава само, че заедно с парите като всеобща форма на буржоазния труд е дадена и възможността за развитие на неговите противоречия.

в) Обръщението на парите

Действителното обръщение се представя преди всичко като маса случайно протичащи успоредно покупки и продажби. Както при покупката, тъй и при продажбата отношението, в което стоката и парите взаимно си противостоят, остава винаги същото: продавачът – на страната на стоката, купувачът – на страната на парите. Затова парите като средство за обръщение се явяват винаги като *покупателно средство*, вследствие на което техните различни предназначения в противоположните фази на стоковата метаморфоза са станали неузнаваеми.

Парите преминават в ръцете на продавача в същия акт, в който стоката преминава в ръцете на купувача. Следователно стоката и парите се движат в противоположни посоки и тази смяна на местата, при която стоката преминава на едната, а парите на другата страна, се извършва едновременно в неопределено много точки по цялата повърхност на буржоазното общество. Обаче първата крачка, която стоката прави в обръщението, е същевременно и нейната последна крачка.* Независимо от това, дали тя се придвижва от мястото си, защото златото се привлича от нея ($C - P$) или защото тя се привлича от златото ($P - C$), с едно придвижване, с една смяна на мястото, тя преминава от обръщението в консумацията. Обръщението е непрекъснато движение на стоки, но винаги на други стоки, а всяка стока се движи само веднъж. Всяка стока започва втората половина от своето обръщение не като същата стока, а като друга стока, като злато. Следователно движението на метаморфозираната стока е движение на златото. Една и съща монета, или идентичният златен индивид, който в акта $C - P$ е сменил веднъж мястото си с една стока, се явява обратно отново като изходна точка на $P - C$ и разменя по този начин за втори път мястото си с друга стока. Както преди тя преминава от ръцете на купувача B в ръцете на продавача A , сега тя преминава от ръцете на превърналия се в купувач A в ръцете на B . Така че движението на формите на стоката, нейното превръщане в пари и нейното обратно превръщане от пари, или движението на цялата метаморфоза на стоката, се представя като външно движение на една и съща монета, която два пъти сменя мястото си с две различни стоки. Колкото разпокъсано и случайно да протичат една до друга покупките и продажбите, все пак в

* Една и съща стока може да бъде много пъти купена и продадена отново. Тогава тя не циркулира като проста стока, а с едно предназначение, което не съществува от гледището на простото обръщение, на простата противоположност между стока и пари.

действителното обръщение винаги стои продавач срещу купувач, а парите, които застават на мястото на продадената стока, трябва вече да са разменили веднъж мястото си с друга стока, преди да са дошли в ръцете на купувача. От друга страна, те по-рано или по-късно пак преминават от ръцете на продавача, станал купувач, в ръцете на нов продавач и в това често повтаряне на тази смяна на места парите изразяват преплитането на стоковите метаморфози. Следователно едни и същи монети се придвижват от едно място на обръщението към друго, винаги в обратна посока на раздвижените стоки, едни по-бързо, други по-бавно, и по този начин описват по-дълга или по-къса дъга на обръщението. Тези различни движения на една и съща монета могат да следват едно след друго само във времето, така както, обратно, многочислеността и разпокъсаността на покупките и продажбите се проявяват в еднократна смяна на местата между стоки и пари, протичаща едновременно и пространствено паралелно.

В своята проста форма стоковото обръщение $C - P - C$ се извършва при преминаването на парите от ръцете на купувача в ръцете на продавача и от ръцете на продавача, станал купувач, в ръцете на нов продавач. C това се извършва метаморфозата на стоката, а следователно и движението на парите, доколкото то е неин израз. Но тъй като трябва да се произвеждат все нови потребителни стойности като стоки, а следователно и все отново да се хвърлят в обръщението, $C - P - C$ се повтаря и подновява от страна на едни и същи стокопритежатели. Парите, които те са изразходвали като купувачи, се връщат в ръцете им, щом те се появят отново като продавачи на стоки. По този начин постоянното възобновяване на стоковото обръщение се отразява в това, че парите не само постоянно се търкалят от ръка в ръка по цялата повърхност на буржоазното общество, но и описват същевременно множество различни малки кръгообращения, изхождайки от безкрайно различни точки и връщайки се към същите точки, за да повторят отново същото движение.

Тъй като промяната на стоковата форма се явява като проста смяна на местата на парите и непрекъснатостта на движението на обръщението изцяло пада на страната на парите – защото стоката прави винаги само една крачка в противоположната посока на парите, а парите винаги правят втората крачка вместо стоката и казват B , където стоката е казала A , – цялото движение *изглежда* да изхожда от парите, макар че при продажбата стоката притегля парите от тяхното място, следователно привежда парите в обръщение също така, както при покупката парите привеждат в обръщение стоката. Освен това, тъй като парите противостоят на стоката винаги в едно и също отношение като *покупателно средство*, но в качеството си на такова те движат стоките само чрез реализирането на тяхната цена, цялото движение на обръщението се явява така, че парите сменят мястото си със

стоките, реализирайки техните цени било в едновременно паралелно протичащи отделни актове на обръщението, било последователно, при което една и съща монета реализира една подир друга цените на различни стоки. Ако разгледаме например $C - П - C' - П - C'' - П - C'''$ и т.н. без оглед на качествените моменти, които в действителния процес на обръщението стават неузнаваеми, виждаме само една и съща монотонна операция. След като са реализирали цената на $C, П$ реализират една подир друга цените на $C' - C''$ и т.н., а стоките $C' - C'' - C'''$ и т.н. идват винаги на онова място, което напускат парите. И така изглежда, че парите привеждат стоките в обръщение, като реализират техните цени. В тази функция на реализиране на цените самите пари постоянно циркулират, при което те ту сменят само веднъж мястото си, ту преминават една дъга на обръщението, ту описват малък кръг, в който изходната точка съвпада с точката на връщането. Като средство за обръщение парите имат свое собствено обръщение. Поради това движението на формите на стоките, които се навират в процес на обръщение, се явява като собствено движение на парите, което спомага за размяната на неподвижните сами по себе си стоки. Следователно движението на циркулационния процес на стоките се представя в движението на парите като средство за обръщение – в *паричното обръщение*.

Както стокопритежателите представяха продуктите на своя частен труд като продукти на обществения труд, превръщайки едно нещо, златото, в непосредствено битие на всеобщото работно време, а затова и в пари, така и сега тяхното собствено всестранно движение, чрез което те спомагат за обмяна на веществата на техните различни видове труд, им се противопоставя като своеобразно движение на едно нещо, като обръщение на златото. Самият обществен характер на движението е за стокопритежателите, от една страна, външна необходимост, от друга страна – само формален способстващ процес, който дава възможност на всеки индивид срещу онази потребителна стойност, която хвърля в обръщението, да изтегли от нея други потребителни стойности, имащи същата стойност. Потребителната стойност на стоката започва с излизането ѝ от обръщението, докато потребителната стойност на парите като средство за обръщение е само тяхно обръщение. Движението на стоката в обръщението е само изчезващ момент, докато неуморното обикаляне в нея става функция на парите. Тази тяхна своеобразна функция в процеса на обръщението придава на парите като средство за обръщение нова определеност по форма, която сега трябва да бъде разгледана по-подробно.

Преди всичко ясно е, че паричното обръщение е едно безкрайно разпокъсано движение, тъй като в него се отразява безкрайната раздробеност на циркулационния процес на покупки и продажби и безразличното разпадане на допълнящите се фази на стоквата метаморфоза. Наистина, в малките

кръгообращения, при които изходната точка съвпада с точката на връщането, се разкрива едно завиващо назад движение, действително кръгово движение, но изходните точки са точно толкова, колкото са и стоките, и вече поради тяхното неопределено множество тези кръгообращения се изплъзват от всеки контрол, измерване или изчисление. Също тъй и времето между отдалечаването и връщането в изходния пункт не е определено. Безразлично е и това, дали в даден случай се описва такова кръгообращение или не. Няма по-всеизвестен икономически факт от този, че някой може да изразходва пари с едната ръка, без да ги получи обратно с другата. Парите излизат от безкрайно различни точки и се връщат в безкрайно различни точки, но съвпадането на изходната точка с точката на връщането е случайно, защото в движението $C - P - C$ обратното превръщане на купувача в продавач не е необходимо условие. Но паричното обръщение още по-малко представлява такова движение, което като лъчи от един център се разпръсква към всички точки на периферията и се връща от всички точки на периферията към същия център. Така нареченото кръгообращение на парите, както се рисува във въображението, се ограничава с това, че във всички точки се вижда появяването и изчезването им, тяхната неуморна смяна на места. В една по-висша опосредствана форма на паричното обръщение, например в банкотното обръщение, ще установим, че условията на изразходването на парите включват условията на тяхното възвръщане. Напротив, при простото парично обръщение превръщането на един и същ купувач в продавач е само случайно. Там, където в нея се виждат действителни кръгови движения с постоянен характер, те са само отражение на по-дълбоки производствени процеси. Например фабрикантът изтегля в петък пари от своя банкер, изплаща ги в събота на своите работници, те веднага плащат по-голямата част от тези пари на бакали и т.н., а последните ги занасят в понеделник обратно на банкера.

Видяхме, че при онези покупки и продажби, които в пространството стават пъстро една до друга, парите едновременно реализират дадена маса цени и само веднъж сменят мястото си със стоките. Но, от друга страна, доколкото в движението на парите се проявява движението на цялостните метаморфози на стоките и преплитането на тези метаморфози, една и съща монета реализира цените на различни стоки и по този начин извършва по-голям или по-малък брой обръщения. Следователно, ако вземем процеса на обръщението в една страна за даден период от време, например за един ден, количеството злато, което е нужно за реализиране на цените, а отгук и за обръщението на стоките, ще бъде определено от два момента: от една страна, от общата сума на тези цени, от друга страна, от средния брой на обръщенията на едни и същи златни монети. Този брой на обръщенията, или скоростта на паричното обръщение, е от своя страна също така опре-

делен, или изразява само онази средна скорост, с която стоките преминават различните фази на своите метаморфози, с която тези метаморфози се продължават като верига и с която стоките, преминали вече своите метаморфози, се заместват в процеса на обръщението от нови стоки. Следователно, докато при определянето на цените разменната стойност на всички стоки е била идеално превърната в дадено количество злато с еднакво голяма стойност, а в двата изолирани акта на обръщението $P - C$ и $C - P$ една и съща стойност е съществувала два пъти, на едната страна като стока, на другата страна като злато, битието на златото като средство за обръщение не е определено чрез неговото изолирано отнасяне към отделните неподвижни стоки, от неговото подвижно битие в движещия се стокосвят; от неговата функция да изразява при смяната на мястото си промяната на стоките форми, следователно чрез скоростта на смяната на своите места да изразява скоростта на промяната на стоките форми. И тъй неговата действителна наличност в процеса на обръщението, т.е. действителната маса злато, която се намира в обръщение, е следователно определена от функциониращото битие на златото в самия цялостен процес.

Предпоставка за паричното обръщение е стокосвоят обръщение и при това парите привеждат в обръщение такива стоки, които имат цени, т.е., които вече са идеално приравнени към определени количества злато. При определянето на цените на самите стоки величината на стойността на служещото за единица мярка количество злато, или стойността на златото, е приета като дадена. При тази предпоставка следователно количеството на необходимото за обръщение злато е определено преди всичко от цялата сума на стоките цени, подлежащи на реализиране. Но самата тази цяла сума е определена: 1) от равнището на цените, от относително по-високото или по-ниското равнище на оценените в злато разменни стойности на стоките и 2) от масата на стоките, циркулиращи по определени цени, т.е. от масата на покупките и продажбите по дадени цени.*

...

Доколкото движението $C - P - C$ е процесиращо единство на два преминаващи непосредствено един в друг момента $C - P$ и $P - C$, или доколко

* Паричната маса е без значение, „стига да има достатъчно за поддържане на цените, съответстващи на стоките“. *Боагилбер*, цит. съч., с. 209. „Ако обръщението на стоки за 400 милиона ф. ст. изисква една маса злато за 40 милиона и тази пропорция от 1/10 е била адекватното ниво, тогава, в случай че стойността на циркулиращите стоки се повиши по естествени причини на 450 милиона, масата злато, за да остане на своето ниво, би трябвало да нарасне на 45 милиона.“ *Blake, W. Observations on the effects produced by the expenditure of Government etc. London, 1823, p. 80. [Блейк, У. Бележки за действието на правителствените разходи и т.н. Лондон, 1823, с. 80.]*

то стоката преминава процеса на своята цялостна метаморфоза, дотолкова тя развива своята разменна стойност в цена и пари, за да отхвърли веднага тази форма, за да стане пак стока, или по-скоро потребителна стойност. Следователно стоката се развива *към само привидно обособяване* на нейната разменна стойност. От друга страна, ние видяхме, че златото, доколкото то функционира само като монета, или се намира постоянно в обръщение, представлява всъщност само преплитането на метаморфозите на стоките и *тяхното само изчезващо парично битие* – реализира цената на едни стоки само за да осъществи цената на другите, но никъде не се явява като битие на разменна стойност в покой, или като намираща се самата в покой стока. Реалността, която разменната стойност на стоките получава в този процес и която стойност златото представлява в своето обръщение, е само реалността на електрическата искра. Макар че е действително злато, то функционира само като привидно злато и затова може в тази функция да бъде заменено със знака на самото себе си.

Стойностният знак, да кажем хартия, който функционира като монета, е знак на количеството злато, изразено в неговото монетно наименование, т.е. *знак на златото*. Както определено количество злато само по себе си не изразява стойностно отношение, така и знакът, който го замества, не изразява такова отношение. Доколкото определено количество злато като предметено работно време притежава определена стойностна величина, стойностният знак представлява стойност. Но представляваната от него стойностна величина винаги зависи от стойността на представляваното от него количество злато. По отношение на стоките стойностният знак представлява *реалността на тяхната цена*, той е *signum pretii** и е знак на тяхната стойност само защото тяхната стойност е изразена в тяхната цена. В процеса $C - P - C$, доколкото той се представя само като процесиращо единство, или като непосредствено превръщане на двете метаморфози една в друга – а той се представя така в сферата на обръщението, в която функционира стойностният знак, – разменната стойност на стоките получава в цената само идеално, а в парите само представлявано, символично съществуване. Така че разменната стойност се явява *само* като мислена или вещно представлявана, но не притежава *реалност* освен в самите стоки, доколкото в тях е предметено определено количество работно време. Ето защо *изглежда* като че ли стойностният знак представлява *непосредствено* стойността на стоките, представяйки се не като знак на златото, а като знак на разменната стойност, която в цената е само изразена, а съществува само в стоката. Но тази привидност е погрешна. Стойностният знак е непосредствено само *знак на цена*, следователно *знак на златото*, и само по околел път е знак на стойността на стоката. Златото не е продало своята сянка като

* Знак на цената (б. ред.).

Петер Шлемил (герой от повестта на германския поет-романтик Шамисо „Чудната история на Петер Шлемил“, който разменил сянката си срещу вълшебна кесия), а купува със сянката си. Затова стойностният знак действа само доколкото той в процеса на обръщението представлява цената на една стока по отношение на друга стока, или доколкото *представлява злато* по отношение на всеки отделен стокoprитежател. Определено нещо, сравнително без стойност, например парче кожа, листче хартия и пр., става отначало по навик знак на паричния материал, но то се затвърдява като такъв само след като неговото битие на символ бъде гарантирано от общата воля на стокoprитежателите, т.е. след като по закон получи конвенционално битие, а затова и принудителен курс. Държавните книжни пари с принудителен курс са завършената форма на *стойностния знак* и единствената форма на книжните пари, която израства непосредствено от металното обръщение или от самото просто стоково обръщение. *Кредитните пари* спадат към една по-висша сфера на обществения производствен процес и се регулират от съвсем други закони. Символичните книжни пари всъщност съвсем не са нещо различно от спомагателните метални монети, само че действат в по-широка сфера на обръщението. Ако чисто техническото развитие на мащаба на цените, или на монетната цена, а след това и външното оформяне на суровото злато в златни монети вече са предизвикали намесата на държавата и с това видимо се е разграничило вътрешното обръщение от всеобщото стоково обръщение, това отделяне се завършва посредством развитието на монетата в стойностен знак. Като просто средство за обръщение парите могат да се обособяват изобщо само в сферата на вътрешното обръщение.

...

3. Пари

За разлика от монетите *парите*, резултат от процеса на обръщението във формата $C - P - C$, образуват отправната точка на циркуляционния процес във формата: $P - C - P$, т.е. размяна на пари срещу стока с цел да се размени стока срещу пари. Във формата $C - P - C$ изходна и крайна точка на движението образува стоката, а във формата $P - C - P$ – парите. В първата форма парите посредничат при стоквата размяна, в последната форма стоквата посредничи за превръщането на парите в пари. Парите, които в първата форма са само средство, се явяват в последната форма като крайна цел на обръщението, докато стоката, която в първата форма е крайна цел, се явява във втората форма само като средство. Тъй като парите са вече резултат от обръщението $C - P - C$, във формата $P - C - P$ резултатът от обръщението

се явява същевременно и като нейна изходна точка. Докато при $C - P - C$ обменът на веществата е действителното съдържание, то самото битие на формата на стоката, произлязло от този пръв процес, образува действителното съдържание на втория процес $P - C - P$.

Във формата $C - P - C$ двата крайни члена са стоки с еднаква величина на стойността, но същевременно с качествено различни потребителски стойности. Тяхната размяна $C - C$ е действителен обмен на веществата. Напротив, във формата $P - C - P$ и двата крайни члена са злато, и при това злато с една и съща величина на стойността. Да се разменя злато срещу стока с цел да се размени стока срещу злато или ако разгледаме резултата $-P - P$, да се разменя злато срещу злато изглежда безсмислено. Но ако приведем формулата $P - C - P$ във формулата *купувам*, за да *продавам*, което означава само да се разменя с помощта на едно посредническо движение злато срещу злато, тогава веднага ще познаем господстващата форма на буржоазното производство. Обаче на практика никой не купува само за да продаде, а купува евтино, за да продаде по-скъпо. Разменят пари срещу стока, за да разменят същата стока срещу по-голямо количество пари, така че крайните членове на $-P - P$ са различни, ако не качествено, то количествено. Такава количествена разлика предпоставя размяна на *нееквиваленти*, докато стоката и парите като такива са само противоположни форми на самата стока, следователно различни начини на съществуване на една и съща стойностна величина. Така че кръгообръщението $P - C - P$ крие под формите пари и стока по-развити производствени отношения и в рамките на простото обръщение е само рефлекс на по-висше движение. Ето защо трябва да изведем парите, за разлика от средството за обръщение, от непосредствената форма на стоковото обръщение $C - P - C$.

...

Тъй като всички стоки са само представлявани пари, парите са единствената действителна стока. В противоположност на стоките, които само представляват самостоятелно битие на разменната стойност, на всеобщия обществен труд, на абстрактното богатство, златото е *материалното битие на абстрактното богатство*. Откъм потребителната стойност всяка стока изразява чрез отнасянето ѝ към някоя отделна потребност само един момент на вещественото богатство, само една отделна страна на богатството. Обаче парите задоволяват всяка потребност, доколкото могат да бъдат заменени непосредствено с предмета на всяка потребност. Тяхната собствена потребителна стойност е реализирана в безкрайна редица от потребителни стойности, които образуват техния еквивалент. В своята плътна металност парите съдържат неразтворено цялото вещественно богатство, което е раз-

гърнато в стоковия свят. Следователно, ако стоките в своите цени представляват всеобщия еквивалент или абстрактното богатство, златото, то златото в своята потребителна стойност представлява потребителните стойности на всички стоки. Ето защо *златото е материалният представител на вещественото богатство*. То е „*précis de toutes les choses*“* (*Боагилбер*), компендиум на общественото богатство. Заедно с това по своята форма то е непосредствено възплъщение на всеобщия труд, а по съдържание – олицетворение на всички видове реален труд. То е всеобщото богатство като индивид.** В своя образ на посредник в обръщението то е претърпяло всякакъв вид несгоди, било е обрязвано и дори сведено до само символичен лист хартия. Като пари то получава отново своето златно великолепие. От слуга то става господар.*** От прост помагач – става бог на стоките.****

а) Образуване на съкровища

Първоначално златото се отделило като пари от средството за обръщение с това, че стоката прекъснала процеса на своята метаморфоза и се застояла във фазата си на златен пашкул. Това става всеки път, когато продажбата не премине в покупка. Следователно обособяването на златото като пари е преди всичко нагледен израз на разпадането на циркулационния процес, или на стоквата метаморфоза, на два отделни акта, безразлично съществуващи един до друг. Самата монета става пари, щом нейното движение бъде прекъснато. В ръката на продавача, който я е получил срещу своята стока,

* „Обобщение на всички неща“ (б. ред.).

** *Пету*: „Златото и среброто са „universal wealth“ [универсално богатство]. Политическа аритметика, с. 242.

*** *E. Misselden*. Free Trade or the Means to make Trade flourish etc. London, 1622. [*Е. Мисълдън*. Свободната търговия или средството за процъфтяване на търговията и т.н. Лондон, 1622.] Естественният предмет на търговията е merchandize: which, merchants from the end of the trade have stiled commodities [стока, която слез завършване на производството търговците наричат полезност]. Изкуственият предмет на търговията са парите, които са получили титлата *sinews of warre and of state* [нерви на войната и държавата]. Парите, макар по естество и по време да идват след стоката, yet for as much as it is now in use has become the chiefe [са станали, доколкото са сега в употреба, главното] (с. 7). Той сравнява стоката и парите с „двамата сина на стария Яков, който сложил дясната си ръка върху по-младия, а лявата върху по-стария“ (пак там). *Boisguillebert*. Dissertation sur la nature des richesses etc., I. c., p. 395, 399. [*Боагилбер*. Трактат върху природата на богатствата и т.н., цит. съч. (с. 395, 399)]... „и ето, робът на търговията става неин господар... Мизерията на народите идва от това, че бившият роб е бил направен господар, или по-право тиранин“.

**** *Боагилбер*: „От тези метали (злато и сребро) са направили идоли и пренебрегвайки целта и намерението, за които са били въведени в търговията, а именно да служат като залог при размяната и при взаимното предаване, тях почти са ги отделили от тази служба, за да ги превърнат в божества, на които са пожертвали и още продължават да жертват повече блага, скъпоценности и дори хора, отколкото спялата древност някога е жертвала на своите лъжливи божества.“ (Пак там, с. 395.)

тя е пари, а не монета; щом излязат от неговата ръка, те стават пак монета. Всеки е продавач на едностранната стока, която произвежда, но купувач на всички останали стоки, от които той се нуждае за своето обществено съществуване. Докато излязат му като продавач зависи от работното време, което е необходимо за производството на стоката му, излязат му като купувач се обуславя от постоянното подновяване на жизнените потребности. За да може да купува, без да продава, той трябва да е продал, без да е купил. Всъщност обръщението $C - P - C$ е само процесиращо единство на продажбата и покупката, доколкото тя е същевременно постоянен процес на тяхното разделяне. За да могат парите да текат постоянно като монети, монетите трябва постоянно да кристализират в пари. Постоянното обръщение на монетите е обусловено от тяхното постоянно застояване в по-големи или по-малки количества във вид на монетни резервни фондове – които възникват всестранно в обръщението и също тъй го обуславят, – чието образуване, разпределение, разпадане и възобновяване се изменя непрекъснато, чиято наличност постоянно изчезва, чието изчезване е постоянно налице. Адам Смит е изразил това непрекъсващо превръщане на монетите в пари и на парите в монети така, че всеки стокопритежател покрай отделната стока, която продава, трябва да има винаги в запас известна сума от всеобщата стока, с която той купува. Видяхме, че в обръщението $C - P - C$ вторият член $P - C$ се разпада на редица покупки, които не се извършват изведнъж, а последователно във времето, така че една част от P се намира в обръщение като монети, докато другата част лежи като пари. Парите тук са всъщност само *суспендирани монети* и отделните съставни части на намиращата се в обръщение монетна маса се явяват последователно ту в едната, ту в другата форма. Ето защо това първо превръщане на средството за обръщение в пари представлява само един технически момент от самото парично обръщение.*

Първата стихийно възникнала форма на богатството е формата на изобилие или излишък, оная част от продуктите, която не е непосредствено необходима като потребителна стойност, или притежаването на такива продукти, чиято потребителна стойност е извън кръга на най-необходимите потребности. При разглеждането на прехода от стока към пари видяхме, че това изобилие или този излишък на продуктите при неразвита степен на

* *Боагилбер* веднага надушва в първото преминаване в неподвижно състояние на това регретш mobile, т.е. в отрицанието на тяхното функционално битие като средство за обръщение, тяхното обособяване по отношение на стоките. Парите, казва той, трябва да бъдат в „постоянно движение, което е възможно само докато са подвижни; станат ли неподвижни – всичко е загубено“ („Търговията на дребно на Франция“, с. 213). Той не вижда, че тази неподвижност е условие за тяхното движение. Всъщност той иска стойностната форма на стоките да се явява само като изчезваща форма на техния обмен на веществата, но никога да не се затвърди като самоцел.

производството образуват същинската сфера на стокообмена. Излишните продукти стават разменяеми продукти, или стоки. Адекватната форма на съществуване на този излишък са златото и среброто – първата форма, в която хората задържат богатството като абстрактно обществено богатство. Стоките не само че могат да бъдат съхранявани във формата на злато и сребро, т.е. в материала на парите, но златото и среброто са богатство в консервирана форма. Всяка потребителна стойност като такава служи с това, че я консумират, т.е. унищожават. Обаче потребителната стойност на златото като пари е да бъде носител на разменната стойност, като безформен суров материал да бъде материализация на всеобщото работно време. Като безформен метал разменната стойност притежава трайна форма. Злато или сребро, приведени в неподвижност като пари, са *съкровище*. При народи с чисто метално обръщение, както е това при древните народи, образуването на съкровища се явява като всестранен процес, като се почне от отделния индивид и се стигне до държавата, която охранява своето държавно съкровище.

...

Стокопритежателят може да получи обратно от обръщението във вид на пари само това, което ѝ дава във вид на стока. Ето защо постоянното продаване, непрестанното хвърляне на стоки в обръщението е първо условие за образуване на съкровища от гледище на стокото обръщение. От друга страна, парите постоянно изчезват като средство за обръщение в самия циркуляционен процес, като се осъществяват постоянно в потребителни стойности и преминават в преходни потребления. Следователно парите трябва да бъдат изтръгнати от унищожавания ги поток на обръщението, или стоката трябва да бъде задържана в нейната първа метаморфоза, като им се попречи да изпълняват своята функция на покупателно средство. Стокопритежателят, който сега е станал натрупвач на съкровище, трябва да продава възможно най-много и да купува възможно най-малко, както още старият Катон поучавал: *patrem familias vendacem, non emacem esse* (Бащата на семейството трябва да продава, а не да купува – израз на Катон Стари от произведението му «За земеделието»). Както трудолюбието е положително условие за образуване на съкровища, така пестеливостта е отрицателното. Колкото по-малко еквивалентът на стоката се изтегля от обръщението във вид на отделни стоки или потребителни стойности, толкова повече той се изтегля от нея във формата на пари или разменна стойност.* Така че присвояването на богатството в неговата всеобща форма обуславя отказването

* „Колкото повече расте запасът от стоки, толкова повече се намалява запасът, съществуващ като съкровище (in treasure).“ *Мисълдън*. Цит. съч., с. 22.

от богатството в неговата веществена реалност. Ето защо живеят двигател за образуването на съкровища е *скъперничеството*, за което потребност е не стоката, а разменната стойност като стока. За да се обладава излишъкът в неговата всеобща форма, отделните потребности трябва да бъдат третираны като лукс или излишък.

...

Тъй че съкровищата се явяват като приливни и отливни канали на циркулиращите пари, така че като монети циркулира винаги само онова количество пари, което е обусловено от непосредствените нужди на самото обръщение. Ако обемът на цялото обръщение внезапно се разшири и текущото единство на продажбите и покупките вземе превес, но така, че цялата сума на цените, които трябва да бъдат реализирани, да нараства по-бързо от скоростта на паричното обръщение, съкровищата видимо се изпразват; щом в цялото движение настъпи необикновен застой или пък отделянето на продажбите от покупките се затвърди, средството за обръщение замръзва в забележителни размери във вид на пари, а съкровищните резервоари се изпълват далеч над тяхното средно ниво. В страните с чисто метално обръщение или на неразвита степен на производството съкровищата са безкрайно много разпокъсани и разпръснати по цялата територия на страната, докато в буржоазно развитите страни те са концентрирани в банковите резервоари. Съкровището не бива да бъде смесвано с банковия резерв, който сам образува съставна част от цялото количество на намиращите се постоянно в обръщение пари, докато активното съотношение между съкровищата и средствата за обръщение предполага намаляването или увеличаването на въпросното цяло количество. Както видяхме, златните и сребърните стоки също образуват както отводен канал за благородните метали, така и латентен източник за техния приток. В обикновено време за икономиката на металното обръщение е важна само тяхната първа функция.*

* Ксенофонт разглежда парите в специфичната им определеност по форма като пари и съкровище в следния пасаж: „В този единствен занаят от всички, които познавам, никой от заетите в него не предизвиква завист у другите... защото колкото по-богата е сребърната мина и колкото повече сребро се добива в нея, толкова повече хора тя привлича към себе си. Щом се придобият толкова прибори и съдове, колкото са необходими за домакинството, няма да се купуват много повече; но никой няма толкова сребро, че да не желае да има повече, а ако у някого то е в изобилие, той заравя в земята излишното и се радва на него не по-малко, отколкото ако го използваше. Когато градовете процъфтяват, гражданите се нуждаят особено много от сребро: мъжете искат да си купят красиво оръжие, добри коне, великолепен дом и мебелировка; жените желаят накити и златни украшения; ако градовете страдат от слаба реколта или война, тогава поради неплодородието на земята парите са необходими за придобиване на продоволствие или за наемане на спомагателни войски.“ (*Xenophon. De Vectig.* с.

...

Масата на циркулиращите като платежно средство пари е определена преди всичко от цялата сума на платежите, т.е. от сбора на цените на отчуждените стоки, а не от подлежащите на отчуждаване, както е при простото парично обръщение. Обаче определената по този начин сума е подложена на двойко изменение: първо, от бързината, с която една и съща монета повтаря една и съща функция или с която масата на платежите се представя като верижен процес от платежи. *A* плаща на *B*, след което *B* плаща на *V* и т.н. Бързината, с която една и съща монета повтаря функцията си като платежно средство, зависи, от една страна, от преплитането на отношенията на кредитори и длъжници между стокоприетателите, така че един и същ стокоприетател, който е кредитор по отношение на единия, е длъжник по отношение на другия и т.н., от друга страна, от времето, което разделя сроковете на различните платежи. Тази верига от платежи, или от по-късни първи метаморфози на стоките, е качествено различна от веригата на метаморфозите, която се представя в обръщението на парите като средство за обръщение. Последната верига от метаморфози не само се проявява в хронологична последователност, но и тепърва *възниква* в нея. Стоката става пари, после пак стока и по този начин дава възможност на друга стока да стане пари и т.н. или продавачът става купувач, благодарение на което някой друг стокоприетател става продавач. Тази взаимна връзка възниква случайно в самия процес на стоквата размяна. Обаче в това, че парите, които *A* е заплатил на *B*, се плащат от *B* на *V*, от *V* на *Г* и т.н., и то в бързо следващи един след друг периоди – в тази външна взаимна връзка се разкрива само една вече съществуваща обществена взаимна връзка. Едни и същи пари преминават през различни ръце не защото се явяват като платежно средство, а са в обръщение като платежно средство, защото различни стокоприетатели вече са си стиснали ръцете. Така че скоростта на обръщението на парите като платежно средство показва много по-дълбоко въвлечение на индивидите в процеса на обръщението, отколкото скоростта на обръщението на парите като монети, или като покупателно средство.

...

Законът за количеството на циркулиращите пари, така както той следваше от разглеждането на простото парично обръщение, съществено се видоизменя чрез обръщението на платежното средство. При дадена скорост на

IV. [Ксенофонт. За налозите, гл. IV.] Аристотел в гл. 9, кн. 1 на „Republik“ разглежда двете движения на обръщението $C - П - C$ и $П - C - П$ в тяхната взаимна противоположност под наименованията „икономика“ и „хрематистика“. Гръцките трагичи, особено Еврипид, противопоставят двете форми като $\delta\acute{\iota}\chi\eta$ [право] и $\chi\acute{\epsilon}\rho\delta\omicron\varsigma$ [корист].

обръщението на парите – било като средство за обръщение, било като платежно средство – цялата сума на циркулиращите в даден период от време пари ще бъде определена от цялата сума на подлежащите за реализиране стокови цени [плюс] цялата сума на просрочените през този период платежи минус платежите, унищожени чрез взаимно погасяване. Общият закон, според който масата на парите в обръщение зависи от цените на стоките, не се засяга от това ни най-малко, защото самата сума на платежите е определена от договорно установените цени. Обаче убедително проличава, че дори ако приемем скоростта на обръщението и икономиката на платежите за неизменни, сумата на цените на стоковите маси, циркулиращи в даден период, например в един ден, по никоя начин не се покрива с масата на парите, циркулиращи през същия ден, защото циркулират маса стоки, чиито цени ще бъдат реализирани по-късно в пари, и циркулират маса пари, които съответстват на стоки, излезли отдавна от обръщението. Самата тази последна маса ще зависи от това, колко е голяма сумата от стойността на платежите, чийто платеж е в същия ден, макар да са контракувани през съвсем различни периоди.

Ние видяхме, че изменението в стойността на златото и среброто не засяга техните функции като мярка на стойностите или като пари за смятане. Това изменение обаче става решаващо важно за парите като съкровище, защото заедно с повишаването или спадането на стойността на златото и среброто се повишава или спада и величината на стойността на златното или сребърното съкровище. То е още по-важно за парите като платежно средство. Плащането става по-късно от продажбата на стоката или парите действат в два различни момента в две различни функции, първо, като мярка на стойностите, а след това като платежно средство, съответстващо на това измерване. Ако междувременно се измени стойността на благородните метали, или необходимото за тяхното производство работно време, същото количество злато или сребро ще има, когато се яви като платежно средство, по-голяма или по-малка стойност, отколкото по времето, когато е служело за мярка на стойностите или когато е бил сключен договорът. Функцията на една отделна стока, например златото или среброто, като пари или като обособена разменна стойност, се сблъсква тук с нейната природа на отделна стока, чиято величина на стойността зависи от изменението на производствените ѝ разходи. Голямата социална революция, предизвикана от спадането на стойността на благородните метали в Европа, е толкова известен факт, колкото и обратната революция, предизвикана в една ранна епоха на древната римска република от покачването на стойността на медта, в която били контракувани дълговете на плебеите. Без да разглеждаме по-нататък как колебанията в стойността на благородните метали влияят върху системата на буржоазната икономика, от това вече следва, че спадането на стойността на благородните метали облагодетелства длъжниците за сметка на

кредиторите, а, обратно, покачването на тяхната стойност облагодетелства кредиторите за сметка на длъжниците.

...

с) Световни пари

...

Както парите се развиват в световни пари, така и стокопритежателят се развива в космополит. Космополитичното отношение на хората един към друг е първоначално само тяхното отношение като стокопритежатели. Стоката сама по себе си стои над всяка религиозна, политическа, национална или езикова ограниченост. Нейният всеобщ език е цената, а нейната обща същност [Gemeinwesen] са парите. Но заедно с развитието на световните пари като противоположност на националните монети се развива и космополитизмът на стокопритежателя като вяра на практическия разум, в противоположност на религиозни, национални и други предразсъдъци, които спъват обмена на веществата сред човечеството. Когато едно и също злато, което пристига в Англия във формата на американски eagles*, става на соверейн, след три дни се намира в обръщение в Париж като наполеон, след няколко дни ще се срещне във Венеция като дукат, но винаги запазва същата стойност, тогава на стокопритежателя става ясно, че националността „is but the guines's stamp“**. Възвишената идея, в която за него се разкрива целият свят, е идеята за пазар, за *световния пазар****.

* Орли, десетдоларови монети (б. ред.).

** „е само знакът на гинейта“ (б. ред.).

*** [Монтанари. За парите (1683), цит. съч., с. 40.] „Връзката между всички народи е нещо толкова разпространено по цялото земно кълбо, че почти всеки може да каже, че светът е станал един-единствен град, в който има непрекъснат панаир на всички стоки и където всеки, седейки у дома си, може посредством парите си да си набави и да се наслади на всичко, което произвеждат земята, животните и човешкото трудолюбие. Чудесно изобретение!“

ПРЕДГОВОР¹

Маркс? Да се преиздава? Не е ли до болка познат?

Помним добре портрета му.

А всъщност познаваме ли „мислителя на хилядолетието“? И поне имаме ли отговор на въпроса защо политически „губещият“ в Студената война може да се окаже интелектуално печеливш след нейния край?

Първата му публикация е бляскава защита на свободата на печата. Дълбока и радикална картина на цензурата.

Първият парадокс.

Публикацията не е била четена. Не се е цитирала. Не е влязла в учебниците. Остава затворена в многотомно издание, което е украсявало служебните библиотеки на самите цензори...

Помни се само цензурата, която е покривана с неговия портрет...

Епохата, която завърши, беше изпълнена с много илюзии. Изданието, което предлагаме на вниманието на читателите, трябва да ни освободи от още една. Свободният човек прави свободен избор.

Всеки има право да приеме или не Карл Маркс. Важното е да има предвид действителния Маркс, а не фалшивия му образ – обожествен или сатанизиран. А досегът с автентичното слово на мислителя от Трир (Париж, Брюксел, Лондон) най-добре разсейва повърхностните представи, опровергава идеологическите етикети, разчленява елементарно слепените образи. Прочитът на Маркс може да покаже колко неточни възгледи разпространяват и догматичните привърженици, и фанатизираните отрицатели, и страстните последователи, и пристрастните следователи на този незаобиколим автор в историята на световната обществена мисъл.

Българският читател е изправен пред парадоксална ситуация. В продължение на десетилетия той бе принуден да приема Маркс натрапено безкритично, като класик, който не може да буди съмнения, недоверие, несъгласия. След началото на промените полюсите се сменят. Обществе-

¹ Предговор към антологията „Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов (София: Изток-Запад, 2013, 13–25).

ният, политическият и медийният фон настоятелно приканват към обратното – натрапено свръхкритично отношение. Маркс може да бъде оспорван и отричан *a limine* без всякакви колебания. Идеологическият ритуал, чийто централен елемент е позоваването на Марксовата безпогрешност, е заменен от политическа коректност, в която Маркс е основен грешник.

Догматическият (псевдо)марксизъм намира не своето отрицание, а своето продължение в догматическия антимарксизъм.

Можело е да се предвиди.

Преди 47 години на страниците на втория (тогава) по тираж всекидневник се появява (не)двусмислен антидогматичен текст: ²

Учението на Аристотел е имало странна съдба. Аристотел, този най-могъщ творчески гений на античността, станал през средните векове кумир на схоластите. Великият учен бил цитиран най-много от богослови. Със завидна упоритост духовни лилипути оковали неговата мисъл в каноните на вярата и превърнали неговите съчинения в купища от подходящи цитати. Идеолозите на църквата прекрасно разбирали, че всеки цитат е готов отговор, а всеки готов отговор – доказателство, че е излишен един въпрос. Така учението на най-енциклопедичния философ (т.е. автора на най-много цитати) било превърнато в идеологически щит на църквата срещу безпокойния човешки разум. Умъртвяващото перо на схоласта е било подкрепено от умъртвяващата ръка на инквизитора. В името на човека, чиято дръзновена мисъл надживява вековете, е била преследвана всяка свобода на мисълта...

Този парадокс – канонизирането на един учен от богослови – е породил друг; учените се отказали от него. Свободомислещите хора престанали да виждат в Аристотел човека на голямата мисъл. В XVI в. Пиер де ла Раме заявил: „Всичко, което е учил Аристотел, е невярно.“ А основателят на новата наука Френсис Бейкън сравнил Аристотел с „турски султан, който не чувствал своето философско царство в безопасност, докато не унищожил братята си, и се грижел само за това – потомството в нищо да не се съмнява“... На нас, разбира се, е лесно да видим тяхната грешка, да преценим, че самият Аристотел не носи вина за ролята, която са му натрапили неговите псевдоученици, ние сме улеснени от това, че днес никой не задушава мисълта в името на Аристотел... Но хората, които са се опълчили срещу схоластиката, не са били чужди и на емоциите, борбата против ограничеността също ги е правила ограничени, тя ги отдалечавала от спокойствието и обективността на историческия анализ.

Алюзията е прозрачна до предизвикателство. Знаменитата реч на Енгелс на гроба на Маркс завършва с „Името му и делото му ще надживеят вековете“, а тук става дума за репресии „В името на човека, чиято дръзновена мисъл надживя вековете“...

² Петър-Емил Митев. Приключенията на средновековен схоласий в XX век. – *Народна младеж*, 1 юни 1966 г.

Парадоксът на внезапния преход от неумерена апологетика към яростно заклеймяване е значим фактор за българската среда. Той не се отнася до западната публика. Там рационалното отношение към Маркс си пробива път и през минните полета на Студената война. След епохата на маккартизма ясно са формулирани съществени въпроси като:

- Какви елементи на оригиналната мисъл на Маркс са станали интегрална част от „западната“ традиция и защо?
- Какви елементи на оригиналната мисъл на Маркс не са станали част от „западната“ мисъл, макар че биха могли да допринесат за нея?
- Какви елементи на Марксовата мисъл са пренебрегнати от комунистите?
- Доколко западната критика срещу комунизма, адекватно разбрана, може да се превърне в имплицитна критика на Западния свят и неговите традиции?³

През 70-те години идеологическото противодействие на Запада е рационализирано чрез осемтомна енциклопедия – „Marxism, Communism and Western society. A comparative encyclopedia“⁴ – с участието на изтъкнати изследователи в областта на философията, социологията, политологията, политическата икономия. Нищо добро, дори в едностранен вариант, не се появява на Изток...

И още нещо, логично и все пак странно: най-голямата книжарница за лява литература, повлияна по един или друг начин от идеи на Маркс, се намира не в Москва, а в... Лондон. Дори по брой на заглавията „Collets“ на „Charing Cross Street“ надвишава общественото-политическите щандове на „Дом книги“ на улица „Горького“. А в качествено отношение просто не може да се прави сравнение. В „Collets“ можеха да се намерят и различните западни марксизми, и съветският „марксизъм-ленинизъм“, и незагълхналият троцкизъм, и триумфиращият феминизъм, и възходящият „зелен“ екологизъм, и реформистки африкански социализъм, и революционните версии на маоизма, геваризма, кимирсенизма, дори енверизма...

Примитивна и невярна е представата, че в Студената война Западът просто воюва срещу Маркс. Идеологическата борба е срещу „марксизма-ленинизма“ и включва сложна битка за Маркс.

Панорамата на „Collets“ не е била политически бумеранг, нито пазарен каприз. Тя е реализирала превъзходството на Запада – интелектуална ра-

³ Предговор към представителния сборник „Marx and the Western World“ (ed. by Nicholas Lobkowitz, Norte Dame-London, 1967). Съавтори на сборника са водещи западни марксоведи като И. Фечер, Х. Маркузе, М. Рубел, Р. Тъкър, Г. Нимайер и др. и източни дисиденти от кръга „Praxis“ – Г. Петрович, С. Стоянович, и извън него – Е. Илиенков, К. Косик.

⁴ Ed. by Claus D. Kernig, New York: Herder and Herder, 1972–1973.

ционалност и освободеност, с което отговаря на предимството на Изтока – остра социална критичност.

Маркс е бил необходим на системата. Неговото име е гарант за „научност“ и символ на универсалност, на Световната революция. Щит и копие. И в същото време той е нейната идеологическа ахилесова пета. Още в началото Плеханов в Русия и Кауцки в Европа доказват, че тъкмо теорията на Маркс гарантира провал на болшевишкия експеримент. Впрочем достатъчно е да се съпостави категоричното утвърждаване на идеологията (на „идеологически фронт“ се води „идеологическа борба“ срещу „идеологическа диверсия“, изучават се „идеологически дисциплини“, така че всеки да бъде „идеологически подкован“ и т.н.) с не по-малко категоричните негативни определения на Маркс за идеологията като „фалшиво съзнание“, илюзии, които една класа натрапва на цялото общество, за да осигури своето господство...

„Марксистическият плурализъм“ обезсилва монолитната съветска идеология. Затова всеки „ревизионизъм“ е жестоко преследван. Последният парадокс: никой не трябваше да се съмнява, когато се говори от името на онзи, чийто девиз е бил „Подхвърляй всичко на съмнение“! Не само гражданите са ограничавани и лишавани от права. Посмъртно Маркс е лишен от правото да бъде свободно тълкуван и актуализиран. Както през XIX век, приживе, така и през XX век, *post mortem*, е намерил уют в... Лондон.

В научната дискусия – и идейна битка – за Маркс едно особено (може да е каже „библиографско“) обстоятелство започна да играе важна идейно-политическа роля. Проучването на архива на Маркс в продължение на няколко десетилетия – като се започне от 20-те години – разкрива неочаквана картина: публикуваните през живота на Маркс произведения се оказват нещо като върха на айсберга. За съществуването на някои от запазените ръкописи се е знаело, за други – никой не е подозирал. Появяват се фрагменти от (незавършено) ключово произведение – „Критика на политиката и политическата икономия“ (най-често цитирано като „Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.“ или като „Парижки ръкописи“); първото и единствено по рода си разгърнато изложение на материалистическото разбиране за историята – „Немската идеология“, книга, написана съвместно с Енгелс в Брюксел; първият вариант на фундаменталното икономическо изследване „Очерци към критика на политическата икономия“ (цитирани обикновено като „Grundrisse“) и последвалите варианти с работни заглавия „Икономически ръкописи от 1861–1863“ (публикувани са в шест тома!) и „Икономически ръкописи от 1863–1865“... За днешния читател, който изпраща кратки есемеси и неголеми електронни писма, със сигурност е трудно да си представи дори обема от хилядите страници, написани на ръка със ситен, пестящ хартията, нечетлив почерк...

Характерна тема става „Непознатият Маркс“, „The Unknown Marx“ може да се преведе за източния читател като „Скритият Маркс“. Акцентира се върху произведения на Маркс, които не са включени в съветските издания. Първата десталинизация донася издание на събрани съчинения на Маркс и Енгелс в 39 тома (1955–1966). Не са включени нито „Икономическо-философски ръкописи“, нито „Grundrisse“. Западната „провокация“ допринася да бъдат прибавени – със специално партийно постановление! – нови 11 тома (1975–1981). Така оформеното издание в 50 тома продължава да бъде непълно; част от предизвикателството остава без отговор. Не е включена книга на Маркс, в която се разглежда историята на деспотизма в Русия.⁵ Едва чрез сегашното издание най-същественният раздел ще се появи за първи път на български език, в превод на един от съставителите... Парадоксът звучи абсурдно: трябва да настигаме Запада и в... представянето на Маркс.

Колкото и да са интригуващи разсъжденията на Маркс за историческото наследство на монголското робство, което обременява, според него, и управленската традиция, и душевността на руския народ, те са встрани от главния проблем на марксведението: „истинския“ Маркс. На Запад се оформят две направления: „дихотомисти“, които разделят „младия“ и „късния“ Маркс, и „континуисти“, които наблягат върху приемствеността. За съветската школа и двете гледни точки са неприемливи. Дихотомията означава отказ от „младия Маркс“ (и следователно да се „подари“ на идеологическите противници!), а приемствеността открива възможности за „ревизионистично“ тълкуване на късните произведения. Първоначалната съветска позиция несъмнено е близка до „дихотомизма“: „Икономическо-философските ръкописи от 1844 г.“ намират място не в „Съчиненията“, а в отделен сборник – „Из ранних произведений“ (в три пъти по-малък тираж!), заедно с ученическите „Размишления на един юноша при избора на професия“. Самото отделяне говори, че се признава биографичното, а не теоретичното им значение. По-късно тази позиция е коригирана и заменена с по-гъвкава („и връзка, и различие“). Признато е наличието на проблем, при това „един от най-трудните дори за хора, приемащи марксизма“⁶.

Развитието на идеите на Маркс е екран, върху който се проектират различни разбирания за същността на неговото учение. В научен контекст „историческият Маркс“ е отправна точка към „актуалния Маркс“. В идеологически контекст е обратното. Сравнителното място и теоретичната стойност на неговите произведения от различни периоди се определя в зависимост

⁵ Karl Marx. Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ed. by E. Marx Aveling. London, 1899. Поредица от статии, публикувани от Маркс и издадени като отделна книга от неговата дъщеря Елинър.

⁶ Н. Лапин. Молодой Маркс, издание третье, дополненное. Москва, Политиздат, 1986, с. 445.

от приоритетите на актуализацията. И следователно приоритетите на онези, които го актуализират, на самите марксисти.

Маркс, марксизъм, марксисти...

Пръв с този проблем се сблъсква самият Маркс. Пряко е изразил притеснението си от появата на ученици, за които не може да носи отговорност. Доста категорично заявява: „Tout ce que je suis, c'est que moi, je ne suis pas marxiste!“⁷

Ако Маркс не е желал да се смята „марксист“, то можем да си представим как би се чувствал като нарочен „марксист-ленинец“.⁸

През XX век разграничителна линия става разбирането на смисъла, който сам Маркс е влягал в своето учение: „диктатура на пролетариата“ или „свободното битие на човека“.

„Главното в учението на Маркс е класовата борба. Така говорят и пишат твърде често. Но това не е вярно... Марксист е само онзи, който разпростира признаването на борбата между класите до признаване на диктатурата на пролетариата... Това е пробният камък, на който трябва да се проверява действителното разбиране и признаване на марксизма.“⁹ Разграничението може да се оспори¹⁰, но безспорно е строго политическо – става дума за определен тип власт.

Принципно различно за „главното“ изхожда от това, че учението на Маркс не е само политическо. „Манифестът“ жанрово се различава от „Владетелят“ на Макиавели. Маркс фиксира макроикономическата рамка, в която протича политическият процес, и съдържа ясна ценностна ориентация.

На мястото на старото буржоазно общество с неговите класи и класови противоположности идва асоциация, в която свободното развитие на всеки е условие за свободно развитие на всички.¹¹

Разбира се, очертаната дилема е условна, доколкото откроява класовите средства и общочовешките цели, но се абстрахира от сложното преплитане на ценности и интереси, на цели и средства в мрежата на обществените отношения.

Темата за „свободното битие на човека“ е развита преди „Манифестът“ като теоретична парадигма в „Икономическо-философските ръкопи-

⁷ „Аз знам само това, че самият аз не съм марксист“ (фр.).

⁸ Понятието „марксизъм-ленинизъм“ е изковано през 30-те години и санкционирано лично от Сталин в „Кратък курс по история на ВКП (б)“ (1938). Понятието „ленинизъм“ е въведено след смъртта на Ленин.

⁹ В. И. Ленин. *Полное собрание сочинений*, т. 33, с. 33.

¹⁰ Кауцки привежда редица аргументи за това, че понятието „диктатура на пролетариата“ е използвано от Маркс и Енгелс в преносен смисъл.

¹¹ К. Маркс и Фр. Енгелс. Манифест на комунистическата партия.

си от 1844 г.¹². Продължена е в икономическите изследвания, най-пълно в „Grundrisse“ и черновите варианти на „Капиталът“. Маркс сам е оставил обяснение: методът на изследване и методът на изложение се различават. Хипотезата за постикономическа формация има незаменимо евристично значение за изследването, но няма място в изложението и би била излишен повод за критики и недоразумения.

През 50-те години се появява понятието „западен марксизъм“, което резюмира продължителен (започнал още през 20-те години) и нелек процес на формиране на марксистка алтернатива в рамките на западната интелектуална традиция. Общ знаменател за възгледите на различни мислители – Лукач, Корш, Грамши, Франкфуртската школа – Хоркхаймер, Адорно, Маркузе, Сартр, Бенямин, Фром, Алтюсер, Блах... И все пак има съдържателна стойност: става дума за коренно различен тип актуализация. „Докато фокус на класическия марксизъм беше икономическата история и политиката на класова борба, западният марксизъм се насочва преди всичко към културата и идеологията.“¹² Определението е доминиращо¹³, без да е безспорно¹⁴, но е достатъчно, за да насочи към основните черти на контекста, в който попада сегашното издание. А в това виждаме задачата на предговора, не в опит да се предложи решение на комплексен проблем. Гледната точка на съставителите е отразена по-подробно в приложените студии.

Сега вероятно е по-ясно защо 1989, „годината на чудесата“, освен всички други изненади, поднесе още една: Карл Маркс, вместо да бъде погребан, както можеше да се очаква, възкръсна за нов живот. Интересът към него не спадна – а дори се засили. Маркс вече не носи бремето на „реалния социализъм“, може да бъде разглеждан и оценяван отделно от режимите, възникнали в негово име, и от лидерите, властващи под неговия портрет.

Политическият триумф на „човешките права“ не можеше да подкопае позициите на онзи марксизъм, за когото „свободното битие“ на човека, пре-

¹² J. G. Merquior. *Western Marxism*. London, Paladin books, 1986, p. 4. Срв. Пери Андерсън: „Първата и най-важна черта на западния марксизъм е неговото структурно отделяне от политическата практика“ (П. Андерсон. *Размишления о западном марксизме*. М., 1991, с. 41).

¹³ В авторитетния „Речник на марксистката мисъл“ четем: западният марксизъм „премества ударението от политическата икономия и държавата към културата, философията и изкуството“ (Т. Bottomore. *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford: Blackwell, 1983, p. 523).

¹⁴ Алвин Гулднър в обширно изследване разграничава марксизма на „сциентистки“ (научен) и „критичен“, като обединява във всяко направление и западни, и източни теоретици и революционери. Вж. Alvin Gouldner. *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory*. London: Macmillan, 1980. През последните години започнаха да излизат от печат и книги на западни марксисти и постмарксисти, пряко третиращи политическа проблематика – бестселър например стана „За конституцията на Европа“ (2011) на Юрген Хабермас. Разбира се, рано е да се говори за тенденция на завръщане към марксистическия синтез.

одоляването на отчуждението и постикономическата перспектива са главното проблемно поле.

„Има ли живот на Маркс?“ гласеше ироничен лозунг на първия свободен митинг (18 ноември 1989 г.) в София. Таванът на западното остроумие беше друг, пазарен, а не онтологичен. Маргарет Тачър: „Маркс и Спенсър триумфират над Карл Маркс и Енгелс.“¹⁵ Събитията показаха, че зад иронията на българския гражданин и на английската баронеса прозира по-дълбока ирония на историята. Докато сме смятали, че живеем „на Маркс“, а сме се отдалечавали от него, на Запад са се противопоставяли на марксизма, а са се приближавали към Маркс. Отрицанието на Маркс е отричане на собствена наивност, с която беше носен портретът му с убеждението, че се реализират негови идеи.

Преди 1989 г. се появяват изследвания на тема „Маркс преди марксизма“.¹⁶ Предполага се централното значение на марксизма.

След 1989 акцентът се преобърна: „Маркс след марксизма“. Не е игра на думи, а теоретична позиция: „идеите на Маркс са тясно свързани с марксизма – политическо движение, което възниква под негово влияние и което винаги е обявявало и продължава да обявява привилегировано отношение към неговите теории“. Но да се тълкува и оценява Маркс през неговите последователи, е толкова коректно, колкото да се чете Кант чрез кантианците.¹⁷

„Защо да четем Маркс днес?“

Книга с точно такова заглавие се появи в началото на новия век.¹⁸ Авторът, професор в University College, Лондон, резюмира така своя отговор: „Марксовите големи теории не са доказани. Но той не може да бъде пренебрегнат. Неговите произведения са сред на-силните в западната интелектуална традиция и – верни или неверни – трябва да бъдат ценени и уважавани. Но освен това той казва много истинни и вдъхновяващи неща. Неговата работа е изпълнена с проникновение и блясък. Ние намираме много такива примери. Маркс остава най-задълбоченият и остър критик на капитализма – дори такъв, какъвто той е днес. Казах в началото: ние можем да нямаме доверие в неговите решения на проблемите, които той идентифицира, но от това проблемите не изчезват.“

Интересен феномен съпровожда осмислянето на дълбочината на промените в Европа и света. Полюсите бележат двойно възраждане на Хегел и на Маркс. Според едната оценка марксистката алтернатива е опровергана,

¹⁵ M. Thatcher in Her Own Words. London, Penguin books, 1987, p. 15.

¹⁶ D. McLellan. Marx before Marxism. London, Macmillan, 1980.

¹⁷ Tom Rockmore. Marx after Marxism. The Philosophy of Karl Marx. Oxford, Blackwell, 2002, p. XIV.

¹⁸ Jonathan Wolff. Why Read Marx Today. Oxford University Press, 2002.

наблюдаваме триумф на либерализма и това показва, че Хегел е бил прав, когато предвижда (още през 1807 г.!) „края на историята“ (Франсис Фукуяма). Тази гледна точка беше енергично оспорена от други автори, които съзряха в глобалната трансформация изчерпване на триумфиращите пазарни сили, „край на либерализма“ (Иманюъл Уолърстийн). Дебатът за бъдещето на капитализма и на света протича в една академична и обществена ситуация, в която интересът към Маркс е високо ценен и насърчаван, реализиран в университети и научни центрове, подхранван в полемичните страници на печата. Дори специализираните изследователи трудно могат да обозрат по-не основното, което западният свят постоянно публикува по темата. По „съветско време“ се отбелязват годишнините от основните му произведения. През 2011 г. в Лондон беше организиран международен семинар по повод годишнината от конспекта на Маркс на произведение на Джеймс Мил.¹⁹ Може да се открие всичко, включително крайностите на възхвалата и отрицанието, но в рамките на дискусиите, на обмена на мнения и позиции, на цивилизованото научно и експертно общуване. Всичко това не наблюдаваме в България; в определени аспекти продължаваме да се отдалечаваме от емблематичния за нас Запад.

След 1989 българският читател получи най-после възможност да се запознае със западния марксизъм. Бяха издадени редица произведения на Херберт Маркузе, Ерих Фром, Теодор Адорно, Макс Хоркхаймер, Юрген Хабермас и др. В издаването на самия Маркс настъпи пауза до такава степен, че дори последният, петдесети том от „Съчиненията“, подготвен преди промените, изобщо не видя бял свят. Паузата бе прекъсната само веднъж – преди близо 15 години, с публикация на „Манифест на Комунистическата партия“ (в нов превод от немски на Димитър Денков, но без задължителните според нас авторски предговори).²⁰ В същото време пълното академично издание на всичко, написано от Маркс и Енгелс на езиците на оригинала, т.нар. MEGA-II (Marx-Engels-Gesamtausgabe), започнато в Москва и Берлин, продължи в Амстердам. От 1972 до 1990 г. бяха публикувани 36 тома от замислените 114. После работата бе подета от международна фондация, като включва сътрудничеството на стотици учени от цял свят. Проектът се разшири, до 2007 г. излязоха 113 тома, от които 59 с текстове на Маркс и Енгелс и 54 с коментари и научно-справочен апарат. Очаква се публикацията да завърши през 2025 г. Между другото, от 2011 г. вече излезлите токове са достъпни и в интернет. MEGA-II е уникално издателско постижение,

¹⁹ С организатори Андрю Чити и Мартин Макайвър, London Knowledge Lab, 5 февруари 2011 г.

²⁰ К. Маркс и Фр. Енгелс. Манифест на Комунистическата партия. Превод от немски Д. Денков. София, Изд. ГАЛ-ИКО, 1999.

дори ако се съпостави с най-престижни издания на научната класика. Всеки авторски том е съпроводен от близък по обем справочен том.

Да се представи в един том внушителното дори само по себе си творчество на един автор не е никак лесна задача, особено когато става дума за голям и противоречив мислител. Твърде различни са тематичните центрове, които формират актуалния интерес към Маркс:

- Аналитичният метод
- Глобализацията
- Кризата на капитализма
- Постикономическото общество.

Световната практика, в частност през последните две-три десетилетия, познава разнообразни варианти на съставяне на еднотомни антологии на Маркс.

Рядко се използва чисто хронологичният подход. Изключителното многообразие от Марксови текстове и разнообразието на интересите му лесно може да потопи читателя в трудно за преплуване море. Частичен изход от подобно положение е представянето на Марксови текстове по периоди. Поредици като „Penguin Classics“ и „Cambridge Texts in the History of Political Thought“ например публикуват подборки във вида на „Ранни произведения“ и „Късни произведения“.²¹ При цялата прецизност на съставителската работа те са полезни и отговарят на потребностите на академичната среда, в която вече са достъпни много на брой опити за антологии на цялото Марксово творчество, и се формира интерес към отделни периоди от живота му. Българският случай все още не е такъв. Нещо повече, с обикновеното делене по периоди рискуваме да се включим в споменатото популярно и преднамерено противопоставяне на „младия“ и „стария“ Маркс, изградило се в годините след първите публикации на ранните му ръкописи и познато и на българската научна общност. Въпросът за развитието на Марксовите идеи, за последователността, в която те възникват, коригират, променят и надграждат във времето, е доста сложен и не може да бъде изчерпан от едно съставителско решение.

Тематичният подход е широко разпространен и дава възможност за диференциране, за открояване на разнообразието на Марковия творчески свят. Определено постижение беше антологията, съставена от Михаил Лифшиц „Маркс и Енгелс за изкуството“. Други са информативни (от типа „Маркс и Енгелс за профсъюзите“ или – по време на перестройката – „Маркс и Енгелс за демокрацията“). Такъв подбор създава прегледност,

²¹ Karl Marx. Early Writings. London: Penguin, 1992; Karl Marx. Later Political Writings. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, и т.н.

но има съществен недостатък, който се корени в многопластовите задачи, поставяни от самия Маркс, откъдето и в трудността работите му да бъдат класифицирани еднозначно в едно и само едно изследователско поле.

Друг възможен вариант е проблемният подход, който идентифицира проблемни възли, очертани в трудовете на Маркс, и представя текстовете, където са проявени най-силно. Някои от най-новите издания директно отварят врати към важни съвременни проблеми, загатнати, предусетени, дори отчасти развити от Маркс в неговите работи. Дейвид Рентън публикува (2002) нашумялата антология „Маркс за глобализацията“.²² Проблемите на модернизиращите се общества влизат във вниманието на автори, предлагащи актуални подборки от Марксови разсъждения. Появяват се издания на Маркс, третиращи гражданското общество и демокрацията. Вече можем да закупим дори антологии на Маркс, подпомагащи анализа на характера, причините, развитието и възможните следствия на световната финансова криза от 2008 г. насам. Принстънският професор Робърт Тъкър извежда като ключови проблеми „Критиката на капитализма“, „Революционната програма и стратегия“ и „Общество и политика през XIX век“²³. По-конкретен в антологията си, превърнала се в основа на собствено научно изследване, е Йон Елстер, според когото при Маркс следва да имаме предвид неговата методология, проблема за отчуждението, икономиката, експлоатацията, историческия материализъм, класовата борба, политиката и критиката на идеологията.²⁴ Повече или по-малко сполучливи, познати са още редица усилия да се подведе сложното, многопосочно и почти необятно Марксово наследство под знаменателя на няколко централни понятия, претендиращи да го подреждат и осмислят. Невъзможно е те да бъдат изследвани и коментирани в този кратък предговор. Отговорност на всеки съставител е максимално ясно да обоснове своя избор.

²² David Renton (ed.). *Marx on Globalization*. London: Lawrence and Wishart, 2002.

²³ Robert C. Tucker (ed.). *The Marx-Engels Reader*. New York: Norton, 1972.

²⁴ Jon Elster (ed.). *Karl Marx: A Reader*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

ЕНИГМАТА МАРКС¹

Безпощадна критика на всичко съществуващо.
Маркс, 1843 г.²

За нас това включва и самия марксизъм.
Сп. „Исторически материализъм“, 2011 г.

1. Ефектът „Феникс“

През 1883 г. умира Карл Маркс. През същата година започва да излиза списание „Die Neue Zeit“, теоретична трибуна на неговите европейски последователи.³ Ражда се международна марксистка общност. Комплекс от идеи, означени с името на Маркс, стават факт и фактор в идейния и политическия живот на стария континент. Изглежда като класическа пиеса: „Маркс умря. Да живее марксизмът!“ Но по-нататък интригата се заплита и все повече губи прилика с традиционните сюжети.

Само година след смъртта на Енгелс (1895) един от съоснователите на школата поставя под съмнение нейния смисъл – от същата трибуна, на която е обявена. Бернщайн е толкова близък на „Генерала“⁴, че е удостоен с

¹ Есето е публикувано в антологията „Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов (София: Изток–Запад, 2013, 643–682).

² „Historical Materialism“ е марксистко списание, излизащо четири пъти годишно и базирано в Лондон. Основано през 1997 г., то утвърждава, че с многообразието от своите практически и теоретични проявления марксизмът представлява най-плодотворната концептуална рамка за анализ на социалните феномени с оглед на отиването отвъд тях. В подбора на материали ние не фаворизирахме никоя тенденция, традиция или вариант. Маркс изискваше „безпощадна критика на всичко съществуващо“: за нас това включва самия марксизъм (<http://www.historicalmaterialism.org/about-us>).

³ Основни сътрудници на списанието са самият Енгелс, който легитимира понятието „марксизъм“, А. Бебел, Е. Бернщайн, В. Либкнехт и Ф. Меринг (Германия), П. Лафарг (Франция), А. Лабриола (Италия), Г. Плеханов (Русия). Редактор е К. Кауцки. Между активните автори ще се появи и балканско име: К. Раковски.

⁴ Прозвище, което Енгелс получава, след като по време на Френско-пруската война (1870–1871) в поредица от анонимни статии предвижда точно действията на пруското военно командване.

честта да разпръсне праха му в морето. Сега в поредица от статии превръща в прах самата доктрина. Тече *fin de siècle*. Още не е настъпил XX век. В перспективата на новото столетие „милият Еде“⁵ вижда не колапс, а стабилизиране на капитализма, не шансове за революционна стратегия, а само за реформистка практика. Крайна цел няма... Ще бъдат необходими цели 60 години, за да се измине пътят от „Предпоставките“⁶ (1899) до финала в Бад Годесберг (1959), когато Германската социалдемократия се отказва (най-после) официално и напълно от марксизма. Толкова силна е марксистката инерция. Първоначално партийните авторитети се разграничават, критикуват и осъждат първия ревизионист. Но ревизията е направена.

Потвърждение (сякаш) идва бързо. През 1914 г. европейските пролетарии, които съгласно прочутия призив би трябвало да се обединят, правят точно обратното: обличат войнишки униформи и влизат в безпрецедентна кървава битка под знамената на „своята“ буржоазия. Зелена улица на войната дава решението на водещата (все още марксистка) социалдемократия да гласува военни кредити. Оказва се, че признатият лидер на ортодоксалния марксизъм, главният редактор на „Die Neue Zeit“, не е в състояние да даде еднозначен отговор на въпроса „да“ или „не“ на военния бюджет. Това е върхът на идейна безпомощност. „Марксизмът е мъртъв... Да живее ревизионизмът!“

Опровержение (сякаш) също идва бързо. Червеното знаме не отива в историческото кошче. Радикални революционери го подемат. Отново – и още по-гръмко, звучи великият призив. Войната реабилитира революционната перспектива. В Русия започва грандиозен социален експеримент с многостранни (и много странни) последици. Крайната цел става всичко, всекидневие – нищо... Започва да се кове нова формула: „Ревизионизмът е мъртъв. Да живее марксизмът-ленинизмът!“

Опровержението е опровергано вече не толкова бързо. Минават повече от 70 години, за да стане безпощадно ясно: марксизмът-ленинизмът прошумя и си отиде. Мумифициран е бил не само Ленин, но и самата доктрина. Останал е идеологически комплекс, който обслужва дълбоко репресивна система.

Пред 1989 г. системата рухва. В същата година започва да излиза списание „Actuel Marx“. Тече *fin de millénaire*. За най-голям мислител на хилядолетието е обявен... Маркс.⁷

⁵ Енгелс нарича Едуард Бернщайн „милият Еде“ в писмо до Кауцки (21 май 1895 г.) по повод на негово гузно поведение.

⁶ E. Bernstein, 1899, „Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie“.

⁷ Revolutionary writer Karl Marx has topped a BBC News Online poll to find the greatest thinker of the millennium“. October 1999 (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/461545.stm>).

„Марксизмът-ленинизмът е мъртъв. Да живее Маркс!“
Кръгът се затваря.

С важна уговорка: в него остава затворена и допълнителна порция парадокси.

„Марксизмът-ленинизмът“, смъртен враг на „ревизионизма“, е също... ревизионизъм. Ляв, за разлика от десния. Адаптацията към нови исторически условия не просто подтиква, тя задължава да се преосмисля, да се тълкува и допълва. А липсата на адаптация е отказ от духа на доктрината.⁸ В този смисъл „ревизионизмът“ е неизбежен. През ХХ век марксизмът се плурализира. Раждат се множество „марксизми“. Колко?

През 60-те години на миналия век френското списание „Magazine littéraire“ описа характерна ситуация: „На студента-първокурсник на площадите в Париж му предлагат двајсетина различни марксизми: Марксовата социология, на неговите професори, марксихеския екзистенциализъм, феноменологическия марксизъм, италианския марксизъм, марксизма на Лукач и теоретичните текстове на Валдек Роше.“⁹ Личи парадоксът: Маркс е автор на един от видовете „марксизъм“ наред с различни професорски интерпретации и идейни хибриди.

През 80-те години „Критичен речник по марксизъм“ (издаден във Франция, преведен в Германия) отдели специално внимание на понятия като: марксизъм, енгелсианизъм, кауцкизм, ленинизъм, троцкизм, люксембургизъм, марксизъм-ленинизъм, сталинизъм, бухаринизъм, грамшизм, маоизъм, кастроизъм, австромарксизъм, фройдомарксизъм...¹⁰ Нека прибавим интелектуалния неомарксизъм, който фигурира като Франкфуртска школа.

В новия век се коментира нова фаза на „хиляди марксизми“.¹¹

Несъмнено Маркс е вдъхновил най-много „изми“. И заедно с това – най-много, включително яростни, критики. Това е следващият парадокс: най-високо признание като „мислител на хилядолетието“ получава особено отричан автор. Вярно е, че няма негово произведение, което да е останало

⁸ По времето, когато „ревизионизмът“ беше еднозначно политическо понятие и тежко клеймо, българският журналист и общественик Владимир Найденов написа компетентна и смела книга за „Догматично-сектантската ревизия на марксизма“ (София: Партиздат, 1963). Скандалът беше избегнат с просто премълчаване на изводите, които следват от дрзкото изследване.

⁹ „Magazine littéraire“, 1968/18.

¹⁰ George Labica avec Gérard Bensussan (dir.) *Dictionnaire critique du marxisme*, en collaboration avec la revue *Dialectique*. Paris: Presse universitaires de France, 1982 ; 3^e ed., 1999, coll. „Quadrige“.

¹¹ „Падането на Берлинската стена, последвано от края на СССР, въведе във фазата на хиляди марксизми...“ (Andre Tosel. *The Development of Marxism: From the End of Marxism-Leninism to a Thousand Marxisms*. France-Italy: 1975–205. – In: *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Ed. by J. Bidet and S. Kouvelakis. Leiden and Boston: Brill, 2008).

незабелязано, без да предизвика внимание. Франц Меринг беше писал за художествения талант на Маркс с уговорката, че музата на поезията не е оставила дарове до люлката му.¹² Това не попречи поетичните опити на влюбения младеж да бъдат преведени и издадени в отделна книга – не в СССР, а в САЩ.¹³ В същото време и най-голямото постижение на Маркс – „Капиталът“, е подлагано на безбройни проверки и безпощадна критика.

Заклучителен парадокс. През XX век се говореше за „марксизъм след Маркс“¹⁴, сега става дума за „Маркс след марксизма“¹⁵ и дори „Маркс против марксизма“¹⁶. Връщането към Маркс роди понятията „алтермарксизъм“¹⁷ – „един друг марксизъм, за един друг свят“, и „постмарксизъм“¹⁸. Ако кръгът (или по-точно спиралата) се представи като линия, тя ще бъде:

„Маркс – марксизъм – марксизми – Маркс след марксизма – постмарксизъм“.

Постмарксизмът е среща на Маркс с новото хилядолетие.

„Пост-“ фиксира и изходната точка, и отблъскването от нея. За да преценим това съотношение и неговата основателност, трябва да вземем предвид няколко неща: предизвикателството на предишното хилядолетие, отговора на Маркс, предизвикателството на първия век от новото хилядолетие.

2. Двойното предизвикателство

В края на XVIII и началото XIX в. в света стават необичайни събития.

Колонии побеждават метрополиите. Първата победена метрополия е тъкмо изпреварилата останалите страни Англия.

Хижи преобръщат дворците! 1798, 1793, Година втора... Започва „Бунтът на масите“.

Начало на социалното инженерство. Първият опит да се изгради по революционен път ново общество („Република на добродетелта“), в което няма да има „нико един нещастен“.

¹² Франц Меринг. Карл Маркс. История на неговия живот. София: Партиздат, 1957. Меринг не е имал представа за „Икономическо-философските ръкописи от 1844 г.“, нито за вариантите на „Капиталът“, при все това неговото вдъхновено изследване запазва своето предимство спрямо всички следващи опити за биографично портретиране.

¹³ Love Poems of Karl Marx. City Lights Books, 1977. Мрежата предлага: Karl Marx, Selected Poetry (<http://homepages.which.net/~panic.brixtonpoetry/marxpoetry.pdf>).

¹⁴ Вж. напр. Marxism after Marx. London: Macmillan, 1979.

¹⁵ Tom Rock. Marx after marxism. The Philosophy of Karl Marx. Oxford: Blackwell, 2002.

¹⁶ В. М. Межуев. Маркс против марксизма. Москва: Культурная революция, 2007.

¹⁷ J. Bidet et G. Dumenil. Altermarxisme, un autre Marxism pour un autre monde. PUF, 2007.

¹⁸ J. Bidet and S. Kouvelakis. Marxism, Post-Marxism, Neo-Marxism. – In: Critical Companion to Contemporary Marxism. Ed. by J. Bidet and S. Kouvelakis. Leiden and Boston: Brill, (2008).

Начало на модерния конституционализъм. Конституцията на САЩ. Декларация за правата на човека и гражданина във Франция. Легитимирани са върховенството на закона и универсални човешки права.

Еманципация на жената. „Декларация за правата на жената и гражданката“ остава неприета, но провъзгласява началото на края на хилядолетната мъжка доминация.

Промислена революция. Появяват се последователно парната машина, параходът, локомотивът... Фабричните комини променят градския пейзаж. За първи път в историята селското стопанство престава да бъде основният отрасъл.

Възход на градовете. Хилядолетието започва с „Градската революция от XI в.“¹⁹. През XIX в. мощни миграционни потоци преобразяват облика им (Лондон достига 5 милиона) и вещаят бъдещите мегаполиси.

Икономизация. Борсата става по-важен център от Двореца. Непозната в историята цикличност – икономически растеж и криза, породена от растежа – структурира обществения живот. Сухото „плаща в брой“ започва да тежи повече от гордите девизи на близкото минало. Ражда се нов човешки тип; ще го нарекат *Ното economicus*.

Стратификация. Социални класи вместо съсловия поляризират обществото. Фабричните работници заемат мястото на селяните като „носещо звено“ на социалната конструкция.

Социална промяна. „Революция“ и „реформа“ придобиват нов смисъл²⁰ и стават основни понятия на политическия език. Общественото движение рязко се ускорява. Понятието „прогрес“, изковано през XVII в., навлиза във всекидневния живот.

Наука. Научното познание придобива нарастваща социална сила, преобразува духовната сфера и придава нови възможности за материалното производство.

Идеология. Рационалните идеи и нагласи изтласкват религиозните вярвания и стават доминиращи в политическия и обществения живот. В края на XVIII в. се ражда нов термин, който ще означава тази кардинална промяна.²¹

Секуларност. Отделянето на държавата от църквата променя геометрията на обществената архитектура.

¹⁹ Термин на Кропоткин, който е оставил забележителен анализ на възраждането на градовете през XI в., след продължителното средновековно „оселячване“.

²⁰ „Революция“ е традиционен термин на естествознанието и означава циклично движение. Знаменитият труд на Коперник е озаглавен „De revolutionibus orbium coelestium“ (1543). „Реформа“ е популярно понятие от църковната история.

²¹ Понятието „идеология“ има рядко срещана биография: знае се точно кога е родено (1795) и кой е бащата (Дестюд дьо Траси).

Сумарният резултат

Ново общество. Общество на гражданите. Светско общество. Индуриално общество. Икономическо общество. Класово общество на работодатели и наемни работници. Юридрическо общество. Градско общество. Индивидуалистично общество. Рационално общество. Динамично общество. Постпатерналистично общество. Световно общество.

От наблюдателницата на ХХI в. нещата изглеждат доста ясни. Но всъщност става дума не за статични характеристики, а за процеси, които започват преди и продължават след ХIХ в., които са незавършени и в много отношения противоречиви.

Скрити остават структурните взаимовръзки, които определят водещата характеристика.

Не по-малко въпроси повдига субектната страна на историческия процес.

„Бунтът на масите“ показва, че на историческата сцена са се появили колективни актьори, които могат да издигат и свалят водачите. Но самите колективни актьори не могат да надскочат себе си. И така:

Безсилен е кралят да спре Революцията.

Безсилни са Бернав, Брисо и Дантон да я ограничат на определено – за всеки от тях различно – стъпало.

Безсилни са Робеспьер и Сен Жуст да я изкачат до Република на добродетелта.

Безсилни са термидорианците да спрат хлъзгането към Империята.

Безсилни се оказват аристократите по време на Реставрацията – да върнат миналото, да отнемат доминацията на новите собственици.

Безсилни са и новите собственици – да предотвратят икономическите кризи.

Има надличностни фактори, които са по-силни и от Двореца, и от Улицата, и от Собствеността.

Разбира се, и в миналото историята е била постоянно преплитане на сила и безсилие. И никога не е откривала политическа логика, която води началото си от 1789 г., но проличава едва през 30–40-те години на ХIХ век. С щурма на Бастилията Революцията тръгва наляво²² (1791, 1792, 1793), прави завой през Термидор (1794) и тръгва надясно през Консулството (1799) и Империята (1804), за да стигне до Реставрацията (1814). И отново тръгва наляво (1830, предстои 1848 – „Пролетта на народите, 1871 – Комуната). Необичайни са и политическите цикли, и паралелните икономически цикли, които започват да регулират обществения живот.

²² Самите понятия „ляво“ и „дясно“ са изковани по време на Революцията.

Какви са обективните регулатори? И какви са границите на човешката свобода?

Дълбочинните консеквенции достигат до фундаментални въпроси. Не може да се разкрие *diferentia specifica* на новото общество, без да се стигне до по-общи въпроси. В крайна сметка що за система е Обществото? С какво променя Новото време самото разбиране за Човека и неговите възможности?

И заедно с това: какво следва да се очаква от колективните актьори? Каква позиция следва да се заеме в социално-политическия процес?

Енигмата на Маркс отвежда до своеобразния двоен контекст, в който попадат и неговото творчество, и оценките за неговото дело. За него може да се каже, че е син едновременно на своя век и на своето хилядолетие. Векът отразява *diferentia specifica* на епохата. Но епохата не се покрива с века. Парадоксално съвпадение и разминаване предизвиква „ефектът Феникс“.

3. Времето в теорията на Маркс

Новата макрорамка. Маркс първи ще установи не просто промени в общественото пространство и време, а наличие на нов пространствено-времеви континуум и ще определи неговите измерения.²³

Пространството

На мястото на старото местно и национално самозадоволяване и затвореност се появява всестранна размяна и всестранна зависимост на нациите една от друга. Това важи както за материалното, така и за духовното производство...

Времето

Постоянни преврати в производството, непрекъснато разтърсване на всички обществени отношения, вечна несигурност и движение отличават буржоазната епоха от всички други епохи. Всички застинали, заръждавели отношения заедно с придружаващите ги, осветени от векове представи и възгледи, се рушат, всички новосъздадени остаряват още преди да се вкостенят...²⁴

²³ Едва в нашата съвременност кристализираха понятия, които ясно изразяват двете страни на новия континуум: „глобализация“ – за новото пространство; „втечнено общество“ – за новата времева динамика. „Liquid Society“ е термин, въведен от Зигмунт Бауман.

²⁴ Фр. Енгелс и Карл Маркс. Манифест на Комунистическата партия. Лондон, 1848, с. 5 – Бел. на Маркс.

Маркс не само описва протичащите промени, а и разкрива вътрешната връзка между разширяването на пространството и ускоряването на времето. Във времето е и ключът към пространството, промяната на целия пространствено-времеви континуум, без, разбира се, това да намалява значението на взаимовръзката.

Икономическото време. В капиталното икономическо изследване на Маркс факторът време играе първостепенна роля.²⁵

- Обществено-необходимото работно време определя разменната стойност на стоката. Маркс тръгва от трудовата теория на стойността на А. Смит и Д. Рикардо, но отива значително по-нататък.
- Чрез времето Маркс открива механизма на принадлежната стойност, разликата между продажбата на труд и на работна сила, принадлежното работно време създава принадлежна стойност. В него е секретът на капиталистическата експлоатация.
- Чрез времето Маркс определя ефективността на производството. „Всяка икономия се свежда в крайна сметка до икономия на време.“
- Чрез времето Маркс формулира и принципната отлика на бъдещото общество: неговото богатство ще се измерва не с работното, а със свободното време.

Фундаментално значение в историческия процес има преходът от простото стоково производство (по формулата стока – пари – стока) към капиталистическото производство (по формулата пари – стока – пари прим). Това, което е достатъчно добре известно още на физиократите за търговския капитал – производството на „пари от пари“, Маркс доказва, че се отнася до промишления капитал чрез покупката на необичайната стока „работна сила“. Във формулата пари – стока пари прим се съдържат предпоставките за разширено възпроизводство от друг тип и следователно за нова икономическа динамика и глобална експанзия.

Може да се каже, че Маркс е големият философ на капитализма, въпреки или по-скоро тъкмо поради това, че е и негов приятел. Само като излезеш от системата, можеш да я видиш в нейната цялост.

Историческото време. Във вулгаризирания марксизъм беше приета като аксиома „петстадийна схема“ за общественото развитие. Никъде в произведенията на Маркс няма подобна схема, нещо повече – тя противоречи

²⁵ Заслужава да се отбележи, че Маркс обръща особено внимание на категорията време още в своята докторска дисертация върху твърде специална тема от историята на древногръцката философия („Разлика между натурфилософията на Демокрит и натурфилософията на Епикур“). Самата дисертация е своеобразна философска апология на дисидентството („отклонението от правата линия“).

на разбиранията му за различната дълбочина на дистанцията между отделните исторически епохи.²⁶

Диахронният ракурс е приоритет на диалектичката философия. В логиката на Хегел висшата фаза на един протичащ във времето процес съдържа „истината“ за цялото развитие, т.е. разкрива същността на променящия се предмет. Маркс придава афористичен израз на този методологичен принцип – „Анатомията на човека е ключ към анатомията на маймуната“ – и го използва двойно. Капитализмът като връхна точка в развитието на стокото производство дава възможност да се разбере цялата „икономическа обществена формация“ (*ökonomische Gesellschaftsformation*)²⁷. Стоковото производство има не само долна, но и горна икономическа и историческа граница. Следващата, постикономическа фаза е ключ към разбирането и на обществото, и на човека; тя е „решение на загадката на историята“.

За да се схване и оцени идейната конструкция, създадена от Маркс, следва да се вземе предвид най-напред неговата изходна философско-антропологическа хипотеза.²⁸ Чрез постикономическата фаза той търси и предлага отговор на фундаменталния въпрос за взаимоотношението човек – общество.

Какво представлява обществото: форма на организиране на съществуването на неговите членове или суперсистема по отношение на тях (както термитникът може да се разглежда като свръхорганизъм)?²⁹

Каква е родовата същност на човека: неговото свободно битие или специфичен тип не-свобода, предопределена зависимост от собствените му продукти, от външни сили, които сам създава?

Дихотомното деление на времето дръзко разполюва цялата история. Маркс отива още по-нататък, като обявява първата половина (в която и до-

²⁶ Апологетичният характер на тази схема е очевиден. От нея излизаше, че Монголия е по-напред от Белгия с цяла обществена формация. Имах възможност да покажа, че в произведенията на Маркс и Енгелс се съдържат четири оригинални периодизации на историята и нито една от тях не съвпада с „петстадийната схема“ (Митев, П. Е. Възгледите на Маркс и Енгелс за периодизацията на историята. – В: Енгелс и съвременното научно знание. Съст. С. Славков. София: Наука и изкуство, 1971).

²⁷ Във вулгаризирания марксизъм става дума да „обществено-икономически формации“. Маркс не е използвал понятието в множествено число. С понятието „икономическа обществена формация“ той обединява – типологично, а не еволюционно – „азиатския, античния, феодалния и съвременен-буржоазния начин на производство“.

²⁸ Това става твърде рядко в резюмиращи прегледи – възгледите на Маркс се представят обикновено чрез историческия материализъм, икономическото учение и научния социализъм. Изключение прави консервативният политик Роджър Скрътън (Scruton, R. A Dictionary of Political Thought. London: Macmillan Press, 1982). В марксистката традиция философско-антропологическият акцент разделя западните автори (Г. Лукач, Х. Маркузе, Е. Фром) от съветския „марксизъм-ленинизъм“.

²⁹ Формулировка на Б. Мунтян, „Държавата“ на Платон е идеализирана суперсистема.

сега се намираме) за „предистория“ и едва втората за „действителна история“. Според метафората на Енгелс, одобрена от Маркс, „царство на необходимостта“ и „царство на свободата“.

Можем да си спомним Жан-Жак Русо: „Човек се ражда свободен, а навсякъде той е в окови.“ Това обобщение бележи връхна точка на френското Просвещение и е пролог към Революцията. Имплицира въпроси и за същността на свободата, и за източника на оковите.³⁰ Маркс дава удивително пластичен отговор, който утвърждава субектната позиция на човека и обяснява неговата зависимост.

За Маркс свободата е родова характеристика на човека, която произтича от типа отношение към природната среда, от творческия характер на труда. И пак в труда – в отчуждения труд – се корени видимото действие на обществото като суперсистема: производството се оказва над производителите, държавата – над гражданите, религията – над вярващите, семейството – над съпружките. Отчуждението не е вечно, а исторически преходно явление. Преодоляването му е „връщане на човека от религията, семейството, държавата и т.н. към неговото човешко, т.е. обществено битие“. Затова „комунизмът като положително премахване на частната собственост“ ще бъде „истинското разрешение на спора между съществуване и същност, между предметяване и самоутвърждаване, между свобода и необходимост, между индивид и род“.³¹

На тази философско-антропологическа хипотеза Маркс придава историческа плът и икономическа аргументация.

Всеки индивид притежава обществената мощ под формата на вещ. Отнемете на вещта тази обществена мощ и ще трябва да я дадете на едни лица като власт над други лица. Отношенията на лична зависимост (отначало съвсем първобитни) са първите форми на обществото, в които човешката производителност се развива само в малък мащаб и в изолирани пунктове. Лична независимост, основана на вещна зависимост, е втората голяма форма, в която за пръв път се образува система на всеобща обществена размяна на веществата, на

³⁰ Маркс проучва и конспектира „Общественият договор“ на Русо, като отбелязва неговото заключение: „Да се намери такава форма на асоциация, която защитава и огражда с цялата обща сила личността и имуществото на всеки от членовете на асоциацията и благодарение на която всеки, като се съединява с всички, се подчинява обаче само на самия себе си и остава толкова свободен, колкото и по-рано.“ „Такава е основната задача, която решава общественият договор“ (Маркс, К. Выписки из „Общественного договора“ Жан-Жака Руссо. – В: Жан-Жак Руссо. Трактаты. Москва: Наука, 1969, с. 471). Маркс запазва образа „окови“ за не-свободата, но го конкретизира. Според него в обществения живот се е появила класа, която няма какво да губи освен „оковите“ си, а за да се освободи от тях, ще трябва да освободи самото общество от всяко класово разделение.

³¹ Вж. „Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернхард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов (София: Изток–Запад, 2013), 138–139.

универсални потенци. Свободна индивидуалност, основана на универсално развитие на индивидите и подчиняването на тяхната колективна, обществена производителност като тяхна обществена потенция е третото стъпало³² (к. м., П.-Е. Митев).

Марксовият възглед върху проблема за свободата се отличава с многостранност и обединява философско-антропологични, философско-исторически и политически аспекти.³³ Свободата е родова характеристика на човека, която го отличава от несвободата на животните. Свободата е конкретна историческа мярка на икономическото, политическото, културното и моралното развитие на обществото. Свободата е качествено нов етап, който ще ознаменува овладяването на природните и обществените закономерности и самореализацията на човека. Трите аспекта са взаимосвързани. Оттук вече следва, че с неговото учение не може – без да се използва – да се обосновава антидемократична практика, макар и в името на утрешна най-голяма свобода.

Свободното време. Днес свободното време е битов въпрос на всекидневието. Трудно е да си представим действителността на „манчестърския капитализъм“, при който няма място за такова понятие. Дори в началото на ХХ в., когато работният ден е нормиран (10 часа), работническият лозунг е: „8 часа работа, 8 часа почивка, 8 часа сън“. Става дума за (пасивна) почивка, а не за (активна) свободна дейност. На този фон следва да се оцени категориалният ранг, който придобива свободното време в теорията на Маркс.

В хода на своите икономически изследвания Маркс установява тенденции в развитието на производителните сили, които намаляват зависимостта на общественото богатство от работното време. Той прогнозира коренна промяна на положението на човека в производствения процес: работникът престава да бъде главен агент на производството и „заства редом с него“, общественото знание се превръща в „непосредствена производителна сила“.³⁴ Творческата реализация става първостепенен фактор за самото развитие на производството. Мярка за общественото богатство става свободното време на личността.

³² Пак там, с. 157. Изглежда парадоксално, че Маркс не се е изкушил от мисления експеримент: ако отнемем обществената мощ на вещите, без „втората степен“ да е създала предпоставки за третата, ще пренесем миналото в бъдещето – ще се получи отново „власт на едни лица над други лица“, ще се възстановят вертикалните връзки чрез нови форми на персонална зависимост. През 1956 г. те бяха наречени „култ към личността“.

³³ Вж. Митев, П.-Е. От социалния проблем към светогледни открития. София: Наука и изкуство, 1984.

³⁴ Вж. „Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов (София: Изток-Запад, 2013), с. 165.

Маркс не предпоставя морален императив – колко добре би било личността да бъде свободна, хармонична и многостранно развита, а доказва, че перспективата на технологичния процес: а) създава предпоставки и б) изисква свободно развитие на личностите, които съставят „свкупния работник“.³⁵

Светът навлиза в епохата на автоматизацията и роботизацията на производството едва с научната и техническата революция, която започва в средата на ХХ в., а още преди неговия край довежда до „Третата вълна“.

Свободното време става част от икономическото време.

Идеологическото време. Съдържанието и функциите на идеологическите доктрини се определят в зависимост от позицията на техните носители в социалното пространство и историческото време. Оста минало–настояще–бъдеще според Маркс разграничава не само консерватизма, либерализма и социализма, но и самите социалистически и комунистически доктрини (феодален, дребнобуржоазен и утопичен социализъм). Бъдещото общество е определено от Маркс по няколко начина: „демокрация“ (1843); „човешка еманципация“ (1843); „комунизъм като завършен натурализъм-хуманизъм“ (1844); общество, в което „свободата на всеки е условие за свободата на всички“ (1848); общество на „свободна индивидуалност“ (1857/58); „начало на действителната история“ след края на „предисторията“, белязана от „икономическата обществена формация“ (1859); „комунизъм“ (1875).

Поради мястото, което придобива определянето на собствените позиции като комунистически, особено значение придобива критичният анализ, който прави Маркс на комунизма, като разграничава:

- а. Антикапиталистически комунизъм – преди кулминацията на частната собственост;
- б. Посткапиталистически комунизъм – след кулминацията на частната собственост.

Антикапиталистическият (докапиталистическият) комунизъм достатъчно ясно кристализира още в декретите на Бабьоф. Той е егалитарен, уравнителен. Жизнена програма е ситостта. Силов, репресивен, казармен комунизъм.

³⁵ Представата за класовия апел на Маркс най-често се изчерпва с „пролетариите“, описани в „Манифеста“ като „гробокопачи“ на капитализма. В „Капиталът“ е въведено евристичното понятие „свкупен работник“ (Gesamtarbeiter), което включва (на съвременен език) не само „сините“, но и „белите якички“, дори мениджърите. „Към тези производствени работници [Arbeiter] спадат, разбира се, всички ония, които така или иначе участват в производството на стоката, като се почне от работника [Handarbeiter] в собствения смисъл на думата и се свърши с директора [manager], инженера (за разлика от капиталиста)“ (Маркс, К., Фр. Енгелс. Съчинения, т. 26, ч. С, с. 134; K. Marx und F. Engels. SW, Bd. 26, I. S. 126–127).

Посткапиталистическият комунизъм („натурализъм-хуманизъм“) – точно обратното, е индивидуалистичен; в неговия център е самореализацията на личността, разгръщане на нейния творчески потенциал. Предполага преодоляването на институционното насилие; не е етатистки, а по-скоро анархистичен – предвижда „обратното поглъщане на държавата от обществото“, постепенно „отмиране на държавата“.

Ако единият е доведената докрай суперсистема, то другият означава трансформация на обществото от суперсистема в оптимална среда на съществуване и изява, на взаимоотношение между индивидите. Ако единият довежда до крайност, хипертрофира суперсистемата, другият я преобразува и хуманизира; в това е неговият смисъл. Ако единият е антилиберализъм, другият е свръхлиберализъм.

Маркс ясно противопоставя тези два типа комунизъм. Неговият критически анализ на антикапиталистическия комунизъм по своята дълбочина и острота може да конкурира цялата антикомунистическа литература.

Революционното време. Революциите ускоряват историческото движение. Маркс ги определя като „локомотиви на историята“; според друга негова метафора те „съкращават родилните мъки на старото общество, когато то е бременно с ново“. В революционното време не се влиза произволно. Революцията е сблъсък на политически воли, волята на едни става доминираща по отношение на други. Но на самата революция не може да се натрапи субективна воля, тя наказва революционния волунтаризъм. Революцията ускорява, но ускорението не може да бъде ускорявано. Отношението към революционното време илюстрира острия сблъсък на Маркс с революционния волунтаризъм, който довежда до разпад на Съюза на комунистите през 1850 г.:

Вместо материалистическия възглед на Манифеста се издига идеалистически. Вместо действителните отношения за главно в революцията се представя волята. Ние казваме на работниците: може би ще трябва да преживеете още 15, 20, 50 години гражданска война, за да измените съществуващите условия и да станете способни да управлявате. Вместо това им се казва: трябва веднага да вземем властта или изобщо да се откажем от това.³⁶

Революцията има своя икономическа логика, която я прави близка до естественоисторически процес, обусловен от динамиката на производителните сили и производствените отношения. Само след като се изчерпят възможностите за развитие на производителните сили в границите на определени производствени отношения, настъпва времето на социалната революция.

³⁶ Наст. изд., с. 522.

Революцията има и своя политическа логика. В нейния ход се открива антисистемен „прозорец“, както показва якобинският опит през Година втора.

Маркс вижда ясно, че буржоазнодемократичната революция е незавършена; тя трябва да доведе на власт не една или друга фракция на буржоазията, а буржоазията като класа. Само това отговаря на развитието на производителните сили, а не например положение „партер“ на индустриалната буржоазия. Времевият мащаб, с който Маркс измерва революционния процес, е поначало по-обхватен.³⁷ Исторически променен е и пространственият мащаб. Революцията от 1789 г. е френска – и европейска. 1848 г. още по-недвусмислено показва: Революцията е национална – но и регионална. Затова и контрареволуцията е регионална. Успехът на пролетарската революция ще зависи от взаимодействието между основните европейски страни – Франция, Англия и Германия.

Вън от съмнение, европейската атмосфера през 40-те години на XIX в., когато се формират възгледите на Маркс, е наситена с революционно напрежение. Краят на десетилетието е революционната вълна, известна като „Пролетта на народите“. В Юнското въстание (Париж, 1848) Маркс вижда пролог към пролетарска революция, в Парижката комуна (1871) – опит „да се шурмува небето“.

Метафората е точна. Проблемът е в това, че революционното време (на пролетарски революции) не съвпада с икономическото време. Буржоазните производствени отношения не са престанали да бъдат стимул за развитие на производителните сили.

Нов научен синтез. Маркс създава интердисциплинарно (философско, социологическо, икономическо и политическо) учение, в чийто център е идеята за глобален преход от икономическа (капиталистическа) към постикономическа (комунистическа) обществена формация.

Самият преход синхронизира икономически, политически и идеологически процеси. Научният синтез се състои в разкриването на техните вътрешни връзки. Историческият подход е в основата на този синтез, социологията е негов инструмент.

В „Немската идеология“ Маркс и Енгелс ще напишат: „Ние познаваме само една-единствена наука, науката история.“³⁸ Формулировката е твърде предизвикателна и не влиза в окончателния вариант на книгата, но евристичният ѝ смисъл пронизва цялото учение. Историзмът във философията е

³⁷ В средата на 60-те години на XIX век Маркс стига до заключението: „Жизнената история на Френската революция, която води леточислението си от 1789 г., не е завършила още през 1830 г.“ (Маркс, К., Фр. Енгелс. Съчинения, т. 2, с. 138).

³⁸ Маркс, К., Фр. Енгелс. Съчинения, т. 3, с. 16.

диалектическият метод. Теорията за обществото е материалистическо разбиране на историята – концептуално единство на схващанията за структурата на обществото и за неговата динамика. В политическата икономия – критиката на всяка интерпретация на икономическите категории като дадености, доказването на техния исторически характер. В политиката – централното значение на революционните процеси.

Историзацията на голям комплекс от знания е осъществена едновременно с определена и многопосочна социологизация. Маркс социологизира философията: придава онтологическо значение на труда като преобразуване или „очовчаване“ на природата. Социологизира политическата икономия: производствените отношения се разглеждат не само сами по себе си, а и като структуроопределящи спрямо цялата съвкупност от обществени отношения. Анализът на икономическите категории прераства във възпроизвеждане на социалната действителност като цяло. Социологизира политическото знание: политическата практика се разглежда в общия социален контекст както субективно, така и дейностно. Политическият анализ прераства в социално-исторически.

Синтезът е двоен, защото, от една страна, става дума за междудисциплинно движение на територията на фундаменталната наука, от друга страна – за синтез на научно и научно-приложно знание. Оттук особената привлекателност – но и капаните, на взаимовръзката научна обективност – практическа действеност. В психологически план се проектира като съчетаването на реализъм и оптимизъм.

Мото на творчеството и дейността на Маркс става неговият тезис: „Философите по различен начин само са обяснявали света, докато въпросът е той да бъде променен.“³⁹

Научният синтез придава на марксизма потенциал на акселератор в социалното време. Заедно с преобръщането на времето, самото време на свой ред преобръща марксизма.

Противоречието между икономическото време и революционното време се проявява поради гъвкавите оценки на Маркс и на Енгелс, но остава като „бомба“, която през ХХ в. ще взриви школата.

³⁹ В немския оригинал „Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*, es kömmt darauf an sie zu verändern“ Г. Багатурия доказва, че тезисът съдържа не само противопоставяне на съзерцателното и активно отношение към съществуващото, но и противопоставяне на действителното разбиране и философската интерпретация. Истинският смисъл на тезиса е: „Философите само по различен начин интерпретираха света, за да се примирят със съществуващото, а въпросът е в това, да се разбере светът и на тази основа, като се опира на действителното познание и разбиране на съществуващото, да се измени“ (Г. А. Багатурия. К вопросу о развитии марксистской теории формационного преобразование общества. – В: Социализм 21. Москва: Культурная революция, 2009, с. 171).

4. Марксизмът във времето

Глобалното време. Изходната точка на Маркс е превръщането „на историята в световна история“. ⁴⁰ При това Маркс си дава сметка, че процесът е незавършен. ⁴¹ Глобализация на времето означава синхронизирането, макар и относително, на различните исторически времена, в които живеят народите по света. Сложен процес, дори в рамките на отделна страна, ако се вземе предвид различната степен на развитие на етнически общности, субрегиони, градове и села. Икономическа основа на глобализацията е създаването на световен пазар. Маркс не е достигнал до неговото специално проучване. ⁴²

„Капиталът“ описва икономическата действителност в страните от Западна Европа. Когато последователи на Маркс започват да прилагат заключенията в „Капиталът“ към страни като Русия с неразвити капиталистически отношения, той възразява категорично срещу подобна методологическа неадекватност. ⁴³ В същото време изводите за противоречието между обществения характер на производството и частната форма на присвояването се отнасят до цялата капиталистическа система. Екстраполацията съдържа имплицитен евроцентризъм, въпреки че Маркс е принципно чужд на подобен подход. Допуска се, че европейският революционен „локомотив“ може да изтегли целия останал свят, без той да спира на гара „Капитализъм“.

Наследниците на Маркс през ХХ в. правят опити да запълнят теоретичната празнота. Роза Люксембург („Натрупване на капитала“, 1913) доказва, че капиталистическата икономика се развива за сметка на некапиталистическата среда. Следователно нейна граница във времето ще бъде изчерпването, преобразуването на тази некапиталистическа среда. Ако се върнем назад към класическия марксизъм, от тази евристична концепция ⁴⁴ следва, че глобалният преход се разполага в други, много по-широки мащаби на икономическото и историческото време. Вече става дума не за едностранно

⁴⁰ Наст. изд., с. 203.

⁴¹ „При това освобождението на всеки отделен индивид ще се извърши в същата степен, в която историята ще се превърне напълно в световна история“ (наст. изд., с. 66; к. м., П.-Е. М.).

⁴² Икономическият труд на Маркс е планиран първоначално в шест книги (вж. писмо на Маркс до Енгелс от 2 април 1858 г.; Маркс, К., Фр. Енгелс. Съчинения, т. 29). Световната икономика е тема на книга пета „Международна търговия“ и шеста „Световният пазар“. Маркс не е стигнал до този проблемен кръг, както и до въпроса за икономическата роля на държавата (книга четвърта).

⁴³ Писмо на Маркс до В. Засулич (8 март 1881) и до сп. „Отечественные записки“ (1877); вж. наст. изд., с. 216, 478.

⁴⁴ Студията „Роза Люксембург като марксист“ заема важно място в антидогматичната книга на Георг Лукач „История и класово съзнание“ (1923), основополагаща за „западния марксизъм“ като алтернатива на съветския „марксизъм-ленинизъм“.

„изтегляне“ на изостаналите страни от напредналите, а за сложно взаимодействие. В СССР книгата на Роза Люксембург е подложена на критика поради логичното заключение: „не може да се твърди, че икономическият предел на капитализма е достигнат или дори че е твърде близък“.⁴⁵

В класическия марксизъм пространството остава в известен смисъл недооценено за сметка на времето. Световното общество има собствен исторически ритъм. Пространството удължава времето.

Едва изследванията на И. Уолърстийн и въведеното от него понятие „капиталистически свят-система“ завършват теоретичното покритие на глобалното пространство-време.⁴⁶

Анти-капитализъм и пост-капитализъм. Основната интрига в историческата съдба на марксизма е сложното отношение между тези две позиции. „Пост-капитализъм“ е надживяването на икономическата обществена формация. „Антикапитализъм“ е противопоставянето на реалния капитализъм с цел: а) да се преодолее радикално или б) да се реформира чрез последователни ограничения на капиталистическата класа и социално преразпределение на принадлежащия продукт.

Маркс категорично отхвърля антикапитализма на примитивния комунизъм. В същото време, въпреки ясното разграничение, което прави (1844), той приема двусмисленото и поради това компромисно понятие „комунизъм“, защото и в двата случая става дума за преодоляване на частната собственост, макар и в единия случай „отрицателно“, а в другия – „положително“.⁴⁷ „Манифестът“ (1848) е наситен с посткапиталистически патос, но самата програма дава възможност „примитивният комунизъм“, изгонен през вратата, да се върне през прозореца. Недвусмислено е казано, че „германската буржоазна революция може да бъде само непосредствен пролог към една пролетарска революция“⁴⁸. Налице е и политически компромис. В критичния анализ на различните социалистически и комунистически възгледи е пропуснат бабьовизмът.⁴⁹

⁴⁵ Роза Люксембург. Накопление капитала. Том 1–2. Предисловие В. Мотылева. С. XXIII, 1931 г. Критикът изтъква също, че в концепцията на Р. Люксембург „ролята на съзнателната борба на пролетариата не е решаваща“ (пак там).

⁴⁶ Wallerstein, Immanuel. The Modern World-System. Vol. I–IV. New York: San Diego Berkeley, 1974–2011.

⁴⁷ Маркс използва два термина, за да се означае преодоляването на частната собственост: *Aufhebung* (снемане) и *Abschaffung* (премахване). Основно значение у Маркс и Енгелс има първият термин. „Снемане“ е ключово понятие във философията на Хегел и има троен смисъл на отрицание, съхраняване и развитие на ново равнище. Според Г. А. Багатурия става дума за премахване на отчуждението на производителите от средствата за производство, запазване на собственическо отношение към обществените средства за производство и по-нататъшно развитие на производителните сили (вж. Багатурия, Г. А. Цит. съч., 183–185).

⁴⁸ Наст. изд., с. 521.

⁴⁹ „Ние не говорим тук за литературата, която във всички велики революции на Новото

В този контекст е ясно, че знаменитият лозунг „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ може да се чете по два различни начина, защото обединената сила на пролетариата може да се реализира и като „Спри процеса!“. Двата възможни прочита вероятно са осигурили единодушното приемане на „Манифестът“ през 1848 г.

Още в „Немско-френските годишници“ Маркс развива възгледа за „човешка еманципация“ като логически неизбежен завършек на „политическата еманципация“ в Германия. Ефектът може да се нарече „изкушението на 1793“. Великата френска революция открива „антисистемен прозорец“, от който Робеспьер вижда „Република на добродетелна“, а след него Бабьоф – комунистическа перспектива. Политическият комунизъм се ражда като съзнателно продължение на якобинската традиция.⁵⁰

Класическият марксизъм се изгражда върху хипотезата за съвпадение на „пост“капитализъм и „анти“капитализъм в развитите европейски страни, т.е. вграждане на „анти“ в достигналата зрялост, готова за „пост-“ система. Оттук е пренасянето на модела на 1789 г. върху очакваната пролетарска революция през XIX век. Оттук е идеята за „перманентна революция“, която маркира политическата линия, следвана от Маркс и Енгелс през 1848/1849 г.⁵¹

Социално-политическото развитие и теоретичното изграждане на новия светоглед променят представите на Маркс за пролетарската революция. През 1871 г. („Гражданската война във Франция“) ние виждаме описан революционен модел, алтернативен на якобинския. През 1895 г. Енгелс преоценява своята собствена и на Маркс позиция от времето на „Пролетта на народите“. При все това проблемът остава. Остава в сила общата оценка за достигнатата зрялост на капиталистическата система за революционен преход. И следователно – основата за смесването на антикапитализъм и посткапитализъм.

На дневен ред е революцията в Русия. Сам Маркс допуска да се отвори „антисистемен прозорец“ и в Русия, но при определени условия.

В началото на XX в. класическият марксизъм не е достатъчно подготвен за неklasическа среща с Евразия и Третия свят.

време е изразявала исканията на пролетариата“ (съчиненията на Бабьоф и др.) (Наст. изд., с. 517.)

⁵⁰ Бабьоф: „...Тяхното (на Робеспьер и Сен-Жуст) диктаторско управление беше дяволски добре замислено. Истината се състои в това, че ние сме само вторите Гракхи на Френската революция“ (Писмо на Г. Бабьоф до Ж. Бодсон от 9 вантоз Година IV). В ръководения от Бабьоф „Заговор на равните“ се включват видни якобинци, в т.ч. бившият член на Комитета за обществено спасение Робер Ланде, който провежда политика на „Големия максимум“.

⁵¹ Публикацията на архива на Маркс показва, че идеята за разбиване на старата държавна машина има френски произход. Възниква при запознаването на Маркс с идеите на Брисо, един от лидерите и идеолозите на Великата френска революция (MEGA IV / 3, 427).

Революционното време през XX в. Раздвояването на марксистката школа. Две политически линии разграничават най-авторитетните марксистки от Западна Европа и Русия. Едната линия – на Ленин, ще се окаже (след смъртта му), че води до сталински псевдомарксизъм. Другата линия – на Кауцки (също след смъртта му), ще доведе до не-марксизъм. Нашата задача не е да претегляме аргументите на единия и на другия. По-важно е да се разбере защо дивергенцията и острото противопоставяне са неизбежни, макар че без всякакво съмнение и двамата са били искрени и изключително компетентни последователи на Маркс.

Стратегията, ориентирана към постикономически отношения, не може да работи в икономическо време на възходящо – макар и неравномерно – развитие на пазарната икономика в Западна Европа и Северна Америка. Резултатно работи реформистка стратегия, при която „социална демокрация“ означава „капитализъм плюс ефективна социална политика“. За тази цел не е необходима визия на „крайна цел“. Така западната алтернатива на Ленин и Троцки слива ревизионизма на Бернщайн с ортодоксията на Кауцки, разтваря втората в първата и в крайна сметка анулира марксисткото присъствие в социалдемократическата традиция. Хоризонтирането на обществените отношения извежда икономическото време на преден план и първоначално отлага, а след това сменя въпроса какво ще се прави „на другия ден след социалната революция“⁵².

Стратегията, ориентирана към постикономически отношения, неочаквано намира приложение в Евразия с революционното време, в което навлиза. Кауцки е категоричен, че в Русия се извършва буржоазна революция, друга не е възможна съгласно азбучните марксистки критерии. Ленин не оспорва това, признава изостаналостта на Русия, но както и Троцки, изхожда от принципно различна предпоставка. Историческото време на капитализма вече е изтекло. Вертикалните отношения стават доминиращи и в икономиката, и в политиката. Демокрацията престава да бъде адекватна надстройка. Идва часът на вертикален прелом, на пролетарска революция с участието на народите от Изтока. Ако световната система на капитализма е зряла за социалистически преход, то руската „искра“ може да предизвика европейски революционен пожар. Основната идея е: актуалност на социалистическата революция.

Разминаването изглежда кардинално. На Запад часовникът отчита икономическото време (което трябва да се синхронизира с политическа демокрация), на Изток – политическото време (което трябва да се синхронизира с икономическа модернизация).

⁵² Заглавие на популярно произведение на Карл Кауцки, преведено и на български език (София, 1919).

Марксистката школа се разпада с различни акценти върху обективните предпоставки и граници на политическата дейност и върху ролята на революционната активност.

През ХХI в. тесногърдият реформизъм предизвиква криза на социалдемократията. Революционизмът се заплаща още през ХХ в., включително от двете основни фигури на „Великия Октомври“ – Ленин е мумифициран (физически и идейно), Троцки е убит (физически и – в очите на милиони хора – морално).

Форсиране на историческото време. След Октомврийската революция в Русия възниква комплексна проблемна ситуация – икономическа, политическа и идейна. Ленин откровено признава (през март 1918 г.), че не знае какво ще бъде социализмът, защото още тухлите, от които трябва да се изгради, не са изпечени.⁵³ „Военният комунизъм“ е пряк опит с щурм, по силов път, да се въведат непазарни икономически отношения. Икономическата и социална безизходица, до която води, мотивира „Нова икономическа политика“. Пазарът, а с това и капитализмът, в определена степен е реабилитиран.⁵⁴

Социализмът трябва да влезе в своето време, след като се е настанил на историческата територия на капитализма. Наваксването се търси от наследниците на Ленин в три различни насоки: в международен контекст чрез световната революция (Троцки); чрез балансирана икономическа политика, продължение на НЕП (Бухарин); чрез второ издание на „военния комунизъм“ – силово, терористично форсиране на времето (Сталин). Цялата понататъшна история на реалния социализъм в пространството и времето се разполага между тези два полюса – пазарния и административния, НЕП и военния комунизъм.⁵⁵

Опитът да се форсира историческото време води до неговото раздвояване: икономически и военно-технически напредък се постига чрез политическа ретроградност. Модернизация с предмодерни, включително азиатски, варварски, средства. Смазващ репресивен апарат. Социален геноцид, в

⁵³ „Дать характеристику социализма мы не можем; каков социализм будет, когда достигнет готовых форм – мы этого не знаем, мы этого сказать не можем... Потому что нет еще для характеристики социализма материалов. Кирпичи еще не созданы, из которых социализм сложится“ (Ленин, В. И. ПСС, т. 36, 65–66).

⁵⁴ През април 1921 г. дилемата звучи така: „Либо пытаться запретить совершенно всякое развитие частного, негосударственного обмена, т.е. торговли, т.е. капитализма... Либо (последняя возможная и единственно разумная политика) не пытаться запретить или запретить развитие капитализма, а стараться направить его в русло государственного капитализма“ (Ленин, В. И. ПСС, т. 43, с. 222).

⁵⁵ Вж. Митев, П.-Е. Априлският пленум в реален исторически контекст. – *Ново време*, 6–7/2006.

сравнение с който „Ça ira! Аристократите на фенерите!“ звучи като закачка. „Отклонението от правата линия“, философски фаворизирано от Маркс, се превръща в „уклон от партийната линия“, законодателно криминализиран от Наказателния кодекс на РСФСР.

Якобинското начало⁵⁶ има термидориански край. Републиката на добродетелта на Робеспьер и Сен-Жуст приключва с „оргия на собствениците“ (Маркс). Грандиозният социален експеримент, започнат от Ленин и Троцки, двайсет години по-късно преминава през „оргия на чекистите“, за да завърши с „оргия на олигарсите“.

Равносметка на историческия опит предлагат съвременни изследователи от постсъветската школа на критическия марксизъм.⁵⁷

В началото на ХХ в. формиране на цялостно социалистическо общество е невъзможно не само в отделно взетата Русия, но и в случай на победа на пролетарската революция в най-развитите страни. Икономическите основи на съветския строй са конгломерат от фрагментарни икономически форми, пъстра смесица от добуржоазни, раннобуржоазни и относително зрели капиталистически отношения, от които се опитват да прораснат отделни кълнове на социализъм. Съветският „социализъм“ се формира като незавършено преходно общество с бонапартистка надстройка, чиято социално-икономическа основа е решаването на задачите на догонващата буржоазна модернизация без буржоазия и в обвивката на социалистически стопански форми.⁵⁸

Опитът да се форсира времето води до неговото удвояване. СССР навлиза в космическия век, а неговите граждани все още живеят в епохата на абсолютизма.⁵⁹

⁵⁶ Ключово значение има теорията на Ленин за двата пътя на руския капитализъм и политическата алтернатива: революция от типа на 1789 или 1848 г., развита в „Двете тактики“ и в едно от най-важните, но най-малко популярните и цитирани негови произведения с неизразителното заглавие „Аграрната програма на социалдемократията в първата руска революция (1905–1907)“. Задачата на руските социалдемократи – болшевики, е да се насочи революцията към френския път. Оттук е Лениновата формула „революционно-демократична диктатура на пролетариата и селячеството“, по същество модифициран вариант на якобинската диктатура. Още в началото на века болшевиките са обвинявани в якобинство. Отговорът на Ленин е категоричен: „Якобинец, неразривно свързан с организацията на пролетариата, осъзнал класовите си интереси, това именно е революционният социалдемократ.“ (Ленин, В. И. Избрани произведения, т. 3. София: Партиздат, 1987, с. 216).

⁵⁷ Вж. Социализм 21. Съставители: А. В. Бузгалин, В. Н. Миронов. Москва: Культурная революция, 2009.

⁵⁸ Вж. Колганов, А. И. К оценке социально-экономической природы общества советского типа. – В: Социализм 21. Другата голяма революция през ХХ в. – китайската – още по-ярко илюстрира заключението за многоструктурност на постреволюционното общество, за капиталистическа насоченост на неговото развитие и за ролята, която изиграва учението на Маркс.

⁵⁹ Парадоксът „реакционен модернизъм“ е описан по повод на друг тип удвояване на времето (Hert, J. Reactionary Modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the

Идеологическото време. „Удвояването“ на Маркс. Марксизмът, трансформиран в „марксизъм-ленинизъм“, променя радикално функциите си: „безпощадната критика“ се заменя с неудържима апологетика, свободното научно дирене – с идеологически надзор. Марксисткият синтез губи своята цялостност и се разпада. За сметка на това се стимулира екстензивното разширяване на марксисткия периметър. Фактическият смисъл е идеологически контрол върху обширна научна територия.

Класическият марксизъм е самостоятелна, относително обособена научна единица, научна територия между няколко науки. Принципно недоумение е опитът да се „напъхат“ отделните науки в „чувала“ на Маркс. Просто няма такъв чувал. Науките са структурирани другояче, на основата на друг принцип.⁶⁰ Неслучайно обаче има марксистки школи в тези науки. Историческият материализъм не е тъждествен със социологията, но съдържа парадигмални социологически тези. Научният социализъм не е идентичен на политологията, но предлага структурно важни идеи за нейното изграждане и развитие. „Чувалът“ е продиктуван от грубото налагане на репресивна идеологическа доминанта върху огромна област на обществознанието, както и от догматичната склероза.

Ирония на историята: критиката на комунизма, осъществена от Маркс, е в произведение, публикувано тъкмо по времето, когато сталинизмът набира скорост.

Маркс изтъква няколко характерни черти на антикапиталистическия примитивен комунизъм: 1) „изхожда от представата за някакъв минимум“; „има определена ограничена мярка“; 2) „иска да унищожи всичко, което не може да бъде притежавано от всички като частна собственост, иска насилствено да се абстрахира от талант и т.н.“; 3) „определението работник не се премахва, а се разширява върху всички хора“ (всички стават трудещи се!); 4) „отрича личността на човека“; 5) „обща и конструираща се като власт завист“, която е „прикрита форма, в която се създава алчността и се удовлетворява само по друг начин“; 6) „връщане към неестествената простотия на бедния, недоелян и без потребности човек, който не само не се е издигнал над частната собственост, но дори не е и стигнал до нея“.⁶¹

Third Eeich. Cambridge: Cambridge university Press, 1984). Нацистка Германия постига забележителен технически напредък и в същото време се връща към „епохата на кръвта“ и култа към древните германски богове. Двата казуса са твърде различни, въпреки сходството в репресивната политика. Сравнението е извън предмета на тази студия. Трети вариант поднесе революцията в Иран. Икономическият напредък на страната може да се оспори също толкова малко, колкото и средновековните черти в управлението на аятоласите.

⁶⁰ Принципно значение има критиката на Г. Лукач срещу „сциентизма“ по повод на опитите да се прекове марксисткият метод в „science“ (Лукач, Г. Никола Бухарин. Теория исторического материализма (рецензия). – В: Г. Лукач. Ленин и класовая борьба. Москва: Алгоритм, 2008).

⁶¹ Наст. изд., с. 137.

До каква степен Маркс остава в опозиция на режима, остава секрет за източноевропейците до началото на перестройката, когато той е призован като автентичен и безспорен авторитет в подкрепа на гласността. Неочаквано се актуализират посланията, с които Маркс открива (забележете – след „Манифеста“) своите събрани съчинения (1851). Издаден е дори сборник „Маркс и Енгелс за демокрацията“...

Междувременно Марксовият хуманизъм вдъхновява редица западни автори. Достатъчно е да се отбележат произведения като „Едноизмерният човек“ на Херберт Маркузе и „Да имаш и да бъдеш“ на Ерих Фром. Развитият Запад навлиза в епоха, която актуализира по нов начин Марксовото наследство.

Спиралата на времето. Марксизмът от марксистическа гледна точка. Колапсът на държавния социализъм създаде нов исторически пик, от който могат да се видят по-ясно редица исторически процеси. Пролитава спиралата на историческото време, в която различни по социално съдържание времена се вписват едно в друго. Особените средносрочни отрязъци са част от дългосрочни процеси, които разкриват по-точно техния смисъл и значение. В литературата 1989 г. вече беше описана като пресечна точка на няколко различни цикъла на развитие, но без взаимовръзката им да е достатъчно анализирана.⁶²

Марксизмът, разбран широко като учение на Маркс и неговите последователи, се разполага едновременно във: формационното време на капиталистическия свят-система (1450–1989), революционното време (1789–1989), комунистическото време (1917–1989), военнополитическия цикъл (1914–1989) и периода на геополитически дуализъм (1945–1989).

Всеки от тези пластове намира отражение в марксизма: най-напред при формирането на възгледите на самия Маркс, а след него – при по-нататъшното формиране и деформиране на неговото учение.

Още „на входа“ временният триумф на сталинизма означава, че буржоазно-демократичната революция в Русия е останала незавършена. На „изхода“ това става „безпоощадно ясно“. Събитията в Източна Европа през и след 1989 г. показва, че „социалистическите“ революции са само част от мащабен – и в пространството, и във времето – процес.

Европейската революция започва със събарянето на Бастилията (1789) и завършва с падането на Берлинската стена (1989). Правата на човека едновременно с пазарната икономика станаха доминиращи. В хода на буржоазно-демократичната революция периодично се откриват антисистемни „прозорци“ (1793, 1848, 1871, 1917, 1945), най-често свързани с военни ка-

⁶² Вж. Immanuel Wallerstein, *op. cit.*

таклизми. Марксизмът теоретизира тези прозорци и с това се включва в европейския революционен процес. Ако трябва да се използва собствената терминология на Маркс, неговото учение става част от „надстройката“ на буржоазната база.

Маркс разграничава категорично буржоазната и пролетарската революция, изтъква илюзиите в хода на първата и рационалността на втората. „Но колкото и негероично да е буржоазното общество, за неговата поява бяха нужни героизмът, самопожертвованиято, терорът, гражданската война и битките между народите.“⁶³

Ирония на историята: Робеспьер, единственият политик, получил прозвището „Неподкупния“, прокарва път на обществото, в което всичко се продава и купува.

Иронията обаче може да се допълни и със събитията през 1917–1989/1991.

Искрен революционен патос и огромни усилия да се „надскочи“ капитализма завършиха с „велика криминална революция“ и „див“, олигархичен капитализъм.

Ако нещата свършваха дотук, Маркс би бил толкова актуален през XXI в., колкото Русо след Робеспьер през XIX в. Комунистическата епоха стана епизод от революционното време, но самият революционен цикъл на свой ред се вписва във формационното време на капиталистическия свят-система. Така в структурата на класическия марксизъм и в неговите исторически трансформации се наслаждат различни пластове.

- Описание на капиталистическата система, нейните обективни закономерности и движещи сили, нейното място в историческото развитие, прогноза за постикономическо общество.
- Описание на противоречията в хода на капиталистическото развитие, на възможностите за революционен пробив на системата и установяването на пролетарска власт.

Върху тези два пласта на класическия марксизъм се наслагват интерпретациите през XX в., в т.ч. доминиращият марксизъм-ленинизъм.

Въпросът, който се разисква днес, е какво остава от класическия марксизъм, какъв е резултатът от проверката на времето.

5. Историческият филтър

Франц Меринг отбелязва характерна особеност във визията на Маркс и Енгелс:

⁶³ Наст. изд., с. 282.

Колкото по-далеч проникваше погледът им в бъдещето, толкова по-близо им се виждаше то. Но няма светлина без сянка. Още Лесинг отбелязва това психическо явление, което наблюдавал у хората с изключителна далновидност: „Това, за което на природата са нужни хилядолетия, трябва да узрее за тях още в момента на тяхното съществуване.“ Маркс и Енгелс сгрешиха, разбира се, ако не с хилядолетия, то все пак с цели десетилетия.⁶⁴

„Телескопичното виждане“ на Маркс беше подложено на безпощадна проверка, още повече след като теоретичното пренасяне на далечното в близкото бъдеще намери продължение в практическата манипулация със „светлото бъдеще“. Времевият обхват е най-голямата сила на класическия марксизъм, но и негова ахилесова пета. „Телескопичното виждане“ е съпроводено с недооценяване на твърде значими неща в близка перспектива. Критиците съсредоточиха вниманието си към тези уязвими пунктове. Измина достатъчно време, за да се направи нова равностметка на Марксовото далекогледство.

Основен критерий са променливите баланси:

Капитализъм – посткапитализъм

Национално – глобално

Държава – гражданско общество

Работно време – свободно време

Отчуждение – самореализация

Идеология – надидеологическо мислене

Предистория – действителна история

През историческия филтър преминаха погрешни прогнози. Не се случи нито една пролетарска революция в капиталистическия център. Достигнатата през XIX в. степен на глобализация се оказа силно надценена, антисистемният прозорец в хода на буржоазно-демократичните революции – погрешно преценен, потенциалът на селския комунизъм – силно подценен, а поради всичко това остава неоченена възможността да се съчетае квазиякобинската диктатура с квазипрIMITИВЕН комунизъм.

Прогнозите от XIX в. не е достатъчно да се отминат като несъстояли се или да се обявят за погрешни. Встрани от класическите анализи са останали важни особености на капиталистическия свят-система, които днес са предмет на изследване.⁶⁵ Заедно с това следва да се изтъкне, че основните „грехове“ на Маркс имат специфичен контекст. Степента на глобали-

⁶⁴ Меринг, Фр. Карл Маркс. История на неговия живот. София: Партиздат, 1957, 204.

⁶⁵ Жак Биде (Jacques Bidet) обръща специално внимание на взаимоотношението между двата полюса на структурната доминация – пазара и организацията, и оттук между двата аспекта – икономическия и юридическо-политическия. Бернард Мунтян формулира същия проблем по друг начин.

зация е надценена, това е конкретно-историческа грешка, но значението на глобализацията е точно определено и това е методологическо предимство. Описани са илюзиите и фактическият смисъл на първия по рода си антисистемен прозорец. Разкрит е реакционният характер на докапиталистическия комунизъм. Направени са ясни предупреждения срещу концентрацията на власт в ръцете на революционното малцинство.

Има една особено странна грешка на Маркс: той ограничава валидността на собствените си основни теоретични положения. Методологическото изискване за историчност и разбирането на поливариантността на общественото развитие не му позволяват да приложи изводите на „Капиталът“ към Русия. Допуска възможността руската селска община да се развие по друг, по-малко мъчителен път, като се избегне експроприацията на селяните. Историята отново се пошегува: руските селяни бяха експроприирани от последователи на Маркс дори по-жестоко, отколкото описаното от него първоначално натрупване в Англия. Историческата диалектика надмина Хегел. Уравнителните илюзии на руския селянин⁶⁶ дадоха възможност на революционно малцинство да овладее властта в огромната страна, а след това да влезе в ролята на експроприатор.

Практическото дискредитиране на „марксизма-ленинизма“ заедно с това потвърди фундаменталното теоретично обобщение: „Никога една обществена формация не загива, преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчен простор, и никога нови, по-висши производствени отношения не настъпват преди материалните условия на съществуването им да са узрели в недрата на самото старо общество.“⁶⁷ Трябва да се завърши формирането на глобалния капитализъм, за да се създадат условия за посткапиталистическо развитие.

Наситеният с патос и насилие опит да се надскочи равнището на производителните сили и те да се форсират така, че да достигнат общество на бъдещето, в крайна сметка се редуцира до догонващо развитие на капиталистическата полупериферия и периферия. Капиталистическите производствени отношения се оказаха достатъчно гъвкави, за да еволюират и да стимулират производителните сили за втора индустриална революция. Системата на номенклатурния социализъм можеше да осигури сравнително високи темпове на икономическо развитие, когато то се измерваше с производството на чугун и стомана на глава от населението, но не и напредък

⁶⁶ Селската гледна точка се синтезира в максимата „Земята е Божия“. Хиляди петиции на руските селяни през 1905–1907 изискват: „Продажбата на земята следва да се забрани, а частната собственост на земята – се отмени“ (Шанин, Т. Революция как момент истини. 1905–1907–1917–1922 гг.“ Москва: Весь мир, 1977).

⁶⁷ „Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернад Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов (София: Изток–Запад, 2013, с. 191).

в информационния век. „Мутантният социализъм“ изтече през филтъра на историята, а с него – и мобилизиращите функции, които бяха приписани на „марксизма-ленинизма“.

Някои тези на Маркс се нуждаят от актуализация и преосмисляне; това се отнася дори до трудовата теория на стойността. Други са станали имплицитна част от съвременния начин на мислене. Присъствието на Маркс е възплътено в понятия като „капитализъм“, „глобализация“, „отчуждение“, „свободно време“, „самореализация“. Не е възможно да се извадят тези понятия от днешните дебати, нито да се ампутира името на Маркс от тяхното изработване.

Капитализъм. Понятието „капитализъм“ не само се задържа от „филтъра“, но и „направи кариера“, която може да се проследи, като се съпоставят различните издания на Британската енциклопедия през XIX и XX век. В един продължителен период се използва изключително от марксистите и критиците на системата. Днес присъства и в речника на защитниците ѝ.⁶⁸ Използват го видни западни политици, консерватори като Маргарет Тачър и Никола Саркози, демократи като Барак Обама, либерални бизнесмени като Джордж Сорос и учени от различни специалности – икономисти, социолози, футуролози, включително класици от ранга на Вернер Зомбарт и Макс Вебер.⁶⁹ Изработването и популяризацията на това понятие се дължи на Маркс и на неговите последователи.⁷⁰ В него е възплътена тезата за структуроопределящата роля на икономическите отношения в обществото. Ако се прибави, че за Маркс кризите са иманентно присъщи на капитализма, става ясно защо тъкмо неговото име излезе на преден план в условията на „капитализъм на катастрофите“.⁷¹

⁶⁸ Ранд, А. Капитализмът – непознатият идеал. София: Изток–Запад, 2006. Срв. Варон, Б. Капитализмът – антагонист на човечеството. София: Захари Стоянов, 2004; Клайн, Н. Шоковата доктрина. Възходът на капитализма на бедствията. София: Изток–Запад, 2011.

⁶⁹ Вж. Легутко, Р. Спорове за капитализма. София: Перо, 1995; Фулчър, Дж. Капитализмът. София: Захари Стоянов, 2008; Търоу, Л. Бъдещето на капитализма. София: В. Люцканова, 2000; Конт-Спонвил, А. Морален ли е капитализмът? София: Колибри, 2011 и др.

⁷⁰ Признава се и в справочни издания. „Капитализъм. Организация на обществото, основана на общественения характер на производството и частната форма на присвояване на неговите резултати и/или контрол върху средствата за производство. Терминът се появява в обществените науки сравнително неотдавна. Оксфордският речник на английския език за първи път го включва през 1854 г. („Капиталист“ – от 1792 г.). Въведен в обръщение от марксистите.“ (The Concise Oxford Dictionary of Politics. Oxford University Press, 1996; руски превод 2001 г.).

⁷¹ Известният икономист Нуриел Рубини, директор на Roubini Global Economics, заяви: „Карл Маркс е бил прав. В някакъв момент капитализмът може да се саморазруши, защото не можете да продължите да прехвърляте доходи от Труда към Капитала, без да създадете излишен капацитет и без да причините липса на съвкупно търсене (16 август 2011 г.).“

Движението на съвременния капитализъм към исторически предел, недостатъчно ясен и многовариантен, намира израз в множество различни феномени и предизвиква дискусии, в които намират място последователите на Маркс.⁷²

Глобализация. Маркс фиксира кардинален преход: „историята става световна история“. Един постоянно изтъкван недостатък на класическия марксизъм е това, че е подценено националното формиране, а оттам – и национализмът. Националната консолидация протича през XIX в. едновременно с развитието към световно общество. Маркс отдава приоритет на интернационалната тенденция – и като теоретик, и като практик. Той е автор заедно с Енгелс на програмата на първата европейска политическа организация. Първият интернационал е първи не само в историята на работническото движение, но и по рода си. Недооценката на националното формиране става тежко бреме за марксистите през XX в.

В XXI в. може да се види достатъчно ясно, че общественото развитие се насочва към наднационално равнище. Историческият контекст не е еднозначен. Нацията-държава, доминираща форма на социалната организация в ново време, е подложена на двоен натиск – не само „отгоре“, от наднационално, но и „отдолу“, от субнационално равнище. Преплитането на противоположни процеси роди термина „глокализация“. Не са изживени и закъснели процеси на етнонационално формиране. При все това приоритетът на глобализацията, видян така поразително проникателно от Маркс, става действителност, макар и след дълъг период от време. Междинно звено – между националното и глобалното равнище – става регионализацията.

Гражданско общество. Хегел е големият мислител, който прави философско-историческа равносметка на събитията в Ново време и придава категориално значение на „гражданското общество“. Над него все пак като висш регулатор поставя държавата. Маркс прави следващата крачка: гражданското общество определя държавата, а не обратно; „това гражданско общество е истинското огнище и арената на цялата история“⁷³. За Маркс приоритетът на гражданското общество има не само философски и социологически, но и прогностичен политически смисъл.

Тезата на Маркс и Енгелс за „отмиране на държавата“ изглежда почти ексцентрична на фона на историята на XX в. По различни начини и в различен идеологически контекст (либерално-демократичен, фашистки,

⁷² Особено характерни са дебатите на тема „Capitalism doesn't work“. Могат да се проследят в мрежата.

⁷³ „Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов (София: Изток–Запад, 2013, с. 202).

социалдемократичен, комунистически, национално-революционен) миналият век разширяваше функциите и усилваше мощта на държавата. Общият знаменател обаче крие полярни противоположности. В тоталитарния вариант държавата „поглъща“ гражданското общество. В демократичния вариант държавата, като навлиза в икономическия и социалния живот, трасира пътя към бъдещо сливане с обществото. Ако, от една страна, държавата се „натоварва“ с граждански функции, от друга страна, обществото „разтоварва“ държавата, като ѝ отнема функции. „Отмиране“ изглежда странно понятие до момента, в който си дадем сметка, че става дума за исторически процес на деестатизация, видим и коментиран в нашата съвременност.

Нека се огледаме. Днес повече от две трети от младите хора водят семеен живот, който до вчера беше задължително регламентиран от държавата. Тази функция на държавата отмира, тя може да легитимира семейния живот на двама души, но само ако те пожелаят това. Прогнозите на Маркс за отмирането на държавата са подкрепени – и вдъхновени – от опита на Парижката комуна. Днес дългосрочна политика на Европейския съюз е прехвърлянето на пълномощия от държавата към общините. Различни социални функции на държавата – в сферата на образованието, здравеопазването, осигуряването, дори при опазването на публичния ред (частни затвори!) – могат и реално се поемат от фирми, фондации, асоциации, с една дума – от гражданското общество.

Разбира се, не трябва да се забравя, че процесът протича при доминация на глобалния капитал и последиците не са еднозначни. Би било ирония на историята, ако се окаже, че неолибералната линия (пазарът „изяжда“ държавата)⁷⁴ трасира пътя към „социализъм на гражданското общество“.

Поляризация. Сред най-атакуваните основни положения в икономическия анализ на Маркс е тенденцията към поляризация на обществото, която включва диференциране на средните слоеве, абсолютно и относително обедняване на пролетариата. Още Бернщайн подлага на критика тези заключения и изводите му се потвърждават от по-нататъшното развитие на капиталистическия център, днес наричан „златният милиард“. Неолибералната практика през последните десетилетия хвърли драматична светлина върху растящата поляризация в света като цяло: бедността в Третия свят се увеличава и относително, и абсолютно. Дистанцията между „златния милиард“ и „гладния милиард“ става драстична. В самите напреднали страни, вероятно за мнозина неочаквано, се появи движението „Окупирай“, чийто лозунг е:

⁷⁴ Жак Атали предвижда, че „най-късно до 2050 г. ще започне бавно разпадане на държавите, сред които има и такива на повече от хиляда години“, и предупреждава, че глобалният пазар ще подяжда демокрацията. Вж. Атали, Ж. Кратка история на бъдещето. София: Рива, 2009, раздел „Отмиране на държавата“, 152–156.

„99% срещу 196.“ Самият лозунг и неговата популярност достатъчно нагледно говорят за доведена до крайност поляризация.⁷⁵

Иманюъл Уолърстийн насочи вниманието към четири пункта от актуалността на марксизма и един от тях е поляризацията.

Потребителството. Във всекидневния – и в научния – език навлязоха понятия като: „общество на висока масова консумация“, „конsumerизъм“, „шопинг-терапия“, „шопинг-мания“, „хиперконсумация“. Появи се „Консумистически манифест“, който сякаш със самото заглавие бележи историческата дистанция от „Комунистическия манифест“. Потреблението (в капиталистическия център) е мащабен факт, от който се правят теоретични изводи. Разбира се, има достатъчно основания за това, стига да не се забравя, че „свкупният консуматор“ разполага с онова, което доставя „свкупният производител“ и в крайна сметка става дума за различни роли на почти съвпадащи общности.

Между хипоконсумацията на работника в средата на XIX в. и хиперконсумацията като масов феномен лежи цяла епоха. Толкова по-съществено е, че тенденцията към биологизация, наблюдавана от Маркс на ниските етажи на недоимъка, се проявява и на високите етажи на излишъка.⁷⁶

Разграничението между **да имаш** и **да бъдеш**, между консуматорство и самореализация, е основа на Марксовата аксеология.

Частната собственост ни е направила толкова глупави и едностранчиви, че един предмет е наш само тогава, когато го притежаваме [haben], т.е. когато той съществува за нас като капитал или когато го обладаваме непосредствено – ядем го, пием го, носим го на тялото си, обитаваме го и т.н. – накратко, когато го употребяваме.⁷⁷

Свободното време. В наши дни не е трудно да се оцени заключението-прогноза на Маркс:

⁷⁵ Според статистически данни през 1891 г. всички доходи на работниците в Англия са достигали 700 милиона лири, а доходите на капиталистите – приблизително 800 милиона лири (цит. по: Кауцки, К. На другия ден след социалната революция. София, 1919, с. 39). Днес 400-те най-богати американци в момента притежават повече, отколкото техните „победни“ 150 милиона съграждани общо. Едно на сто от американците притежава повече от половината от акциите и облигациите в страната. Почти две трети от частните активи са концентрирани в ръцете на 5% от американците. За сравнение – най-богатите 5% от германците притежават по-малко от половината от нетните активи (Проданов, В. Теория на българския преход. София: Захари Стоянов, 2012, с. 730).

⁷⁶ „Яденето, пиенето, половият акт и т.н. са наистина също истински човешки функции. Но в абстракцията, която ги отделя от кръга на останалите човешки дейности и ги превръща в последни и единствени крайни цели, те са животински“ (наст. изд., с. 130–131).

⁷⁷ „Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов (София: Изток–Запад, 2013, с. 142).

„В същата степен, в която се развива едрата индустрия, създаването на действително богатство става по-малко зависимо от работното време и от количеството на вложения труд, отколкото от мощта на агентите, които се привездат в движение през работното време и които сами от своя страна – мощната им ефективност – не са пропорционални на непосредственото работно време, което производството им струва, а зависи по-скоро от общото равнище на науката и от прогреса на технологията, или от приложението на тази наука в производството.“ Перспектива е не свеждане на необходимото работно време до минимум – за да се полага принадлеен труд, а минимизиране на необходимия труд, което създава условия за „развитие на индивидите посредством освободеното за всички тях време и създадените средства“⁷⁸.

Маркс разкрива дълбочината на противоречието: капиталът едновременно създава свободното и хипостазира работното време.

Ако се върнем отново в нашата съвременност, ще видим и това: свободното време като структуроопределящ фактор има социални последици, с които днешното капиталистическо общество не може да се справи.⁷⁹ Освобождаването на време увеличава възможностите за творчество, но и за деструктивни въздействия върху обществения човек, особено върху младите поколения.

Знание. Маркс определя ясно перспективата на коренна промяна в социалната роля на знанието. Днес тази перспектива може да се види не с „телескоп“, а с просто око. Получи собствено име: „общество на знанието“. Пролитчат и консеквенциите. Промяната в ролята на знанието е белег на разширяващата се и все по-важна сфера на творческия труд. Става дума за смяна на доминантата – от репродуктивно към творческо съдържание на дейността. Оттук може да се направи фундаментален извод:

Формирането на човек, който притежава творчески, културен потенциал, новаторски способности, става, от една страна, главна задача, а от друга – главно средство за прогреса на света, основан на творческата дейност. Оттук е задачата за свободно всестранно развитие на личността, формулирана от Маркс преди 150 години като свръхзадача на обществото, която сменя противоречията на капитализма, противоречията на цялата предистория.⁸⁰

⁷⁸ Пак там, с. 171.

⁷⁹ Още в първото произведение на футурологията („The Year 2000“, 1966) нейните пионери Херман Кан и Антъни Уинър предвиждаха, че в „сleidingустириалното общество“ през 2000 г. трудовият режим може да включва 147 работни дни и 218 почивни дни в годината. Заедно с това предупреждаваха, че може да се появят голям брой „развалени деца“, да израсне себелюбието, да западне интересът към управлението и обществото като цяло. От тези прогнози се сбъдна само отрицателната част.

⁸⁰ Бугалин, А. В., А. И. Колганов. Социализм как пространство-время глобалных общественных трансформаций (методология и теория исследования). Москва, 2009.

Възходът на науката и образователната революция парадоксално се преплитат с възраждане на суеверия и „дебилизация“ на населението тъкмо чрез постиженията на новите технологии и средствата за масова информация (и дезинформация).

Отчуждение. Ключово понятие, с което Маркс създава нов светоглед и използва като методологически лост в икономическите изследвания. Фактът, че в следвоенните години се разгръща интелектуална и обществена дискусия върху „нишките, които се прекъсват“, е симптоматичен.⁸¹ Не популяризацията на „младия Маркс“ беше в основата на този интерес, а обратното – актуализирането на темата даде възможност да се осъвремени Маркс.

Трета вълна, глобализацията, обществото на знанието промениха и продължават да променят много неща. Но темата не е отшумяла, а получава нови измерения. Протичат мощни процеси на дехуманизация едновременно с технологичния напредък. Откритият световен пазар глобализира псевдопотребности, псевдоценности, социална патология – престъпни организации, наркотрафик, трафик на хора. Глобалната мрежа е огромно постижение, но чрез нея се разменят не само научна информация и художествени ценности, но и антиценности, културни ерзаци, педофилия, виртуални убийства, сексуално насилие... Глобализира се самият проблем за отчуждението и това става нова изходна точка.

В марксистката вулгата производителните сили се свеждат до материалните средства за производство. Критическият марксизъм е по-точен: основната производителна сила е самият човек. Отчуждението изразява и задълбочава противоречието на производителните сили с обществените отношения.

Ако класическият марксизъм израсна на базата на изследване на противоречията, пределите и обективно възможните пътища за снемането на капитализма, то постсъветската школа за критическия марксизъм израства на базата на изследването на противоречията, пределите и обективно възможните пътища за снемането на света на отчуждението като цяло („царството на необходимостта“).⁸²

Преодоляването на отчуждението актуализира проблемите за критичното мислене и социалната активност.

⁸¹ България се включи в международната дискусия чрез забележителната книга на Цветан Стоянов „Нижките, които се прекъсват – проблемът за алиенацията (отчуждението) в литературата и обществената психология на Запад (София: Народна младеж, 1967).

⁸² Бузгалин, А. В., А. И. Колганов. Цит. съч., с. 31.

Критично мислене. „Критиката“ се съдържа в заглавието или подзаглавието на отделните произведения в творческия път на Маркс.⁸³ Самата критика се разбира не просто като полемика с едни или други възгледи, а по-дълбоко – като изследване и преодоляване на методологическите предпоставки на тези възгледи. Несъмнено това е продължение на линията, към която Имануел Кант насочва немската класическа философия. Методът на Маркс може да се характеризира с няколко основни пункта.

Историзъм: обществените реалности, включително такива, които изглеждат като „естествени“ и „вечни“, са променливи величини. Историята на един предмет съдържа и неговата „самокритика“.

Дефетишизация: в условията на пазарна икономика вещите са превърнати форми на обществени отношения.

Идеологическа критика: (класовите) позиции в обществената система създават специфично изкривяване на съзнанието. Възприемането на груповите интереси като всеобщи е обективно обусловена илюзия.⁸⁴

През XIX в. новите идеологически комплекси – консерватизъм, либерализъм и социализъм – все още са в процес на формиране. Патернализъмът не е надживян. Визията на Маркс за надидеологическото бъдеще изглежда като политически мираж. През XX в. идеологизирането достига апогея си и „поглъща“ – без да успее да асимилира, наследството на самия Маркс. Но процесът не е еднозначен. Появяват се социологията на знанието и критичната теория. Големите мобилизиращи идеи (социална, национална, регионална) се компрометират от екстремни реализации (сталинизъм, нацизъм, фундаментализъм). Свръхидеологизацията предизвиква своеобразна идеологическа алергия. Постмодернизъмът опровергава „големите разкази“. Едностранчивото мислене, въплътено в сексизма, расизма, класизма и ей-

⁸³ „Критика на Хегеловата философия на правото“ (1843, публикуван е уводът); „Критика на политиката и политическата икономия“ (1844, незавършено); „Световно семейство, или критика на критическата критика“ (1845); „Към критиката на политическата икономия“ (1859); „Капиталът. Критика на политическата икономия“ (1867).

⁸⁴ Маркс предупреждава срещу „ограничената представа“, че политиките и идеолозите на дребната буржоазия са „бакали или пък техни поклонници“. „Онова, което ги прави представители на дребния буржоа, е обстоятелството, че тяхната мисъл не е в състояние да премине границите, които не преминава и животът на дребния буржоа, и затова те теоретически стигат до същите задачи и решения, до които дребният буржоа практически бива доведен от материалните си интереси и от общественото си положение. Това е въобще отношението на политическите и литературните представители на една класа към класата, която те представляват“ („Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов. София: Изток-Запад, 2013, с. 230). Може да се прецени евристичната стойност на тази гледна точка, като се пренесем в прехода и заменим „бакали и поклонници на бакали“ с „олигарси и поклонници на олигарси“.

джизма, легитимно през XIX в., довело през XX в. до мащабни ексцесии, през XXI в. става неприемливо и осъдително, в редица случаи и подсъдно. На дневен ред е следващата крачка. Глобалните проблеми изискват надидеологически тип мислене, решения на базата на общите интереси на хората от цялата планета. Вече не става дума за философска визия, а за осезаема управленска потребност. В същото време продължават да се възпроизвеждат идеологически нагласи, в чиято основа са частни интереси – на държави и региони, на социални класи, на икономически, религиозни, етнически и други групи. Появяват се идеологически ерзаци. Дискутира се краят на идеологията, но и раждането на „имиджологията“. От високата теория се приземяваме до глобален интелектуален проблем.

Ще бъде ли изминат пътят от идеологизираното мислене до общочовешката мъдрост? Възможно е, но гаранции няма.

„Действителна история“. Метафоричните термини „предистория“ и „действителна история“ са ключови понятия в теорията на Маркс.⁸⁵ Да се характеризира напредналата цивилизация на XIX и още повече на XX в. като „предистория“, може да звучи странно. Едва ли обаче би могло да се възрази убедително, ако се каже: не е завършена (световната) „предистория“ на равноправието на половете. Дори това не е малко, а може да се продължи. Днешните международни договори са не повече от „предистория“ на всеобщо разоръжаване. Съвременната система на международни организации и групово координация на водещи държави са само „предистория“ на световно правителство. Субект на „действителната история“ е човечеството, а централна фигура на бъдещото общество е „свободната индивидуалност“. „Решението на загадката на историята“ (Маркс, 1844) идва в края на „предисторията“ (Маркс, 1859) и означава, че „собственото обединение на хората в обществото, което досега им е противостояло като натрапено отвън от природата и историята, сега става тяхно собствено свободно дело“ (Енгелс, 1877)⁸⁶.

⁸⁵ Хегел използва тези понятия, но с друго значение. „Народите са могли да живеят дълго време без държава... Тази предистория спада въвн от нашата цел; след това може да е последвала една действителна история или народите да не са дошли до образуването на държави“ (Хегел. Разумът в историята. Превод Г. Дончев. София: ЛИК, 1996, с. 171). За Хегел определящ фактор на действителната история е държавата. За Маркс действителната история ще бъде белязана с отмиране на държавата. В основата на двете схващания са две различни философии на свободата.

⁸⁶ Енгелс в духа на философско-антропологическата хипотеза на Маркс (1844) предвижда: „Едва тогава човек, в известен смисъл, окончателно се отделя от царството на животните и преминава от животински към действително човешки условия на съществуване“ (Енгелс, Фр. Анти-Дюринг; Маркс, К., Фр. Енгелс. Избрани произведения, т. 1. София, 1977, с. 148).

И апологети, и критици на марксизма заобикалят фундаментално обстоятелство: основните категории на историческия материализъм описват „предисторията“. „База“ и „надстройка“ са исторически понятия. Имат „долна“ граница: необходимо е било да се достигне до определена степен в развитието на производството, за да наложат производствените отношения своето структуроопределящо влияние и да преобразуват обществената организация, в която са доминирали естествените кръвнородствени връзки. Имат и „горна“ граница – тавана на „икономическата обществена формация“. Взаимоотношението „обществено битие – обществено съзнание“ също е исторически променлива величина.⁸⁷ Оттук следва, че кардиналната прогноза на Маркс изисква – в случай че се потвърди – снемане на неговата теория от по-обща, която ще описва и „предисторията“, и „действителната история“.

В началото на XXI в. по-важното е: ще се стигне ли до „действителната история“ в смисъла, който влага Маркс. Магистралата на развитието, според „мислителя на хилядолетието“, е хоризонтирането на обществените отношения, което започва с разрушаване на системата от лични (вертикални) зависимости, продължава със система от вещна (хоризонтална) зависимост и завършва с освобождаване от тази зависимост. Правата на човека, развити до права на сексуалните малцинства и права на животните, краят на робството и колониалната зависимост, еманципацията на жената, модерната политическа демокрация, социалната осигуреност и социалната мобилност могат да се разглеждат като стъпала по пътя към „царството на свободата“. Към това следва да се добавят и онтологичните тенденции: „демасовизация“ на индустриалното общество, „индустриализация“ като нов тип отношения на личността и социалната група, импакт на културата, който надхвърля – и подкопава регулативните възможности на закона за стойността.

В същото време обратните аргументи не могат да се подценяват. Глобалният свят продължава да се състои от светове с вътрешни противоречия. Регионализацията е логично стъпало към мондиализация, но и потенциален сблъсък на своеобразни „континентални плочи“.

Краят на „предисторията“ (в смисъла на Маркс) има ясна алтернатива – „край на историята“ (в традиционния смисъл). И не само условно, доколкото не следва да очакваме нови (утопични) стъпала към бъдещето, но и буквално, физически. Свикнали сме с ядреното равновесие, но то далеч

⁸⁷ Догматиците от съветската школа старателно избягваха да коментират разсъжденията на Енгелс, които в известен смисъл реабилитират историческия идеализъм. „Възгледът, според който идеите и представите на хората са създали условията на техния живот, а не обратното, се опровергава от цялата предшестваша история... Този възглед само в повече или по-малко отдалечено бъдеще може да стане съответстващ на действителността...“ (Вж. аргументацията в: Маркс, К. Фр. Енгелс. Съчинения, т. 20).

не е гарантирано – вероятността оръжието да попадне в ръцете на политически екстремисти или на „частни“ терористични организации дори се увеличава, а междувреме се разработват нови космически оръжия. Водещ американски политолог в мащабна геополитическа визия за следващите 100 години прогнозира в средата на века война с космически оръжия на САЩ (подкрепени от Полша) срещу Япония (подкрепена от Турция), а в края на столетието – на САЩ срещу Мексико.

Франсис Фукуяма, който получи световна известност с тезата, че либералната демокрация и пазарната икономика са крайна точка на еволюционното развитие („край на историята“)⁸⁸, предупреди по-късно за рисковете, които носи напредъкът на биотехнологиите в перспективата на нашето „постчовешко“ бъдеще. „Решаващият въпрос, който биотехнологиите повдигат, гласи: какво ще стане с политическите права, ако бъдем в състояние наистина да развъждаме едни хора със седла на гърба, а други – с ботуши и шпори на краката?“⁸⁹ Въпросът е реторичен. Понятието „политически права“ ще загуби смисъл. Суперсистемата ще добие завършен вид. Ще се получи капиталистическа дистопия, нещо като „термитник“ с щастливи термити. Щастието на хората, които се раждат със седла на гърба, ще бъде осигурено пак от биотехнологиите...

„Залезът на царството на необходимостта“ – извод, който сумира изследвания на съвременни марксисти – е поливариантен и не означава непременно нов изгрев.

Историческият оптимизъм е неразделна част от духа на Марксовата теория за обществото. Беше грубо манипулиран и превърнат в неудържима самоапология на държавния социализъм. Гледната точка на Маркс няма нищо общо с плоския световен „оптимизъм“, осмян навремето от Волтер, онзи плосък оптимизъм, според който „всичко върви от добро към по-добро в този най-добър от всички възможни добри светове“. Историческият оптимизъм на Маркс е:

- 1) рационален, т.е. изхожда не от простата вяра, че утрешният свят може да бъде по-добър от днешния, а от аргументи на научното познание на обективни обществени закономерности;
- 2) включва извода за поливариантност на историята, за възможността от регресивни движения и повече или по-малко продължителен застой в различни сфери на обществения живот;

⁸⁸ Фукуяма, Фр. Краят на историята и последният човек. София: Обсидиан, 1993.

⁸⁹ Фукуяма, Фр. Нашето постчовешко бъдеще. Последиците от биотехнологичната революция. София: Обсидиан, 2002.

- 3) дейностен – осъществяването на един или друг вариант в историческото развитие зависи от степента на участие в обществения живот, от социалната инициатива и активност.

Участието запазва своята стойност дори в условията на стагнация или регресивно движение. (Това е смисълът на парадоксалната формулировка, която дава Грамши в условията на триумфацията фашизъм: „Песимизъм на разума, оптимизъм на волята.“)

Историческият филтър задържа определението на Маркс: действителната, обикновената история на хората от всяко столетие ги представя „едновременно като автори и актьори на собствената им драма“⁹⁰. Новото действие на историческата драма насочва вниманието към нови и адекватни форми на участие, които отчитат поуките и от свръхактивността, и от пасивността.⁹¹

Във всеки от ключовите теоретични баланси, за които стана дума, акцентите в далекогледството на Маркс – *посткапитализъм, гражданско общество, поляризация, свободно време, отчуждение, самореализация, нади-деологическо мислене, действителна история* – дават достатъчно поводи за размисъл.

6. Предиизвикателството на новото хилядолетие

Маркс извърши – *post mortem* – околосветско пътешествие. Сега се завръща в родината си – високоразвятия Запад.⁹² „Мутантният социализъм“ премина през филтъра на историята. Но заедно с това се промени глобалната геополитическа ситуация.

„Какво се случи?“ Подходящ социологически въпрос за секретите на българския преход. Може да бъде обобщен: какво се случи в света след 1989 г.?

В рамките на темата изпъкват две неща.

⁹⁰ „Карл Маркс. Човекът и бъдещето. Избрано“ със съставители Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев и Борис Попиванов. София: Изток-Запад, 2013, 227–228.

⁹¹ Съвременните марксисти се разграничават не само от догматизма, но и от класиката, като изтъкват на преден план проблема за границите на активизма на съзидателно-творческата дейност на човека и отговорността на пасивно-недейностния конформист, способстващ за застоя и регреса. Вж.: Бузгалин, А. В., А. И. Колганов. Цит. съч.

⁹² Сп. „Тайм“ излезе със специален брой (2 февруари 2009 г.) със заглавие на корицата „Маркс се завръща“.

- Бяха оголени ограниченията на „комунизма“, неговата несъстоятелност, дори в ограничена част от света.
- Пролитчат ограниченията на либерализма, неговата безперспективност в глобалния свят.

Бие на очи аналогията с времето на Маркс, когато изпъкват и ограниченията на Революцията, и ограниченията на Реставрацията.

Биологията ни въвежда в многопластовостта на проблемите, пред които е изправен глобалният свят, пред поредица от „същности“ на политически, социологически и философско-антропологически равнища.

Могат ли днешните правителства да се споразумеят ефективно по конкретни въпроси като емисиите на въглероден диоксид?

Може ли да се стигне до такава степен на осъзнаване на общите глобални интереси на човечеството, която позволява координиране и трайно регулиране на отношението с природата?

Може ли видът *Homo sapiens* да контролира собственото си общество?

От различни страни можем да чуем предупреждения за значимостта на глобалната алтернатива.

Сегашната криза няма да бъде решена до 2050 г., когато една от двете противостоящи си тенденции ще победи: или установяване на автентична демокрация, или робство.⁹³

(Иманюъл Уолърстийн, американски социолог)

В голямото движение на времето, което наричаме човешка история, ние трябва да си зададем въпроса къде сме и накъде ни води нашият път с надеждата, че чрез разбиране на възходите и паденията, на успехите и провалите на културите ние ще можем да намерим нишки, които ни водят към верните решения в наше време.⁹⁴

(Такдир Алисжанбата, индонезийски философ)

Човечеството приближава до ключов, повратен момент в своята история – това е изходната точка на Маркс.

През XX в. усилено беше експлоатиран мислителят-революционер на XIX в. През XXI в. на преден план излиза теоретикът на глобален преход, мислителят на хилядолетието.

⁹³ Wallerstein, I. Lecture at the Free University of Brussels, September 2010.

⁹⁴ Schafee, D. P. *Revolution of Renaissance. Making the Transition from an Economic age to a Cultural age.* Ottawa: University of Ottawa Press, 2008.

- Маркс все по-малко може да се измерва с мащабите на текущите политически пристрастия.
- Обществознанието не може да се откаже от Марксовото наследство, то е вградено в основите на модерната социология, незаобиколимо в политическата икономия, съществено в политологията.
- Още по-малко обществознанието може да се ограничи с класическия марксизъм. Самата марксистка парадигма може да бъде актуализирана единствено във взаимодействие с достиженията на други научни школи.
- Съдбата на „държавния социализъм“ не е опровержение на марксизма – въпреки ролята, която е изиграл за възникването му.
- Принципната необходимост от научен синтез на философия, антропология, обща теория на историята, социология, политическа икономия, политология и футурология, който има научно-теоретични и научно-приложни аспекти, не може да се оспори, дори ако се приеме, че опитът на Маркс е бил неуспешен.
- Подобен синтез, който би могъл да се нарече „постмарксизъм на XXI в.“, не съществува. Налице са пролегомени, методологически предпоставки, развитие на обществознанието в различни школи, в повечето случаи конкурентни на марксизма.
- Генералната философско-антропологическа хипотеза, която е в основата на Марксовото учение, остава недоказана, но не е и опровергана.
- Крачката напред след Маркс може да се очаква, че ще бъде „снемане“ (aufheben) в дълбокия смисъл на немската класическа философия, т.е. едновременно запазване на достижения, отричане и вграждане в по-високо равнище.
- Предизвикателството на XXI в. не е към Маркс и към неговите идейни наследници, то е към съвременната наука и към съвременната човешка общност.

Според един от водещите най-нови следовници на Маркс – Жак Биде:

Марксизмът предлага обяснителни перспективи за големите промени – социални, политически, културни, антропологически, които са в ход.⁹⁵

Джонатан Улф, професор в Лондон, е по-дистанциран. Във финала на книгата си „Защо да четем Маркс днес?“ той обобщава:

⁹⁵ Critical Companion to Contemporary Marxism, ed. by J. Bidet and S. Kouvelakis. Leiden, Boston: Brill, 2008, p. 6.

Най-големите теории на Маркс не са доказани. Но той не може да бъде заобиколен. Неговите произведения са сред най-влиятелните в западната интелектуална традиция и – верни или неверни – са ценени и уважавани. Освен това той казва много верни и вдъхновяващи неща. Делото му е изпълнено с проникновение и блясък. Могат да се дадат много такива примери. Маркс остава най-задълбоченият и остър критик на капитализма, дори такъв, какъвто е днес. Казах в началото: ние може да не вярваме в неговите решения на проблемите, които идентифицира, но с това проблемите не изчезват.⁹⁶

Изминалият век ни направи свидетели на няколко неща.

Комунистите се провалиха с Маркс.

Социалистите се отказаха от Маркс.

Либералите нападнаха Маркс.

Може да се каже, че – по различен начин – всички са сбъркали.

„Мислителят на хилядолетието“ си запази правото да се смее последен, макар че – нека не забравяме – иронията на историята вече го засегна.

Обичаше да напомня на фразьорите: „Тук е Родос, тук скачай! Тук е розата, тук танцувай!“

Глобалният свят е неговият Родос.

⁹⁶ Wolf, J. Why read Marx today? Oxford: Oxford University Press, 2003, 125–126.

ГЛОБАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ НА СЪВРЕМЕННОСТТА И МЕТОДОЛОГИЯТА НА КАРЛ МАРКС¹

В съвременното научно и обществено-политическо пространство творчеството на К. Маркс е в пълно забвение. Нещо повече, през целия ХХ век в страните от „запад“, а напоследък и от „изток“, над него като над „нечиста сила“ тегне политическа и научна анатема. И все пак съдържа ли научното наследство на Маркс актуалност и полезност за съвременните реалности? Публичното поставяне на подобен въпрос днес звучи почти като провокация. Науката обаче си има свои закони, които определят и нейния морал. Статията е опит, *първо*, да покаже, че въпреки и на пръв поглед парадоксално, теорията на Маркс не само има, но особено в разгръщащите се качествено нови реалности, ще придобива все по-висока актуалност; *второ*, да аргументира непреходната значимост на *марксовата методология* за по-достоверно идентифициране и адекватно посрещане на глобалните предизвикателства, пред които е изправено цялото човечество.

От втората половина и особено през 90-те години на ХХ век в обществено-икономическата действителност на водещите индустриални страни настъпиха *съществени качествени изменения*. Те се разгръщат и в други страни на света. Качествено новите промени трансформират все по-широкообхватно и по-дълбоко не само икономическите, но и *извъникономическите* сфери на развитите страни. В основата им е интензивното генериране и прилагане на нарастващи *знания* за обективната реалност в почти всички обществено-икономически дейности. Според преобладаващите научни прогнози по-нататъшното развитие на качествените промени води към *радикално* преобразуване на *целия* обществено-икономически живот в *същите* страни и към формиране на *качествено нов тип* икономика и общество.

¹ Материалът е съкратен вариант на статия под същото заглавие, публикувана в сп. *Икономическа мисъл* (Балабанов, И. Глобалните проблеми на съвременността и методологията на К. Маркс (Част първа). – *Икономическа мисъл*, 5/2008, 4–34; Балабанов, И. Глобалните проблеми на съвременността и методологията на К. Маркс (Част втора). – *Икономическа мисъл*, 6/2008, 3–34).

Един от първите *влиятелни* учени (но не и първият, осмислящ промените), който *значително* по-широкомасщабно и изпреварващо започва да оценява *съществената* значимост на качествено новите промени за бъдещата трансформация на *цялото* общество, е известният американски социолог Даниел Бел. През 70-те години той прогнозира, че те водят към *ново* общество. То, според него, би трябвало да се нарича *постиндустриално*² и/или *информационно* общество.³ Почти две десетилетия по-късно друг известен американски учен – икономистът Питър Дракър, определя *междувременно* настъпилите качествени промени като начало на *преход* към *посткапиталистическо*⁴ общество и съответно към *посткапиталистическа държава*. По същността си такъв тип общество, твърди той, е *общество на знанието*.⁵

Оттогава анализите, оценките и прогнозите за бъдещото развитие на качествените промени продължават да се множат. Съответно се увеличават и теоретичните интерпретации върху същността на новия тип икономика и общество, към които те водят. Ето защо наред с отбелязаните наименования, в *по-новите* публикации се предлагат и такива определения като *глобално, информационно, иновативно, базирано върху знанието* общество (или накратко „*общество на знанието*“), *посткапиталистическо, постиндустриално, технотронно, цифрово (дигитално), постикономическо, знаниееспособно* общество (knowledgeable society) и др.

Една от причините за различията не само в определенията, но и в свързаните с тях *същностни* интерпретации на обективните промени, е без съмнение нарастващото усложняване на съвременната общественно-икономическа действителност. Но също тъй е без съмнение, че различията, достигащи в отделни публикации до *взаимоизключващи се концептуални* тълкувания, са косвено свидетелство за:

- все още незадоволителни от *методологическа, теоретична и практико-приложна* гледна точка резултати на изследванията, насочени към *изясняване* и *достоверно обяснение* на промените;
- невъзможността формираните се досега теоретични интерпретации на динамичните реалности да изпълняват **в необходимата степен иманентната фундаментална** функция на всяко ново знание в обществените науки: *по-достоверно* да *разкрива* същността на своя обект, *по-реалистично* да *предвижда* цялостното му по-нататъшно

² Bell, D. The Coming of Post-Industrial Society. New York: Harper Colophon Books. 1974.

³ Bell, D. The Social Framework of the Information Society. – In: M. Dertouzas & J. Moses (Eds.). Cambridge: MIT Press, 1976.

⁴ Определението „*посткапиталистическо*“ (като алтернативно на „*постиндустриално*“) общество се използва също от Р. Дарендорф и др. за обозначаване на приблизително *същите основни* характеристики на бъдещата общественно-икономическа система.

⁵ Drucker, P. Post-Capitalist Society. Harper Business Publishers, 1993.

развитие, *своевременно* да *разкрива* потенциалните възможности и надеждните политико-икономически инструменти за насочване на развитието в по-благоприятна посока и параметри;

- същественото изоставане от съвременните изисквания не само на множащите се интерпретации на качествено новите промени, но и на **доминиращите** през целия XX век *теоретични доктрини* за обществено-икономическото устройство и развитие. Или обществознанието все още не е достигнало **необходимото** равнище, позволяващо *своевременно* и *адекватно* да изяснява проблемите на ускорено динамизиращата се, усложняваща се и интегрираща се в национален и глобален мащаб действителност, като предпоставка за осъществяване на необходимите *корективи*.

Най-значимата характеристика на *съвременните* обществено-икономически реалности, като резултат от интензивно развиващите се технологични, либерализационни, глобализационни и интеграционни тенденции, е *усилващата се взаимозависимост и взаимообусловеност в промените между* икономическите, технологичните, политическите, социалните, културно-духовните и екологичните процеси не само в национален, но вече и в планетарен мащаб. Или то изразява *нарастващото функционално единство* на ускорено глобализиращата се действителност, което **в съответна степен** изисква **единен интердисциплинарен методологически подход и съответно по-широкообхватна, по-комплексна и по-единна система от теоретико-приложни знания**. Без прилагането на такъв подход **повече** е невъзможно да се генерират необходимите знания, които достоверно *разкриват* качествено новата същност на обективната действителност, *своевременно предвиждат* по-нататъшните ѝ изменения и *предлагат* надеждни инструменти за **управление на промените** в по-благоприятна за общочовешкото и екосъобразното развитие посока.

Непосредственият и безспорен ефект от качествено новите промени е увеличаващото се **материално богатство** в *индустриалните* страни. Обаче както е известно, промените са съпроводени и от продължаващо изостряне на множество проблеми, които все повече придобиват **глобален** характер. Поради интензивното им обсъждане в целия свят, за целите на статията е достатъчно да се маркират с по едно изречение само най-острите от тях. Това са: парадоксално (за общочовешкия прогрес) увеличаващата се пропаст между растящото материално богатство в относително малък кръг *развити* страни и увеличаващата се *относителна* бедност в голямата част от *нискоразвитите* страни; застрашително изчерпване на невъзстановимите природни ресурси, от които завинаги се лишава икономиката на бъдните поколения; затрупване на земята с нарастващи количества отпадъци и превръщането ѝ в сметище; разрушаване до *критични* предели на природна-

та среда и равновесие; разширяваща се престъпност и тероризъм; задълбочаваща се ерозия на морално-духовните и културните ценности, което компрометира културно-духовното развитие на съвременния и утрешния човек; неконтролируем демографски взрив.

Ето защо освен осигуряване на *още по-високо материално благосъстояние в индустриалните страни*, съвременните и утрешните знания трябва да могат надеждно да обслужват общественото-политическото решаване на *основните* проблеми, съпровождащи качествено новите *глобални* промени. Следователно *първостепенният императив* на всяка научна инициатива по генериране на необходимите (а все по-изоставащи) теоретико-приложни знания за ефективно управление на новите промени, би могъл да се формулира като: прилагане на **критически минималната** при *всеки достигнат етап холистичност, единност, комплексност и интердисциплинарност на изследванията. Това означава чрез *достатъчно обхватна и единна* в глобално-исторически план теория да е възможно разкриването на *комплексните фундаментални* характеристики не само на *бъдещия тип общество*, но и на *досегашния* – *съответно прогресивно* място, роля, граници и исторически потенциал за по-нататъшно развитие. Това обаче не би било постижимо, *първо*, без добре изяснена същност и практико-приложни форми за реализиране на *общите и специфичните* (във всеки от различните типове общества и страни) **законали**, изразяващи дълбоката *единна* същност на общоисторическото човешко развитие и, *второ*, без осигурена методико-инструментална възможност за *конкретизиране* и *експлицитно* проектиране *върху тяхна основа* на досегашните и бъдещите *траектории* на *прогресивни* промени във *всяка* от страните през последователно по-висши и специфични едно спрямо друго общественое-икономически стъпала на развитие. Или това още означава обществознанието да достигне *познавателно-прогностичните* възможности на достатъчно широкообхватна теоретико-приложна глобално-историческа координатна система, която удовлетворително точно отразява, локализира и измерва многоаспектните качествено-количествени характеристики на развитието на *всички* страни в общочовешкия прогрес от миналото, настоящето и бъдещето.*

Доминиращите концепции в съвременното обществознание

Сред *множащите* се теоретични интерпретации на качествено новите промени през миналия век и съответно на бъдещото общество, централно място и с най-голямо влияние е концепцията на Д. Бел за *постиндустриалното* (и в т.ч. *информационното*) общество. Това не е случайно. От гледна точка на

маркираните по-горе основни изисквания към съвременното обществознание, тя съдържа *значително по-широкообхватен* миروглед и *методологически* подход за изучаване на съвременните промени в сравнение с повечето от *предходните* и *последвалите* я интерпретации. До около 70-те години преобладаващите изследвания на новите промени са ограничавани *предимно* до *непосредствената им конкретност*. Поради това и резултатите им са повече или по-малко едностранчиви, взаимно противоречиви, със *съответно по-слаба* познавателна стойност. За разлика от тях, теорията на Д. Бел започва не с *директно* изследване на промените, а с изясняване на глобалната историко-логическа *периодизация* на общественно-икономическото развитие във *всички* страни, като *необходимия по-широк познавателен контекст* за изследване на промените. Или това е израз на разбирането, че дълбоката същност на зараждащия се нов тип общество, като *исторически по-прогресивна социално-икономическа система*, не може да се разкрие в необходимата за решаването на съвременните проблеми степен, без *достатъчно* да са изяснени *специфичните основни* черти и характеристика на *предходните* социално-икономически системи.

Повечето от *последващите* изследвания и интерпретации на нововъзникващите промени *след* 70-те години вече са разработвани през миروгледната призма и методология на много по-комплексната теория за *индустриалното* и *постиндустриалното* общество. Знанията им за изследваните *конкретни промени* в *определена степен* взаимно се допълват и като цяло се доближават до необходимата по-висока интердисциплинарност, холистичност и комплексност.

Въпросът е обаче доколко и достатъчно ли е това за научно обслужване на *успешното* решаване на големите проблеми пред съвременното развитие?

В търсене на възможно по-реалистичен отговор на този въпрос, ще се опитае да извлечем *в максимално пестелива тезисна форма най-същественото* от по-значимите концепции, с което те допринасят за общото им доближаване към необходимите *комплексни* знания. Преди това обаче е задължително да се подчертае, че за целите на статията представляват интерес не пространните им едностранчиви и противоречиви *описания* на новите промени. От значение са *предимно* онези съдържащи се в тях фрагменти от *взаимно допълващи се* констатации, изводи и прогнози, чрез които, *първо*, по-достоверно се *интерпретират* промените и се *предвижда* по-нататъшното им развитие; *второ*, се *доизясняват* отделни специфични черти на бъдещото общество; *трето*, се очертават някои *реалистични възможности* за решаване на глобалните проблеми⁶:

⁶ Поради свръхограниченото място това са най-кратки цитати и синтезирани перифрази на *взаимно* допълващите се *основни* концептуални идеи (с неизбежното им опростяване,

- *Конкретно исторически* качествено новите промени са настъпили *най-напред в икономиката* и по-точно във *военната индустрия* на САЩ, а *едва по-късно* – в *извъникономическите дейности* (R. Reich);⁷
- Производството на *услуги* започва да доминира над производството на *стоки*; на свой ред „*традиционните*“ услуги намаляват за сметка на „*интелектуалните*“ услуги; „*сините якички*“ постепенно се заменят от „*белите якички*“; *ресурсо-* и *капиталоемките* производства отстъпват на *наукоемките*; инвестициите в *качеството* на *човешкия капитал* придобиват значително по-висока възвръщаемост и относителен дял от тези във *физическия*; *нарастващите знания*, *професионални умения*, *информационни мрежи* и *иновации* (които са **неограничени** като икономически *ресурс* за разлика от **невъзстановимите** *природни суровини и енергия*) се превръщат в *основен фактор* на икономическото и общественото развитие;
- *Икономическа основа* на нововъзникващия тип общество **оставя частната капиталистическа** собственост (D. Bell, R. Dahrendorf и др.). Също така в него „*навярно пазарът*“ ще си остане ефективният обединител на *икономическата дейност*“ (P. Drucker и др.). Разбира се, заедно с пазара остава в сила и присъщия му специфичен начин за *създаване, разпределение, размяна и потребление* на *новия тип богатство*. Обаче базираното върху частната собственост, пазара и върху *масовата специализация, стандартизация, концентрация и централизация* производство на *индустриалното* общество, вече (ще) се измества в *постиндустриалното* (респ. *посткапиталистическото*) общество от все по-децентрализираното, дейерархизиращо

разбира се) в публикациите главно на: Bell, D. The Coming of Post-Industrial Society. New York: Harper Colophon Books, 1974; Bell, D. The Social Framework of the Information Society. In M. Dertouzas & J. Moses (Eds.). Cambridge: MIT Press. 1976; Bell, D. The Third Technological Revolution and Its Possible Socio-Economic Consequences. Tokyo, 1990; Dahrendorf, R. Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford: Univ. Press, 1973; Dahrendorf, R. Reflections on the Revolution in Europe. Copyright by Ralf Dahrendorf, 1990; Der moderne soziale Konflikt: Essay zur Politik der Freiheit. DVA, Stuttgart, 1992; Dahrendorf, R. Die Zukunft des Wohlfahrtsstaats. Verl. Neue Kritik. Frankfurt a. M. 1996; Dahrendorf, R. Auf der Suche nach einer neuen Ordnung: Vorlesungen zur Politik der Freiheit im 21. Jahrhundert. Munchen: Beck, 2003; Drucker, P. Post-Capitalist Society. Harper Business Publishers, 1993. Reich, R. B. The Work Of Nations: Preparing Ourselves for 21st-Century Capitalism. Softcover, Random House Inc. 1991; Toffler, A. The Third Wave, Pan Books Ltd. London, 1981; Toffler, Al. and Heidi. Revolutionary Wealth. How it will be created and how it will change our lives. N. Y.: Alfred A. Knopf, 2006.

⁷ *Съществената познавателна и методологическа стойност на тази фактически установена каузална зависимост е в емпиричното преоткриване и утвърждаване на съществуващата отпреди теза в общественото познание за примата на икономиката и нейното развитие по отношение промените в останалите социални дейности.*

ното (в корпорациите), гъвкавото, малосерийното и *все по-индивидуализираното* производство (R. Reich, A. Toffler). То осигурява *съответно по-многогранно* задоволяване на *индивидуалните потребности* и *по-високо качество* на живота (D. Bell). По-високото качество на живота, от своя страна, благоприятства формирането на *многогранно развити творчески личности*;

- Двете основни класи на *индустриалното* общество – *работническата класа* на наемния *физически* труд и *капиталистите* – собственици на средствата за производство, се изместват съответно от *новата класа* на *квалифицираните работници/технически специалисти* (knowledge-workers) и от *управляващата интелектуална (технократическа) класа* на *висшия мениджмънт*. Последната „на *политическо* равнище се проявява като консултанти, експерти или *технократи*“ (D. Bell). В интелектуалната класа влизат, разбира се, и учените. *Основният фактор* за по-нататъшното структуриране и стратификация на обществото е *професията*;
- Наред с частната собственост и пазарната конкуренция, като *двигател* на обществено-икономическото развитие *остава* също досегашният главен *мотивоопределящ* човешката активност критерий – *печалбата*. Но тъй като знанията, иновациите и информацията (ще) се превръщат в *основен фактор* на развитието, това изисква *съответно образовани* и *иновативно* формирани личности, които се нуждаят от по-голяма *професионална и творческа свобода*. Ето защо като *определящ мотив* на професионалната и обществената им дейност (ще) се налага *също* личното *самоусъвършенстване, стремежът* към придобиване на по-голям *творчески потенциал* и професионална *свобода*. От своя страна, утвърждаването на този мотив (ще) поражда *потребност* и условия за *сътрудничество* (а не за присъщото на *индустриалното* общество *класово противопоставяне*) между квалифицираните работници и управляващата класа. Нещо повече, в *новото* общество „*трудовете конфликти* (ще) са (дори) *институционално* ограничени... и вече не (ще) оказват никакво въздействие върху другите обществени сфери“ (R. Dahrendorf);
- „*Продуктивността*“ в *капиталистическото (индустриалното)* общество, дължаща се досега безспорно и на знанието, *вече* превръща „*пролетариите* в охолна средна класа“, а по-късно и в „*буржоазия*“ (P. Drucker). Благодарение на *акционерната* форма на собственост и на т. нар. *икономическа демокрация*, т.е. на „*формите* на участие в печалбите и във вземане на решения“ (R. Dahrendorf), „*квалифицираната средна класа*“ става *все по-равноправен партньор* в управлението на предприятията. С това допълнително се оставя в историята присъщия на *капиталистическото* общество *класов антагонизъм*;

- В *постиндустриалното* (респ. *посткапиталистическото*) общество капиталът-функция се обособява от капитала-собственост (който е главният субект в *индустриалното* общество на *икономическата* и до голяма степен на **политическата** власт). Доколкото обаче в *постиндустриалното* (респ. *посткапиталистическото*) общество капиталът-функция – в лицето на новата *интелектуално-мениджърска* класа, контролира и *продава* като стока *информацията*, тъкмо новата класа, а вече не тази на капиталистите-собственици, /ще/ се домогва най-мощно до *икономическата* власт (богатството) и съответно до **политическата** власт. Ето защо тук „властта е определяна от степента на притежаваната информация“ (D. Bell);
- Ако в *капиталистическото* (*индустриалното*) общество трудът, капиталът и земята (с нейните ресурси) са източниците за увеличаване на стойността и богатството, в *посткапиталистическото* общество „*знанията, продуктивността и иновациите* осигуряват създаването и самонарастването на стойността и богатството“ (P. Drucker). С увеличаване на знанията се повишава дела на *нематериалните* активи (A. Toffler);
- В *постиндустриалното* (респ. *посткапиталистическото*) общество *акционерната* форма на собственост създава възможност за превръщане на средната класа в един от значимите инвестиционно-предприемачески субекти (P. Drucker). Тя премахва също ограниченията пред мащаба на инвестициите и предприемачеството, произтичащи от натрупванията на *индивидуалния* капитал-собственост в *предшното* общество. Емисията и борсовата покупко-продажба на акциите вече създават *качествено нова форма* за мобилизиране на капитала и за организиране на предприемачеството. Тя предлага мултифункционални форми за *съюзяване, взаимен контрол и сътрудничество* върху основата на хоризонталното договорно-пазарно координиране и *коопериране*. Ето защо паралелно с *по-нататъшното* усъвършенстване на *пазарната конкуренция*, нараства дела на *извънпазарните кооперирани* дейности и съответно на нови форми на *извънпазарно сътрудничество* (A. Toffler). Всичко това осигурява по-висока *стабилност, ефективност и предвидимост* във взаимоотношенията на функциониране на социално-икономическите дейности;
- Въпреки, че „*навярно пазарът* ще си остане ефективният обединител на *икономическата* дейност“, нараства делът на *извънпазарното създаване, разпределение, обмен и потребление* на новото богатство (A. Toffler);
- В *постиндустриалното* общество „*културата, психологията, социалният живот и икономиката* се формират **под въздействието на**

техниката и електрониката – особено на компютрите и комуникациите“. Взаимовръзката между развитието на обществото и техническия прогрес е „**правопропорционална**“. „Благодарение на комуникационните технологии културата е всеобщо достъпна и синкретична (обединяваща)“. В отличие от *индустриалното* общество, тук „производственият процес *преставя* да е *основния решаващ фактор на промените*, влияещи върху нравите, *социалния строй* и ценностите на обществото“ (D. Bell);

- Разгръщането на техническия прогрес около т. нар. „социални оси“ води до усилване на *интеграционните* процеси в *новото* общество, респ. до повишаване ролята на **водещите социални институции** и съответно до укрепване на *социалния порядък*. Ето защо „бъдеще имат обществата, които разполагат с все по-усъвършенствани технологии“ (D. Bell);
- „Основаната на *знание* икономика...(има) всички шансове да изкорени завинаги *глобалната бедност*..., да остави в миналото съвременната *енергийна криза*...и да реши *глобалните екопроблеми*“ (A. Toffler);
- Постепенното и *еволюционното* (**но не и революционното**) изграждане в рамките на политическата демокрация на „оптимални по количество и качество“, „на гъвкави и иновативни *институции*“, които „създават пространство за индивидуалната дейност на хората в групи и съюзи“, които коригират чрез обратната връзка работата на институциите, е „тежкият път към свободата“. *Всички* страни и народи би трябвало да го извървят към **висшата за всички тях историческа цел**: „управлявано от правото *всеобщо гражданско общество*“, осигуряващо свободата, а в по-далечна перспектива – „*световно гражданско общество*“ (R. Dahrendorf).
- *Обобщаващият извод* се налага от само себе си: идентифицираният от повечето концепции **основен фактор** на досегашните и очакваните качествени промени е **знанието**. Въпреки и не напълно съпадащи, футуристичните им прогнози като цяло сочат, че по-нататъшното утвърждаване на този фактор в единство с разширяващото се гражданско общество ще доведат до изграждане *във всички страни* на добре организирано и лишено от остри *социални* и *екоконфликти* общество, в което все по-високообразовани хора ще създават новия тип богатство.

Тези оптимистични футуристични предвиждания обаче са нереалистични.

Най-напред няма съмнение, че с помощта на новите знания част от съществуващите глобални проблеми ще намерят удовлетворителни решения.

Например откриването на нови енергийни и суровинни източници, на нови материали и технологии не може да не притъпят поне част от изострящите се съвременни кризи по изчерпването на невъзобновяемите природни ресурси и по замърсяването на планетата. По-нататъшното масирано развитие на знанията, образованието и информационно-комуникационните технологии със сигурност ще преобразува все повече общественоеикономически дейности *в развитите страни*. А това безспорно е в посока към формулираното от някои концепции *общество на знанието*. От своя страна самоорганизиращото се *гражданско общество в напредналите демокрации* продължава да разширява функциите си в публичното пространство и това също е в посока към *„всеобщо гражданско общество“*.

И все пак в условията на динамично разгръщащата се либерализация и глобална конкуренция на съвременната *световна пазарна система*, базирана изцяло върху *мотивоопределящите* цели, критериите и механизмите на *капиталистическата* собственост, нито *всеобщо гражданско общество* може някога да се достигне (*дори и само* в най-зрелите политически демокрации), нито по-нататъшното разширяване и прилагане на *знанието* може да реши удовлетворяващо най-острите глобални проблеми в света. *Първо*, защото *граждански* хомогенно общество е невъзможно без постигането *преди това* на *икономически* хомогенно (без антагонизъм и поляризация) общество. Нарастването и постепенното „обуржоазяване“ на „средната класа“ в съвременното и бъдещото общество наистина (ще) създава по-висока *икономическа и социална* хомогенност, като необходима среда за разширяването и ефективното функциониране на гражданското общество. Обаче щом *в новото общество* ще продължи да съществува, според предвижданията на Д. Бел, R. Dahrendorf и др., т. нар. *нисша класа* (underclass), която е предимно от *физически* работници и е „неспособна да участва във високотехнологичните дейности“ (D. Bell), то новото общество *дори и само в най-развитите* държави не може да достигне *необходимата* *икономическа* хомогенност, за да се развие впоследствие във *всеобщо* (*изцяло самоорганизиращо се*) *гражданско общество*. Поради същата каузална зависимост е още по-нереалистично оптимистичното предвиждане на Dahrendorf за установяване, макар и в отдалеченото бъдеще, на *световно гражданско общество*. Такава прогноза не може по принцип да е достоверна, ако не се базира върху *предварително разкрити реалистични* възможности (а такива не са разкрити) *за доближаване*, вместо *изоставане* (както е в съвременността) на огромния брой слаборазвити страни спрямо икономическите и демократическите стандарти на водещите държави. Без приблизително изравняване по тези стандарти не би могло да се достигне дори минимална *икономическа и политическа хомогенност* на страните *от целия свят*, която по-късно да доведе до *световна политическа демокрация*.

Второ, защото при съвременния световен пазарен ред, за когото и в *най-влиятелните научни концепции* не се предвиждат *радикални* промени в бъдещето, знанието може да се превърне в основен фактор на общественоекономическия прогрес предимно в малкото *икономически* развити страни, но не и в огромния брой *неколкократно* по-слаборазвити страни. Известно е, че между най-високо- и най-нискоразвитите страни лежи историческото време на почти цялата индустриална епоха. Досегашната световна пазарна практика показва, че огромната дистанция е невъзможно да се преодолее *по естествен еволюционно-исторически път*, тъй като новите знания се развиват и прилагат най-интензивно тъкмо в страните с най-висок индустриален напредък, докато в най-нискоразвитите – най-слабо или почти никак. В резултат **новият фактор – знанието, практически допринася за увеличаване, но не и за скъсяване на дистанцията между страните от първия и последния ешелон.** Нещо повече, благодарение на този фактор базираният върху капиталистическата собственост все по-либерален световен пазар се превръща и във все по-мошен механизъм за *преразпределение* на планетарните ресурси и богатства в полза на най-развитите страни.

Трето, защото с предвижданото в най-влиятелните концепции запазване и в *новото* общество на **икономическата база** на досегашното общество – *частната капиталистическа* собственост и *либерализация* се световен пазар, всъщност остава и за в бъдеще *основната причина*, пораждала досега глобалните проблеми. А тя, без съмнение, ще продължи да ги поражда. Това са **по-нататъшното**: отваряне на ножицата между *богатство* и *бедност* не само между най-високо- и най-слаборазвитите страни, но също между „висшите“ и „нисшите“ класи в самите развити страни; неотслабващо замърсяване на планетата, тъй като понастоящем 85% от вредните емисии са от развитите страни; на демографската пренаселеност, тъй като „изглежда...*бедността благоприятства размножаването*“ (А. Смит).

Четвърто, защото е методологически неиздържано специфичната същност и съответно различията между „новото“ и „старото“ общества да се извеждат от екстраполирането на качествено новите промени в относително малък брой *високоразвити* страни, вместо върху основата на предварително разкритата многоаспектна и противоречива *същност и форми* на **цялото** *глобално-историческо развитие* на човечеството, като задължителен контекст за адекватната оценка на тези промени във всяка страна. Още по-неиздържано е футуристичните визии за достигане в *същите* страни на *всеобщо гражданско и екообщество* на *знанието* механично да се предписват като *аналогично бъдеще* на всички останали – развиващи се и особено на *най-нискоразвитите* страни в света.

Футуристичните оптимистични концепции за преодоляване чрез нови знания и демократични практики на изострящите се проблеми в съвремен-

ния свят са всъщност утопична и коварно подвеждаща човечеството вяра, че всичко това може да стане *без премахване на причините, които ги пораждат*. Както в медицината, ако лекарството атакува само *последниците*, но не и *причините* за болестта, и тук позитивните *практически* последници могат да са само частични и временни. Неволното или съзнателното **подминаване** в множеството теоретични интерпретации на досегашните и очакваните социално-икономически реалности на дълбоките *причини*, пораждащи глобалните проблеми, прави не само *съответно нереалистични* прогнозните им визии за специфичната същност на *новото* общество. То е косвено доказателство за *недостатъчно разкритата същност и роля на досегашното (капиталистическото) общество* в общочовешкия прогрес. Това още означава, че мирогледът и методологическият подход, върху които са градени, са **недостатъчно холистични, комплексни и интердисциплинарни**.

Методологията на Карл Маркс

1. В *сравнителен* план много по-висока *холистичност, комплексност и интердисциплинарност* се съдържа в научния мироглед и методологията на Карл Маркс. В действителност нито *преди*, нито *след* творческото му дело до днес в обществознанието е достигана широкообхватността, многоаспектността, единността, логическата безупречност и *познавателно-прогностичния* потенциал на теоретичната му система. Нека се опитаме в максимално сбита (поради оскъдното място) форма да ги откروим.

Най-напред, за въведение, ще припомним няколко основни, отдавна установени от философията на науката **аксиоми** на универсалното познание, част от които Маркс и неговият съмишленик Енгелс или възпроизвеждат, или за пръв път формулират като теоретико-методологическа основа на своята научна система.

В обществознанието, както в природознанието, „**същност**“ („необходимост“, „закон“) и „**явление**“ (конкретните „единични“, „повтарящи се“ и/или „случайни“ факти, процеси и взаимовръзки, чрез които законът се проявява на повърхността на реалността, обикновено като „тенденция“) не съвпадат: „ако формата на проявление и същността на нещата непосредствено съвпадат, то всякаква наука би била излишна“⁸ „В природата,

⁸ Маркс, К., Енгелс, Фр. Съч., т. 25, ч. II, с. 359. Понеже всички следващи цитати са от събраните съчинения на К. Маркс и Фр. Енгелс, различните томове на които са издавани на български език в периода между 1957 и 1978 г. без стриктна последователност, по-нататък за икономия на място ще посочваме директно в текста само съответния том и страница. Почти навсякъде открояването на думи и/или изрази в цитатите чрез *italic* и **bold** е дело на автора на статията – И. Б. Тъй като освен това е широко известно, че най-важните съвместни

където *изглежда* господства *случайността*, отдавна сме установили във всяка отделна област *вътрешната необходимост* и *закономерност*, които се проявяват в тази *случайност*. Но каквото важи за *природата*, важи и за *обществото*“ (Т. 21, с. 172). Самият закон, тази „*вътрешна* и *необходима връзка* между две явления, които *привидно* си противоречат“, „действа по-скоро като *тенденция*, т.е. като закон, абсолютното осъществяване на който се *спъва*, *забавя*, *отслабва* от противодействащи обстоятелства“ (Т. 25, ч. I, с. 241 и с. 252). Ето защо „*емпиричното* наблюдение само` никога не може достатъчно да докаже *необходимостта*“ (Т. 20, с. 533). За да открие *необходимата връзка*, изразявана от съответния закон, изследователят, както и „читателят...трябва да се реши да се изкачва *от частното към общото*“ (Т. 13, с. 7). Защото „науката свършва там, където губи сила *необходимата връзка*“ (Т. 20, с. 522).

Обаче светът и в частност обществото се състои не просто от *отделни специфични сфери* и от съответстващите им отделни *закони* на функциониране и развитие, които различните научни дисциплини трябва да разкрият. „Светът представлява *единна система*, т.е. *свързано цяло*, но познанието на тази система предполага познание на *цялата природа* и *история*, което хората *никога* не постигат. Така че, който изгражда (теоретични – И.Б.) *системи*, трябва да запълва безбройните празнини със собствени измислици, т.е. *ирационално* да фантазира“ (Т. 20, 614–615). И все пак колкото *по-единна*, *по-широкообхватна* и *по-комплексна* е дадена теоретична система, разкриваща същността на възможно повече закони, толкова при еднакви други условия по-близо до дълбоката *единна* същност на изучавания обект и по-малко е субективистичното („*ирационалното*“) ѝ несъответствие и противоречивост спрямо този обект. А да се разкрие *необходимата* за качествено обслужване на обществената практика *единна същност* на изследвания обект означава не само да се *опише* *точно* досегашното му битие, но и да могат достоверно да се *предвиждат* по-нататъшните му *промени*. Ето защо **критерият** за адекватност на дадена теоретична система по отношение *единните* онтологични характеристики на нейния обект би могъл да се формулира като: възможно по-комплексно *изясняване* на скритата зад *конкретните* му *външни форми на проявление* **същност** и достоверно *предвиждане* на по-нататъшните изменения и в *същността*, и в *конкретните ѝ форми на проявление*.

Удовлетворяването на този критерий в *природознанието* е много трудна задача, но в *обществознанието* е още по-трудна: „Дори вярното

или самостоятелни трудове на Маркс и Енгелс са плод на тясно сътрудничество – взаимно обсъждане, разработване и/или коригиране, отново по същите съображения не ще посочваме конкретното авторство, на който и да е от тях.

отражение на природата е *извънредно трудно*, продукт на дълга история на опита...**В сферата на обществените явления отражението е още по-сложно**“ (Т. 20, 623–624). Голямата трудност и сложност се дължи на обстоятелството, че, *първо*, всички *обществени* явления се опосредстват от *субективистичното* съзнание, мотивите и *неединната (противоречивата)* дейност на *различните* хора, класи и партии, поради което *случайните* факти и *противодействащите* обстоятелства тук са *многократно* повече; *второ*, разкриването на *скритите* зад тях *закономерни връзки*, изразяващи в чист теоретичен вид процеса на развитието, изисква най-напред: „Да се издирят *движещите сили* и *причини*, които...се отразяват като *съзнателни подбуди* в главите на действащите маси и техните водачи... Това е единственият път, който може да ни *отведе* към познаването на онези **закони**, които общо взето господстват както в *историята*, така и в *отделните периоди* или в *отделните страни*. Всичко, което поставя хората в движение... *зависи* твърде много от *обстоятелствата*“ (Т. 21, с. 305); *трето*, за да се разкрият (“познаят”) по-нататък самите **закони** – общи и по-частни в отделните периоди и страни, единствено върху чиято основа може да се *разкрие* дълбоката същност на обществените реалности и да се *предвижда* по-нататъшното ѝ развитие, в действителност е *необходимо да се проучи цялата човешка история*. Това означава: да се проследи огромната по обхват и хронологичност картина от конкретни факти, събития и обстоятелства в *цялата* история (което е *историческият метод* на изследване); навсякъде да се отдели „*същността* от *явлението*, *причината* от *следствието*“ (Т. 13, с. 497); да се отграничат със „*силата* на абстракцията“ *случайните* факти и *единичните* събития от *съществените* характеристики на общочовешкото развитие; да се изведат и формулират накрая *логически* постъпателните *съществени* промени (*необходимите* *взаимовръзки*), тъкмо които изразяват многоаспектното *развитие* в чист *закономерен* вид на обществото (до което пък се свежда *логическият метод*). Отделянето на *несъществените* от *съществените* характеристики е наложително, тъй като „*историята* се развива често със скокове и *зиг-заги* и ако би трябвало да бъде непременно следвана навсякъде, би се наложило да се разгледа много материал с малко значение“. Ето защо не просто *описателно историческият*, а *логическият* метод на изследване е *подходящият* за разкриването на законите. „Но този метод всъщност не е нищо друго, освен същия исторически метод, само че очистен от историческата форма и от пречещите случайности...“. Той е „отражение на историческия процес в *абстрактна* и *теоретически* *последователна* форма; коригирано отражение...*според* **закони**, които ни дава самият действителен исторически процес, при което всеки момент може да бъде разгледан в точката на *развитие* **на неговата пълна зрелост** ...(и) *класическа* форма“ (Т. 13, с. 499).

Следователно за разлика от *природознанието*, където една практически удовлетворяващо развита теоретична система позволява *предвиждането* на измененията и в *същността*, и до голяма степен в *конкретните проявления* на изследвания обект, в *обществознанието* (главно поради опосредстването на обекта от противоречивата човешка дейност) *потенциално* е възможно да се *предвиждат* предимно *същностните* изменения и твърде малко – *конкретните* изменения в *противоречивите проявления (форми)* на обществото. (Повторение е да се добави, че възможността е засега все още само *потенциална*.)

2. Обширните анализи и научни обобщения на Карл Маркс обхващат почти всички сфери на обществото – конституционно и държавно устройство, правна система и фактическо законодателство, политически и граждански институции, външна и вътрешна политика, класи и класови взаимоотношения, граждански, стопански, културен, духовен живот и др. Неизменно на критична и паралелна оценка са подложени и съответстващите им теоретични *идеи*. Това са формите на „общественото съзнание“ или на „идеологията“, както ги нарича той в областта на историята, философията, политиката, икономиката, публицистиката, културата, етиката, религията... И макар изследвани най-често поотделно, всички те всъщност са анализирани само като специфични аспекти на *единната им обща същност*, свързана с устройството, функционирането и развитието на *цялото общество* във *всички* страни от древността до съвременността. С това Маркс пръв (и засега все още последен) прилага в рамките на *достатъчно холистичен мироглед* и съответно *единен методологически подход* за изучаване на *цялото* общество.

Както е известно, *основният икономически* труд на К. Маркс е завършен, подобно при А. Смит, през по-късния му творчески период. Това не е случайно. Юрист по образование и философ (с докторат) по призвание, той първоначално се интересува от същността и развитието на различни *конкретни* обществени дейности. Но в търсене зад *външните им форми на проявление* на скритата *същност* и *дълбоките (определящите) причини* за прогресивните изменения във *всяка* от анализираните специфични обществени сфери, Маркс в крайна сметка неизменно достига до *каузалната* им обусловеност от организацията и развитието на *икономическия* живот през различните исторически епохи. Или той установява „скрития досега под идеологическите наслоения прост факт, че *преди* да са в състояние да се занимават с политика, наука, изкуство, религия и пр., хората трябва да ядат, да пият, да има къде да живеят и какво да обличат; че следователно производството на непосредствените материални средства за живот при всяко дадено стъпало на *икономическото* развитие на един народ или на една епоха представляват *основата*, от която се развиват *държавните институции*,

правните възгледи, изкуството и дори религиозните представи на дадените хора и чрез която... те трябва да бъдат обяснени – а не обратното, както е ставало досега“ (Т. 19, 353–354)“. Ето защо например „правото не може да стои по-високо от икономическия строй и обусловеното от него културно развитие на обществото“ (Т. 19, с. 21), което означава, че „**първопричините** на всички обществени промени... трябва да се търсят... не във философията, а в икономиката на дадената епоха“ (Т. 20, с. 275).

Обаче икономиката от своя страна съдържа вътрешно присъщи ѝ **първопричини** и **движещи сили**, които са **определящото ядро** на цялата ѝ система от каузални взаимовръзки, чрез тях – на развитието ѝ като единен организъм. Без да са удовлетворително изяснени, не би могло да се разкрие дълбоката ѝ същност, да се „опознае“ взаимосвързаната система от закони, изразяваща в чист теоретичен вид начина ѝ на функциониране и развитие през дадената епоха, както и в глобално-исторически план. Най-общо причините и движещите сили в цялата ѝ система от каузални взаимовръзки са от общоисторически, материален и **специфично** обществен (за отделните епохи и страни) характер. **Първоосновната** и най-мощната от тях, тласкала развитието ѝ през цялата човешка история и идентифицирана от обществознанието, е извечният (от древността до днес) стремеж на всеки човек да си осигури по-добри условия и качество на живот чрез стопанската дейност. Като разширява непрекъснато знанията за природата и обществената си среда, човекът развива същевременно собствените си умения и опит, усъвършенства оръдията, организацията и продуктивността на своя труд. Или накратко – развива **производителните си сили** (ПС). Чрез тях той откъсва и преработва („присвоява“ по израза на Маркс) от природата ресурси, създава повече **блага**, осигурява съответно по-голямо **потребление**, **богатство** и **благоденствие** за себе си и поколенията си. Следователно нарастващото потребление и богатство, които са **крайният** резултат от действията на отбелязаната **първопричина** и движеща сила, представлява **общовалидната** за всички исторически епохи **основна икономическа цел**. Но тъй като **целта** се реализира **не просто** чрез **собствената** трудова дейност на всеки човек, а чрез „**общността с другите**“, то всички индивиди реализират собствените си икономически цели чрез обективирана (утвърдила се преди него и независима от волята му) форма на участие в **специфична система от обществени отношения**, наречена от Маркс **производствени отношения** (ПО). Тя, **първо**, обхваща взаимоотношенията между индивидите, класите и **цялото** общество не само в **непосредствената производствена** дейност, но и в **разпределението, размяната и потреблението** на произвежданите блага⁹; **второ**, е общовалиден

⁹ „Всяко производство е присвояване на природата от страна на индивида в рамките на определена обществена форма и посредством нея...“ (Т. 12, с. 711).

аспект и характеристика на икономиката във всички исторически епохи; *трето*, е същевременно *качествено различна* във всяка от тях; *четвърто*, не е самостоятелно функционираща редом до *специфичните* отношения на другите обществени сфери област, а напротив – е неотделима *определяща субструктура (подсистема)* на *цялата* обществено-икономическа система; *пето*, е много съществен *трансмисионен* елемент от *причинно-следствените* взаимовръзки на *цялата* обществена система през дадената епоха и нещо повече – тя самата е от своя страна и исторически *феномен-следствие* (породен от достигнатото равнище на ПС), и нововъзникнала *причина*, и *поредната* специфична (т.е. от *социално естество*) *движеща сила* за по-нататъшно развитие на ПС, на цялата икономика и на цялото общество през новата епоха; *шесто*, е нововъзникнала *причина* и *движеща сила* на мястото на предходната тъкмо поради *недостижимо по-висока и потенциал* да активира и реализира *общоисторическите* движещи сили и цели на всяка икономика *чрез присъщите само на нея специфични* икономически мотиви, цели и критерии; *седмо*, възниква, развива се и отмира като *уникална подсистема* на обществения организъм не произволно, а преди всичко като *обективно необходимо съответствие* и *специфична обществена форма* за *функциониране* и по-нататъшно *развитие* на *достигнатото* през дадената епоха равнище на ПС (Т. 3, с. 21; Т. 23, с. 192).

Обективно необходимото единство и съответствие между определени исторически *степенни* от развитието на ПС с определен *качествен тип* ПО Маркс формулира като *начин на производство*. Във всяка епоха той е *структуро-определящата основа* за възникване и развитие на *всички останали* обществени отношения (сфери) в *единния* обществено-икономически организъм (Т. 13, 8–9).

Разкриването на същността, мястото и ролята на даден тип ПО, като по-продуктивна (от предходната) специфична обществена форма, осигуряваща простор за *по-нататъшно* развитие на ПС и за по-висока реализация на общовалидната през всички епохи *основна икономическа цел* – създаването на нарастващо благосъстояние и благоденствие, е *методологическият ключ*, който теорията на Маркс открива и предоставя на обществознанието за *по-нататъшно* изясняване на дълбоката същност и ролята на различните типове общества през историческите епохи. Нещо повече, с идентифицирането на *непосредствената причина* за историческото *възникване*, а по-късно и за *отмирането* на даден тип ПО – детерминираността му *преди всичко* от *точно определени равнища* на развитие на ПС, които „могат да се установят с *точността на природните науки*“ (Т. 13, с. 9), той проправя методологическия път за по-нататъшно разкриване и *формализиране* на *цялата* система от *икономически* и *социални закони*, единствено върху

чиято основа може адекватно да се *обясни* досегашното и да се *предвижда* по-нататъшното обществено развитие.¹⁰

Обаче „на известно стъпало от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения, или – което е само *юридически* израз на същото – с онези отношения на *собственост*, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитието на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите“ (Т. 13, с. 9). Настъпва *обективната необходимост* от смяна на съществуващите с по-високопродуктивни ПО. Но ако от гледна точка само на **определящата причина** – *назрелите ПС*, необходимостта може да се установи „с точността на природните науки“, не така стои въпросът с **конкретното ѝ практическо реализиране във всяка страна**. Поради относително по-бързото или по-бавното осъзнаване на обективната необходимост от „правните, политическите, религиозните, художествените или философските...форми“ на общественото съзнание, *фактичката смяна* на старите с новите ПО *може да стане исторически по-бързо или по-бавно, след назряването* на определящата им причина (Т. 13, с. 9). И все пак, когато и да е *конкретната* смяна, задължително е теорията да не подминава изключително съществената *каузална* взаимовръзка, по силата на която не изменените се форми на общественото съзнание, а *назрелите преди тях ПС* са **детерминиращият фактор**, т.е. *обективно необходимата* (от гледна точка на *прогреса*) **причина**, налагаща смяната на ПО, оттам впоследствие – на цялата обществена система: „**Никога една обществена формация не загива, преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчно простор, и никога нови, по-висши производствени отношения не настъпват, преди материалните условия за съществуване на същите да са узрели в недра на самото старо общество...**“ (Т. 13, с. 9).

Специфичната същност на капиталистическото общество през призмата на марксовата методология

1. Конкретното изследване на определена обществено-икономическа реалност е нормално да започне с конкретните ѝ явления и процеси. Такъв е и обичайният методологически подход на обществените науки. Методът на К. Маркс обаче е по-различен. В предварително проучения от него огромен конкретно-исторически материал той открива едно явление, в което – по-

¹⁰ Енгелс: „Целият светоглед на Маркс е *не доктрина*, а *метод*. Той дава *не готови догми*, а *опорни точки* за по-нататъшно изследване и метода за това изследване“ (Т. 39, с. 340).

добно на генома в биологията, са закодирани *основните същностни* характеристики и в частност *определящите каузални* взаимовръзки на съвременния му общественно-икономически организъм – *специфични* предпоставки, условия и причини за *възникване*; *общоисторически* и *специфично присъщи* му *цели, движещи сили, мотиви и критерии*; *иманентна икономическа и социална структура*; *общоисторически* и *присъщ само на него начин за функциониране, развитие и отмиране...* Това конкретно явление е **стоката**. Ето защо Маркс започва изследването на капиталистическата икономика и общество с взаимно кореспондиращо – *конкретно-историческо* и *логическо* проследяване на неколковековното развитие на отношенията, изразявани от този феномен.

От една страна, като вид полезно благо (т.е. като *потребителна стойност*), стоката е „елементарната форма“ на *богатството* във всяко общество, т.е. на „*всеобщото богатство*“ (Т. 23, с. 47). Като такава, тя по-нататък съдържа на *всеки* етап от общественно-икономическия прогрес синтезирана информация за: *общочовешкия* стремеж на всеки човек към удовлетворяване на растящите му *потребности*, който е *основния мотив* и *движещата сила* на всяка икономика, а също информация и за *общоисторическата икономическа цел*; *производителността* на *конкретния* труд (измервана с произведеното от него количество стока от даден вид), а чрез нея и за достигнатото развитие на ПС (Т. 12, с. 710). Тъй като е продукт, предназначен за размяна, стоката, асортиментното ѝ многообразие и съдържащата се в икономическите ѝ параметри производителност на *конкретния* труд характеризират на *съответния етап* също достигнатото развитие на *общественото разделение на труда* и на *организационно-техническия начин*, по който на етапа се осъществява присъщата на *всяко* стоково производство *система* от отношения за *производство, разпределение, размяна и потребление* на богатата.

От друга страна обаче, стоката е и *стойност*. За да се осъществява *еквивалентна* размяна на вложените в различните стоки *конкретни* видове труд, още от появата на стоковите отношения възниква *потребност* тези видове да се съизмерват, разменят и пропорционално разпределят (като съвкупен производителен ресурс) между различните дейности върху основата на обществено единна (абстрактна) мярка за труд – *стойността*, практически реализираща се в *разменната стойност*. Когато разменната стойност достига, благодарение на *съответно нарастналите ПС*, своята най-висша форма на *историко-логическо* развитие – *парите* (завършеният *абстрактен* еквивалентен измерител на стойността), възниква *непосредствената предпоставка* за появата на *капиталистическата* икономика и общество (Т. 12, с. 727; Т. 23, с. 242; Т. 23, с. 164). Но самото раждане на капиталистическата икономика, т.е. „превърщането на парите в капитал“ (Т. 23, 158–188) става

едва, когато: *първо*, стойността на създаваните от непосредствените производители стоки *съществено* надхвърля (поради *съответно* нарастналите ПС) стойностния еквивалент на количеството стоки, необходими за собственото им професионално и биосоциално възпроизводство (Т. 23, с. 406), т.е. когато в значителна степен се създава *принаден продукт* и *съответно принадлежна стойност*; *второ*, общественно значима част от непосредствените производители загубва – благодарение (не само) на пазарната конкуренция – собствеността си върху средствата за производство и се превръща в особения вид стока – „работната сила“, принудена да се продава и *способна да създава по-голяма от собствената си стойност* (Т. 23, с. 205); *трето*, **за да нарастват още повече**, ПС вече изискват *масово* прилагане на средства за производство и работна сила за създаването на определен продукт, т.е. *кооперация* на труда от *по-голям* мащаб (Т. 23, с. 337, 346).

С лишаването на непосредствените производители от собствеността им върху средствата за производство и съсредоточаването ѝ в относително малък кръг лица възникват *двете основни класи* на капиталистическото общество – наемните работници (пролетариите) и капиталистите (Т. 4, с. 425). Особено в по-ранните периоди от развитието на същото общество двете класи и съответстващите им *производствени* отношения не са, разбира се, единствените.¹¹ Обаче с навлизането му в по-висока зрелост, те стават все по-доминиращи за сметка на *редуцирането* на унаследените отпреди класи и стопански форми, а *капиталистическите производствени* отношения започват да *определят* качествените промени и развитие на всички останали – икономически и други обществени отношения (Т. 12, с. 730). Ето защо *адекватният* методологически подход към изследването на *капиталистическите* обществени отношения изисква най-напред абстрахиране от „външните“ спрямо тях (несъщностни) отношения, както и разкриването на теоретически чистото им (закономерно) възникване, същност и развитие до най-висока зрелост. *Едва след* изясняването на *закономерната* капиталистическа същност – каквато важи за *прогреса* във всяка страна, идва редът и необходимостта от *непосредственото* изучаване на *конкретното* социално-икономическо развитие в отделната страна, като *специфичен* спектър от *разнотипови* – капиталистически и некапиталистически отношения. Само върху тази база и върху този методологически подход то може вече пълноценно да разкрие *конкретната* същност, взаимния обхват и насрещното влияние между *капиталистическите* и *унаследените* (външните им) форми и отношения, тласкали или спъвали собственото развитие на страната през изследвания исторически период.

¹¹ Редом до тях продължава „вегетирането на старовремски, отживели начини на производство, със съответните остарели обществени и политически отношения“ (Т. 23, с. 11).

2. Кооперацията на труда от по-голям мащаб създава съответно по-голяма маса *потребителни стойности* и „*всеобщо богатство*“. Но не те са *специфичната* икономическа цел и движещият мотив на *капиталистическата* икономика и съответно общество (Т. 23, 164–165, 600). Тяхното създаване е *само необходимо условие* за реализацията на *специфичната* му икономическа цел и мотив. А тя най-общо е *производство на принадлежна стойност* или, което е същото – *самонарастване* на стойността, респ. капиталa (Т. 23, с. 515, 307).

И исторически, и логически *два* са *принципните начина* за производство на принадлежна стойност: *пряк*, чрез незаплащане частта на вложения труд, която е *над* стойността на работната сила и която може да нараства чрез удължаване и/или интензифициране на работния ден; *косвен*, чрез увеличаване *производителната сила* на наемния труд върху основата на *технологичното* прилагане на повече знания. Извлечената по *първия* начин принадлежна стойност Маркс нарича *абсолютна*, чрез втория – *относителна*. Последната „*възниква от скъсяване* на необходимото работно време“ (Т. 23, с. 326), като функция от нарастналата производителност, което съответно намалява *относителния* размер на стойността (респ. цената и заплатата) на работната сила по отношение *цялата* новосъздадена от нея стойност и съответно продукт. Но дори когато стойността и съответно работната заплата растат (което през *почти цялата* капиталистическа история е *в намаляваща пропорция* спрямо динамиката на новосъздадената стойност и продукция), това е равнозначно на *относително обедняване* на работника и съответно на цялата му класа – устойчива социално-икономическа тенденция, наблюдавана до днес.

Също така през почти цялата история на капиталистическата икономика производството на *абсолютна* и *относителна* принадлежна стойност е протичало променливо – най-често чрез взаимно преплитане и доминиране през различните етапи на единия *или* другия начин на тяхното производство. И все пак в началната фаза на капиталистическото общество ясно доминира производството на *абсолютна*, а след навлизането му в по-зрелия период – на *относителна* принадлежна стойност. Върху основата на огромен емпиричен материал от историята *главно* на Англия¹² Маркс доказва, че в периода на утвърждаването на капитализма работният ден нараства и достига критичните предели от 14–16-часова продължителност, която при това е съпроводена и с увеличаваща се интензивност. Но такава е реалността не само в Англия, а и в повечето европейски страни. Като противодействие, в

¹² „Класическа страна на капитализма досега е Англия. Поради тази причина тя служи като главна илюстрация на моето теоретическо изложение...По-развитата в промишлено отношение страна показва на по-малко развитата само картината на собственото ѝ бъдеще“ (Т. 23, с. 8).

цяла Западна Европа избухва мощна вълна от работнически бунтове, стачки, петиции до парламента, улични размирици, организирани синдикални, граждански и политически акции. Част от тях прерастват в големи *въстания*. Политическата власт е *принудена* да въведе закони, които ограничават работния ден, прилагат всеобщото (т.е. и за безимотните) изборително право, дават свобода за синдикални, икономически (в частност кооперативни) и политически сдружения на работниците. Ето защо настъпва *по-висшият* етап на капиталистическото развитие: *преимущественото* производство на *относителна* принадена стойност се нуждае *от съответно по-високо* развитие на ПС (Т. 25, ч. I, с. 279). и нещо повече – от *цялостен „преврат* в техническите и обществените условия на трудовия процес“ (Т. 23, с. 326). Така от необходимо *следствие* на исторически *предходното* развитие на ПС, *капиталистическите* ПО на свой ред се превръщат в специфичен *причинен* фактор и движеща сила за *по-нататъшно* развитие на ПС (Т. 23, с. 600; Т. 25, ч. I, с. 282).

„Възловата точка“ (Т. 23, с. 481) в последващото развитие на ПС и съответно в производството на *относителна* принадена стойност е създаването и използването на **машината**. Замествайки техниката на ръчния труд, тя вече се явява *непосредствен* резултат от „*технологичното приложение на природните науки*“, превръщащо „...производствения процес от прост трудов процес в **научен процес**, който подчинява природните сили в своя служба и ги кара да действат в служба на човешките потребности...“ (Т. 46, ч. II, с. 187). Но най-ранното използване на машината в *отделни производствени операции* е само *началната фаза* в приложението на науката за *специфичната цел* на капитала. С развитието на машинното дело капиталът постепенно се насочва към *масирано* създаване и използване на взаимосвързани „**системи от машини**“. *Върховото* им развитие води до „*фабриката.. в най-развитата ѝ форма*“, т.е. до „*автоматичната фабрика*“ (Т. 23, 429–430). И когато „тази стихийно протичаща промишлена революция“ (Т. 23, с. 484) завършва в *цялата* „*фабрична система*“, капитализмът вече стъпва върху „*своя адекватна техническа основа*“ и навлиза в своя зрял етап на „*едрото машинно производство*“ и съответно на „*машинното фабрикуване на машини*“ (Т. 23, 395–396; Т. 46, ч. II, с. 185), което винаги става в „*кооперация от голям мащаб*“ (Т. 23, с. 632). Благодарение на всичко това „в същата степен, в която се развива *едрата промишленост*, създаването на действителното богатство (и оттам – на *повече принадена стойност* – И. Б.)...зависи *по-скоро от общото равнище на науката* и от *прогреса на технологията* или от *приложението на тази наука в производството*“ (Т. 46, ч. II, с. 192). *От друга страна* обаче, не трябва да се забравя, че богатството зависи и от потенциала на *кооперативната* форма на труда. Защото „машините, с някои изключения... функционират *само* в ръцете на *непосредствено обоб-*

ществения или съвместен труд“ (Т. 23, с. 341). „Така...кооперативният характер на трудовия процес става техническа необходимост...“ (Т. 23, с. 397), която също е адекватна на капитала (Т. 23, с. 376).

Благодарение на повишаващото се *технологично прилагане на науката* във все по-широкообхватна и развита *кооперация* на труда, не само се създава, но и се **натрупва** (*капитализира*) нарастващата принадлежна стойност. В сравнително малка част от населението, съставляваща капиталистическата класа, се *концентрира* все по-голямо „всеобщо богатство“ и съответно *капитал*. Благодарение на *натрупването* капиталът започва да се възпроизвежда във *все по-разширяващ* се мащаб. Процесът се усилва от (не)успешното участие на всеки капиталист в пазарната конкуренция, благодарение на която „множество дребни капитали се превръщат в неголям брой поедри капитали“ (Т. 23, с. 635). „Един капиталист убива мнозина капиталисти“ (Т. 23, с. 734). Наред с **натрупването** и **концентрацията** се развива и **централизацията** на капитала. Нейна *основна* форма се явява „сливането на множество...капитали...(чрез) по-гладкия път на образуване на **акционерни** дружества..., *изходната точка* на една *по-широка организация* на *съвместния* труд на мнозина, *за едно по-широко развитие* на неговите материални движещи сили... в **обществено** комбинирани и **научно** насочвани производствени процеси“ (Т. 23, 636–637). Образуването на **акционерни** дружества води до „колосално разширяване размерите на производството и до възникване на предприятия, които бяха невъзможни за отделния капиталист... Капиталът, който сам по себе си почива върху обществения начин на производство и предполага обществена концентрация на средствата за производство и на работните сили, *получава тук непосредствено формата на обществен капитал* (капитал на *непосредствено асоциирани индивиди*) в противоположност на частния капитал, а неговите предприятия се явяват като *обществени* предприятия в противоположност на частните предприятия. Това е *отменяване на капитала* като частна собственост *в границите на капиталистическия начин на производство...*“ (Т. 25, ч. I, с. 464) . „В акционерните дружества *функцията* (на *управляващите* капитала лица – И. Б.) *е отделена от собствеността* върху капитала... *Това е резултат на най-високото развитие на капиталистическото производство*, необходим *преброден пункт* към обратното превръщане на капитала в собственост на производителите, но вече не в частна собственост на разединени производители, а в собственост на асоциираните производители, в *непосредствена* обществена собственост. От друга страна, *акционерните дружества* са *преброден пункт* към превръщането на всички функции..., свързани със собствеността върху капитала, ...във функции на *асоциираните* производители, в *обществени функции*“ (Т. 25, ч. I, с. 465. Вж и 466–467). „Капиталистическите **акционерни** предприятия, както и *кооперативните* фабрики,

трябва да се разглеждат като *преходни форми* от капиталистически начин на производство към *асоциирания*“ начин на производство (Т. 25, ч. I, с. 469). В тях „...производителните сили ... напират ... да се освободят от качеството си на капитал, да бъде признат фактически техният характер на *обществени производителни сили*“ (Т. 20, с. 285).

Външните симптоми за назряващата необходимост от *преход* към „*асоциирания*“ начин на производство, като резултат от увеличаващата се *концентрация* и *централизация* на капитала, са зачестяващите *икономически* и *финансови кризи* от различно естество, но най-вече кризите на *относително свръхпроизводство*, както и съпътстващото ги изостряне на социалните проблеми и недоволство. „В даден **отрасъл централизацията** би достигнала своя *краен предел*, когато всички вложени в него капитали се слоят в един-единствен капитал. В дадено **общество** тази граница би могла да бъде достигната, едва когато целият обществен капитал бъде обединен в ръцете било на един капиталист, било на едно единствено дружество от капиталисти“ (Т. 23, с. 636). „Ръка за ръка... с концентрацията и централизацията на капитала...*се развива в постоянно нарастващ размер кооперативната форма на процеса на труда, развива се съзнателното техническо прилагане на науката*... Централизацията на средствата за производство и *обобществяването* на труда стигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя бива пръсната... Капиталистическото производство създава с *необходимостта* на естественоисторически процес своето собствено отрицание... То наново възстановява *не частната* собственост, а *индивидуалната* собственост въз основа на придобивката на капиталистическата ера: на кооперацията и...произведените със самия труд средства за производство“ (Т. 23, 764–765).

Когато обаче *централизацията* на капитала и *обобществяването* (чрез кооперацията) на труда достигнат в отделната страна *критичния си (макро) предел*, това *още не е достатъчно*, за да започне „*преход*“ към „*по-високата* форма на производство“. По-нататък е необходимо чрез разгръщане в *международното икономическо пространство* на „*свободната търговия*“ (т.е. на икономическия либерализъм, на който свръхсвободолюбивият дух на Маркс е твърд привърженик¹³), на пазарната конкуренция, кредитното дело, борсовите механизми, монополизацията и колонизацията, капиталистическите отношения да завладеят и „*вплетат...всички народи в мрежата на световния капиталистически пазар*“ (Т. 23, с. 764). Едва след като

¹³ „... Свободният обмен ускорява революцията... Аз гласувам *в полза* на *свободния обмен*.“ Ако е възможно само в едно изречение да се формулира теорията на Маркс за същността на капиталистическата икономика, формулата е: *капиталистическа* собственост + *напълно* свободен пазар + пазарна конкуренция в национален и световен мащаб + технологично прилагане на науката.

този процес на „универсализация“ (както го нарича Маркс – синоним на съвременния термин „глобализация“) **завърши в целия свят** и доведе до *крайното* изостряне на ендеогенното капиталистическо противоречие между *богатство и бедност*, реално възниква *обективната необходимост* от смяна на капиталистическата икономика с по-продуктивна. Но тъй като нарастващото богатство се съсредоточава най-много в *развитите страни*, които поради ускоряващата взаимните им процеси „свободна търговия“ постигат *приблизително* икономическо *изравняване*, **единствено и почти едновременно във всички тях** е обективно необходимо да настъпи *най-напред* радикалната историческа смяна. Тя обаче **би била безсмислена и исторически безперспективна** в капиталистически *недоразвити* страни, където „прогресивната“ и „цивилизаторска“ мисия на капитала още не е *изпълнена докрай* (Т. 4, с. 331). **Още по-безперспективна** и дори *пагубна* тя **би била само в отделна** и то *нискоразвита* страна.

3. **Кога и как конкретно практически** трябва да започне *обективно необходимата смяна* в *най-развитите* капиталистически страни? Това е голямият, най-спорен и отворен до днес въпрос на обществеността.

3.1. От гледна точка **само на главния** (*определящия*) *фактор* за настъпването на *необходимата смяна* – **пределното** в рамките на капитала развитие на ПС¹⁴, назрелият момент на смяна „може да се определи с точността на природните науки“ (Маркс). Това, разбира се, не е само *икономически* проблем, тъй като обществената оценка за развитостта на ПС винаги се пречупва през призмата на специфичната **социално-икономическа** цел и съзнание на различните типове общества, в някои от които тя може да съдържа и други аспекти. Но той е на *първо място* *икономически* проблем. Ако в условията на **напълно либерализирания пазар**, който според Маркс е *адекватния* механизъм за *най-динамичното развитие* на капитала, ПС започнат трайно да забавят и дори да спират развитието си – най-вече поради все по-чести и продължителни икономически кризи на относително свръхпроизводство, както и съответно поради стачки и хронична безработица, това означава, че *реалното* използване и развитие на самите ПС **съществено** се различава от *потенциално възможното* им използване и динамика. Следователно ако разликата е *съществена* и *продължава да се увеличава*, това означава, че *чисто икономически* **план** историческият момент за смяната действително

¹⁴ „Истинският предел на капиталистическото производство е *самият капитал*, това значи: капиталът и *самонарастването* на неговата стойност се явява като *изходен* и *краен пункт*, *мотив* и *цел* на производството; производството е само производство за *капитала*, а не обратно: средствата за производство не са просто средства за постоянно *разширяване* жизнения процес на *обществото* на производителите.“ (Т. 25, ч. I, с. 269); „... неговият предел... е... исторически начин на производство, който съответства на... **ограничена епоха** от развитието на *материалните условия на производството*“ (Т. 25, ч. I, с. 279).

е назрял.¹⁵ Това по-конкретно означава, че „принаденият труд на масите е престанал да бъде условие за развитието на всеобщото богатство“ (Маркс) и, че новите ПО вече предлагат „*по-изгодни*“ възможности за развитието на ПС от предишните ПО.

3.2. Не така ясен и определен е обаче въпросът с установяването на необходимия исторически момент за радикална смяна на *останалите обществени отношения* и най-вече на *политическите*, тъй като само след и чрез тях би могла реално да се извърши конкретно *практическата* смяна на вече назрелите и икономически, и постепенно на *всички други* обществени отношения. Неопределеността се дължи на обстоятелството, че във всяка страна *конкретно практическата* им смяна зависи от „...безброй различни емпирически обстоятелства, естествени условия, расови отношения, действащи отвън исторически влияния и т.н.“ (Т. 25, ч. II, с. 333). И все пак *практическият* момент на смяната зависи на *първо място* от достатъчното *политическо осъзнаване* („пробуждане“) от *цялата работническа класа* на необходимостта от радикални обществени промени. Освен съответните *теоретико-политически знания*, за целта е необходимо създаване на все по-широко *организирани* икономически (синдикални), политически и дори културно-просветителски *сдружения*, които постепенно да прерастват в собствени *политически партии* (като например първата в света работническа партия на *чартистите* в Англия). Или за целта е необходимо формиране на все по-организирано *политическо мнозинство* на работниците, като пролог за постигане впоследствие и на *социално мнозинство*. То според Маркс изисква от своя страна все по-мощните политически партии на *работниците* да се съюзяват с тези на многобройната прослойка на *селаните*. Така, чрез все *по-масирано, активно и ефективно* участие в парламентарно-демократичния живот, става възможно да се извоюва *властта чрез избори* в буржоазно-демократичната държава. В теорията на Маркс за прехода, тъкмо това е *логическият, нормалният, най-надеждният* и за *предпочитане демократичен* път за смяната на капитализма с исторически по-висше обществено-икономическо устройство. Следователно и от теоретическа, и от обществено-практическа гледна точка кратката формула е: *революция* чрез *демократично-политическа еволюция*. А тъй като оп-

¹⁵ Въпреки че проблемът за точното измерване на *разликата* между *фактическото* и *потенциално (максимално) възможното* използване и развитие на ПС, оттам за евентуалното *назряване* на смяната на ПО е изключително важен, той е отделен, обширен и специален въпрос, на който тук е невъзможно да се отдели подобаващо място. Задължително е обаче да се отбележи, че особено от гледна точка на изострящите се съвременни глобални проблеми, той изисква *принципно нова методология и инструментално решение*, което да обхваща не само *преките икономически* измерения на *обществената* производителност на труда и на съответстващия ѝ обем богатство, а задължително и *косвените* ѝ – *социални* и *екологични* аспекти.

ределящият фактор за необходимата смяна е **икономическият**, то най-сигурен и всеобщ успех на революцията по този „мирен, еволюционен път“ може да се постигне *в капиталистически най-високо развитата страна*.¹⁶ Защото „въстанието би било лудост там, където мирното движение може да постигне всичко бързо и сигурно“. Тъкмо по тази причина Маркс отделя от пряката си научна дейност много време за теоретично и организационно подпомагане на разрастващите се работнически движения от синдикално, политическо и дори културно естество – локални, национални и международни организации („лиги“, „комитети“, „общества“), каквито са: Лига на комунистите в Лондон, Сдружение на германските работници в Лайпциг, Културно дружество на германските работници в Лондон, Международно сдружение на работниците в Лондон (известно като *Интернационалът*), Германска работническа партия, Германска социалдемократическа партия, Общо сдружение на немските работници, Германска социалистическа работническа партия в гр. Гота, Френска социалистическа партия и пр.

Обаче след исторически първия по-значим опит за **непарламентарно** сваляне на буржоазната власт – революцията във Франция през 1848 г., и особено след кърваво потушената Парижка комуна през 1871 г. (в която са избити между 21 000 и 25 000 участници, а това не може да не породи идеи за *съответна* пролетарска реакция), Маркс доразвива нов елемент в теорията си за „преход“ от капитализъм към „по-високата обществена форма“. Той лансира едно ново понятие, чието непрекъснато дискутирано и оспорвано съдържание ще се превърне по-късно в *една от* причините за пълно отхвърляне на *цялата* му теоретична система за общественото развитие. Това понятие е т. нар. „**диктатура на пролетариата**“. Тук е невъзможно да се спираме подробно върху мястото, ролята и съдържанието на това понятие, като елемент от цялата му обществена философия. Задължително е обаче да се отбележи, че въпреки асоциативните представи за *насилие*, *диктат* и дори *терор*, която първата част от понятието най-често поражда, в действителност **нищо ред** от творчеството на К. Маркс не съдържа предписание или призив към работническата класа за *насилствено завземане* (и още по-малко за *упражняване* спрямо капиталистическата класа и другите слоеве от населението) на политическата власт чрез **диктатура**. Известно е от съответните му публикации, че той оценява Парижката комуна като *исторически преждевременен* акт, който е **обречен на неуспех** поради **недостатъчно развитите** икономически и обществено-политически условия (не само) във Франция. Обаче начинът, по който парижките работници и цялото „трето съсловие – дребни търговци, занаятчии и продавачи“

¹⁶ Днес „Англия е единствената страна, в която неизбежната социална революция би могла да бъде проведена *изцяло* с **мирни** и легални средства“ (Т. 23, с. 38).

първоначално се самоорганизират за въоръжено въстание срещу пруските окупационни войски на Бисмарк, след което **провеждат и спечелват** във **всеобщи и свободни демократични избори** политическата власт, съставляйки „законно правителство“, дават основание на Маркс, а по-късно и на Енгелс, да посочат Комуната като „истинско народно представителство“, за „завършена форма на пролетарска революция“ и следователно за **практически образец** (модел) на „диктатурата на пролетариата“¹⁷. В текстовете, писани от Маркс по този въпрос¹⁸, **концептуалното** съдържание на „диктатурата“ се свежда **накратко обобщено** до: използване на **цялата власт**, извоювана чрез **всеобщо избирателно право** за отстояване без колебание (при евентуална **контрареволуция**) на пролетарските (но и на **социалното мнозинство**) икономически и политически интереси; **демократични избори** и упражняване на властта без допускане на **непредизвикано** насилие, а още по-малко и на **терор** (какъвто Маркс е смятал, че обслужва единствено интересите на буржоазната класа); **пряко законодателство**; **народно право**; **народно опълчение**; **свобода на словото**, запазване на **индивидуалните свободи** и на **разделението на властите** в една **демократическа република**.

Научните **предвиждания** на К. Маркс и **конкретните** социално-икономически **реалности** на XX век

Безпринципното отхвърляне на марксовото теоретическо наследство и дори заклеяването му в отделни **ненаучни** интерпретации „като върховна измама“ и „престъпление срещу човечеството“ от политическия, деловия и научния **истаблшмънт** на „запад“, а напоследък и на „изток“ се дължи на два изкуствено създадени и грижливо „отглеждани“ през целия XX век **гигантски мита**: **Мит № 1** – „Теорията“ и „практиката“ на „марксизма“ и „ленинизма“ са неразривно цяло. „Практиката“ на „марксизма-ленинизма“ през XX век претърпя **безусловен исторически крах**. Ето защо теорията на К. Маркс е лишена от научна стойност и от обществено-практическа полезност за развитието на съвременните **реалности**; **Мит № 2** – Теорията на Маркс за капитала и капитализма съответства на обществено-икономическите **реалности** през XIX век, докато през XX век те са други. **Червената нишка** на тази теория, че още от възникването си капитализмът неотврати-

¹⁷ Енгелс в деня на 20-та годишнина от Парижката комуна: „Е добре, господа, искате ли да знаете как изглежда диктатурата на пролетариата? Погледнете Парижката комуна. Това беше диктатура на пролетариата“ (Т. 22, с. 194).

¹⁸ Вж. главно Т. 19, 29–33.

мо създава условията и субекта на собственото си унищожение в лицето на пролетариата, не се потвърди от историческата практика на XX век. Следователно „марксизмът“¹⁹ е повече революционна *идеология*, политическо *знаме*, *догма*, *вяра* и пр., отколкото *научна теория*.

И все пак не е трудно да се покаже, че в разрез с двата мита, значителна част от най-съществените научни прогнози на К. Маркс *вече са се сбъднали*. Ако се върнем към възпроизведените в началото на статията по-важни обобщения и изводи на обществознанието след 70-те години на XX век, не е трудно да се установят поразителните им съвпадения (**обикновено без задължителното цитиране**) и в прилаганата методология, и в научните прозрения на Маркс за бъдещето. Ето *само част* от най-съществените **съвпадения**:

- В разрез с доминиращото през XIX век разбиране, че капитализмът „е най-добрия от възможните светове“, Маркс научно доказва и предвижда, че е *исторически преходно* общество. [Същото установяват обществените науки век по-късно, без да го цитират];
- *Икономиката* и на първо място развитието на *ПС* [а не например „*кантианските ценности*“ на М. Вебер, *културното равнище* на В. Зомбарт или идеите на т.нар. *постмодернистски релативизъм*] е **първоосновната материална и определяща причина** на всеобщия обществен прогрес. Тази зависимост *съответно* детерминира *действително продуктивните методологически* подходи на обществознанието. [Същата теоретична философия и произтичащата от нея методология ще „*преоткрият*“ социолози и икономисти през следващия век. Само че като нещо ново];
- В основата на капиталистическото развитие е „*технологичното прилагане на знанието*“. Но в неговите условия то е ограничавано от специфичните му цели. Ето защо *пълноценното (неограниченото)* разгръщане и прилагане на *знанието* ще стане реално едва в *следващата*, „*по-висша форма на обществото*“. *Науката* ще стане основата за „*съзнателното и планомерно регулиране на обмяната на веществата между човека и природата*“, а пълното ѝ разгръщане и прилагане ще предизвика **нова научно-техническа революция**. [Днес я наблюдаваме в страните-икономически първенци. В тази връзка не може да не се припомни и факта, че докъм 50–60-те години на XX век проблемите на икономическото *развитие*, респ. за *ролята на техническия прогрес* в него, бяха **дори извън предмета** и *теоретичните модели на икономическата наука*];

¹⁹ Понятието „*марксизъм*“, което още приживе на Маркс се използва за спекулативно-идеологическа *злоупотреба* с научната му теория, **а не за обозначаване на самата теория**, е от научна гледна точка **некоректно**. Ето защо към края на живота си (през 1880 г.) Маркс заявява: „*Което е сигурно, ... аз не съм марксист... Аз съм създал наука, а не секта.*“

- На даден етап „*капиталът-функция*“ се отделя от „*капитала-собственост*“ и става *водещ фактор* в неговото функциониране и развитие;
- *Физическият* труд остава в историята. На преден план в *новото* общество изпъква *интелектуалната дейност* на човека. Тя същевременно разкрива реални възможности за *всестранното* му – физическо и духовно развитие (наричано днес в икономиката „по-високо *качество*“ на човешкия капитал);
- Развитие на капитализма и на иманентния му „свободен пазар“ ще „вплетат в мрежата си всички страни и народи“. Това е процес на *универсализация* на всички обществено-икономически, политически и културни процеси в света, който днес се нарича *глобализация*;
- Присъщото на капитала *либерално пазарно* развитие неизбежно води до нарастващо обогатяване на сравнително малка част от населението за сметка на съответното (реципрочно) относително обедняване на останалата огромна част от него. [И в отделните страни, и в световен мащаб това се наблюдава до днес];
- *Икономическите кризи* и на първо място *кризите на относително свръхпроизводство* са вътрешно присъщи на капитализма. Те ще стават *все по-широкомащабни* и *по-остри*. [Такава например по-късно ще се окаже разразилата се в световен мащаб „Голяма депресия“. Такива ще са, макар и по-леки, „петролните шокове“ през 70-те години. Такава сега е и обхваналата целия свят финансова криза и икономическа рецесия, която ако се развие докрай според вътрешните механизми на капиталистическото стопанство, т.е. *без започналата масирана (между)правителствена намеса*, най-вероятно ще прерастне в поредната, още по-голяма „икономическа депресия“];
- *Преходът* от капиталистическо към „по-висша форма на обществото“ ще започне в *икономически най-развитите страни*. [Макар и исторически значително по-късно от логически предвиденото, това се потвърди от започналия преход към нов тип общество през 70-те години на XX век, съответно интерпретиран от обществознанието като начало на „*посткапиталистическо*“, „*постиндустриално*“ и др. наименования общество].

Най-значимото от свързаните с *прехода* към ново общество предвиждания на Маркс, което **не се сбъдна** в *конкретните* обществено-икономически и политически реалности на XX век е, че *вместо в най-развитите капиталистически страни* и по *мирен парламентарно-демократичен път*, частната капиталистическа собственост беше заменена с „обществена“ (и по-точно с **държавна**) в *отделна, нискоразвита страна*, при това *чрез въоръжено насилие*. Това всъщност се превърна в главния аргумент за обя-

вяване на Марксовата теория като исторически несъстоятелна и „научно погрешна“ (Кейнс). Обаче да се търси пряка и автоматична връзка между изискванията на разкритите чрез тази теория закони на общественото развитие и исторически *по-бавното* или *по-бързото* им реализиране (обикновено като по-силна или по-слаба *тенденция*) в конкретния практически живот, е от своя страна научно погрешно. Както стана ясно от краткото очертаване по-горе на Марксовата теория, в свръхсложната и противоречива обществено-икономическа реалност между *обективно необходимите* (за *реално прогресивно развитие* на човечеството) „същностни“ каузални взаимовръзки на тази действителност и *конкретните* ѝ „проявления“, чрез които в крайна сметка се реализират *необходимите* взаимовръзки, няма пряка зависимост. Тъй като *обществените* промени са кумулативният краен резултат на *отделните* противоречиви човешки дейности, *понякога и век не е достатъчен*, за да започнат да гравитират към *обективно необходимите характеристики* и съответно към *талвега* на исторически *действителния* (във всички времена) общочовешки прогрес.

И все пак *само част от научното предвиждане на К. Маркс за прехода към по-висше общество досега не се е сбъднала*. Например *определящите обективни* условия за необходимостта от смяна на капиталистическата с *непосредствено обществена* собственост бяха налице още в първите десетилетия на века. Тези условия са реални и не могат да се оспорят. Това са, *първо*, базираното върху технологичното прилагане на знанието едро машинно производство и превръщането на акционерната собственост в почти всеобхватна (т.е. *практически социализирана*). В същото време обаче, тези определящи условия *не са преставали* да се съпровождат от кризи на относително свръхпроизводство и хронична безработица. Това означава *съществено недоизползване* и дори *прахосване* на съвкупните ПС. *Второ*, щом през втората половина на ХХ век в най-развитите страни започна *съществена* промяна не само в *начина на функциониране*, но и във *формите* на капиталистическата собственост, (което беше безспорно установено от общественознанието по същото време), това от своя страна *доказва* истинността на разкритата от Маркс *закономерна каузална* зависимост между *определено* равнище на ПС и *същностните* промени в собствеността. *Трето*, за да се материализира в практическия живот назрялата обективна необходимост от радикална смяна на акционерната (практически социализирана) капиталистическа с *непосредствено обществена* собственост, на *заинтересованите* от смяната класи им е необходимо историко-технологично време, за да я *осъзнаят*. Едва *след това* – чрез по-бързо или по-бавно организирани свои партии, които да отстояват техните и на най-широките маси интереси, те могат реално да я осъществят *по парламентарно-демократичен път*.

Онова, което **действително не се сбъдна** от научното предвиждане на Маркс относно *практическия начин* за извършване на необходимата смяна на *капиталистическата с непосредствено обществена собственост в развитите страни*, е наличието на *относително обедняващ пролетариат*, който да извърши смяната тъкмо в *тези* страни. Напротив, както отбелязва и П. Дракър, „пролетариите на К. Маркс“ през XX век наистина започнаха да се превръщат „в охолна средна класа“. В резултат, едно от основните противоречия на капитализма – *между богатство и бедност*, беше започнало да се притъпява. Но *единствено в развитите страни*.

В действителност забогатяването на пролетариата в *развитите страни* и нежеланието на класата му да извършва смяна на собствеността е предизвикано *от две крупни исторически събития* в началото на XX век. Те доведоха до *съществени (“генетични”) мутации* в основните типове общества през същия век. И двете събития не произтичат от обективната вътрешна същност и съответно необходимост, налагана от специфичните закони и механизми на капиталистическото саморегулиране и развитие, *именно върху чиято основа Маркс извежда логическите си предвиждания*. Това са т. нар. **Октомврийска социалистическа революция** и наскоро последвалия я (но предизвикан и от нея) *съществен завой* към многостранен **реформизъм** във водещите капиталистически страни. Те бяха осъществени по *активен и екзогенен начин спрямо вътрешно-присъщата, конкурентно-либерална пазарна природа и закони на капитализма*. Ето защо двете събития не можеха да се предвидят логически. Впоследствие те радикално ще променят *естествено историческия начин на функциониране и развитие* както на капитализма, така и на цялата световна реалност през XX век. Нещо повече, те дори ще ги отклонят в две, *взаимно отдалечаващи се магистрални посоки* на световните промени, които *всъщност ще се окажат* не пролог, а в крайна сметка *спирачка за действителния общочовешки планетарен прогрес*.

1. В началото на 20-ти век населението на Русия се състои от 85% селячество, с дребно, предимно еднолично стопанство. Оставашата **малка част** са търговци, чиновници, интелигенция, капиталисти и, разбира се, *работници*. Масата от селяни е неграмотна, работниците – полуграмотни. Между равнището на развитие на капитализма и в частност на *ПС* в Русия и това на САЩ, Англия, Германия, Франция, Холандия и пр. **разликата е огромна**. Тя обаче **не ще** се окаже съществена пречка тъкмо в тази „изостанала Русия“, с дълбоко закостенели феодално-бюрократични държавни институции, със „средно-слаб капитализъм“ и с „полуазиатска некултурност“ (както сам ги определя бъдещият вожд на Октомврийската революция – Вл. Улянов-Ленин), да се осъществи „пролетарска революция“. За целта в чужбина (Цюрих, където е в изгнание), а не в самата Русия, където би трябвало да има (само, че няма!) широко организирано проле-

тарско движение, той създава своя партия. Впоследствие тя, а не обективно потребната за целта многобройна, политически осъзната, работническа класа и съответно партия, ще се окаже възможния практически инструмент за успешно провеждане на революцията. И все пак *решаващата* роля за успеха ѝ ще изиграе разрадията се глад, оголяването и масовата смърт на руската (предимно от *селските* среди) войска в резултат от участието ѝ в Първата световна война.

Ленин без съмнение добре е проучил теоретичните и публицистичните произведения на К. Маркс. Но от темелите на цялата му теоретична постройка и в частност на теорията му за прехода, той невъзмутимо ще извади и наложи за условията на Русия свои, **принципно различни трактовки**, които *подменят* логическите „крайъгълни камъни“ на Марксовата теория и без които тя губи (по отношение на *конкретните* руски реалности) *научната* си значимост. Нещо повече, Ленин и последователите му ще представят по-късно своите трактовки като по-нататъшно *научно* обогатяване и *приложно* доразвитие на Марксовата теория. А когато *част* от идейните им опоненти в руското социалистическо движение – *меншевиките*, припомнят най-същественото условие от теорията на Маркс за извършване на пролетарска революция – *пределното икономическо* развитие на капитализма, Ленин ще ги обвини във „вулгарен икономизъм“ и „педантизъм“.

1.1. Три са основополагащите „крайъгълни камъни“ в теорията на Маркс за *прехода* към по-висшето общество: *едновременна* победа на пролетариата в *най-развитите* страни;²⁰ *демократично-парламентарен* път за победата; *прякото* народовластие (Т. 19, с. 29). *На тяхно място* Ленин успява да наложи в обществено-политическото пространство на Русия три **диаметрално противоположни подмени**: *а)* победа на пролетариата в *единствена* и *слаборазвита* страна; *б)* диктатура на пролетариата (само, че не на целия, а *само на* неговата „*авангардна*“ част и съответно *партия*, дори когато тя е *малобройна*.²¹ А това не ще попречи тя да си присвои историческото право да налага волята, интересите и властта си по отношение на *цялото общество*); *в)* *демократически централизъм*. Разбира се, начело на

²⁰ На въпрос: „Ще може ли пролетарската революция да се извърши *в една страна*?“, през 1847 г. Енгелс отговаря: „Не. С това, че създаде световния пазар, едрата промишленост така свърза всички народи на земното кълбо, особено цивилизованите, че всеки от тях зависи от това, което става у другите...Едрата промишленост дотам *изравни* общественото развитие във всички цивилизовани страни, че...революцията ще бъде не само национална, *но ще стане едновременно във всички цивилизовани страни, т.е. поне в Англия, Америка, Франция и Германия*“ (Т. 4, 332–333).

²¹ Така например, когато през *лято* на 1917 г. (т.е. малко *преди* революцията) Временното правителство на меншевика-социалист Ал. Керенски провежда избори за ново Учредително събрание на руската Дума, болшевиките на Ленин спечелват *само 148* депутатски места срещу 419 мандата на есерите-социалисти в близо *700-членния* състав на Думата.

партията-авангард (а по-късно и на държавата) е единствен той – вождът на революцията, който неограничено решава всичко.

Как *съвсем малобройната* болшевишка партия-авангард ще може *на дело* да налага волята си върху цялото общество? Според Вожда ѝ, единствено чрез „власт, ...поддържана чрез **насилие**, ...несвързана с **никакви закони**“²² и (дори чрез) „масов революционен **терор**“. Споменатите три, **изцяло разминаващи се** с научната същност на Марксовата теория за прехода базови *подмени* ще се допълнят и взаимно превърнат в онази монолитна политическа „сплав“, която ще осигури победата на Октомврийската революция. Но тези подмени същевременно ще погребат за дълъг исторически период извечните основни ценности на социалистическата идея, тъй като ще бъдат претворени в „социализъм“, само че без *свобода* и *демократизъм*. От „сплавта“ ще се роди една **свърхцентрализирана** държавна машина, която по-късно неизбежно ще се изроди в традиционния азиатски пирамидално-деспотичен режим на власт. В него *личните* политически идеи и решения на върховния ѝ разпоредител също тъй неизбежно ще се налагат и като *обществен* закон, и като морал, и като всевишна съдба за всички останали хора. Меншевиките (една от *малобройните* фракции на *социалистическото* движение в Русия, наред с есерите и болшевиките) ще определят идеите на Улянов-Ленин като „безумен опит за завземане на властта, уж за социалистическа революция“. Малко по-късно (през 1918 г.) Карл Кауцки ще ги осъди като „безумен експеримент“, който ще завърши (и в крайна сметка наистина завърши) с „ужасяващ срыв“. Г. Плеханов пророчески ще предрече, че авантюрата ще се превърне в „политическо уродство“ (и наистина при Сталин се изроди в реален „политически Франкенщайн“). Аналогично – като „недопустим“, го оценяват Максим Горки, Р. Люксембург и мн. други.

1.2. Как *конкретно* е протекъл и каква е историческата цена (не само за руския народ) на този гигантски социален експеримент, е широко известно. За темата тук е необходимо да се припомнят само най-пряко характеризиращите го събития, които са практическият резултат от идейните „поправки“ на Улянов спрямо Марксовата теория за прехода, в частност за диктатурата на пролетариата.

Още от началото на революционния експеримент цялата страна потъва в невиджан хаос, насилие и терор. Тъй като *огромната* част от обществото – селяни, работници (вкл. болшевики), интелигенция, духовенство..., е против насилствено налаганите им мерки, те са обявявани за „*нелоялни*“ към революцията и следователно за: „ненадеждни“, „колебаещи се“, „безделници“, „интриганти“, „заговорници“, „реакционери“, „контрареволю-

²² Тук и нататък цитатите са от *руското* издание на съчиненията на Ленин: Ленин, В. И. Т. 37, с. 245.

ционери“ , „бандити“ , „вредители“ , „саботьори“ , „врагове на народа“ , „спекулант“ , „авантюристи“ , „кариеристи“ и пр. Ето защо са масово арестувани, пращани в трудови и концентрационни лагери или направо (без съд) разстрелвани. „*Този, който не е с нас, е против нас!*“ – е основния политически девиз и знамето на Ленин. Тъй като в разорената от световната и последвалата я гражданска война страна, освен всичко друго, най-остро липсва продоволствие, от селското (т.е. почти цялото) население принудително и безвъзмездно се изземват т. нар. „излишъци“. В повечето случаи това ги обрича на глад. Всяка селска съпротива се сломява чрез специално формирани *наказателни* отряди. От сломените въстаници, но и от *невинното мирно* население се вземат *заложници*, които за назидание и с превантивна цел (за будене на страх), публично се екзекутират. Нека „*останалите да гледат, да треперят и да пропищят*“ – нарежда Вождът на революцията в една от своите телеграми. (А това не се различава от: „да мразят, но да се страхуват“ на Калигула). Когато например избухва голямото селско Тамбовско въстание през 1921 г., то е обявено за „кулашко“ и властта изпраща **48-хилядна редовна армия** начело с М. Н. Тухачевски, за да го потуши. Въстанието е удавено в кръв. По същия начин се сломява и всяка друга – реална или *предполагаме потенциална* съпротива: „В Нижни Новгород, явно, се готви белогвардейско въстание... Съставете **тройка диктатори**... и веднага **въведете масов терор, растреляйте** и изселете (вывезти) стотици проститутки, пиянстващи войници, бивши офицери... **Масово** изселете *меншевиките* (само защото са *опозиция* – И.Б.) и ненадеждните...“ (Ленин, В. И. Т. 50, 142–143); „Необходимо...е да се проведе **безпощаден масов терор**... **Съмнителните** да се затворят в **концентрационен лагер** извън града“ (Там, 143–144); „...**Разстрелвайте** заговорниците и **колебаещите** се **без да питате никого** и без да допускате идиотско разтакаване“ (Там, с. 165); „За **недопускане на заговори**, трябва да се **арестува цялата** кадетска и околкадетска публика...Престъпно е да не я **арестуваме**“ (Ленин, В. И. Т. 51, с. 52).

1.3. Всичко това не може да не се включи в историческата идейно-практическа равностойност на Лениновата концепция за „диктатурата на пролетариата“. Само че в нея не може да се открие **и една допирна точка** – теоретическа или приложна, с теорията на Маркс за *прехода* от капитализъм към социализъм. По същия начин стои въпросът и с *цялата* Марксозна теория. Доколкото Ленин я споделя или въобще е вникнал в автентичния ѝ научно-приложен исторически смисъл, показват първите му стъпки в решаващата област – *икономиката*, след завземането на политическата власт. Това е **абсолютно нереалистичният** опит в *слаборазвитата* и вече разорена икономика да въведе през 1918 г. т. нар. „военен комунизъм“. Отнася се за подмяната на *пазарните* отношения с *натурални*, т.е. за „**принудително**

обединение на **цялото** население в **потребителско-производствени комуни**“ (Ленин, В. И. Т. 36, с. 74). Но тъй като и най-твърдите впоследствие „революционни“ мерки за „всеобщо принуждение към труд“, за „трудова дисциплина“, за „партиен“ и „държавен контрол“ се оказват безрезултатни, страната изпада в дълбока икономическа криза²³. Ето защо Вождът е принуден да даде заден ход (“две крачки назад“) към т. нар. Нова икономическа политика (НЕП). Тя отново възстановява, макар и частично, *пазарните* отношения. Но дори и тогава (през 1922 г.) той не изоставя главното си революционно оръжие: „Най-голяма грешка е да се мисли, че НЕП-ът е сложил край на **терора**. Ние отново ще се върнем към **терора** и (дори – И. Б.) към **икономическия терор**“ (Ленин, В. И. Т. 44, с. 428).

1.4. Сред многобройните анализи и оценки на историческото място и роля на **Лениновия** експеримент и особено за причините на краха му в края на ХХ век (като вече зрял и логически неизбежен „завършек“ – самосрутването на *съветската държава*), една от най-често посочваните причини е личността на Сталин. Той бил груб човек, много жесток, максимално властолобив. Обилните исторически факти го потвърждават. Фактите обаче доказаха още, че всъщност която и личност да се качи на върха на създадената от *Лениновите* идеи свръхцентрализирана политическа пирамида, (определяна ту като „държавен социализъм“, ту като „държавен капитализъм“), резултатът е винаги еднакъв. *Първо*, почти никоя друга сила, освен биологичните закони, не може да свали от върха на пирамидата покачилият ѝ се пореден вожд; *второ*, той по правило се оказва „велик вожд“, „гениален мислител“, „крупен теоретик“ и пр., когото приживе може да му издигнат и паметник, а после дори да го превърнат в мавзолейна мумия; *трето*, в политическата практика и речник на когото исконните фундаментални ценности на социалистическата идея – *свобода, справедливост, демокрация, самоуправление* имат символично и имагинерно, но **не и реално практическо** значение. Сталин, Мао, Енвер Ходжа, Ким Ир Сен, Пол Пот... Това са крайните, но в действителност *най-точно характеризиращите* този порочен тип политическо устройство примери от предългия списък „социалистически“ вождове.

1.5. Всъщност каквато и да е високата социална цена на гигантския исторически експеримент, проведен от Ленин и неговите последователи, ако той в крайна сметка беше еволюирал в *по-хуманно* от капитализма общество и **главното** – беше създал *по-висока* от капиталистическата *икономическа рационалност и ефективност*, то експериментът навярно би бил благосклонно оценен от историята като „успешен“ и „прогресивен“. От своя

²³ През 1921 г. икономическите резултати от промишлеността и транспорта са **13 пъти по-ниски** от *довоенното* производство.

страна идеите и делото на Ленин, наречени *ленинизъм*, биха могли по-нататък да се обосновават в *съответната* степен като „*дообогатяване*“ и дори като „*ревизия*“ на Марксовата теория за общественото развитие, в частност за смяната на капитализма със социализъм. Но този волунтаристично създаден тип общественно-държавно устройство не издържа историческата проверка, не само защото в Русия не беше изпълнена *задължителната* „*прогресивна*“ и „*цивилизаторска*“ мисия на капитала и капиталистическата епоха, каквато откритите от Маркс закони на общественото развитие открояват и изискват. Този тип общество беше създаден **с насилие върху естествения ход** (т.е. **в разрез със законите**) на историята. Ето защо освен *общата фразеология*, **нищо не свързва теорията на Маркс с ленинизма**. Идеите и делото на Ленин не само **не са доразвитие** на Марксовата теория. Те са родени по *извъннаучен* начин, *съзнателно изопачават* тази теория и от **строго научна гледна точка** са необосновани. Ето защо спекулативно лансираното в широкото публично пространство съчетание „*марксизъм-ленинизъм*“ е научно несъстоятелно. Но още по-несъстоятелно е през целия ХХ век в митовите за Маркс да се обозначава с по-краткото („*събирателно*“) понятие „*марксизъм*“ както неговата теория, така и широкото, едностранчиво, непоследователно и противоречиво нейно *интерпретиране* от многобройните му епигони, че дори и **цялата политико-идеологическа практика** в страните от Съветския блок.

2. Основните причини за направения през 30-те години на ХХ век *съществен завой* към **реформизъм** в капиталистическия свят са от *ендогенно* и *екзогенно* естество. От една страна, това са изострилите се *вътрешни противоречия* на капитализма особено в началото на века. От друга – това е *външият* и *обезпокоителен* пред историческите му перспективи *пример* на родената от Октомврийската революция *съветска държава*. Въпреки и изкуствено създадена, и въпреки големите ѝ вътрешни и международни затруднения, постепенното ѝ утвърждаване я превръща в практическа демонстрация и аргумент на *реалната* възможност за *социалистическо*, т.е. *алтернативно* на капитализма, общество.

Ендогенните противоречия на капитализма към края на ХІХ и в началото на ХХ век между: *достигнатото равнище на развитие на ПС* и *същественото им непълно използване*, *относителното свръхпроизводство* и *недостатъчното платежеспособно търсене*, *богатство* и *бедност* започват да се изострят не само в икономически най-развитата през ХІХ век страна – Англия. В средата на века тя, нека припомним, е вече с напълно зрели („*класически*“) капиталистически отношения, с *относително* най-висок в света пазарен авторегулативизъм, с конкурентните предимства на най-голямата колониална империя и на най-голям дял в световния капиталистически пазар, с все по-разширяваща се акционерна (социализираща

се) собственост. И въпреки всичко това, тя през изтеклия век е оставила зад гърба си *множество* икономически кризи. В международен план икономическата ѝ динамика започва постепенно да отслабва – от лидерска, тя минава на трета позиция по индустриално развитие в света. След Първата световна война (и конкретно през II и III десетилетия на XX век) икономиката ѝ трайно навлиза в хроническо недоизползване на производствените мощности, във висока безработица и в голям дефицит на платежния баланс. Икономическите и социалните ѝ противоречия силно се изострят, в колониалните ѝ владения избухват мощни национално-освободителни движения и войни. Обаче ендегенните капиталистически противоречия се изострят *и в останалите* индустриални държави, успели междуременно да *догонят* икономическото развитие на Англия. Това на първо място са САЩ (но вече с 37% безработица през 1908 г.), Франция и по-късно Германия, Италия, Япония. Вследствие на догонването, те настоятелно се включват в борбата за придобиване на *съответен* дял от колониалното разделение на света. То също им е нужно за осигуряване на евтини суровини, нискозаплатен труд и най-вече *пазари* за напирашото и в тях относително свръхпроизводство. Защото, когато равновесието между относителното свръхпредлагане и платежеспособното търсене се увеличи дотам, че производството е наложително **да спре до** възстановяване на равновесието, остава възможността *или* заплатите на работниците да се повишават (което впрочем *ще започне да става* след Голямата депресия), *или* да се завоюват външни пазари. Когато обаче колониалното разделение на света и разширяващият се световен пазар достигат своя предел, обективните възможности за екстензивно-географска експанзия на капитала и съответно за **ненамаляващи относителни печалби** вече са изчерпани. Ето защо Маркс *логически* свързва бъдещото отмиране на капиталистическата епоха с „*пълното* впитане на всички народи в мрежата на световния капиталистически пазар“. А тъй като „свободната търговия“ *ускорява* този процес, той – подобно на Смит, е „**за**“ *икономическия либерализъм*.

Както е известно, Първата световна война (както впрочем и Втората) беше разпалена като *извъникономическо* средство за завоюване на нови или под чужда власт територии, ресурси, колонии и пазари. Но макар и *косвено*, тя изпълнява още две *други съществени* задачи. *От една страна*, войната по парадоксален начин създава *благоприятни* условия и за започването, и в определена степен за успеха (поради отслабените от войната държави) на Октомврийската революция. *От друга страна*, тя – подобно на всяка война, поглъща и стопява за кратко време натрупаните дотогава военни и цивилни стокови *свръхзапаси*, освобождавайки възможност за производството на нови. Така тя *съответно отлага* поредната циклична криза на относително свръхпроизводство. И все пак войната *само отлага*, но не *ре-*

шава този и останалите проблеми, произтичащи от *ендогенните капиталистически противоречия*. Че обективните възможности за *по-нататъшно* разширяване на колониалните владения и на световните пазари, съответно за екстензивното нарастване на съвкупния капитал и за *ненамаляващи* относителни печалби, *са практически изчерпани*, показва избухването *само след десетилетие* на **световната икономическа криза** през 1929 г. Освен като поредна, но безпрецедентно широкомащабна и дълбока криза на *относително свръхпроизводство*,²⁴ тя също за пореден, но безспорен начин доказва, че разкритите от Маркс вътрешни закони и противоречия на капиталистическата икономика **наистина съществуват**, че противоречията неизбежно *се изострят* и, че *за да оцелее в бъдеще*, капитализмът се нуждае от **съществено реформиране**. Първият икономист-съвременник на т. нар. Голяма депресия, идентифицирал я като *ендогенно* възникнала криза на свръхпроизводство в резултат от неспособността на капиталистическата икономика задоволително да се саморегулира, е Дж. М. Кейнс. *Основната* му идея за **активна** политика на държавата, благодарение на която *съответно* да се увеличи *съвкупното* „*ефективно*“ търсене, се оказва сполучлива рецепта срещу натрупването на стокови *свръхзапаси*. Така едно от *основните ендогенни противоречия* и *спънки* на капиталистическата икономика намира своето (макар и неокончателно *системно*) решение като проблем. В *съответната* степен се открива път за сравнително безпрепятственото ѝ функциониране и развитие. Но въпреки и ориентирана предимно към теоретико-приложно решаване на този *конкретно възникнал* съществен проблем, кейнсианската рецепта *подказва* също **потенциалната основна насока**, в която могат да се търсят *аналогични* решения за притъпяване на *останалите* ендогенни капиталистически противоречия, т.е. за **съответно реформиране** на капитализма. Най-общо, в тази насока са търсените, само че вече *предимно* по *прагматичен* път, възможности за *съчетаване* на пазарно-ценовия *авторегулативизъм* с *активна* роля на държавата за *дорегулиране* на *всяка* обществена дейност, в която противоречията се изострят. В резултат, въпреки теоретичното оспорване от неокласическите школи, държавата през целия XX и в започналия XXI век съществено разшири и усъвършенства *активните* си функции (особено *стратегическите*) във всички пазарни страни.

Както е известно, благодарение на „кейнсианската революция“ капиталистическата *икономика* получи в напредналите страни около четири десетилетия сравнително безкризисно развитие. **Но не и повече**. Благодарение на стабилното икономическо развитие процъфтяваше и капиталистическото *общество*. Но **само като такова** и **само в развитите страни**. По-

²⁴ Например в САЩ през 1932 г. производството е спаднало *наполовина*.

конкретно капиталистическата класа започна да увеличава след Голямата депресия работните заплати на наемния труд, вследствие на което *противоречието между богатство и бедност* наистина отслабваше. С това бе притъпен стремежът на работническата класа в богатите страни към радикални социални промени. В същото време обаче, капиталистическата класа от тези страни паралелно разкриваше *външноикономически* възможности и форми за компенсиране на *съответно* намалените си във вътрешен план *относителни* печалби. Това са широко прилаганите в нейна полза **и със съдействието на държавата** *асиметрични* търговско-икономически спогодби, квоти, цени, кредити, забрани, изнасяне в бедните страни на трудоемки и замърсяващи производства... В резултат, богатите икономики и държави ставаха още по-богати, бедните – *съответно* по-бедни. От друга страна, повишаването на доходите от наемен труд в индустриалните страни, както и *активната* им държавна политика за разкриване на нови работни места, за по-широки социални услуги, за бюджетни инвестиции в публично-частни партньорства и др., увеличаваше съвкупното платежоспособно търсене. В прибавка, рекламата както никога дотогава достига най-агресивните си форми и средства, стимулирайки все по-високо „ефективно“ потребление. Под натиска на спекулативно-лансираните „сезони на модата“ в: дрехите, колите, жилищата, мебелите и пр., престижните довчера стоки се изхвърлят, за да освободят пазар на по-престижни. Разгулната самоцелност на потреблението и *свръхпотреблението* обхваща не само богатите, а и средните слоеве от населението. Но отново *само в относително малък* брой *богати* страни на света.

3. През втората половина на ХХ век развитите капиталистически икономики и съответно общества навлязоха в **парадоксална фаза** на историческото си място и роля в *общочовешкия прогрес*.

От една страна, като резултат от все по-често осъществяваните в тях разноаспектни *реформи* и на *съответно* отслабените ендогенни противоречия, те се сдобиват с *допълнителни* възможности за *по-нататъшно* развитие на ПС, благодарение *и* на новите знания. Особено след икономическата криза през 70-те години („петролните шокове“), която принуди човечеството да осъзнае, че природните ресурси са всъщност ограничени и са на изчерпване, започнаха масирани държавни, международни и бизнес-инициативи за генериране и прилагане на повече научни знания за намаляване *енергоемкостта* и *ресурсоемкостта* на стоките, за опазване и рекултивиране на уврежданата природна среда.

От друга страна обаче:

- Намалялата в *резултат* енерго- и ресурсоемкост на *отделните* стоки **продължава и до днес да се увеличава като сумарно потребление** в *брутната* стокова маса, произвеждана в целия свят.

Нещо повече, тъй като специфичната цел на всяка капиталистическа икономика – все по-голям „растеж“ на стоково и парично богатство (като функция от самонарастването на капитала) изисква от ПС да създават все повече стоки и услуги с добавъчна стойност, особено от края на миналия век *развитите капиталистически икономики* вече се превърнаха **благодарение тъкмо на новите технологични знания** в подобие на гигантска, *все по-високопроизводителна* „турбо-тръба“ за преработка на природните ресурси.²⁵ През едното си „отверстие“ тази „тръба“ все по-интензивно всмуква естествените суровини и енергоносители на *цялата* планета, а през другото – ги изхвърля, преработени в *свръхизобилие* от стоки за осигуряване на *свръхпотребление* и *свръхбогатство* за *относително малка част* от хората на планетата. Но с цената на **неизменно увеличаващо се тотално енерго- и ресурсопотребление в икономиката на целия свят**. Така един от основните глобални проблеми – изчерпващите се природни ресурси, не само не е намерил чрез новите знания досега необходимото радикално и благоприятстващо бъдещото развитие на човечеството решение. Напротив, тъй като според предвижданията на съвременното обществознание зараждащият се нов тип „посткапиталистическо“ или „общество на знанието“ запазва капиталистическата собственост и произтичащата от нея максимизация на самоцелния стоков растеж, този проблем неизбежно ще се доизостря по парадоксален за общочовешкия прогрес начин.

- „Тръбата“ продължава мощно да изхвърля и затрупва сухоземните, водните и въздушните пространства на земята с отпадъци, замърсители и отрови, въпреки значителното повишаване с помощта на новите знания и технологии на ресурсовия рандеман и въпреки забавения вече *темп* на природното увреждане. Така не само съответно се ограничава естественото жизнено пространство на всички видове популации на планетата, но и се унищожават необходимите им за нормално съществуване и дори за оцеляване чисти води, почви, въздух, гори, озонова земна защита и пр. В резултат биоразнообразието на земята продължава да се унищожават. Благодарение и на рушащите се естествени хранителни вериги, това най-напред започва да застрашава *най-бедната* част на човешката популация. Но по-късно не ще е пощадена и широката част от населението на *богатите* страни.

²⁵ Според последния доклад на ООН за състоянието на околната среда и природните ресурси *Global Environment Output 4, GEO-4, 2007*, скоростта, с която хората използват ресурсите на Земята *през последните 20 години*, е „поставила човечеството на прага на оцеляването“ [<http://www.unep.org/geo/geo4/report>].

- *Свръхпотреблението* в развитите страни отдавна е надхвърлило *действително полезната* за телесното и духовното развитие на *всеки* човек консумация. Наред с доказано вредни за здравето му стокови продукти, главно от престъпната икономика, потреблението под въздействието на манипулативно-агресивната реклама на значителна част от цялата произвеждана стокова маса е средство за реализиране целите на капитала, без обаче да удовлетворява *реални потребности* на човека, които го правят по-здрав, по-много-странно дееспособен, духовно по-извисен, по-щастлив, обществено по-съзидателен и *поне в критически минималната степен* по-хармоничен в активната си дейност и бита си спрямо природната среда и равновесие. Освен това все по-високо комерсиализираните и ориентирани предимно към масовия среден вкус произведения на литературата, киното, телевизията, театъра, модата, попмузиката и пр., от които изобилно струи насилие, бруталност, жестокост, низки страсти..., вместо да развиват всестранно всеки човек, трайно потискат, обезличават и *дори деградират* индивидуалните му физически и духовни, заложиби.

Следователно *исторически отложеното чрез реформизма* на капитализма възникване на новия тип общество, *нико досега, нито в бъдеще* би могло да се увенчае с действителен за *цялото* човечество прогрес. Защото остават **основните причини**,²⁶ които не само досега, но ще продължават и в бъдеще да изострят глобалните проблеми до катастрофални за човечеството и за цялата планета предели.²⁷ Научно-практическият път, методологическият подход и цивилизованият начин за преодоляване на посочените **причини** са разкрити и обосновани в теорията на Карл Маркс.

* * *

Както никога досега, човечеството е изправено пред съдбовен избор: между обективно необходимите *в миналото*, но *вече компрометирани* като специфично историческа същност обществено-икономически реалности и тези на обективно необходимите и възможните за **действителния общочовешки прогрес в бъдеще**.

²⁶ А „за да се очисти от своите грехове, човечеството трябва само да ги обяви за това, което те са в действителност“ (Маркс, К., Фр. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 367).

²⁷ За по-обстойната фактологична и научна аргументация на такова песимистично предвиждане вж: Балабанов И. Глобалните проблеми на съвременността и методологията на Карл Маркс. – *Икономическа мисъл*, 2008/6, 22–33.

Колкото гигантска и болезнена за цялото човечество да е задачата, свързана с успешното решаване на глобалните проблеми и с изграждането на действително по-висше общество, тя *най-напред* минава през придобиването на *достатъчни знания за законите*, адекватно обясняващи обществено-икономическите процеси от миналото, настоящето и бъдещето, както и съответно разкриващи възможните обществено-политически начини за практическото им реализиране. Следователно специфичната, но неотложната повече задача на *обществознанието* е: или да генерира възможно най-скоро тези знания върху основата на достатъчно холистичен методологически подход, тъй като ускоряващата се динамика на глобалните проблеми може да направи фатално всяко забавяне, или просто да препрочете, преосмисли и оцени, но без спекулативно-идеологическите очила на заинтересованата от съвременното статукво капиталистическа класа, теоретичното наследство на Карл Маркс. Ако то предпочете по-бързото и по-лесното решение във всеки научен процес – задължително да се възползва от ценното в досегашните научни достижения, всъщност ще преоткрие една удивително монолитна и логически безупречна теоретична система, която адекватно обяснява миналото и настоящето, но също позволява и намирането на верния път към бъдещето. Тогава вероятно ще оцени по достойнство и без предубеждения уникалното дело на един интелектуален исполин, чийто ръст се извисява като готическа катедрала над философи, икономисти и социолози от различна величина през цялата човешка история.

ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕОРИИ. АНТОЛОГИЯ

Първи том

Българска

Второ допълнено издание

Съставители и научни редактори:

Проф. д. ик. н. Атанас Леонидов и доц. д-р Теодор Седларски

Редактор Елеонора Николова

Формат 70/100/16

Печ. коли 29,0

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

www.press-su.com

